

VILNIAUS UNIVERSITETAS

Lina Plaušinaitytė

JOKŪBO BRODOVSKIO ŽODYNO LEKSIKOGRAFINIS METODAS

Daktaro disertacija
Humanitariniai mokslai, filologija (04 H)

Vilnius, 2010

Disertacija rengta 2002–2009 metais Vilniaus universitete

Mokslinis vadovas:

prof. habil. dr. Giedrius Subačius (Chicagos Illinojaus universitetas,
humanitariniai mokslai, filologija 04 H)

Turinys

1. Įvadas	6
1.1 Disertacijos objektas	6
1.2 Darbo tikslai ir uždaviniai	6
1.3 Tyrinėjimų apžvalga	8
1.4 Darbo naujumas, aktualumas ir panaudojimas	14
1.5 Tyrimo metodas ir pagrindinės sąvokos	15
1.6 Tyrimo medžiaga	25
1.7 Darbo struktūra	27
1.8. Ginamieji teiginiai.....	27
2. Brodovskio žodynas (<i>B</i>) ir jo istorija	29
2.1 Brodovskio žodyno rankraščio išlikusios dalies aprašas	29
2.2 Žodyno išlikimo istorija	34
2.3 Žodyno parašymo laikas ir dalių chronologinis santykis	38
3. Jokūbo Brodovskio kultūrinė aplinka	43
4. Žodyno pagrindinio sluoksnio makrostruktūra	60
4.1 Žodyno leksikos bruožai	60
4.1.1 Nomenklatūros.....	62
4.1.2 Papildoma informacija žodyne	69
4.1.2.1 Biblijos ir giesmyno turinys	70
4.1.2.2 Geografinio–administracinio pobūdžio informacija	72
4.1.2.3 Mato vienetai ir aritmetikos pradmenys	74
4.1.2.4 Žinios apie lietuvių papročius ir gyvenimo būdą	75
4.1.3 Tikrinė leksika	76
4.2 Lemų skaičius	80
4.3 Lemavimo principai	80
4.3.1 Kalbos dalių reprezentacija	81
4.3.2 Žodžių formos lemos pozicijoje	95
4.3.3 Dūrinių ir vedinių lemavimas	97
4.3.4 Darybos elementai	101
4.3.5 Lemų reikšmės tikslinimas.....	102
4.3.5.1 Homonimija ir polisemija	103
4.3.5.2 Lemos sinonimai	107
4.3.5.3 Kiti lemos reikšmės tikslinimo atvejai.....	109
4.3.6 Daugianarės lemos <i>B</i>	110
4.4 Alfabetizacija	118
4.5 Lemų grupavimas	122
4.6 Skyriaus apibendrinimas.....	126
5. <i>B</i> mikrostruktūra	128
5.1 Pagrindiniai žodyno straipsnio elementai	129
5.1.1 Lietuviški atitikmenys ir jų pateikimo forma	130
5.1.2 Fonetinė informacija	134
5.1.3 Gramatinė informacija	136
5.1.4 Reikšmių skyrimas	140

5.1.5 Iliustracijos	144
5.2 Pavieniai mikrostruktūros elementai	147
5.2.1 Pastabos dėl atitikmenų kilmės	147
5.2.2 Stilistinės pastabos	148
5.2.3 Nuorodos į kitas žodyno vietas	148
5.2.4 Metaleksikografinės pastabos	150
5.3 Patarlės ir priežodžiai <i>B</i>	151
5.3.1 Patarlių ir priežodžių žymėjimas	152
5.3.2 Patarlių vieta žodyno straipsnyje	154
5.3.3 Žodyno krypties keitimai	155
5.3.4 Patarlių kartojimas	157
5.4 Apibendrinimas	159
6. Žodyno šaltiniai	161
6.1 Biblijos konkordancijos (<i>CB</i>).....	167
6.1.1 Rėmimosi <i>CB</i> 1674 ypatumai	170
6.1.1.1 Apimtis	170
6.1.1.2 Konkordancijos kaip atitikmenų paieškos priemonė	171
6.1.1.3 Biblijos citatos <i>B</i> registru ir straipsniams pildyti	173
6.1.1.4 Pastovieji žodžių junginiai	175
6.1.1.5 Junginiai, patekę į <i>B</i> dėl lietuviško vertimo ypatumų.....	175
6.1.1.6 Įvykių, švenčių pavadinimai ir simbolinės reikšmės sąvokos.....	176
6.1.1.7 Kolokacijos	177
6.1.2 Konkordancijų medžiagos leksikografinis įforminimas	181
6.1.2.1 Žodžių reikšmės paaiškinimai konkordancijose	185
6.1.2.2 Konkordancijų reikšmių aiškinimo praleidimai	188
6.1.2.3 Konkordancijų reikšmės aiškinimų modifikacijos	188
6.1.3 Konkordancijų vieta žodyno atsiradimo chronologijoje	190
6.1.4 Apibendrinimas	191
6.2 Johanno Jacobo Dentzlerio žodynas <i>Clavis Linguae Latinae</i>	192
6.2.1 Dentzlerio žodyno leidimai ir jų santykis su <i>B</i>	197
6.2.2 <i>Cla</i> 1709 panaudojimas <i>B</i>	204
6.2.2.1 <i>Cla</i> 1709 medžiagos atranka	206
6.2.2.2 <i>Cla</i> 1709 žodžių junginiai <i>B</i>	210
6.2.2.3 <i>Cla</i> 1709 medžiagos modifikacijos <i>B</i>	213
6.2.3 Neišversti <i>Cla</i> 1709 posakiai	217
6.2.4 Apibendrinimas	222
6.3 <i>B</i> santykis su <i>Clavis Germanico-Lithvana</i> (<i>C</i>).....	223
6.3.1 <i>B</i> ir <i>C</i> sutapimai	224

6.3.2	Žodynų neatitikimai	227
6.3.3	Metodinė C įtaka B	241
6.4	Neleksikografiniai Jokūbo Brodovskio žodyno šaltiniai	246
6.4.1	Lietuviška 1735 m. Biblija	246
6.4.2	Lietuviškas giesmynas	250
6.4.3	Didaktinė literatūra	254
6.4.4	Teisinė literatūra	261
6.4.5	Etnografiniai veikalai	266
6.4.6	Praktinė literatūra	269
6.4.7	Neleksikografinių šaltinių poveikis	273
6.5	Brodovskio žodyno patarlių šaltiniai	274
6.5.1	Anoniminis patarlių ir mįslių rinkinys <i>Littauische Sprichwörter u[nd] Räthfel</i>	275
6.5.2	B ir <i>Clavis Germanico-Lithvana</i> patarlių rinkinys	280
6.5.3	B patarlių santykis su kalbinės polemikos dalyvių veikalais.....	284
6.5.4	Lietuviškos patarlės etnografiniuose darbuose	286
6.5.5	Vokiškų patarlių kilmė	288
6.6	Hipotetiniai B šaltiniai	295
6.6.1	Vokiečių–lietuvių kalbų žodynas *A	295
6.6.2	*P	300
6.6.3	Nomenklatūrų šaltiniai	301
7.	Išvados	307
8.	Šaltiniai	317
9.	Literatūra	324

1. Įvadas.

1.1. Disertacijos objektas.

Šios disertacijos tyrimo objektas – Jokūbo Brodovskio rankraštinis vokiečių–lietuvių kalbų žodynas *Lexicon Germanico=Lithvanicvm et Lithvanico=Germanicvm*¹. Tai didžiausias žinomas XVIII a. vokiečių–lietuvių kalbų žodynas ir išsamiausias XVIII a. lietuvių kalbos leksikos rinkinys, kuriame pirmą kartą taip plačiai pasinaudota liaudies kalbos ištekliais (Lebedys 1956, 22; Urbutis 1985, 43; Zinkevičius 1990, 54; Drotvinas 2009, XI, XLIII). Brodovskio žodyno rankraštis (toliau – *B*) išlikęs ne visas. Jam trūksta antraštiniame lape minimos lietuvių–vokiečių dalies, o vokiečių–lietuvių dalies nėra pirmųjų puslapių (1–38) ir pabaigos. Išlikęs žodyno tekstas nuo 39-ojo puslapio, prasidedančio įrašu *Abtilgen die Gefetze B 39*, o paskutinė lema yra 1051-ajame puslapyje: *Scharwercker B 1051*. Žodyno korpuse trūksta dar dviejų puslapių (105 ir 106). Išlikusiąją rankraščio dalį sudaro iš viso 1010 puslapių.

Rankraščio originalas saugomas Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyriuje. Jis priklauso Rėzos fondui, signatūra F 137–15. VU bibliotekos Rankraščių skyrius turi šio žodyno kopiją. Rašant disertaciją buvo naudota VU bibliotekos rankraščio kopija, kartais pasitikrinant su originalu. 2009-ųjų metų pabaigoje išėjo Brodovskio žodyno faksimilinio leidimo su perrašu pirmasis tomas.²

1.2. Darbo tikslai ir uždaviniai.

Šio darbo tikslas yra ištirti ir aprašyti Jokūbo Brodovskio žodyno leksikografinį metodą. Žodyno leksikografinis metodas – tai visuma būdų, priemonių ir kriterijų, kuriais remdamasis ir įgyvendindamas tam tikrą

¹ Pilnas pavadinimas: LEXICON GERMANICO=LITHVANICVM ET LITHVANICO=GERMANICVM Darinnen so wohl die Volabula Biblica Veteris et Novi Teftamenti, als auch Vocabula Domestica item Aber zwey Taufend Proverbia und über ein Hundert Aenigmata Lithvanica und viele Phrafes anzutreffen und also wo nicht gantz völlig doch ziemlich Complet ift. Welches alles GOTT allein zu Ehren und denen Liebhabern der Lithauifchen Sprache zum Beften mit großer Mühe und Fleiß zusammen getragen von Iacobo Brodowskÿ Præcentor Trempenfi [prieš 1744].

² Leidinio pavadinimas: *Jokūbas Brodovskis. Lexicon Germanico-Lithvanicvm et Lithvanico-Germanicvm. Rankraštinis XVIII a. žodynas. Dokumentinis leidimas su faksimile, perrašu ir žodžių registru*, 3 tomai, parengė V. Drotvinas, Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla, 2009.

intenciją, žodyno autorius atrinka ir pateikia vartotojui informaciją apie kokios nors kalbos ar – dvikalbio žodyno atveju – dviejų kalbų leksiką. Ištirti žodyno leksikografinį metodą reiškia atskleisti ir aprašyti, kaip ir kodėl žodyno autorius atrinko ir pateikė žodyne kalbos (kalbų) medžiagą, koku būdu jis įgyvendino savo intencijas.

Tiriant istorinį žodyną, į leksikografinio metodo aprašymą įeina dar viena svarbi dimensija – tai žodyno kilmės klausimas. Kilmės tyrimas skirtas žodyno šaltiniams nustatyti ir jo santykiui su jais apibrėžti. Šaltinių žinojimas leidžia geriau atskleisti žodžių atrankos parametrus ir suvokti žodyno autoriaus intencijas, įvertinti jo metodinius laimėjimus, apibūdinti žodyno santykį su tradicija ir tiksliai apibrėžti žodyno vertę. Žvelgiant iš tokios perspektyvos, visapusiškas leksikografinio metodo aprašymas įgyvendinamas dviem etapais: atliekant išsamią deskriptyvinę žodyno struktūros analizę ir nagrinėjant žodyno šaltinius bei siejant juos su deskriptyvinės analizės įžvalgomis. Atsižvelgiant į tai, šis darbas susideda iš dviejų dalių, kurių kiekviena turi savo atskirus tikslus. Pirmojoje dalyje atliekamas žodyno pjūvis ir siekiama atskleisti, kokio pobūdžio informacija užfiksuojama žodyne, koku būdu ji pateikiama, daromos prielaidos dėl to, kokie galėtų būti vieno ar kito autoriaus sprendimo motyvai, ir žiūrima, kiek nuosekliai žodyno autorius laikosi nusistatytos sistemos. Žodyno medžiagos deskriptyvinės analizės rezultatai leidžia palyginti jį su kitais to meto dvikalbiais vokiečių žodynais (ypač vokiečių–lietuvių kalbų) ir išryškinti šio žodyno specifiką. Analizė gali padėti atsakyti į klausimą dėl žodyno tikslų ir autoriaus intencijų, kurie šiuo atveju tegali būti nuspėjami remiantis paties žodyno medžiaga, nes žodynas neturi įvado, o kokių nors papildomų žodyno rašymo procesą liudijančių dokumentų, atrodo, nėra išlikę.

Siekiant įgyvendinti nustatytus tikslus, pirmojoje darbo dalyje yra keliami tokie uždaviniai:

a) išanalizuoti ir aprašyti žodyno medžiagą ir struktūrą (makrostruktūrą bei mikrostruktūrą), atkreipiant dėmesį į išskirtinius Brodovskio žodyno bruožus;

b) remiantis atlikta analize apibūdinti žodyno leksikografinį metodą ir įvertinti jį to meto vokiečių–lietuvių leksikografijos bei apskritai dvikalbės vokiečių leksikografijos kontekste;

c) remiantis žodyno medžiagos turinio ir sandaros analize atskleisti žodyno autoriaus intencijas ir žodyno tikslus.

Antrosios šio darbo dalies tikslas yra aprašyti žodyno santykius su jo šaltiniais ir atskleisti žodyno autoriaus darbo su jais ypatumus: leksinės medžiagos atrankos kriterijus, jos modifikacijas, pateikimo ypatumus ir taip identifikuoti autoriaus indėlį į žodyno struktūrą. Aprašius žodyno santykius su šaltiniais geriau atsiskleis ir jo vieta to meto leksikografijos kontekste.

Šiems tikslams pasiekti antroje darbo dalyje keliami tokie uždaviniai:

a) išsamiai aprašyti surastus *B* šaltinius ir įrodyti jų giminystę su *B*;

b) atskleisti šaltinių naudojimo pobūdį (medžiagos atrankos principus, autoriaus darytas medžiagos ar pateikimo formos modifikacijas);

c) parodyti šaltinių įtaką žodyno struktūrai;

d) apibūdinti dar nerastų šaltinių tipus ir nurodyti jų galimus požymius.

Deskriptyvinės ir tekstologinės tyrimo dalių rezultatų sintezė leis išsamiai apibūdinti Brodovskio žodyno leksikografinį metodą ir tiksliau nustatyti šio žodyno vietą to meto leksikografijos kontekste.

1.3. Tyrinėjimų apžvalga.

Jokūbo Brodovskio žodynas *Lexicon Germanico=Lithuanicum et Lithuanico=Germanicum* yra iš visų senųjų vokiečių–lietuvių kalbų žodynų bene mažiausiai ištirtas. Tam yra keletas priežasčių, kurių svarbiausia turbūt reikėtų laikyti ribotą žodyno prieinamumą. Žodynas ligi šiol buvo prieinamas tik originalo ar popierinės fotokopijos forma³ keliose šalies bibliotekose. Galbūt tyrėjus šiek tiek atbaidė didžiulė žodyno apimtis bei smulkus, ne visur vienodai lengvai įskaitomas rankraštis. Be to, tai, kad *B* išlikęs ne visas, taip pat skatino tyrinėtojus pirmiausia atkreipti dėmesį į kitus, išlikusius visus

³ VU bibliotekos Rankraščių skyrius turi jau minėtą šio rankraščio kopiją, tačiau ši yra didelio formato (A3), įrišta dviem atskirais tomiais su kietais viršeliais ir todėl taip pat nėra labai patogi naudoti ar kopijuoti.

rankraštinius vokiečių–lietuvių kalbų leksikografinius veikalus (*Lexicon Lithuanicum, Clavis Germanico-Lithvana*⁴).

Išsamiausią ligi šiol šio žodyno apibūdinimą yra pateikęs Jurgis Lebedys 1956-aisiais metais išleisto rinkinio *Smulkioji lietuvių tautosaka* įvadinėje dalyje (Lebedys 1956, 5–40). Remdamasis įvairiais šaltiniais, Lebedys gana plačiai apžvelgė žodyno autoriaus gyvenimą, pateikė žinių apie Trempų parapiją ir Brodovskio buities bei darbo sąlygas. Lebedys šiek tiek panagrinėjo žodyno atsiradimo istoriją ir aplinkybes, trumpai paminėjo keletą galimų žodyno šaltinių (Biblijos konkordancijas, 1735 m. lietuviškos Biblijos leidimą, anoniminiu laikomą rankraštinį žodyną *Clavis Germanico-Lithvana*⁵, Danieliaus Kleino lietuvių kalbos gramatiką), teminiu požiūriu kiek paanalizavo lietuvišką žodyno leksiką ir pabrėžė jos gausą bei įvairovę. Gana išsamiai Lebedys aptarė ir Brodovskio žodyne esančių lietuviškų patarlių kilmės klausimą bei nušvietė Brodovskio žodyno ir anoniminio išlikusio ne viso XVII a. pabaigos–XVIII a. pradžios patarlių rinkinio santykį, nors vienareikšmiškai į šio rinkinio autorystės klausimą neatsakė, teigdamas, jog „negalima daryti išvados, kad J. Brodovskis nebuvo rinkinio sudarytojas“ (Lebedys 1956, 25). Metodinių B struktūros dalykų Lebedys nenagrinėjo ir apsiribojo pastaba, kad „Jo [Brodovskio] galvoje, atrodo, būta enciklopedinio žodyno idėjos, bet labai dar neaiškios, miglotos“ (Lebedys 1956, 26). Lebedžio akiratyje visų pirma buvo žodyne pateikti tautosakos elementai, patarlės, posakiai, mįslės. Šią medžiagą Lebedys rūpestingai išrankiojo iš išlikusios Brodovskio žodyno dalies, paskelbė ją minėtame rinkinyje ir pateikė jos analizę. Nors pagal to meto politinę konjunktūrą Lebedžiui teko kalbėti apie klasinių prieštaravimų išraišką smulkiojoje tautosakoje, jo darbo kokybė ir išsamumas tebėra nepranoktas vėlesnių autorių. Kiek patrupintas

⁴ Šiam žodynui per pastaruosius 15 metų teko ypač daug tyrinėtojų dėmesio. Po faksimilinio rankraščio leidimo pasirodymo, įvairiuose straipsniuose nagrinėjami žodyno šaltinių, struktūros klausimai (Drotvinas 1995, 1999; Schiller 2002, 2007; Plaušinaitytė 2002, 2006; Triškaitė 2007¹, 2007²). Didelis žingsnis į priekį šio žodyno tyrinėjime buvo 2008 metais apginta Birutės Triškaitės disertacija „Rankraštinio Mažosios Lietuvos žodyno *Clavis Germanico-Lithvana* genezė“.

⁵ Lebedys šio žodyno autorystę priskyrė Friedrichui Pretorijui, ir ši hipotezė gana ilgai nebuvo kvestionuojama. 2002 metais Christiane Schiller paskelbė straipsnį, kuriame suabejota Pretorijaus autoryste, ir dabar vėl linkstama klausimą dėl *Clavis* autorystės laikyti neatsakytu (plg. Schiller 2002, 159–172; Triškaitė 2008, 9).

Lebedžio sudaryto smulkiosios tautosakos rinkinio įvadinis straipsnis buvo vėliau perspausdintas rinkinyje *Lituanistikos baruose* I (1972, 158–182).

Brodovskio žodynui skirtas vienas nedidelis skyrius Zigmo Zinkevičiaus *Lietuvių kalbos istorijos* IV tome (Zinkevičius 1990, 252–255). Čia daugiausia remiamasi Lebedžio pateikta informacija, bet šiek tiek dėmesio tenka ir lietuviškos žodyno leksikos apibūdinimui bei trumpai aptariamas Brodovskio kaip tautosakos rinkėjo vaidmuo ir reikšmė lietuvių kalbos istorijoje. Jono Palonio *Lietuvių rašomosios kalbos istorijoje* (1995, 132–133) Brodovskio žodynui skirtame puslapyje naujos informacijos apie žodyną nepateikiama. Tas pats pasakytina apie apžvalginio pobūdžio skyrelį Vytauto Balašaičio mokslo populiarinimo knygelėje *Žodžiai ir žodynai* (1984, 68–70), kuriame daugiausia vardijama įvairi Brodovskio pateikta šnekamosios kalbos leksika. Algirdo Sabaliausko *Lietuvių kalbos tyrinėjimų istorijoje* Brodovskio žodynui yra skirti du puslapiai, apibendrinantys ligtolinius tyrinėjimus (1979, 32–33).

Vienu sakiniu Brodovskio žodynas minimas viso pasaulio žodynus apžvelgiančiame III mokslinio leksikografijos žinyno *Wörterbücher. Dictionaries. Dictionnaires* tome, kur *B* įvardijamas kaip pagrindinis Kristijono Gotlybo Milkaus žodyno šaltinis⁶.

Kaip leksikografijos veikalas *B* pastaraisiais dešimtmečiais susilaukė tik dviejų autorių atskiro dėmesio. Vincas Urbutis 1985 metais publikuotame straipsnyje išnagrinėjo Brodovskio žodyno santykius su vėlesniu, bet akivaizdžiai jam giminingu rankraštiniu žodyno fragmentu, kurį Urbutis pavadino „Naujuoju Brodovskiu“ (Urbutis 1985, 42–60). Žvelgdamas į žodyną lituanisto akimis, Urbutis visų pirma sutelkė dėmesį į *B* lietuviškąją dalį, bet padarė ir keletą įdomių bendro pobūdžio pastebėjimų dėl *B* alfabetizacijos ir lemų pateikimo tvarkos žodyne (ten pat).

Brodovskio žodyną yra kiek labiau patyrinėjęs Vincentas Drotvinas. 1995 m. publikuotose konferencijos tezėse „Žvilgsnis į Jokūbo Brodovskio *Lexicon Germanico-Lithvanicum* lietuviškąją dalį“ trumpai apžvelgiama

⁶ Schmalstieg, W. R. 1991, „The Lexicography of the Baltic Languages I: Lithuanian, Old Prussian“, *Wörterbücher. Dictionaries. Dictionnaires*, hrsg. v. F. J. Hausmann et al., 3ter Teilband, Berlin/New York: de Gruyter, 2351.

Brodovskio žodyno leksikos tematika. Drotvino 2000-aisiais metais paskelbtame, Brodovskio žodyno registrui ir jo šaltiniams skirtame straipsnyje, remiantis *P* raidės atkarpoje esančiais žodžiais, nagrinėta žodyno vokiškoji pusė ir nustatyta, kad žodyno registrui sudaryti Brodovskis panaudojo Konrado Agricolas parengtas Biblijos žodžių konkordancijas (tiksliau – 1674-ųjų metų Christiano Zeise's redakciją). Kitų galimų Brodovskio žodyno šaltinių Drotvinas netyrė. Šiame straipsnyje taip pat pateikta statistinių duomenų dėl biblinės ir nebiblinės leksikos proporcijų žodyne bei teminis *B* leksikos apibūdinimas. Drotvinas taip pat parengė ir faksimilinį Brodovskio žodyno leidimą su perrašu, kurio pirmasis tomas publikuotas 2009 m. pabaigoje. Jame paskelbtas ir įvadinis Drotvino straipsnis „Jokūbas Brodovskis – žodynininkas“ (XXI–XLV), kuriame, remiantis Lebedžiu ir kitais autoriais, apžvelgiamas Brodovskio gyvenimas, aprašoma žodyno rankraščio istorija, charakterizuojamas jo dabartinis išorinis pavidalas bei trumpai apibūdinama žodyno recepcija lietuvių kalbotyroje. Kiek daugiau dėmesio skirta žodyno turiniui, tematizuojamas skirtumas tarp *B* užfiksuotų Biblijos (*Vocabula Biblica*) ir kasdienės kalbos (*Vocabula Domestica*) žodžių, paminėtos *B* esančios teminės leksikos grupės ir gana smulkiai nagrinėjamas biblinės bei kitokios onomastikos pateikimas žodyne. Lietuviškoji *B* leksika išnagrinėta ir kilmės atžvilgiu, išskirti slavizmai, germanizmai, hibridiniai žodžiai, pateikta pasyviosios ir archajiškos *B* leksikos pavyzdžių (XXXIV–XXXVII). Žvelgiant iš struktūrinės perspektyvos, aptariamas gramatinės informacijos žodyne pateikimas ir santykis tarp vokiškų lemų bei jų lietuviškų atitikmenų. Straipsnyje bendrais bruožais apibūdintos ir Brodovskio žodyne esančios patarlės, pastebima, kad ne visų jų kilmė originali lietuviška, bet yra ir verstinių, per mokyklą ir Šventąjį Raštą atėjusių iš biblinės ar antikinės tradicijos (XLI–XLII).

Greta šių publikacijų reikia paminėti ir 2007 m. apgintą Vilmos Zubaitienės disertaciją *Pilypo Ruigio žodynai*, kurios vienas skyrius nagrinėja galimą ryšį tarp Brodovskio rankraščio ir Ruigio vokiečių–lietuvių kalbų žodyno (1747). Oponuodama iki tol vyravusiai nuomonei, jog ryšio tarp šių

žodynų nėra, Zubaitienė pateikė pavyzdžių, rodančių gana akivaizdžias sąsajas tarp *B* ir Ruigio vokiečių–lietuvių kalbų žodyno (Zubaitienė 2007, 21–22).

Brodovskio žodyno vieta tarp kitų Mažosios Lietuvos vokiečių–lietuvių kalbų žodynų ir žodynų tarpusavio santykiai bus tiksliau apibrėžti Christiane's Schiller rengiamoje monografijoje apie Mažosios Lietuvos leksikografijos istoriją.⁷

Kai kuriems autoriams Brodovskio žodynas buvo įdomus ne kaip leksikografijos istorijos objektas, bet kaip leksikos bei kultūros istorijos tyrinėjimų šaltinis. Pavyzdžiui, Nijolės Čepienės studijoje *Lietuvių kalbos germanizmai ir jų fonetinės ypatybės* (2006) remiamasi ir Brodovskio žodyno pavyzdžiais. Etnografas Norbertas Vėlius viename straipsnyje yra aptaręs mitinę Brodovskio žodyno leksiką (Vėlius 1996, 67–71). Brodovskio patarlių turinys nagrinėjamas ir Kazio Grigo straipsnyje „Regioninio išskirtinumo žymės lietuvininkų smulkiojoje tautosakoje“ (1996). Daug Brodovskio patarlių paskelbta ir šio autoriaus parengtame patarlių rinkinyje *Patarlės ir priežodžiai* (1958), tačiau į šį rinkinį jos pateko iš Lebedžio smulkiosios tautosakos rinkinio, o ne iš *B* rankraščio.

Brodovskio žodynu yra naudojęsis Kazimieras Būga, rinkdamas medžiagą didžiajam *Lietuvių kalbos žodynui*.

Iš senesnių autorių apie Brodovskio žodyno leksiką rašė etnografas Wilhelmas Mannhardtas (1936, 609–614). Jis teigė, kad Brodovskio mitinė leksika imta iš Mato Pretorijaus „Prūsijos įdomybių“ rankraščio senesnės versijos (1936, 610). Aukščiau minėtas Vėliaus straipsnis didžiąja dalimi ir remiasi šia Mannhardto pareikšta nuomone.

Tarp XIX a. autorių, rašiusių apie Brodovskį ir jo žodyną, greta Mannhardto, minėtinas visų pirma Augustas Schleicheris, kuris Brodovskio veikalu domėjosi labai intensyviai, buvo parsivežęs jį į Prahą ir atsirinko iš jo daug medžiagos (daugiausia patarlių ir priežodžių), kurią paskelbė savo veikalu *Handbuch der Litauischen Sprache* (1856–1857) antrajame tome

⁷ Turėtų išeiti 2010 metais.

Lesebuch und Glossar (1857⁸). 1853 m. publikuotame straipsnyje „Lituanica“ Schleicheris gana išsamiai apibūdino Brodovskio žodyno vokiečių–lietuvių kalbų dalį ir paskelbė šiek tiek žinių apie iki šių dienų neišlikusią lietuvių–vokiečių dalį (jos visą pavadinimą, keletą pastabų dėl rašyenos, posakių pateikimo bei spėjimą, kad ši dalis buvo parašyta vėliau už vokiečių–lietuvių) (Schleicher 1853, 86–87). Brodovskio žodyną savo leksikografiniame darbe naudojo ir Georgas Friedrichas Ferdinandas Nesselmannas, mėginęs surasti ir dingusius jo puslapius ar kitą egzempliorių.⁹ Savo žodyno įvade Nesselmannas paminėjo Brodovskio žodyno giminystę su *Clavis Germanico–Lithvana*, tačiau jų santykį apibūdino kaip neaiškų ir plačiau jo netyrinėjo (Nesselmann 1851, VI). Chrestomatine tapo ir Nesselmanno pastaba apie Brodovskio žodyno lietuvių–vokiečių dalies giminystę su Haacko žodynu (ten pat).

Šiame kontekste derėtų paminėti ir Gotfrydo Ostermejerio, po Brodovskio mirties perėmusio jo vietą Trempuose, taigi beveik jo amžininko, komentarus apie Brodovskio leksikografinę veiklą. Jų galima rasti keliuose Ostermejerio veikaluose: *Kritischer Beytrag zur Altpreußischen Religionsgeschichte* (1775, 53¹⁰), *Gedanken von den alten Bewohnern des Landes Preuffen* (1780, 91). Ostermejerio pasakojimas apie Brodovskio darbo metodą¹¹ taip pat cituojamas bene visuose negausiuose Brodovskio žodynui skirtuose tyrinėjimuose kaip ypatingo šio autoriaus entuziazmo, darbštumo ir meilės lietuvių kalbai pavyzdys. Svarbios ir kitos Ostermejerio pastabos apie Brodovskio darbą ir gyvenimą Trempuose ir jo žodyno medžiagos originalumą.¹² Nors vėlesni tyrinėtojai kartais polemizuodavo su Ostermejerio

⁸ Schleicher, August, 1857, *Handbuch der litauischen Sprache*, II. *Lesebuch und Glossar*. Prag: J.G. Calve Prag: J.G. Calve'sche Verlagsbuchhandlung.

⁹ G. H. F. Nesselmannas buvo paskelbęs tokią užklausą žurnale *Neue Preussische Provinzialblätter*, plg. Nesselmann, G. H. F. „An die Liebhaber der Lithauischen Sprache“. *Neue Preussische Provinzialblätter*. 1846. 1, 153–155.

¹⁰ Cituojama pagal L. Citavičiūtės parengtą vertimą. Išsamios nuorodos yra literatūros sąrašė.

¹¹ „[Brodovskis] buvo nepaprastai uolus, ypač tyrinėdamas lietuvių kalbą... Jis anksti pradėjo rinkti medžiagą šios kalbos žodynui ir atsidėjo šiam darbui apie 30 metų. Kadangi lietuviai, su kuriais jis nuolat bendravo, buvo vieninteliai mokytojai, todėl, be tų kalbos žinių, kurias pats turėjo, visada nešiodavosi rašymo lentelę, kad, ką nors išgirdęs, galėtų tučtuojau užsirašyti ir grįžęs įtraukti į savo žodyną.“ (Ostermeyer 1780, 91).

¹² „[Brodovskis] užrašė viską taip, kaip pats girdėjo, nesizvalgydamas į senesnius rašytojus, kurių ir neturėjo.“ (Ostermeyer 1780, 79).

nuomonėmis (Mannhardtas teigė, kad Brodovskis naudojosi Pretorijaus rankraščiais, Zubaitienė atskleidė ryšį tarp Brodovskio ir Ruigio žodynų, plg. aukščiau), jo pasisakymai vis viena tebelieka vienomis svarbiausių atraminių žinių, kai kalbama apie Brodovskį.

1.4. Darbo naujumas, aktualumas ir panaudojimas.

Aukščiau pateikta Brodovskio žodyno tyrinėjimų apžvalga rodo, kad šiam žodynui ligi šiol nebuvo skirta nė vieno atskiro bent kiek išsamesnio tyrinėjimo. Šiek tiek panagrinėti yra tik kai kurie atskiri šio žodyno aspektai (smulkioji tautosaka, vokiškojo registro struktūra, mitinė leksika, ryšys su kai kuriais kitais vokiečių–lietuvių kalbos žodynais), tačiau visas žodynas nebuvo plačiai analizuojamas nei iš leksikografinės, nei iš leksikologinės ar kokios kitos perspektyvos.

Taigi pats disertacijos objektas jau yra tam tikra tyrimo naujumo ir aktualumo prielaida, nes šis darbas yra pirmasis vien tik Brodovskio žodynui ir jo problemoms skirtas tyrinėjimas. Nauja šiuo atveju yra ir žodyno tyrimo perspektyva, nes leksikografinio metodo klausimams ligšioliniuose pavieniuose *B* tyrinėjimuose buvo skiriamas labai menkas dėmesys. Šiame darbe pirmą kartą plačiai ir sistemingai nušviesti svarbiausi žodyno turinio aspektai, išsamiai aprašyta specifinė žodyno registro ir jo straipsnių struktūra. Šis aprašymas leidžia išryškinti unikalius žodyno metodikos bruožus ir atskleisti galimas autoriaus intencijas. Antrojoje darbo dalyje analizuojamas žodyno šaltinių klausimas. Čia ne tik detalai išnagrinėtas žodyno santykis su jau anksčiau kitų autorių nustatytais (ar spėjamais) žodyno šaltiniais, bet įvardyti ir aprašyti nauji, ligi šiol nežinoti žodyno šaltiniai bei išnagrinėtas žodyno santykis su jais. Lyginamoji žodyno medžiagos ir šaltinių analizė atskleidžia Brodovskio kaip leksikografo pastangas ir indėlį į žodyno metodiką. Be to, šaltiniai leidžia įvertinti Brodovskio žodyno vietą bendrame to meto leksikografijos ir raštijos kontekste.

B leksikografinio metodo tyrimas aktualus ne vien todėl, kad jo rezultatai papildys ir pagilins turimas žinias apie Brodovskio žodyną, bet ir todėl, kad žodyno metodo tyrimas padės tvirtą pagrindą tolesniam žodyno

nagrinėjimui iš kitų perspektyvų. Galimybė remtis šiuo tyrimu kaip atspirties tašku kitoms analizėms yra viena iš aktualiausių šio darbo panaudojimo sričių. Disertacijos išvalgomis galės pasinaudoti ir būsimos lietuvių leksikografijos istorijos rengėjai, taip pat leksikografijos ir lietuvių kalbos istorijos tyrėjai, dėstytojai bei studentai.

1.5. Tyrimo metodas ir pagrindinės sąvokos.

Istorinis žodynas¹³ gali būti nagrinėjamas iš įvairių perspektyvų, kurių kiekviena turi savo metodinę specifiką ir remiasi savais šaltiniais. Į žodyną galima žvelgti kaip kokios nors kalbos tam tikro laikotarpio leksikos atspindį ir įvairiapusį kalbos istorijos tyrinėjimų šaltinį. Tokia perspektyva Brodovskio tyrinėjimuose ligi šiol buvo vyraujanti¹⁴. Taip pat žodynas gali būti tiriamas ir kaip tam tikro laikmečio kultūros istorijos objektas, kurios nors kalbinės bendruomenės kultūrinių poreikių liudytojas, visuomenės gyvenimo, jos vertybių sistemos atspindys. Žodynas atspindi ir jo autoriaus požiūrį į pasaulį ir gali būti nagrinėjamas kaip jo individualios kūrybinės veiklos rezultatas, aprašant darbo pobūdį, motyvus ir nustatant autoriaus įnašą į žodyno struktūros ar turinio patobulinimus. Galiausiai į žodyną galima žiūrėti kaip į gryniosios leksikografijos istorijos objektą, kreipiant dėmesį į žodyno formos ir turinio klausimus: žodyno struktūrą, medžiagos atranką, pateikimo principus, santykius su šaltiniais; pastaroji perspektyva reikalinga ir siekiant nustatyti tiriamojo žodyno santykį su to meto žodynų tradicija. Plataus masto, pagrįstas ir visapusiškas žodyno tyrimas turėtų aprėpti visų aspektų tyrimų rezultatus,

¹³ Remiantis vokiečių leksikografijos tyrėjo *Herberto Ernsto Wiegando* straipsnyje „Historische Lexikographie“ (Wiegand 1998, 643–715) išdėstytais mintimis, *istoriniais žodynais* gali būti vadinami visi žodynai, kurie fiksuoja kokios nors jau istorine tapusios epochos leksiką, nepriklausomai nuo to, ar buvo specialiai kuriami tos istorinės epochos leksikai atspindėti, ar buvo kažkada rašomi kaip sinchroniniai jų autorių gyvenamojo laikotarpio kalbos žodynai ir istoriniais tapo tik dėl objektyvių aprašomosios kalbos pasikeitimų (Wiegand 1998, 644–646). Brodovskio žodynas priklauso būtent pastarajam istorinių žodynų tipui.

¹⁴ Tai būdinga ir kitų kalbų istorinės leksikografijos tyrinėjimams. Būtent šios perspektyvos dominavimą konstatuoja ir Ineta Balode, kalbėdama apie vokiečių–latvių ir latvių–vokiečių kalbų istorinių žodynų tyrimus (2002, 2). Tai gerai dera ir prie bendro germanistinės istorinės leksikografijos tyrimų konteksto: vokiečių kalbos istorikus žodynai ilgą laiką taip pat domino tik kaip riboto naudojimo šaltinis kitoms disciplinoms (kalbos istorijai, istorinei leksikologijai, dialektologijai ir kt.). Plg. Grubmüller, Klaus, 1987, „Wörterbücher aus Wörterbüchern. Methodisches zum Quellenwert von Vokabularien und Lexika des 15.–18. Jahrhunderts“, *Theorie und Praxis des lexikographischen Prozesses bei historischen Wörterbüchern. Akten der Internationalen Fachkonferenz 1986*. Hrsg. von Herbert Ernst Wiegand. Tübingen.

kaip to reikalauja vokiečių leksikografijos teoretikas H. E. Wiegandas¹⁵. Tačiau įvykdyti tokį idealistinį reikalavimą galima tik nuodugniai išsigilinus į kiekvieną atskirą aspektą. Vienam iš tokių aspektų – žodyno leksikografinės struktūros tyrimui – yra skirtas šis darbas. Žodyno leksikografinis metodas tiriamas atliekant išsamią deskriptyvinę žodyno medžiagos analizę, atskiriant struktūrinius teksto sluoksnius ir atskirai aprašant įvairius žodyno struktūros bruožus. Tokio tyrimo objektas, be paties žodyno korpuso (čia kartais vadinamo ir žodyno tekstu), turėtų apimti ir galimus žodyno juodraščius, įvadą ir kitus žodyno atsiradimą liudijančius dokumentus (vok. *Begleitdokumente*, plg. Wiegand 1990, 2102–2103). Tačiau tokių *B* rašymo procesą atspindinčių dokumentų nėra išlikę, todėl, išskyrus žodyno pavadinimą, daugiau nėra jokių tiesioginių duomenų, galinčių padėti geriau suprasti ir interpretuoti žodyno korpusą.

Kita šiame darbe svarbi perspektyva – tai žodyno šaltinių¹⁶ klausimas. Žodynas neatsiranda tuščioje vietoje, autoriui sėdus prie švaraus popieriaus lapo. Žodynų istorija – tai nurašinėjimų ir kompiliacijų istorija. Ne veltui net mokslinėje literatūroje vartojama sąvoka „žodynai iš žodynų“ („*Wörterbücher-aus-Wörterbüchern-Methode*“, Wiegand 1998, 647, 649), gana tiksliai nusakanti nuo XIV a. vyraujančią žodynų rengimo praktiką. Ir nors vokiečių leksikografijoje XVII a. prasidėjo naujas etapas, atsirado individualiai parengtų, autorinių žodynų, besiremiančių ir savo meto literatūriniais šaltiniais bei gyvąja kalba, tačiau ir jų rengėjai dar gana plačiai naudojami ankstesnių laikotarpių leksikografijos darbai¹⁷. Todėl ieškant

¹⁵ Pasak Wiegando, išsamus istorinio leksikografijos veikalo aprašas reikalauja – atsižvelgiant į tiriamojo objekto specifiką – integruoti leksikografinę, mokslo istorijos, socialinę ir kultūrinę bei lingvistinę tyrimo perspektyvas (Wiegand 1990, 2103).

¹⁶ Teorinėje literatūroje naudojama ir žodyno *bazės* sąvoka, kuri apima ne tik įvairaus pobūdžio rašytinius žodyno šaltinius, bet ir autoriaus kalbinę kompetenciją (vgl. Hausmann/Werner 1989, 337).

¹⁷ Bene pirmuoju naujo tipo žodynu galima laikyti Georgo Henischo žodyną *Teütsche Sprach und Weißheit. Thesavrus lingvae et sapientiae Germanicae* (1616, išėjo tik pirmas tomas, raidės A–G). Jame mėginama išsilaisvinti iš lotyniškų žodynų tradicijos, kurioje vokiečių kalba atliko pagalbinę funkciją ir tebuvo priemonė išmokti lotynų kalbos. Henischas sutelkia dėmesį į visapusišką vokiečių kalbos pateikimą, remdamasis to meto literatūriniais šaltiniais (klasikinės literatūros vertimais ir religine literatūra), Biblija, dalykine (teisės ir medicinos) literatūra, enciklopedijomis ir žinynais, patarlių rinkiniais. Tačiau Henischas naudojami ir XVI a. lotynų kalbos žodynais (Maalerio, Goclenijaus, Zehnerio ir kt.). (plačiau žr. Kämper, Heidrun, 2001: „Einführung und Bibliographie zu Georg Henisch, Teütsche Sprach und Weißheit. Teütsche Sprach und Weißheit. Thesavrus lingvae et

atsakymo į klausimą dėl istorinio žodyno leksikografinio metodo, šaltinių (visų pirma, leksikografinių) nustatymas yra vienas iš kertinių aspektų. Jų žinojimas leidžia ne tik įvertinti žodyno leksikos kilmę bei autentiškumą, paaiškinti kai kuriuos metodinius sprendimus, bet ir pamatyti individualų autoriaus indėlį į žodyno metodiką bei tiksliau įvertinti žodyno vietą to meto leksikografinių procesų kontekste. Dėl to *B* šaltinių paieška ir lyginamoji tekstologinė jų bei *B* analizė sudaro reikšmingą šio darbo dalį ir turi atsakyti į svarbius klausimus dėl *B* leksikografinio metodo. Metodiškai čia svarbi ir Wiegando mintis, kad bet koks vokiečių kalbos žodynas priklauso „bendram vokiečių leksikografijos procesui“ (vok. *lexikographischer Gesamtprozess zum Deutschen*, Wiegand 1998, 644). Tai suteikia pagrindą nagrinėti Brodovskio žodyną ne tik kaip vieną iš XVIII a. lietuvių kalbos žodynų, bet pažvelgti į jį kiek platesniame kontekste, iš vokiečių (dvikalbės) leksikografijos raidos perspektyvos.

Bet koks žodynas, o ypač dvikalbis, atsiranda dėl tam tikros visuomenės kultūrinių ar komunikacinių poreikių ir yra skirtas juos tenkinti¹⁸. Dalis žodyno autoriaus priimamų metodinių sprendimų gali būti nulemti siekio atsižvelgti į tokius poreikius, o kalbant moderniais lingvistiniais terminais – orientuotis į žodyno adresatą. Todėl tiriant žodyną neįmanoma neatsižvelgti į visuomeninį, socialinį ir kultūrinį autoriaus gyvenamojo laikotarpio kontekstą. Tik istorinio konteksto pažinimas duoda pagrindą interpretuoti ir patį žodyno atsiradimo faktą, ir jame esančią medžiagą.¹⁹ Todėl prieš

sapientiae Germanicae (1616)“. *Deutsche Wörterbücher des 17. und 18. Jahrhunderts. Einführung und Bibliographie*, hrsg. v. Helmut Henne. 2., erweiterte Auflage. Hildesheim, Zürich, New York: Olms, 39–75, ypač 48–51 ir 61–62. Kasparas Stieleris savo garsiajame morfologiniu principu sudarytame vokiečių kalbos žodyne *Der Teutschen Sprache Stammbaum und Fortwachs oder Teutscher Sprachschatz* (1691) irgi naudojo Maalerio bei Corvino žodynus ir iš jų bei kitų šaltinių perėmė nemažai nebevarojamos leksikos (plg. Ising, Gerhard. „Einführung und Bibliographie zu Kaspar Stieler, *Der Teutschen Sprache Stammbaum und Fortwachs oder Teutscher Sprachschatz* (1691)“, *Deutsche Wörterbücher des 17. und 18. Jahrhunderts. Einführung und Bibliographie*, hrsg. v. Helmut Henne. 2., erweiterte Auflage. Hildesheim, Zürich, New York: Olms, 75–93, ypač 89–91.

¹⁸ Plg. Hausmann, Franz Josef, 1989, „Die gesellschaftlichen Aufgaben der Lexikographie in Geschichte und Gegenwart“, *Wörterbücher. Dictionaries, Dictionnaires. Ein internationales Handbuch zur Lexikographie*. 1. Halbband, herausgegeben von F. J. Hausmann et al., 1989, Berlin/New York, 1.

¹⁹ „...kein Werk, keine Lehre, kein Ausdruck [ist] zu irgendeiner Zeit deutbar ohne die Kenntnis der Vergangenheit und des extensiven Kontextes“ – taip apie kalbotyros istorijos faktų interpretavimą kalba Hansas Arensas (Arens, Hans, 1987, „Gedanken zur Historiographie der Linguistik“, *Zur Theorie und Methode der Geschichtsschreibung der Linguistik*, Tübingen: Narr, 6).

pradedant žodyno leksikografinę analizę šiame darbe pateikiamas apžvalginis skyrius, nušviečiantis Brodovskio gyvenamojo laikotarpio istorinę ir kultūrinę aplinką. Tačiau reikia pasakyti, kad atskiro tyrimo šiuo klausimu nebuvo daroma, šis skyrius yra kompiliacinio pobūdžio, kultūrinio bei istorinio konteksto apžvalga atliekama remiantis atitinkamais kitų autorių darbais.²⁰

Šiame darbe nebus atskirai nagrinėjama žodyne esanti gausi lietuvių kalbos leksika ir frazeologija. Tai – atitinkamą pasirengimą turinčių lituanistų uždavinys. Žvelgiant germanistės akimis, Brodovskio žodynas taip pat gali būti įdomus kaip XVIII a. pirmoje pusėje Prūsijos rytinėje dalyje vartotos vokiečių kalbos tyrimų šaltinis²¹, tačiau ir šią perspektyvą dėl pernelyg didelės tokio tyrimo apimties reikia palikti ateičiai.

Brodovskio žodyno leksikografinis metodas aprašomas remiantis visų pirma vokiečių istorinės leksikografijos tyrinėjimuose taikomais metodais, apibrėžtimis ir sąvokomis. Istorinių žodynų tyrimas ilgą laiką buvo visų kitų kalbos istorijos mokslo šakų podukra. Praėjusio amžiaus paskutiniais dešimtmečiais suintensyvėjus šiuolaikinės leksikografijos tyrimams, ėmė augti ir susidomėjimas leksikografijos istorija bei pradėjo formuotis šios srities kaip atskiros kalbos istorijos mokslo atšakos kontūrai. Atsirado naujų išsamių tyrimų ir apie atskirus leksikografijos raidos etapus, išnagrinėtos kai kurios bendros istorinių žodynų problemos, parašyta istoriniams žodynams ar jų tipams skirtų monografijų.²² Tarp 1991 ir 2004 metų išėjo keturiolika

²⁰ Pastaruoju metu tokiai apžvalgai parengti susidarė gana palankios sąlygos, nes pasirodė išsamių ir vertingų XVIII a. pradžios (kai kuriais atvejais – ir platesnio laikotarpio) kultūrinius ir literatūrinius Mažosios Lietuvos visuomeninio gyvenimo aspektus analizuojančių studijų. Literatūros nuorodos yra atitinkamame šio darbo skyriuje (3.).

²¹ Tokią tyrimų perspektyvą pasirinko Ineta Balode, nagrinėjusi pirmuosius vokiečių–latvių kalbų žodynus. Ji ištyrė regioninius vokiečių kalbos požymius Jacobo Lange's vokiečių–latvių ir latvių–vokiečių kalbų žodynuose (Balode 2002). Jos darbas galėtų duoti metodinį pagrindą ir palyginamosios medžiagos panašaus pobūdžio Brodovskio žodyno tyrimui.

²² Paminėti verta papildytą ir perleistą straipsnių rinkinį *Deutsche Wörterbücher des 17. und 18. Jahrhunderts. Einführung und Bibliographie*. Hrsg. von Helmut Henne, 2., erweiterte Auflage, Hildesheim, Zürich, New York: Olms, 2001, kuriame aprašomi svarbiausi XVII ir XVIII a. vokiečių kalbos žodynai. Reikšmingos ir Andreaso Gardto (1994, 1999) studijos, skirtos bendrai kalbotyros raidai nušviesti, bet apimančios ir teorinių leksikografijos koncepcijų istoriją. Atskirai vokiečių teorinių leksikografinių koncepcijų raida nagrinėjama Stanislawo Piotro Szlęno monografijoje *Zur deutschen Lexikographie bis Jacob Grimm: Wörterbüchprogramme, Wörterbücher und Wörterbuchkritik*. Peteris O. Mülleris 2001 metais išleido fundamentalų veikalą *Deutsche Lexikographie des 16. Jahrhunderts. Konzeptionen und Funktionen frühneuzeitlicher Wörterbücher*, Tübingen: Niemeyer. Išėjo ir nemažai atskiriems istorinės leksikografijos aspektams ar istoriniams žodynams skirtų monografijų (Tauchmann, Christine, 1992, *Hochsprache und Mundart in den grossen Wörterbüchern der Barock-*

mokslinio žurnalo *Germanistische Linguistik* sąsiuvinių, skirtų specialiai dvikalbės (istorinės ir modernios) leksikografijos problemoms.²³ Pasirodė keletas reikšmingų monografių, apžvelgiančių atskiras dvikalbės vokiečių kalbos leksikografijos sritis.²⁴

Nors nuo 1995 m., kai vokiečių kalbos istorinė leksikografija dar tik žengė pirmuosius žingsnius²⁵, iki šių dienų padėtis labai pasikeitė, nemažai istorinės leksikografijos klausimų dar tebėra ne iki galo atsakyti: nėra parašytos vokiečių kalbos leksikografijos istorijos,²⁶ o tyrimų metodologijos srityje ir toliau pasigendama vieningos istorinių žodynų tyrimo metodikos.²⁷ Vis dėlto galima pastebėti, kad istorinių žodynų tyrinėjimuose vis plačiau taikomos sąvokos ir apibrėžtys, sukurtos ir vartojamos modernių leksikografijos veikalų kūrimui, aprašymui ir analizei (lema ir lemų tipologija, žodyno struktūros skirstymas į mikrostruktūrą ir makrostruktūrą, vieningi žodyno mikrostruktūros aprašymo terminai). Nors modernių, paprastai labai tiksliai apibrėžtų sąvokų ir struktūrinių žodyno vienetų sampratų taikymas istoriniams veikalams galimas tik su tam tikromis išlygomis (tenka išplėsti kai kurių sąvokų aprėptį, kai ką modifikuoti ar susitaikyti su tuo, kad pasitaikys

und Aufklärungszeit. Tübingen: Niemeyer; Lehnbrecher, Petra, 1995, *Engelwurz und Teufelsdröckel. Zur Lexikographie der Heilpflanzen in Wörterbüchern des 16. Jahrhunderts*, Frankfurt a. M.: Lang; Möller 2000; Hahn, Marion, 2002, *Die Synonymenlexikografie vom 16. bis zum 20. Jahrhundert*, Heidelberg: Winter. Iš kultūros istorijos perspektyvos vokiečių žodynus nagrinėjo Ulrike Haß-Zumkehr (2001, *Deutsche Wörterbücher – Brennpunkt von Sprach- und Kulturgeschichte*, Berlin et al.: de Gruyter).

²³ Ši serija turėjo savo pavadinimą: *Studien zur zweisprachigen Lexikographie mit Deutsch*. Ją leido ir redagavo žymus teorinės leksikografijos tyrėjas Herbertas Ernstas Wiegandas. Dvikalbei leksikografijai skirti šie žurnalo *Germanistische Linguistik* numeriai: 114, 127–128, 134–135, 143–144, 151–152, 163, 159–160, 166, 176.

²⁴ Plg. Balode latvių ir vokiečių leksikografijai skirtą studiją (Balode 2002). Vokiečių ir lenkų kalbų žodynų istoriją nagrinėjo Agnieszka Frączek (1999), vokiečių ir vengrų – Rita Fejer (1995).

²⁵ Taip ją apibūdino Rolf Schneider savo 1995 išėjusioje knygoje apie Schottelio žodynų įtaką vokiečių leksikografijai (*die Erforschung der Geschichte der deutschsprachigen Lexikographie [steckt] noch in den Anfängen*), plg. Schneider, Rolf, 1995, *Der Einfluss von Justus Georg Schottelius auf die deutschsprachige Lexikographie des 17./18. Jahrhunderts*, Frankfurt am Main, 14.

²⁶ Plg. Henne, Helmut, 2001, „Deutsche Lexikographie und Sprachnorm im 17. und 18. Jh.“ ders. [Hrsg.]: *Wörterbücher des 17. und 18. Jahrhunderts. Einführung und Bibliographie*, 2., erweiterte Auflage, Hildesheim, Zürich, New York: Olms, 3–4.

²⁷ Plg. 2005 metais leksikografijos tyrinėtojo Rufus H. Gows pateiktą leksikografijos istorijos mokslo padėties įvertinimą: „Das Ziel der Historischen Wörterbuchforschung ist [...] die Erarbeitung einer Theorie der Geschichte der Lexikographie sowie einer Methodologie der Historischen Wörterbuchforschung. Bescheidene Ansätze zu einer solchen Theorie findet man bei Wiegand. Eine größere zusammenhängende Darstellung, in der eine Theorie der Geschichte der Lexikographie präsentiert wird, fehlt jedoch derzeit noch.“ Gows, Rufus H., 2005, „Meilensteine auf dem historischen Weg der Metalexikographie“, In: *Lexicographica. International Annual for Lexicography*, 21/2005, 167.

nukrypimų nuo nustatytos sistemos arba nepavyks vienareikšmiškai kategorizuoti tiriamosios medžiagos²⁸), vieningos terminologijos taikymas turi ir daug privalumų. Jis leidžia geriau palyginti atskirus veikalus, padeda greičiau išvėlyti struktūrinės ir kitokias jų bendrybes bei identifikuoti skirtumus. Kai kuriose pastaraisiais metais Lietuvoje apgintose disertacijose istorinės leksikografijos temomis (Triškaitė 2008) taip pat sėkmingai vartojamos iš modernios leksikografijos tyrinėjimų srities perimtos sąvokos (žodyno lema, makrostruktūra, mikrostruktūra ir kt.). Jos aptariamoms ir Evaldos Jakaitienės knygoje *Leksikografija* (2005).

Dauguma šiame darbe vartojamų techninių leksikografijos terminų yra išsamiai aprašyti ir išaiškinti mokslinio žinyno *Wörterbücher. Dictionaries. Dictionnaires*²⁹ pirmajame tome, skirtame teorinėms leksikografijos problemoms. Taip pat remtasi ir to paties žinyno trečiuoju tomu (1991), kuriame nagrinėjami dvikalbiai žodynai.

Viena iš kertinių šiame darbe vartojamų sąvokų yra *lema*. Taip vadinamas antraštinis žodyno straipsnio elementas, simbolizuojantis tam tikrą aprašomosios kalbos leksikos vienetą, kuriam skiriama (adresuojama) žodyno straipsnyje teikiama informacija. Dvikalbiame žodyne lemos priklauso žodyno pagrindinei, arba išėties, kalbai.³⁰ Lietuviškuose leksikografijos tyrinėjimuose vartojamas terminas *antraštinis žodis* yra dalinis lemos sinonimas, tačiau kai kuriais atvejais, kai antraštinis žodyno straipsnio elementas yra ne žodis arba ne vienas žodis, bet darybinė morfema, žodžių junginys arba sakinytis, sąvoka *antraštinis žodis* gali pasirodyti kiek per siaura ar klaidinanti. Jau vien todėl yra patogiausia vartoti abstraktesnę *lemos* sąvoką, žyminčią bet kokios sandaros

²⁸ Su šiomis problemomis susiduria dauguma autorių, taikančių modernų metaleksikografinį terminų aparatą istorinių veikalų aprašymui, plg. Frączek (1999, 2). Ulrike Möller (2000, 89–195), analizuojanti XVIII a. rankraštinių vokiečių žemaičių kalbos (*Niederdeutsch*) žodyną, taiko lemos, sublemos, makrostruktūros ir mikrostruktūros sąvokas, bet atitinkamų skyrių pradžioje pateikia komentarus apie vienos ar kitos sąvokos sąlygiškumą ir problemas, išskylančias mėginant susisteminti rankraštinio žodyno medžiagą remiantis griežtai apibrėžtomis šiuolaikinėmis sąvokomis.

²⁹ *Wörterbücher. Dictionaries, Dictionnaires. Ein internationales Handbuch zur Lexikographie*. 1. Halbband, herausgegeben von F. J. Hausmann et al., 1989, Berlin/New York.

³⁰ Dvikalbiame žodyne *pagrindine* vadinama ta kalba, kurios leksika yra verčiama į kitą kalbą. Pastaroji vadinama *verčiamąja* (Jakaitienė 2005, 130). Vokiečių dvikalbės leksikografijos tyrimuose vartojami terminai *Ausgangssprache* (liet. *išėties kalba*) ir *Zielsprache* (*tikslo kalba*). Šiame darbe lygiagrečiai su lietuvių leksikografijoje įprastais bus vartojami ir vokiečių lingvistikoje vartojamų sąvokų vertimai į lietuvių kalbą, taip pat gana tiksliai atspindintys abiejų kalbų santykį žodyne.

vienetą – antraštinėje pozicijoje esančią darybos morfemą, žodį, sinonimų porą, žodžių junginį, sakinį. Kaip lemos dalis šiame darbe nagrinėjama ir tiesiogiai lemuojamą kalbos vienetą charakterizuojanti informacija.³¹ Greta lemos darbe vartojama ir *sublemos* sąvoka, reiškianti lemas, kurios, norint parodyti etimologinę giminystę su lema (o kartais – ir taupant vietą) pateikiamos ne kaip savarankiškos lemos iš naujos eilutės, bet grupuojamos prie kokios nors vienos pagrindine ar įvadine (vok. *Einganglemma*, plg. Hausmann/Werner 1991, 2747) vadinamos lemos. Žodyno lemos ir sublemos susijusios vertikaliais tarpusavio ryšiais, kurių visuma sudaro žodyno *makrostruktūrą*. Priklausomai nuo sublemų pateikimo pobūdžio gali būti skiriama *lizdinė* ir *nišinė* makrostruktūra (Hausmann/Wiegand 1989, 336, Hausmann/Werner 1991, 2746–2747). Lizdinėje makrostruktūroje sublemos pateikiamos vadinamaisiais lizdais, kurių viduje taikoma atskira išdėstymo tvarka, suardanti bendrą žodyno abėcėlės tvarką³². Nišinėje makrostruktūroje sublemos taip pat grafiškai grupuojamos kartu, bet tik tiek, kiek tai leidžia daryti bendra abėcėlės tvarką³³. Tačiau abėcėlinis žodynas gali turėti ir makrostruktūrą be jokio grupavimo, kur kiekvienas į žodyno registrą įeinantis vienetas bus lemuojamas atskirai. Brodovskio žodyne pasitaiko visų trijų tipų grupavimo atvejų.

³¹ Tokį priskyrimą lemia iš dalies praktinės priežastys – lemuojamą kalbos vienetą tikslinančios informacijos (pvz., tarimas, priklausomybė tam tikrai kalbos daliai, giminei ir pan.) žodyne yra tiek nedaug, kad patogiau yra jos neiškirti kaip atskiros informacijos kategorijos ir aptarti pavienius atvejus kalbant apie lemavimo ypatumus. Teorinėje literatūroje diskutuojamos abi lemos sampratos: platesnė, apimanti patį lemos ženklą ir visą juo žymimam leksikos vienetui tiesiogiai skirtą informaciją (duomenys apie kirčiavimą, tarties nuorodos, etimologija ir kt.), kitaip sakant, viską iki pirmojo reikšmės paaiškinimo (dvikalbio žodyno atveju – iki atitikmens), ir siauresnė, kai lema yra tik tam tikrą kalbos vienetą reprezentuojantis simbolis, o visi jai skirti papildomi duomenys kategorizuojami atskirai ir priskiriami mikrostruktūrai. Šiame darbe taikoma pirmoji, platesnė, lemos sąvoka. Dėl *lemos* sąvokos išaiškinimo, apibrėžimų, problemų ir skirtingų lemų sampratų apibūdinimo žr. Wolski, Werner, 1989: „Das Lemma und die verschiedenen Lemmatypen“, *Wörterbücher. Dictionaries, Dictionnaires. Ein internationales Handbuch zur Lexikographie*. 1. Halbband, herausgegeben von F. J. Hausmann et al., Berlin/New York, 360–371.

³² Pavyzdžiui, lizdinėje makrostruktūroje dūrinys *Buchzeichen* būtų pateikiamas lizde prie kitų dūrinių su *Buch-*, o homografu *Buch-* prasidedantis žodis *Buchecker* eitų po šio lizdo kaip savarankiška lema (pavyzdys pagal Hausmann/Werner 1991, 2747).

³³ T. y. sudurtiniai žodžiai su elementu *Bau-* turės būti grupuojami į kelias nišas: atkarpa nuo *Bauabschnitt* iki *Baubüro*, tuomet pagal abėcėlę bus lema *Bauch*, o tada pradedant *Baudenkmal* gali būti sudaroma dar viena niša ir t. t. (plg. ten pat).

Pagal čia taikomą sampratą žodyno *makrostruktūrą* sudaro lemų (ir sublemų), išdėstytų pagal tam tikrą principą, visuma³⁴. Žodyno makrostruktūros tyrimas apima kokybinės ir kiekybinės lemų atrankos bei jų išdėstymo žodyne klausimus (Wiegand 1989, 372–373). Lemų atranka žodyne gali būti tiriama iš formalios perspektyvos: nagrinėjamas lemų skaičius ir santykis su reprezentuojamos kalbos visuma, žodyne pateiktos kalbos dalys, standartinė lemos pateikimo forma, vedinių, sudurtinių žodžių ir žodžių darybos elementų statusas, daugiareikšmių ir daugianarių lemų pateikimas. Kitas svarbus atrankos aspektas – teminis: ar yra pastebima koncentracija į tam tikras leksikos sritis, kiek žodyno registre atsispindi dialektų, archajiška leksika, šnekamosios kalbos elementai, naujadarai, dalykinių kalbų žodžiai, tikriniai vardai ir pan. (Bergenholtz 1989, 772–779).

Brodovskio žodyno makrostruktūra atrankos požiūriu turtinga ir įdomi, turinti unikalių struktūrinių ir teminių bruožų, kurie nagrinėjami žodyno makrostruktūros analizės pirmajame skyriuje. Tačiau čia tenka padaryti vieną metodinę išlygą. Kadangi nagrinėjamas dvikalbis žodynas, tai teminiai žodyno leksikos aspektai aprašomi atsižvelgiant ir į lemų, ir į atitikmenų pusę, kurie, žvelgiant formaliai, jau priklauso žodyno straipsnyje teikiamai informacijai ir turėtų būti nagrinėjami mikrostruktūros tyrimo dalyje. Vis dėlto, yra pakankamai priežasčių neskirti lemų ir atitikmenų pusės, kai kalbama apie dvikalbio žodyno tematiką ir leksikos pobūdį. Viena vertus, lemų atrankos

³⁴ „... the ordered set of all lemmata of the dictionary forms the *macrostructure*“ (Hausmann/Wiegand, 1989, 328), „die Gesamtheit aller Ausgangszeichen [des Wörterbuchs]“ (Reichmann 1990, 1058) „The overall list structure that allows both the compiler and the user to locate information in a dictionary...“ (Hartmann, R. K. K. *Teaching and Researching Lexicographie*. Longman/Pearson Education Limited 2001, 176). Kaip matyti iš pateiktų apibrėžimų, makrostruktūros sąvoka čia vartojama siauresne prasme, negu apibrėžta Jakaitienės („Makrostruktūra – bendroji žodyno sandara, didžiųjų jo dalių ir žodyno straipsnių išdėstymo tvarka“). Pagal Jakaitienę, į žodyno makrostruktūrą, be žodyno korpuso, įeina ir jo įvadinė dalis, gramatikos paaiškinimai bei galimi žodyno priedai. Leksikografijos teorinėje literatūroje tokia bendroji žodyno sandara dar vadinama bendra *knygos teksto struktūra* (angl. *textual book structure*, plg. Hausmann/Wiegand 1989, 330). Tuo tarpu makrostruktūros sąvoka taikoma tik žodyno korpuso (arba žodyno siaurąja prasme) vertikalijai struktūrai, t. y. tam tikra tvarka išdėstytų aiškinamųjų vienetų – lemų – visumai nusakyti. Teorinėje literatūroje vyrauja skirtingos nuomonės, ar makrostruktūros dalimi laikytinas visas žodyno straipsnis, ar tik straipsnio antraštinė dalis – lema. Čia laikomasi pastarosios nuomonės.

Lietuvių leksikografijos tyrinėjimuose taip apibrėžtos makrostruktūros (kaip lemų visumos) sąvokos prasme dar vartojamas terminas *registras*. Makrostruktūros sąvoka yra kiek abstraktesnė, apimanti ne tik lemų visumą, bet ir jų struktūrą, tarpusavio santykius bei išdėstymo tvarką. Tačiau kalbant vien apie kairėje žodyno pusėje esančių leksemų sąrašą galima vartoti ir terminą *registras*.

pobūdis iš dalies nulemia ir atitikmenų pobūdį (pvz., kai vienos kalbos dalykinei leksikai išversti pateikiami adekvatūs atitikmenys kitoje kalboje), todėl, nagrinėjant lemų ir atitikmenų teminius aspektus atskirai, būtų neišvengta kartojimosi. Antra vertus, neretai dvikalbiame žodyne, kuris – kaip *B* atveju – koncentruojasi į verčiamąją (tikslinę) kalbą ir skirtas jai išsamiai kodifikuoti, būtent tam tikrų žodžių egzistavimas verčiamajoje kalboje nulemia vienos ar kitos lemos atsiradimą registre, taigi tampa vienu iš lemų atrankos faktorių. Todėl kalbėti vien apie lemų teminę atranką, atsiribojant nuo verčiamosios kalbos, dvikalbiame žodyne yra netikslinga. Šiame darbe daroma viso žodyno turinio išilginė peržiūra, siekiant apibūdinti jame pateikiamos leksikos tematiką. Dėl savo vertikalios perspektyvos ta tyrimo dalis, nors formaliai ir neapsiriboja vien lemų analize, gali būti atliekama kaip makrostruktūros tyrimo dalis.

Kita žodyno makrostruktūros aprašymo pusė susijusi su lemų išoriniu įforminimu: šriftas, išsidėstymas puslapyje, įtraukos, išdėstymo tvarkos ypatumai, abėcėlės (ar kitos tvarkos) laikymasis, lemų ir sublemų grupavimas į lizdus ar nišas. Pagal pastarąjį parametą skiriami keli makrostruktūros tipai, aptarti kiek aukščiau šiame skyriuje.

Žodyno mikrostruktūra – tai žodyno straipsnių sudedamųjų elementų visuma. Jos tyrimas – straipsnyje pateikiamų duomenų (leksikografinės informacijos³⁵), jų pasiskirstymo, funkcijų ir santykių nagrinėjimas. Pagal Wiegando klasifikaciją, vienakalbiuose žodynuose galimos 62 skirtingos duomenų rūšys (Wiegand 1989, 433), Brodovskio žodyne jų yra kiek per dešimt, tačiau jos pasiskirsčiusios labai nenuosekliai, kai kurios yra beveik visuose, kitos – tik pavieniuose straipsniuose.

Dvikalbio žodyno straipsnio mikrostruktūra yra kitokia nei vienakalbio, joje egzistuoja ir kitokia duomenų hierarchija: kai kurie duomenys (pvz., atitikmenys ar galimi reikšmės ar vartojimo tikslinimo duomenys) adresuojami tiesiogiai lemai, kiti (pvz., tam tikra morfologinė, semantinė ar

³⁵ Teorinėje literatūroje siūloma skirti straipsnyje pateikiamus leksikografijos duomenis (objektyvus informacijos vienetas) ir vartotojo gaunamą leksikografinę informaciją (kognityvinis vartotojo sąmonėje susiformuojantis vienetas), plg. Wiegand 1989², 427. Tačiau čia šis skirtumas nedaromas, duomenys ir informacija vartojami sinonimiškai.

sintaksinė informacija) yra skirti atitikmenims. Dėl labai varijuojančių pateikimo konvencijų Brodovskio žodyne kai kuriuos mikrostruktūros elementus yra sudėtinga tiksliai priskirti lemai ar atitikmenims (pvz., kalbos dalies nuorodos, kurios neturi savo tvirtai nustatytos vietos straipsnyje, kai kuriais atvejais gali būti teikiamos ir lemai, ir atitikmeniui). Šiame darbe mėginama identifikuoti pagrindines žodyno mikrostruktūros sudedamąsias dalis ir nurodyti jų funkcijas. Mikrostruktūros tyrime aptariami tokie žodyno parametrai³⁶: lietuviški atitikmenys, jų kiekis, forma ir struktūra; atitikmenims priskiriama fonetinė (kirčiavimas), gramatinė (nuorodos dėl priklausomybės tam tikroms kalbos dalims, linksniavimo, asmenavimo, darybinė) ir semantinė (viename straipsnyje teikiamų lietuviškų atitikmenų tarpusavio santykiai, jų reikšmės tikslinimai, nurodant kolokatus ar kolokatų kategorijas [kotekstą³⁷] arba pateikiant vadinamąsias glosas [hiperonimus, sinonimus ar juos atitinkančias parafrazes³⁸]), taip pat eksplacitiškai pateikiama informacija apie sintaksines atitikmenų savybes. Kaip mikrostruktūros dalis turi būti nagrinėjami ir tie išėities kalbos žodžių junginiai, kurie nėra pateikti kaip savarankiškos lemos, todėl nepatenka į žodyno makrostruktūros nagrinėjimą³⁹. Tradiciškai jie priskiriami straipsnio iliustracijų daliai, nors jų funkcija nebūtinai yra tik iliustracinė – neretai tokių junginių (ypač

³⁶ Jakaitienė (2005, 56–105) straipsnio struktūrai aprašyti vartoja terminą „duomenų laukas“ ir išskiria fonetinį, morfologinį, sintaksinį, semantinį, stilistinį ir iliustracinį duomenų laukus. Tai gana patogus ir praktiškas skirstymas, leidžiantis sugrupuoti ir sistemingai aprėpti žodyne pateikiamus duomenis. Tačiau jį sunku taikyti tokios nenuoseklios struktūros žodynui, kuriame duomenų pasiskirstymas labai nevienodas (pvz., stilistinė ar etimologinė informacija pateikiama tik keliais pavieniais atvejais) ir ne visuomet aiški pateikiamų duomenų funkcija: pvz., kiltų klausimas, ar informacija apie lemos kalbos dalį turėtų būti priskirta morfologiniam duomenų laukui, jeigu jos pagrindinė funkcija yra atskirti homografų reikšmes, t. y. labiau semantinio pobūdžio, ir pan. Be to, toks skirstymas geriau tinka vienos kalbos žodyno struktūrai apibūdinti, tuo tarpu dvikalbiame žodyne kiekvienas duomenų laukas dar turėtų būti skirstomas pagal tai, ar jame esanti informacija skirta lemai, ar jos atitikmenims. Todėl čia atsisakoma tokio grupavimo ir žodyno straipsnyje esančios duomenų rūšys aptiriamos kiekviena atskirai.

³⁷ Terminą *kotekstas* šioms duomenų kategorijoms apibrėžti vartoja Hausmann/Werner (1991, 2734–2737).

³⁸ Ten pat, 2737–2738.

³⁹ Žodžių junginių priskyrimas žodyno mikro- arba makrostruktūrai yra gana formalus, remiasi iš esmės grafiniais ir abėcėlės kriterijais: prie kairiojo puslapio krašto atitraukti ir mechanine abėcėlės tvarka išrikiuoti žodžių junginiai, laikomi savarankiškais lemomis. Tuo tarpu tie žodžių junginiai, kuriuos galima surasti pagal juose esančius reikšminius žodžius atitinkamų žodyno straipsnių viduje, priskirtini mikrostruktūrai (Hausmann/Werner 1991, 2748). Brodovskio žodyne trūksta sistemingumo, todėl mikro- ir makrostruktūroje galima rasti visiškai identiškų struktūros junginių.

pastoviųjų⁴⁰) pažodinis vertimas į kitą kalbą būna sunkiai įmanomas, taigi juose pateikiama ir nauja semantinė informacija⁴¹. Tuo tarpu tikros iliustracijos demonstruoja patį žodžio pavartojimo kontekste ar šaltinyje faktą ir gali padėti atskleisti jo sintaksinius ryšius junginyje – tokią funkciją *B* dažnai atlieka Biblijos citatos, nors dažnai ir jose teikiama informacija peržengia vien iliustracijos ribas. Iliustracinei daliai *B* reikia priskirti ir patarles bei priežodžius, kurie sudaro labai svarbią kai kurių straipsnių sudedamąją dalį ir iš esmės atlieka ne iliustracinę funkciją, bet turi savarankišką vertę. Tačiau paprastumo dėlei visi mikrostruktūroje teikiami žodžių junginiai, sakiniai, patarlės ir posakiai bus apibendrintai vadinami iliustracijomis, turint omenyje, kad jų pobūdis ir funkcija žodyne gali skirtis.

Gramatikos terminai šiame darbe vartojami remiantis akademinė *Lietuvių kalbos gramatika* (1965–1971)⁴² ir *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika* (2005)⁴³ bei Dudeno vokiečių kalbos gramatika (2005)⁴⁴.

1.6. Tyrimo medžiaga.

Pagrindinę tyrimo medžiagą sudaro Jokūbo Brodovskio žodyno rankraščio tekstas. Nors buvo tiriama visa žodyno medžiaga (ir pagrindinis, ir papildymų sluoksnius), šiame darbe dėl pernelyg išsiplėtusios apimties buvo atsisakyta atskiro žodyno papildymus nagrinėjančio skyriaus. Taigi tyrimas iš esmės apsiriboja pagrindiniu žodyno tekstu, o papildymai aptariami tik tose vietose, kur jie turi reikšmės kokiems nors žodyno aspektams (pvz., ryšiams su kitais žodynais) išryškinti.

⁴⁰ Terminas *pastovusis junginys* taikomas įvairaus pobūdžio daugianariams žodžių junginiams, turintiems pastovią formą, apibūdinti. Dažnai jie vartojami perkeltine reikšme. Plačiau apie pastoviuosius junginius žr. Rūta Marcinkevičienė, „Tradicinė frazeologija ir kiti sustabarę kalbos vienetai“, *Lituanistica* 4 (48), 2001, 81–98. Vokiškas atitikmuo būtų *feste Wortverbindung*.

⁴¹ Vokiškai jie vadinami „kelių žodžių junginiais“ (*Mehr-Wort-Einheiten*). Toks junginys gali būti ne tik kolokacija, pastovusis junginys ar frazeologizmas, bet ir bet kuri kita laisvos struktūros sintagma, kurios paprastai neišgina pažodžiui išversti į tikslinę kalbą (Hausmann/Werner 1991, 2731). Todėl tokie junginiai – jeigu nepatenka į makrostruktūrą, kas *B* yra gana dažnai pasitaikantis atvejis – paprastai laikomi atskiru mikrostruktūros vienetu, bet žodynuose paprastai stengiamasi atriboti juos nuo iliustracijų (ten pat).

⁴² *Lietuvių kalbos gramatika*, 1965–1971, I–III tomai. Vilnius: Mintis.

⁴³ Ambrazas, Vytautas [et. al], 2005, *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

⁴⁴ *Duden. Die Grammatik*, 7., völlig neu erarbeitete und erweiterte Auflage, herausgegeben von der Dudenredaktion. Mannheim/Leipzig/Wien/Zürich: Dudenverlag 2005.

Kitą tiriamosios ir lyginamosios medžiagos dalį sudaro visi iki Brodovskio žodyno parašyti (rankraštiniai ir spausdinti) vokiečių–lietuvių kalbų žodynai (*Lexicon Lithuanicum* [toliau – *Lex*], *Clavis Germanico-Lithvanica* [toliau – *C*], vadinamasis Krauzės žodynas [toliau – *Q*], vadinamasis Richterio žodynas [toliau – *R*] ir Friedricho Wilhelmo Haacko *Vocabularium*). Jų naudojimo intensyvumas šiame darbe skiriasi, priklausomai nuo jų vaidmens Brodovskio žodyno atsiradimo istorijoje (daugiausia dėmesio teko *C*, o *Lex*, *Q*, *R* ir Haacko žodynas naudoti tik pavieniams palyginimams).

Kita svarbi lyginamosios medžiagos dalis – įvairūs XVII–XVIII a. vokiečių kalbos abėcėliniai ir teminiai žodynai, kurie buvo peržiūrėti ieškant Brodovskio naudotų šaltinių. Peržiūrėtų ir su *B* lygintų vokiečių kalbos žodynų bibliografiniai duomenys pateikti šaltinių sąrašė. Iš jų atskirai minėtinas tik Johanno Jacobo Dentzlerio žodynas *Clavis Linguae Latinae* (įvairūs leidimai, ypač 1709 metų), kuri pavyko identifikuoti kaip vieną iš Brodovskio žodyno šaltinių.

Tyrimo medžiagai taip pat priskirtinos Konrado Agricolos sudarytos, Christiano Zeise's naujai suredaguotos ir išleistos Biblijos žodžių konkordancijos (1674), jau anksčiau žinomos kaip vienas iš svarbesnių Brodovskio žodyno šaltinių. Su konkordancijų naudojimu glaudžiai susijęs ir kitas Brodovskio šaltinis, įeinantis į tyrimo medžiagą – tai 1735 m. lietuviškos Biblijos vertimo leidimas.

Ieškant Brodovskio žodyno šaltinių šiame darbe buvo išnagrinėta keliolika XVI–XVIII a. patarlių ir priežodžių rinkinių bei įvairaus pobūdžio neleksikografinių veikalų (įvairūs lietuviškų giesmynų leidimai, lietuviški katekizmai, vokiški kalendoriai, įstatymų sąvadai, etnografinė ir kelionių literatūra). Kai kurių šaltinių naudojimas nekelia abejonių, kitais atvejais pavyko nustatyti tik įsivaizduojamo šaltinio tipą. Visų darbe naudotų originalių XVI–XVIII a. šaltinių bibliografiniai duomenys išvardyti darbo pabaigoje pateiktame šaltinių sąrašė.

1.7. Darbo struktūra.

Darbą sudaro septynios didelės dalys: (1) įvadas, (2) informacija apie žodyno rankraštį ir jo išlikimo istoriją, (3) žodyno autoriui ir jo kultūrinei aplinkai skirta dalis, dviejų dalių ([4] ir [5]) žodyno struktūros analizė, (6) žodyno šaltinių tyrimas ir (7) išvados. Įvade aptariami darbo tikslai ir uždaviniai, žodyno tyrimų istorija, tyrimo metodika ir pagrindinės sąvokos. Antrojoje dalyje pateikiama įvairi su darbo tikslu (žodyno metodikos aprašymu) netiesiogiai susijusi informacija – rankraščio išorė ir rankraščio išlikimo istorija. Trečiojoje dalyje pateikiamos autoriaus biografijos detalės ir aptariami jo gyvenamojo laikotarpio kultūrinės aplinkos veiksniai, galėję turėti įtakos atsirasti žodynui ar jo metodui. Ketvirtoji ir penktoji dalys skirtos žodyno medžiagos analizei: pirmojoje nagrinėjama žodyno makrostruktūra, antrojoje – mikrostruktūra. Penktojoje dalyje aptariami žodyno šaltiniai. Jų aptarimo eilės tvarką lemia jų naudojimo mastas, vaidmuo *B* struktūroje ir iš dalies – jų naudojimo chronologija, kiek ją buvo galima atsekti. Todėl pirmiausia aptariamos žodyno struktūrinį pamatą sudarančios konkordancijos, po to – į abėcėlinę struktūrą integruota ligi šiol nežinoto *B* šaltinio – Dentzlerio žodyno – medžiaga. Trečiajame šaltinių nagrinėjimo skyriuje aptariamas *C* vaidmuo Brodovskio žodyne ir identifikuojami dar vieno lietuviško leksikografinio šaltinio pėdsakai. Ketvirtajame skyriuje analizuojami neleksikografiniai žodyno šaltiniai, kurie paliko daug smulkių pėdsakų žodyno medžiagoje ir struktūroje. Paskutiniuose šaltinių nagrinėjimo dalies skyriuose aptariami tie šaltiniai, kurių tiksliai identifikuoti nepavyko, tačiau pavyko nustatyti jų tipus. Darbas baigiamas išvadomis.

1.8. Ginamieji teiginiai.

1. Brodovskio žodynas yra turinio požiūriu platus ir visapusiškas veikalas, apimantis ne tik turtingą kalbinę, bet ir kalbos leksikografijos veikalui nebūdingą informaciją. Margas žodyno turinys leidžia žvelgti į žodyno autorių kaip į kolekcininką, savo darbu siekusį patenkinti žingeidaus „lietuvių kalbos mylėtojo“ smalsumą.

2. Brodovskio žodyno leksikografinis metodas yra nevieningas ir nenuoseklus. Žodyne susipina skirtingi leksikos pateikimo principai (abėcėlinis, teminis ir morfologinis), nenusistovėjusi pateikiamų informacijos kategorijų ir funkcijų sistema. Žodyno metodinis nevientisumas gali būti aiškinamas autoriaus naudotų šaltinių įvairove. Teminis *B* leksikos pateikimo principas sieja šį žodyną su senąja mokomųjų teminių žodynų tradicija.
3. Naujai surastas leksikografinis *B* šaltinis yra Johanno Jacobo Dentzlerio lotynų–vokiečių ir vokiečių–lotynų kalbų žodynas *Clavis Linguae Latinae* (greičiausiai 1709 m. leidimas), naudotas žodyno registruui pildyti iki raidės *L* imtinai. Iš jo į *B* buvo perimta daug įvairių vokiečių kalbos posakių ir patarlių, bet ne visą medžiagą spėta išversti.
4. Rankraštinį žodyną *Clavis Germanico-Lithvana* Brodovskis naudojo *B* švarraščio rengimo etapu kaip papildymų šaltinį. *C* nepaliko *B* bent kiek ryškesnio metodinio pėdsako ir negalėjo paskatinti Brodovskį pasinaudoti *C* taikytu sistemingu gramatinės informacijos prie lietuviškų atitikmenų teikimo metodu.
5. Be minėtų žinomų leksikografinių šaltinių, į *B* buvo integruota žodyno seniausiąjį sluoksnį sudaranti hipotetinio rankraščinio vokiečių–lietuvių kalbų žodyno (**A*) medžiaga. Rengiant švarraštį papildymams buvo naudojamas dar vienas rankraštinis žodynėlis (**P*).
6. *B* autorius pasinaudojo įvairaus pobūdžio neleksikografiniais šaltiniais: lietuvišku 1735 m. Biblijos vertimu, lietuvišku 1732 m. giesmynu, 1722 m. katekizmo leidimu, Prūsijos įstatymų sąvadu (*Corpus Constitutionum Prutenicarum*, 1721) ir kitais.
7. *B* patarlių šaltinis – anonimiškai išlikęs *Sp* – nebuvo vienintelis *B* patarlių šaltinis. Greta jo Brodovskis turėjo turėti dar bent vieną papildomą vokiečių–lietuvių kalbų šaltinį. Dalis vokiškų patarlių yra paimtos iš Dentzlerio žodyno.

2. Brodovskio žodynas ir jo istorija.

2.1. Brodovskio žodyno rankraščio išlikusios dalies aprašas.

Remdamasis bibliotekiniu rankraščio aprašu ir savo tyrimų duomenimis, *B* įrišimą ir popieriaus savybes yra aprašęs Drotvinas įvadiniame fotografuotinio Brodovskio žodyno leidime (2009, XXIII–XXV). Čia kiek plačiau bus aptarti tie dalykai, kurių Drotvinas smulkiau nekommentuoja.

Prieš antraštinį lapą esančiame priešlapyje yra trys ankstesnę rankraščio saugojimo ar buvimo vietą liudijantys įrašai ir vienas antspaudas. Pirmiausia aptariamas *B* priešlapio viršutinėje dalyje esantis įrašas, darytas plunksna, juodu rašalu. Šis įrašas yra išlikęs ne ant paties priešlapio, bet ant maždaug 3 cm pločio pusės milimetro storio kartono juostelės, užklijuotos skersai visą priešlapį. Įrašo ant kartoninės juostelės tekstas yra toks: *Bibliothek des Geheimen Archivs zu Königsberg. MS. Nō 128. fol.* Galima spėti, kad šis įrašas į žodyną įklijuotas tada, kai rankraštis buvo tvarkomas ir turbūt naujai įrištas. Panašu, kad jis buvo nukirptas nuo ankstesniojo žodyno priešlapio viršaus (tą rodo nelygus ir tamsėlesnis minėtos kartoninės juostelės viršutinis kraštas) ir užklijuotas ant naujo priešlapio kaip ankstesnės žodyno saugojimo vietos liudijimas.

Kitas priešlapio įrašas dešiniajame apatiniame jo kampe yra toks: *Handschriftensammlung des Staatsarchives Königsberg Nr. 128 folio.* Čia nurodyta ta pati kaip ir aukščiau minėtame įrašė rankraščio signatūra ir kitas archyvo pavadinimas. Karaliaučiaus Slaptasis archyvas Valstybės archyvu pervadintas 1867-aisiais metais.⁴⁵ Matyt, pakeitus archyvo pavadinimą buvo atlikta bibliotekos fondų inventorizacija ir knygos naujai paženklintos. Galbūt tuo pačiu žodynas buvo ir naujai įrištas, o senajame priešlapyje buvęs ankstesnis bibliotekos inventorinis įrašas iškirptas ir perklijuotas ant naujojo priešlapio. Kiek kairiau nuo aptariamo įrašo su naujuoju archyvo pavadinimu yra apskritasis antspaudas su ereliu ir tokiu pačiu tekstu: PREUSSISCHES STAATSARCHIV IN KÖNIGSBERG.

⁴⁵ Forstreuter, Kurt, 1955, *Das Preußische Staatsarchiv in Königsberg*, Göttingen, 65.

Paskutinis, vėliausias pagal kilmę žodyno priešlapyje esantis įrašas yra pačiame lapo viršuje, gana neryškus, atliktas storoku melsvu ar violetiniu pieštuku ar rašalu. Įrašas darytas ne plunksna, nes linijos gana storos ir vienodo pločio. Ant jo viršaus, turbūt konservavimo sumetimais, užklijuota permatoma popierinė juostelė, kiek prislopinanti įrašo ryškumą. Įrašo tekstas toks: 12/4 [1?] *Baltisches Institut Leipzig* (liet. *Leipcigo Baltistikos institutas*). Sprendžiant pagal rašybą, įrašas jau XX-ojo amžiaus.

Ant toliau einančio antraštinio žodyno lapo išlikęs ir gerai išsilaikęs raudonas vaško antspaudas su ereliu. Šis antspaudas turėjo būti uždėtas dar prieš 1867-uosius metus, nes jame užfiksuotas senasis archyvo pavadinimas: KÖNIGLICHES GEHEIMES ARCHIV ZU KÖNIGSBERG IN PREUSSEN. Patyrinėjus antraštinį puslapį matyti, kad jis taip pat buvo restauruojamas (plg. ir Drotvinas 2009, XXIV). Originalus antraštinis puslapis, matyt, buvo atplyšęs nuo viso žodyno, apspuręs, skylėtas, dešinysis kraštas paveiktas drėgmės, nudrėkostas dešinysis apatinis kampas, todėl jį reikėjo gelbėti. Jis buvo iš visų pusių kiek aplygintas (todėl sumažėjo jo formatas) ir užklijuotas ant kito lapo, kurio formatas atitiko tolesnių žodyno puslapių dydį. Taip sutvirtintas antraštinis puslapis buvo priklijuotas prie pirmojo išlikusio žodyno puslapio (39) kairiojo krašto. Antraštinis puslapis buvo aprašytas tik iš vienos pusės (nors visi kiti lapai – iš abiejų), todėl buvo įmanoma jį šitaip restauruoti. Popierius, ant kurio buvo užklijuotas senasis antraštinis lapas, – plonas, aukštesnės kokybės, lygesnis negu senasis antraštinio lapo popierius. Tuo tarpu senojo antraštinio lapo popieriaus kokybė ir faktūra atitinka likusių žodyno puslapių faktūrą. Raudonas vaškinis Karališkojo slaptojo archyvo antspaudas uždėtas kaip tik ant senojo antraštinio puslapio ir naujo paklijuoto lapo sankirtos. Taigi antraštinis žodyno puslapis buvo restauruotas prieš uždėdant tą antspaudą. Greičiausiai tai buvo padaryta tada, kai žodynas po Liudviko Rėzos mirties (1840) iš jo bibliotekos pateko į Karaliaučiaus slaptąjį archyvą⁴⁶ ir turėjo būti inventorizuotas. Tai, kad antraštinis puslapis buvo nuplyšęs ir turėjo būti restauruotas bei įklijuotas į žodyną prieš jį

⁴⁶ Biržiška 1963, 111.

inventorizuojant ir uždedant archyvo antspaudą, leidžia numanyti, kad rankraštis galėjo būti defektinis jau Rėzos rinkinyje. Šį spėjimą patvirtina ir tai, kad restauruotas antraštinis puslapis buvo priklijuotas tiesiai prie pirmojo išlikusio (t. y. 39-ojo) puslapio. Taigi galima teigti, kad rankraščiui patekus į Karaliaučiaus slaptąjį valstybės archyvą, jam jau trūko pirmųjų 38 puslapių.

Antraštinio žodyno lapo kairiajame kampe yra Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos antspaudas (MOKSLŲ AKADEMIJOS BIBLIOTEKA) ir signatūra 15.LR-IV.

Brodovskio žodyno puslapiai sunumeruoti arabiškais skaitmenimis, rašomais dešiniajame viršutiniame lapo kampe. Puslapių numeracijos rašalas nesiskiria nuo pagrindinio žodyno teksto rašalo, taigi greičiausiai buvo paginuojuama iškart rašant tekstą. Tuo tarpu lankų žymėjimas, sprendžiant iš rašalo spalvos, atsiradęs skirtingais žodyno rašymo etapais. Pradžioje lankų numerių rašalas sutampa su dalies žodyno papildymų rašalu (plg. lankus *C–F*, *B* 39–126). Vėliau (nuo *G*, *B* 125) lankų numeracijos rašalas sutampa su pagrindinio teksto rašalu, taigi žymima buvo greičiausiai tuo pačiu metu, kai buvo rašomas žodyno tekstas. Galbūt prieš pradėdamas naują lanką, autorius grįžo į žodyno pradžią, peržiūrėjo kas parašyta, kiek papildė ir sužymėjo lankus, o toliau nutarė lankus žymėti iš karto. Lankai kaip įprasta numeruojami didžiosiomis raidėmis ir skaičiais. Pasibaigus abėcėlės raidėms, 555 puslapyje pradedama nauja lankų numeracija dviem raidėmis *Aa*, *Aa2* ir t. t.

Lankai Brodovskio žodyne yra dviejų rūšių, vieni sudaryti iš penkių, kiti – iš šešių didelių perlenktų lapų (atitinkamai po dešimt ir dvylika lapų viename lanke). Pirmieji keturi lankai (*A*, *B*, *C* ir *D*) buvo dešimties lapų apimties. Raidėmis *A* ir *B* pažymėti lankai neišlikę, bet būtent tokią apimtį buvus rodo puslapių skaičius: trūksta 38-ių žodyno teksto puslapių arba 19-kos lapų. Su antraštiniu lapu, kuris buvo nepaginuotas, susidarytų dvidešimt lapų, t. y. du dešimties lapų lankai. Kadangi antraštinis puslapis buvo nepaginuotas, tai lankas *C* prasideda ne 41-ame, bet 39-tame puslapyje.

Raidėmis *C* ir *D* pažymėtus lankus taip pat sudaro po dešimt lapų, nors *D* lanke yra numeracijos klaida, ir šeštasis lapas pažymėtas *D6*, nors jis yra penktojo lapo perlenktoji dalis, kuri paprastai nenumeruojama. Mažesnės apimties yra ir *R* raide pažymėtas lankas (*B* 367–386). Jo ir popierius yra kiek mažesnio formato. Matyt, Brodovskis, pritrūkęs įprastai naudojamo popieriaus, išigijo kitos rūšies, o paskui vėl grįžo prie senojo.

Žodyno tekstas nutrūksta per pusę lanko. Paskutinis žymėtas lapas yra *Ww6*, po jo dar eina du to paties lanko lapai, o keturių trūksta. Tai patvirtina, kad trūkstamoji žodyno pabaigos dalis buvo nuplėšta, o ne natūraliai sustota rašyti pasibaigus popieriui.

Žodyno lapas yra trimis lygiai nubrėžtomis linijomis padalytas į keturias nevienodo dydžio zonas, kurių kiekviena yra skirta skirtingai informacijai. Viršuje skersai lapo nubrėžta linija atskiria viršutinę zoną, kurioje nurodytos kelios tame puslapyje esančių lemų pirmųjų raidžių grupės (kolontitulai). Išilginė, *recto* lapo dešinėje arba *verso* kairėje pusėje nubrėžta linija dalija lapą statmenai į dvi nevienodo dydžio puses, kurių platesnė yra skirta pagrindiniam žodyno tekstui, o siauresnė – papildymams. Lapo viršutiniame kampe, ties išilginės ir skersinės linijų sankirta įrašytas puslapio numeris. Lapo padalijimas į pagrindiniam tekstui ir papildymams skirtą zoną rodo, kad žodyno autorius iš anksto buvo numatęs vietas žodyno papildymams ir pastaboms.

Žodyno tekstas įvairaus ryškumo, rašalas juodos ir rudos spalvos⁴⁷. Rašalo spalvos pasikeitimas kartais sutampa ir su teksto sluoksnio pasikeitimu, pvz., ties lema *Haar B* 616 duodami Biblijos žodžių junginiai yra šviesesnės, rusvos spalvos, o toliau einanti nebiblinių žodžių junginių su lemos žodžiu grupė ir sudurtiniai žodžiai parašyti juodu rašalu ir plonesne plunksna. Rašalo pasikeitimas, sutampantis su žodyno teksto pobūdžio pasikeitimu rodo, kad

⁴⁷ Labiausiai paplitęs tuo laikotarpiu buvo juodos spalvos rašalas, kuris, priklausomai nuo sudėties ir gaminimo (skiedimo) receptūros, laikui bėgant buvo linkęs labiau ar mažiau šviesėti ir virsti rudu (plačiau žr. Stijnman, Ad, 2002, „Iron-gall ink and ink corrosion“, *Archivum Lithuanicum* 4, 171–179). Taigi skirtingos spalvos rašmenys išlikusiame Brodovskio rankraštyje nebūtinai reiškia, kad Brodovskis naudojo skirtingų spalvų rašalą, tiesiog kai kurios vietos gali būti labiau išblukusios, kitos – mažiau. Bet kuriuo atveju tai reiškia, kad buvo naudojamas ne visuomet tas pats, bet kiek skirtingos sudėties rašalas.

išlikęs žodyno perrašas darytas paraleliai naudojant bent du skirtingus šaltinius. Jeigu būtų perrašinėjama iš vieno pagrindinio juodraščio, vargu ar rašalo ir plunksnos pasikeitimai būtų tiksliai sutapę su skirtingų teksto sluoksnių ribomis. Panašaus pobūdžio rašalo pasikeitimą galima stebėti ir prie lemų *Anheben B 97*, *Düne B 369*, *Handeln B 629*.

Iš to, kurioje vietoje paprastai keičiasi rašalas, galima ir daugiau pasakyti apie Brodovskio darbo pobūdį. Brodovskis buvo linkęs sustoti rašyti ne tada, kai baigdavo perrašinėti kokį nors straipsnį, bet vos pradėjęs rašyti naują. Rašalo keitimosi vietoje pirmieji keli straipsnio žodžiai dar būna parašyti senu, o kiti – jau nauju rašalu (plg. *Anbruch B 83*). Galbūt toks būdas žodyno autoriui padėdavo greičiau susigaudyti, kurioje juodraščio (ar juodraščių) vietoje reikėjo tęsti darbą.

B parašytas vienoda, gana tvarkinga rašysena, pribraukymų ar klaidų atitaisymų nedaug, pakankamai skrupulingai laikomasi abėcėlės tvarkos. Tai rodo, kad išlikusioji žodyno dalis yra ne pirminė jo versija, bet perrašas (taip teigia ir Lebedys [1956, 21] bei Drotvinas [2009, XLI]). Žodynas po perrašymo dar pildytas – daugiausia papildymų yra paraštėse, specialiai papildymams numatytose vietose, bet yra prieraišų ir prie pagrindinio žodyno teksto. Papildymai taip pat daryti ne vienu kartu – tai rodo skirtinga jų rašalo spalva (plg. *B 43, 44, 52, 55, 74*, kur geriausiai išryškėja skirtingos rašalo spalvos). Kai kurie papildymai būdingi tik pirmajai išlikusios žodyno dalies pusei (romaniškos kilmės žodžiai tik iki raidės *G*), kiti išbarstyti visame žodyno tekste. Žodyno tekste bei paraštėse yra ir pavienių kita ranka darytų įrašų.

Tekstas parašytas dviem skirtingais šriftais. Vokiški žodžiai (lemos, iliustraciniai pavyzdžiai, komentarai) rašomi gotiškuoju greitraščiu, lietuviški atitikmenys – lotyniškąja antikva. Antikva rašomi ir visi lotyniški teksto intarpai bei metaleksikografiniai komentarai. Sekant ano meto konvencijomis, antikva rašomi ir tie vokiškam žodyno registrai priklausantys žodžiai, kurių šaknys yra nevokiškos. Pvz., lemos *Anatomi*, *Anatomicus B 81*, *Magifter B 893*, *Marcus B 895*, *Maria*, *Martius B 899*, *Menstrum*, *Menfur B 909* ir t. t.

rašomos antikva. Žodžiai su lotyniška (prancūziška) šaknimi ir vokiška galūne rašomi abiem šriftais: šaknis antikva, o galūnė – gotiškuoju šriftu, kaip to reikalauja to meto ortografijos vadovėliai:⁴⁸ žodis *Baronifiert B* 188 iki <n> rašomas antikva, o priesaga *-ifiert* – jau gotikiniu šriftu (plg. veiksmazodinius pavyzdžius *Anatomiren B* 81, *Degenerire[n]*, *Degradiren B* 342). Taip pat sudurtiniame žodyje *Kreiß Commiffarius B* 822 pirmoji lemuoto žodžio dalis rašoma gotikiniu, o antroji – lotynišku šriftu. Tačiau registre esantys bibliniai hebrajiškos kilmės vardai paprastai rašomi gotišku šriftu.

Žodyne pateikti lotyniški komentarai, kalbos dalies nuorodos, kai kurių lemų lotyniški atitikmenys papildomai išskiriami iš bendro konteksto pabraukimu.

2.2. Žodyno išlikimo istorija.

Brodovskio žodyno rankraščio išlikimo istorija dokumentuota gana fragmentiškai. Pagal negausius rankraščio paminėjimus bei jo atspindžius kituose žodynuose galima rekonstruoti apytikrą rankraščio kelią iki šių dienų. Žodyno autoriui mirus, mokytojo vietą Trempuose užėmė Gotfrydas Ostermejeris, kuris perėmė Brodovskio rankraštį ir naudojo jį rengdamas savo veikalus bei laikė dideliu autoritetu. Be to, Ostermejeris trumpai aprašė žodyną bei charakterizavo Brodovskio darbo pobūdį (plg. literatūros apie Brodovskį apžvalgą). Be Ostermejerio, žodyną turėjo ir kiti lietuvių kalba besidomintys kunigai,⁴⁹ buvo netgi minčių jį išleisti⁵⁰, bet ši idėja dėl įvairių

⁴⁸ Rašybos vadovėliai XVIII a. pradžioje kėlė tokius šrifto vartojimo reikalavimus: „Fremde und infonderheit Griechifche, Lateinifche und Frantzöfifche Wörter werden mit Lateinifchen theils aber auch mit Teutfchen Buchftaben gefchrieben. ... Beydes ift gebräuchlich, wiewol mit einigem Unterfcheid. ... Gantz Griechifche, Lateinifche, Frantzöfifche oder auf Frantzöfifche Art formirte Wörter können wol gantz Lateinifch gefchrieben werden Manche Wörter find Lateinifch oder Frantzöfifch: fie bekommen aber eine Teutfche Endung. In folchen wird nun die Endung Teutfch und das übrige Lateinifch gefchrieben usw.“ Freyer, H, 1722, *Anweifung zur Teutfchen Orthographie*, Halle/Saale. Nachdr. der Ausg. Halle/Saale 1722 / mit einem Vorw. hrsg. von Petra Ewald. Hildesheim [u.a.]: Olms, 1999, 95–96.

⁴⁹ Knygoje *Gedanken von den alten Bewohnern des Landes Preuffen* Ostermejeris užsimena, kad Brodovskio žodyną šiuo metu (t. y. apie 1780 metus) turi „mokyтasis Vilhelmsbergo precentorius ponas Grondvaldas“ (Ostermeyer 1780, 91).

⁵⁰ Apie tai rašoma viename Ostermejerio laiške gana priešaringos reputacijos kultūros veikėjui, istorikui ir literatui Abrahamui Jakobui Penzeliui (žinomam kaip vienam iš pirmųjų Rėzos išverstų Donelaičio „Metų“ recenzentų). Iš laiško galima suprasti, kad Penzelis ankstesniame laiške Ostermejeriui raginęs jį išleisti Brodovskio žodyną. Į tai Ostermejeris atsakė, kad mėginęs nusipirkti Brodovskio žodyną iš kunigo Gronwaldo, bet šis jo neparduodęs ir neduodęs persirašyti, nebent tik su ta sąlyga, jei žodynas bus išleistas. Tačiau Ostermejeris abejoja, kas galėtų tokį dalyką finansuoti ir

priežasčių liko neįgyvendinta. Vėliau žodynas nukeliavo į Kristijono Gotlybo Milkaus rankas, kuris jį panaudojo savo žodynui rengti ir keliais žodžiais įvertino jį savo žodyno įvade (Milkus 1800, 3). Po jo rankraštis atiteko Liudvikui Rėzai, kuris, būdamas lietuvių kalbos seminaro vadovas Karaliaučiuje⁵¹, kaupė lietuvišką literatūrą ne tik seminaro, bet ir savo asmeninėje bibliotekoje. Jam mirus, Brodovskio rankraštis kartu su kitais bibliotekos egzemplioriais inkorporuotas į Karaliaučiaus Karališkojo slaptojo archyvo sudėtį. Tą liudija ir rankraščio priešlapyje esantys antspaudai (plačiau žr. rankraščio aprašą 2.1). Nėra visiškai aišku, ar Rėzos turėtas egzempliorius dar buvo nedefektinis, ar jame jau trūko kai kurių vokiečių–lietuvių kalbų žodyno dalies puslapių. Tačiau, kaip parodė įrašų ir antspaudų priešlapyje bei antraštiniame lape analizė, greičiausiai iš Rėzos bibliotekos į Slaptojo archyvo fondus žodynas pateko jau būdamas defektinis. Kad ir kaip ten būtų buvę, Nesselmannas savojo vokiečių–lietuvių kalbų žodyno pratarmėje dar mini abi žodyno dalis („zwei starke Foliobände“, Nesselmann 1851, VI), bet apgailestauja, kad trūksta vokiečių–lietuvių dalies puslapių (tų pačių, kurių nėra ir šiandien). Augustas Schleicheris (1853, 82) taip pat mini vokiečių–lietuvių kalbų žodyno dalį esant nepilną.

Patekęs į Karaliaučiaus slaptąjį archyvą, žodynas ne tik buvo toliau skaitomas (visų pirma Schleicherio ir Nesselmanno, vėliau jį čia matė ir naudojo Būga), bet ir skolinamas: Schleicheris žodyną buvo kelioms savaitėms parsivežęs iš Karaliaučiaus į Prahą (Schleicher 1853, 81). Galimas dalykas, kad žodynas buvo siųstas ir į Dancigą, nes čia gyveno ir dirbo Wilhelmas Mannhardtas (1831–1880), parašęs baltų mitologijos studiją *Letto-preussische Götterlehre* (išleista Rygoje tik 1936 m.), kurioje aptariama ir Brodovskio žodyno medžiaga. Mannhardto knyga įdomi ir tuo, kad joje cituojamos trys Brodovskio žodyno lietuvių–vokiečių kalbų dalies vietos

imtis žodyną suredaguoti. Abrahamas Jakobas Penzelis ir jo susirašinėjimas su Ostermejeriu išsamiai aprašomi Vilijos Gerulaitienės straipsnyje „Abraham Jakob Penzel und sein Interesse an der litauischen Literatur in Ostpreußen“ (Gerulaitienė 2000, 69–81), kuriuo čia ir remiamasi.

⁵¹ Plačiau žr. Citavičiūtė, Liucija, 2007, „Martynas Liudvikas Rėza – Lietuvių raštijos ir rašto kultūros puoselėtojas Karaliaučiaus universitete“, *Martynas Liudvikas Rėza – epochų atspindžiai*. Sudarytojos Nijolė Strakauskaitė, Silva Pocyte, Klaipėda, 34–45; taip pat Citavičiūtė 2004, 105–169; Gineitis 1995, 120–132.

(Mannhardt 1936, 613–614). Tai bene vienintelės ilgesnės iki mūsų dienų išlikusios citatos iš dingusios rankraščio dalies.⁵² Iš jų galima spręsti, kad mitologinės ir etnografinės informacijos buvo ir lietuvių–vokiečių kalbų žodyno dalyje. Atrodo, ji abiejose žodyno pusėse buvo identiška⁵³:

Lietuvių–vokiečių kalbų dalis, p. 457 (Mannhardt 1936, 613)	B 419
Zeminele ⁵⁴ Ziedkele. Du Blüthe bringende Erde gefeegne unfer Hände Arbeit. Labindami. Diefē Redens Art gebrauchē die Littauer, wenn sie eine Halbe Bier trincken und davon auff die Erde giessen, NB auch wenn sie in der Christnacht ihre Mahlzeit halten.	Erde [...] du Blüte bringende Erde gefeegne unfer Hände Arbeit. Labindami. diefe Redens Art gebrauchē die Littauer wenn fie ein holb[en] Bier trincken und davon auff die Erde gießen NB Auch wenn fie im Chriftnacht ihre Mahlzeit halten.

Brodovskio žodynui teko pakelianti ir XX amžiuje. Tai liudija pačiame žodyno priešlapiu viršuje esantis įrašas: *12/1 Baltisches Institut Leipzig*. Jis leidžia manyti, kad žodynas kažkuriuo metu ilgesniam laikui buvo paskolintas Leipzigo universitetui. Tai neturėtų labai stebinti, nes nuo Augusto Leskieno laikų Leipzigas buvo „vienu reikšmingiausių pasaulio lituanistikos ir slavistikos centrų“⁵⁵. Leskienas 1870 m. įkūrė Leipzigo universitete Slavistikos katedrą, kuri vėliau išaugo į Slavistikos institutą. Nuo 1922 m. prie Slavistikos instituto buvo įsteigta Baltistikos ekstraordinarinio profesoriaus vieta, kurią iki 1933 m. užėmė Jurgis Gerullis, o jam pasitraukus perėmė tuometinis Slavistikos instituto vadovas Rheinholdas Trautmannas, vadovavęs Leipzigo Slavistikos institutui nuo 1926 m.⁵⁶ Kada Baltistikos ekstraordinariatas oficialiai pervadintas Baltistikos institutu, nepavyko išsiaiškinti, tačiau pati profesūra buvo įsteigta 1922 m. Vadinasi, įrašas Brodovskio žodyne niekaip negalėjo atsirasti anksčiau šios datos. Abu instituto vadovai – ir Gerullis, ir Trautmannas – domėjosi senąja

⁵² Išrašų iš Brodovskio žodyno lietuvių–vokiečių kalbų dalies yra Kazimiero Būgos rankraštyje pavadinimu *Išrašai iš Karaliaučiaus archyvų, rankraščių ir knygų*. Jis saugomas Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyriaus pirmame fonde (Signatūra F1-D415). Šių fragmentų faksimiles, perrašus ir komentarus šiuo metu spaudai rengia Vilma Zubaitienė.

⁵³ Nesant daugiau jokių ilgesnių citatų iš žodyno lietuvių–vokiečių kalbų dalies, sunku daryti rimtesnes išvadas dėl abiejų dalių santykio. Tačiau jau vien pateiktas sutapimas rodo, kad žodynai yra artimai susiję.

⁵⁴ Rašyba standartizuota Mannhardto.

⁵⁵ Sabaliauskas, Algirdas, 1980, *Žodžiai atgyja*, Vilnius, 29.

⁵⁶ Plg. Eichler, Ernst, 1984, *Reinhold Trautmann und die deutsche Slawistik*, Berlin, 10–12. Už nuorodą į šį ir kitus vertingus su Baltistikos insitutu Leipzige istorija susijusius šaltinius esu dėkinga habil. dr. Jolantai Gelumbeckaitei (Frankfurto prie Maino universitetas).

leksikografija, taigi bet kuris iš jų galėjo paprašyti paskolinti *B* Leipcigo universitetui. Trautmannas greičiausiai jau buvo kiek pastudijavęs Brodovskio žodyną dar tada, kai profesoriavo Karaliaučiaus universiteto Slavų kalbų katedroje ir rengė savo *Baltisch-Slawisches Wörterbuch* (Göttingen, 1923)⁵⁷.

Leipcige žodynas negalėjo būti labai ilgai, nes kartu su kitais Mažosios Lietuvos žodynais 1930–1939 m. *Lietuvių kalbos žodyno* redakcijos prašymu buvo išsiųstas į Lietuvą, kur buvo išrašinėjamas *LKŽ* kartotekai (Drotvinas 2009, XXIX). Po to *B* grąžintas į Karaliaučių, o Antrojo pasaulinio karo pabaigoje kartu su kitais archyvo dokumentais išgabentas į vieną netoli Karaliaučiaus esančių pilių (vok. *Schloss Lochstädt*, Laukstyčiai). Apie tai, kaip pasibaigus karui iš Lietuvos organizuota mokslininkų ekspedicija rado slėptuvę su unikaliais lituanistiniais raštais (tarp jų ir Brodovskio žodynu) ir juos parsigabeno į Lietuvą, yra plačiai rašęs ekspedicijos dalyvis Juozas Jurginis,⁵⁸ vėliau ir Juozas Marcinkevičius⁵⁹.

Pargabentas į Lietuvą Brodovskio žodyno rankraštis buvo atiduotas į Mokslų akademijos bibliotekos rankraščių skyrių, paženklintas signatūra F 137–15 LR IV ir įrištas kietais kartoniniais viršeliais. Rankraščių skyriaus pateiktas žodyno aprašas nėra visiškai tikslus, vokiškas žodyno pavadinimas perrašytas su klaidomis: antroje eilutėje praleistas žodelis *fo*, toliau (galbūt sąmoningai?) praleisti žodžiai *Gott allein zu Ehren*, žodžių junginyje *mit großer Mühe* vietoje *mit* parašyta *und* ir kt. Be to, netiksliai aprašyta žodyno proveniencija: *Iš esamų įrašų galima spręsti, kad pradžioje rankraštis, prieš patekdamas į Karaliaučių, buvo Leipcigo Baltikos institute*. Kaip jau buvo minėta, rankraštis nuo XIX a. buvo Karaliaučiaus archyvo dalis, o Leipcigo Baltistikos institutui buvo paskolintas tik XX a. pradžioje ir palyginti neilgam laikotarpiui.

Jeigu Brodovskio žodyno vokiškai–lietuviškos dalies istoriją galima atkurti sąlyginai neblogai, tai lietuvių–vokiečių dalies istorija neaiški. XIX a.

⁵⁷ Kaip rašoma aukščiau minėtoje Trautmanno mokslinėje biografijoje, rengdamas šį žodyną, jis „gilinosi į Karaliaučiaus Slaptajame valstybės archyve buvusius lietuviškus ir prūsiškus rankraščius ir senuosius spaudinius“ (ten pat, 9), taigi, be abejonės, buvo susipažinęs ir su Brodovskio žodynu.

⁵⁸ Jurginis, Juozas, 1978, „Karaliaučiaus lituanikos likimas“, *Pergalė*, 144–151.

⁵⁹ Marcinkevičius, Juozas, 2000, „Lituanikos paieškos Rytų Prūsijoje ir Klaipėdos krašte po Antrojo pasaulinio karo“, *Knygotyra* 36, 184–195.

jos pėdsakai dar gana ryškūs, ją mini Nesselmannas ir Schleicheris, o Mannhardtas, kurio knyga, parašyta XIX a. antrojoje pusėje (išleista 1936 m.), netgi pacituoja (plg. aukščiau). Greta Būgos užrašų⁶⁰, vėlyviausia išlikusi užuomina apie šią dalį – yra *Lietuvių kalbos žodyno (LKŽ)* šaltinių sąrašė, kuriame minimas dviejų tomų Brodovskio žodyno rankraštis, pažymėtas Karaliaučiaus slaptojo archyvo signatūromis Msc. 127 ir 128. Pirmoji signatūra reiškia lietuvių–vokiečių kalbų žodyno tomą (išlikusios žodyno dalies senoji signatūra yra Msc. 128, plg. 2.1.). Greta šio įrašo esanti pastaba „Skaitmenys rodo pirmojo tomo puslapius“⁶¹ rodo, kad lietuvių–vokiečių kalbų dalis buvo naudojama *LKŽ* sudaryti, vadinasi, tuo metu dar egzistavo. Nėra pagrindo manyti, kad *LKŽ* redakcija į Karaliaučių grąžino tik vieną *B* tomą, tad greičiausiai lietuvių–vokiečių kalbų dalis bus dingusi Karaliaučiuje (arba Laukstyčių pilyje) II Pasaulinio karo metais.

2.3. Žodyno parašymo laikas ir dalių chronologinis santykis.

Žodyno antraštinis puslapis, kad ir koks išsamus, nieko neatskleidžia apie parašymo datą ar tikslesnį jo atsiradimo laikotarpį. Remiantis Ostermejerio žodžiais (1780, 91), Brodovskis žodyno rengimui paskyrė apie trisdešimt metų, vadinasi, turėjo imtis leksikografinės veiklos tik pradėjęs dirbti Trempuose (1713) ir rašė žodyną iki gyvenimo dienų pabaigos (1744). Tokios apimties veikalui parengti tikrai galėjo prireikti ne vieno dešimtmečio. Juo labiau, kad kalbama apie visą žodyną, turėjusį dar ir lietuviškai–vokišką dalį. Neaišku, ar Brodovskis abi žodyno dalis rašė lygiagrečiai, ar vieną po kitos. Schleicherio (1853, 87), savo akimis mačiusio ir dingusią lietuvių–vokiečių kalbų žodyno dalį, nuomone, vokiečių–lietuvių dalis buvusi senesnė už lietuvių–vokiečių. Ši nuomonė rėmėsi pastebėjimu, kad vokiečių–lietuvių kalbų dalis išsamesnė, parašyta tvarkingai, t. y. autorius skyrė jai daugiau

⁶⁰ Plg. išnašą nr. 52.

⁶¹ *Lietuvių kalbos žodynas*, t. 1, AB, / red. kolegija: J. Kruopas (ats. red.), A. Lyberis, J. Paulauskas, J. Senkus, B. Tolutienė, 2-asis leid. Vilnius: Mintis, 1968.

laiko. Tuo tarpu lietuvių–vokiečių dalis buvo parašyta paskubomis, netvarkingai, pribraukyta⁶².

Tačiau į abiejų žodyno dalių santykį galima pažvelgti ir kitaip. Yra tam tikrų *B* požymių, rodančių, kad bent jau ši, išlikusioji, vokiečių–lietuvių kalbų žodyno redakcija, reprezentuojanti žodyno švarraštį (plg. 2.1. skyrių), yra naujesnė už lietuvių–vokiečių kalbų dalį. Hipotezę dėl būtent tokio chronologinio abiejų dalių santykio galima pagrįsti keliais faktais: viena vertus, žodyno vokiečių–lietuvių kalbų dalyje yra gana daug lietuviškų–vokiškų fragmentų, kurių atsiradimą žodyne galėjo lemti rėmimasis jau parengtu lietuviškai–vokišku šaltiniu. Tokios visų pirma yra kai kurios teminės žodžių grupės (nomenklatūros), kuriose žodžiai pateikti pradėdant nuo lietuvių kalbos. Vokiečių kalba čia pateikiami lietuviškų žodžių atitikmenys, bet juos turi ne visi teminių sąrašų žodžiai. Pavyzdžiui, abėcėlinis gėlių ir žolynų sąrašas prie lemos *Blume B 272*, ne abėcėlės tvarka išdėstytas lietuviškų grybų pavadinimų sąrašas, kuriame tik labai nedaug vokiškų atitikmenų (lema *Piltzken Grÿbai, Kremblei B 979*), lietuviškai–vokiškas arklių rūšių ir spalvų sąrašas (lema *Pferdt B 972*), lietuviški kūlimo terminai su vokiškais paaiškinimais prie lemos *Flegel B 480* ir kt. Tokie žodyno kalbų krypties pasikeitimai būdingi ne tik nomenklatūroms, jų pasitaiko ir abėcėlinio registro straipsniuose, kuriuose kartais pateikiamos ne antraštinį žodį, bet lietuviškus jo atitikmenis atliepiančios sublemos arba pavyzdžiai. Tai taip pat gali rodyti, kad buvo žiūrėta į žodyno lietuvių–vokiečių kalbų dalį. Pvz., prie lemos *Allerhand Gewächs Auglai B 66* pateikta sublema *der fehr wächst* su atitikmeniu *Augalótas* į šią žodyno vietą pateko dėl žodžių *Auglai* ir *augalótas* morfologinės giminystės, galbūt todėl, kad jie buvo surašyti greta vienas kito lietuvių–vokiečių kalbų dalyje. Taip pat ir lemos *Gott B 595* straipsnyje pateikti žodžiai *wahrlich, wahrhafftig, gewiß Diewożigi. Prifëg’ Diewui* čia gali būti atsiradę tik per lietuviškus atitikmenis *Diewożigi. Prifëg’ Diewui*, taigi galėjo būti paimti iš lietuviškai–vokiško sąrašo. Taip pat galima

⁶² Ostermejerio (1780, 91) teigimu, Brodovskis buvo pradėjęs perrašinėti ir šią žodyno dalį, bet šio darbo nespėjo pabaigti. Tolesnis pradėto perrašo likimas nežinomas, išskyrus Ostermejerį, niekas daugiau apie jį neužsimena.

pavyzdžiu imti straipsnyje [*Geburts*]Tag *Užgimmimo, gimtóji Diena* pateiktą posakį *du wirst dein Lebtag dran gedencken atmißi gýmtasfes Dienas B 531*, kuris irgi pateiktas ne lemai, bet lietuviškam lemos atitikmeniui iliustruoti.

Dar aiškiau tai rodo straipsniuose įrašytos patarlių poros, kurios dažnai iliustruoja ne vokišką lemą, bet lietuvišką jos atitikmenį (plg. 5.4.3. skyrių mikrostruktūros dalyje), vadinasi, taip pat turėjo būti paimtos iš lietuviškai–vokiško sąrašo, plg.: *Beßer adj. Comp: Grad. Geréfnis Ruth 3,10 [...] Mit Schweigen verräht (verredet) mann sich nicht. Geraus Tyla ne kaip' Býla B 234*. Daug pagal lietuvišką atitikmenį pateiktų posakių yra lemos *Blind, blinder, Aklas B 270* straipsnyje.

Be to, *B* vokiečių–lietuvių kalbų dalyje yra tiesioginių nuorodų į jau egzistuojančią lietuvių–vokiečių kalbų žodyno dalį, pvz., prie lemos *Gevatter B 575*: [*zu Gevatter*] *ftehe[n] i kumus stowėti. apgėlėti vid plura in Lex: Lith: Germ: Sub Apgélai hievon*. Dar viena panašaus pobūdžio nuoroda į lietuvišką registrą yra prie lemos *Pferd B 974: NB vid plura Arklys*, o prie lemos *Gut B 613* greta jau pateiktų papildomų patarlių yra ir pastaba *vid. plura in Géras*. Šios nuorodos, pateiktos puslapio paraštėse, yra greičiausiai kiek vėlesnės negu pagrindinis žodyno tekstas ir atsirado jau pildant perrašytą vokiečių–lietuvių kalbų žodyno dalį.

Gana įtikinamą hipotezę apie išlikusios *B* vokiečių–lietuvių kalbų dalies atsiradimo laiką yra pateikęs Lebedys (1956, 22). Jis nustatė, kad lietuviški bibliinių *B* žodžių atitikmenys yra paimti iš lietuviško 1735 metų Biblijos leidimo. Taigi Lebedys „įrėmino“ žodyno atsiradimą dviem datomis: 1735 ir 1744 (autorius mirties metai). Tačiau Biblijos žodžiai žodyne sudaro ne daugiau kaip trečdalį visų žodžių⁶³, taigi ir ši hipotezė negali būti be išlygų taikoma visam žodynui. *B* autorius galėjo pradėti rengti žodyną ir anksčiau, o išėjus Biblijos vertimui imtis biblinės medžiagos ir sujungti ją su jau turėta (plg. 6. skyrių).

⁶³ Drotvinas ištyrė *B* raidės *P* atkarpą ir padarė išvadą, kad maždaug ketvirtadalis joje esančių žodžių yra iš Biblijos (Drotvinas 2000, 22). Biblijos leksika ne visuose puslapiuose pasiskirsčiusi tolygiai, todėl pasakyti tikslų skaičių sunku. Be to, Drotvinas į skaičiavimą greičiausiai neįtraukė Biblijos posakių. Tačiau ir su jais Biblijos leksika neturėtų sudaryti daugiau negu pusės visos žodyno medžiagos.

Nuorodų į žodyno parašymo laiką yra ir pačiame žodyno tekste. Pagal jas galima gana vienareikšmiškai identifikuoti kelias kertines žodyno parašymo datas. Pavyzdžiui, prie pagrindiniame tekste esančios lemos *Bainunen Groß Kirchorff* randama tokia pastaba: *darinnen gantz neue reformirte Kirche aō 1739 ins 1740 eingeweyhet B 184*. Ne mažiau iškalbingas ir šis įrašas: *Nordenburg Urbs Norteburg's: NB Anno 1740 ift H[er]r Pfarrer Schmidt von Nordenburg zum Seniore verordnet, welcher auch die Kirchen Vifitation zum erften Mahl in gantz Schliebifch[en] District gehalt[en], und vor ihm keiner B 789*. Greičiausiai abi minėtosios datos į žodyną buvo įtrauktos tik rašant jo švarraštį, tačiau ir tuo atveju jos rodo, kad po 1740 metų dar buvo dirbama prie žodyno švarraščio pagrindinio teksto. Be to, reikia atsižvelgti ir į dar keletą aplinkybių: 1) nuoroda į 1740-uosius metus pirmą kartą pateikiama raidės atkarpoje, t. y. pačioje žodyno perrašo pradžioje⁶⁴; 2) visa žodyno vokiečių–lietuvių kalbų dalis turėjo apimti apie 1500 puslapių, taigi jos parengimas – netgi jeigu tai tebuvo medžiagos sukėlimas į švarraštį – turėjo užimti nemažai laiko; 3) švarraštis dar buvo paties autoriaus gausiai papildytas paraštėse (svetimžodžiai, pavienės lemos ir atitikmenys, įvairios patarlės, geografinės žinios ir kt.) ir redaguojamas (pvz., ištaisyti abėcėlinės išdėstymo tvarkos netikslumai, sudėtos nuorodos į kitus žodyno puslapius ir jo kitą dalį); 4) žodyno autorius mirė 1744 metais, taigi vargu ar jis, 1740 m. dar tik rengęs, o vėliau taisęs ir pildęs didžiulės apimties vokiečių–lietuvių kalbų dalies švarraštį, po to dar galėjo turėti laiko parengti lietuvių–vokiečių kalbų žodyną. Atsižvelgiant į aukščiau išdėstytas pastabas dėl lietuviškai–vokiškų išlikusios B dalies fragmentų ir kitus minėtus veiksnius, apie chronologinį abiejų dalių santykį galima pasakyti tiek, kad žodyno vokiečių–lietuvių kalbų dalis gal ir galėjo būti pradėta rengti anksčiau negu dingusioji lietuvių–vokiečių kalbų dalis, tačiau pastaroji turėjo būti jau gatava iki atsirandant B vokiečių–lietuvių kalbų dalies švarraščiu, kuris buvo perrašinėjamas jau po 1740-ųjų metų ir kuriame lietuvių–vokiečių kalbų dalis buvo naudojama kaip

⁶⁴ B tekstas perrašytas nuosekliai iš eilės. Tai matyti iš to, kad pasibaigus vienos raidės žodžiams, kitos raidės žodžiai prasideda iš karto tame pačiame puslapyje. Tokio tęstinumo nebūtų galima buvę išlaikyti, jeigu atskirų žodyno raidžių gabalai būtų buvę perrašinėjami ne iš eilės.

šaltinis. Vadinasi, Schleicherio teiginį dėl abiejų Brodovskio žodyno dalių santykio reikėtų šiek tiek patikslinti nurodant, kad žodyno lietuvių–vokiečių kalbų dalis galėjo būti parengta vėliau už pirminę vokiečių–lietuvių kalbų dalies redakciją, tačiau ji bet kuriuo atveju buvo senesnė negu iki šių dienų išlikusi jau perrašyta vokiečių–lietuvių kalbų žodyno versija.

3. Jokūbo Brodovskio kultūrinė aplinka.

Šio skyriaus tikslas – apžvelgti, kokioje kultūrinėje aplinkoje augo, mokėsi, gyveno ir dirbo Jokūbas Brodovskis. Mėginama atsakyti į klausimą, kokios aplinkybės paskatino jį imtis didelio ir sunkaus leksikografinio darbo, kokie žmonės, visuomenės gyvenimo reiškiniai ar įvykiai galėjo turėti tam įtakos. Kaip minėta, jokių tiesioginių dokumentų, atskleidžiančių Brodovskio veiklos motyvus, nėra išlikę arba nėra žinoma, o ir pats žodynas neturi jokio įvado, kuriame galima būtų tikėtis tokio pobūdžio paaiškinimų. Taigi galima tik atidžiau paanalizuoti sąlygas, kuriomis gyveno, mokėsi ir dirbo Brodovskis ir pamėginti jose aptikti galimus jo veiklos motyvus ar paaiškinimus.

Apie Brodovskio gyvenimą žinoma labai nedaug. Pagrindinių žinių suteikė Gotfrydas Ostermejeris, kuris po Brodovskio mirties perėmė precentoriaus vietą Trempų parapijos mokykloje, o vėliau čia dirbo pastoriumi. Iš Ostermejerio (1780, 91) sužinome, kad Brodovskis buvo labai uolus lietuvių kalbos tyrinėtojas (tai matyti ir iš jo išlikusio žodyno rankraščio) ir leksikografiniam darbui atidavė trisdešimt metų, vadinasi, nuo pat atvykimo į Trempus (1713) iki mirties (1744) dirbo prie žodynų.

Brodovskio biografiją išsamiausiai yra išnaginėjęs Jurgis Lebedys (1956, 17–21). Greta Trempų kaimo ir Brodovskio gyvenimo sąlygų jame aprašymo⁶⁵, jis palietė ir Brodovskio tautybės klausimą, kuris galėtų būti svarbus svarstant Brodovskio lituanistinės veiklos motyvus. Kaip aptakiai teigia Lebedys, nesama „jokių duomenų, kad jis [Brodovskis] būtų nelietuvis“ (Lebedys 1956, 17). Duomenų apie Brodovskio tautinę priklausomybę, išskyrus labiau pilietinę negu nacionalinę priklausomybę nusakantį įrašą *Pruss.* universiteto matrikulose⁶⁶, iš tiesų nėra, tačiau viena Ostermejerio išsakyta frazė vargu ar leidžia daryti išvadą, kad Brodovskis buvo lietuvių kilmės. Ostermejeris (Ostermeyer 1780, 91) rašo, kad „... lietuviai, su kuriais jis [Brodovskis] nuolat bendravo, buvo vieninteliai jo mokytojai, todėl, be tų kalbos žinių, kurias pats turėjo, visada nešiodavosi rašymo lentelę, kad ką nors

⁶⁵ Detalią Trempų bažnytkaimio istorijos apybraižą yra pateikęs ir Juška (1997, 554–556).

⁶⁶ *Brodowski Jac., Goldap. Pruss., iur., gratis.* Žr. Erler, Georg, 1911–1912: *Die Matrikel der Albertus-Universität zu Königsberg i. Pr.* II Band. Die Immatriulationen von 1657–1829, Leipzig: Duncker & Humblot, 264.

išgirdęs, galėtų tučtuojau užsirašyti ir grįžęs įtraukti į savo žodyną.“ Jeigu Brodovskis pats būtų buvęs lietuvis, tai kažin, ar būtų reikėję kalbėti apie kitus lietuvius kaip apie jo „mokytojus“. Be to, ar tokiu atveju būtų taip formulavęs: „be tų žinių, kurias pats turėjo“? Juk būtų buvę paprasčiau pasakyti, kad lietuvių kalba Brodovskiui buvusi gimtoji. Tuo tarpu „žinių“ paminėjimas greičiau leidžia manyti, kad Brodovskis lietuviškai buvo išmokęs, bet ši kalba nebuvo jam gimtoji. Tokioje šviesoje galima atitinkamai interpretuoti ir aprašomosios kalbos bei tautos papročių atžvilgiu išsakomas Brodovskio pastabas pačiame žodyne, kurios fiksuoja išorinę žodyno autoriaus perspektyvą ir parodo, kad jis nelinkęs tapatintis su lietuviais (*die Litthauer sagen, bei den Litthauern* ir pan.). Šie komentarai ženklina ne vien mokslininko objektyvumu pagrįstą distanciją tarp autoriaus ir aprašomosios kalbos. Neutralus, distancijos nepabrėžiantis kalbėjimas būtų realizuojamas kitokiomis priemonėmis (pvz., *auf Litauisch, man sagt* ir pan.). Be to, kai kurie kiti požymiai taip pat rodo, kad ne visi lietuvių kalbos faktai Brodovskiui buvo iki galo aiškūs.⁶⁷ Atsižvelgiant į išsakytus argumentus galima konstatuoti, kad lietuvių kalba Brodovskiui galėjo būti negimtoji.

Brodovskio pavardė galėtų rodyti ir lenkišką jo kilmę. Brodovskis gimė Galdapėje arba jos apylinkėse, kur buvo mišriai gyvenama lietuvių, lenkų ir vokiečių (Lebedys 1956, 18). Kaimyninėse Neidenburgo ir Osterodės parapijose, gyvenamose lenkų ir vokiečių, XVII a. ir XVIII a. pradžioje buvo

⁶⁷ Atrodo, kad Brodovskis buvo neužtikrintas dėl kai kurių fonetikos dalykų, nes žodyne atsispindi abejonės dėl teisingo *ie* ir *é* pasiskirstymo, pvz., dvibalsis žodyne *iblikti* vėliau pataisytas į *iblékti* B 162, *Liepa* pataisyta į *Lépa* B 193. Ši garsų pora kai kuriose Mažosios Lietuvos lietuvių kalbos šnektose buvo linkusi sutapti, dažniausiai tariant [ie] (Zinkevičius 1994, 34), tačiau sprendžiant iš Brodovskio taisyčių skirtumas tarp šių garsų buvo daromas, tik Brodovskiui jis nebuvo iki galo aiškus. Tokių pačių problemų autoriui kyla ir skiriant [uo] nuo [o].

Žodyne yra ir netiksliai išverstų posakių: *Žirnu priffiwalges, Akmenu Anti priffikrówes, kalbek fu jûmi. Wenn du dich an Erbsfen fatt gegeben, v[nd] Bufen voll Stein haft, dann rede mit ihm* B 418. Ši posakis taikomas trečiajam asmeniui (reikia suprasti: kažkas kitas, apie kurį kalbama, yra „prisivalgęs“ ir „prifikrowęs“), matyt, piktam žmogui (=akmenys užantyje), su kuriuo sunku susikalbėti. Paskutinė dalis turėtų būti suprantama taip: „ir kalbėkis su juo, kad gudrus“, kitaip sakant, tai neįmanoma. Tuo tarpu iš vokiško vertimo greičiau galima suprasti, kad reikia pačiam „užvalgyti žirnių“ ir „prisikrauti akmenų“ į antį (=gerai pasiruošti) ir tik tada su „juo“ kalbėtis. Kad Brodovskio žodyne pasitaiko klaidelių užsimena ir Milkus savo žodyno įvade: „In Bestimmung des Sinnes der Ausdrücke sowohl, als in dem Grammatischen, fehlt es hie und da an Richtigkeit [...]“ (Milkus 1800, 3).

net keletas kunigų, pavarde *Brodovius*,⁶⁸ taigi ši pavardė buvo gana paplitusi netolimoje kaimynystėje. Nors jokių tiesioginių duomenų tokiam spėjimui pagrįsti nėra, pačiame žodyne pasitaikantys lenkiški žodžiai ir kai kurios pastabos⁶⁹ mažų mažiausiai rodo tai, kad Brodovskis lenkiškai mokėjo ir buvo susipažinęs ne tik su lietuvių, bet ir su lenkų gyvenimo būdu. Kadangi pačiuose Trempuose ir jų apylinkėse lenkų kažin ar galėjo būti daug, galima manyti, kad pastabos apie lenkų papročius greičiausiai remiasi autoriaus ankstesne, vaikystės patirtimi. Galima argumentuoti ir kitaip: jeigu būtų buvęs vokietis, iš vaikystės šiek tiek mokantis lenkų kalbą, tai vargu ar jam būtų atėję į galvą dėti į vokiečių–lietuvių kalbų žodyną savo lenkų kalbos žinių nuotrupas. Atsitiktiniai palyginimai su lenkų kalba ir jų gyvenimo būdu greičiau rodo spontanišką norą sugretinti surinktą medžiagą su gilesne asmenine patirtimi, o tai galėtų būti ženklas, jog Brodovskio gimtoji aplinka buvo lenkiška.

Neatmestina galimybė, kad Brodovskis buvo kilęs iš mišrios šeimos, nes puikiai mokėjo ir vokiečių kalbą. Vokiečių kalba yra ne tik žodyno pagrindinė kalba, bet – greta lotynų kalbos – dažnai ir metakalba, kuria autorius užrašė savo pastabas kurių nors žodžių atžvilgiu ar nuorodas dėl kai kurių žodyno straipsnių išdėstymo. Kokių nors akivaizdžių vokiečių kalbos vartojimo klaidų, kurios rodytų nepakankamą mokėjimą, nepavyko aptikti, bet kai kuriose vietose galima ir suabejoti, ar gimtakalbis vienaip ar kitaip būtų sakęs.⁷⁰ Geros vokiečių kalbos žinios galėjo susiformuoti ir besimokant mokykloje ir universitete, kur Brodovskis įgijo ir lotynų kalbos žinių.

⁶⁸ Duomenys pagal Möller, Friedwald, 1968, *Altpreußisches Evangelisches Pfarrerbuch von der Refomration bis zur Vertreibung im Jahre 1945*, Band 1. Die Kirchspiele und ihre Stellenbesetzungen. Hamburg: Im Selbstverlag des Vereins, 77, 125–126, 128.

⁶⁹ Gana dažni su lenkų kalba susiję etimologinio pobūdžio pastebėjimai, pvz., *Dirne* [...] *Panna a Pol. Panna B 353; Gefatten*. [...] Pažveliti *polon.* B 570; *Einwohner. Sufiedas Gen 19,25. a Pol Saßiad* [...] *Obiwatėlis a Pol Obiwatel B 400*; kiti pavyzdžiai prie *Kennzeichen, B 477, Liebkofen, B 872, Lieutenant B 876*. Taip pat kai kurios pastabos rodo, kad Brodovskui buvo pažįstamos ir lenkų gyvenimo realijos, pvz., B 294, prie lemos [*Brodit*]Trog yra pateikta papildomų ekvivalentų ir autoriaus pastaba: *die Pholen brauchen dergl[eichen]*.

⁷⁰ Pavyzdžiui, rašydamas mįslės *Mėfos Pūde Gelležis wėrd* atsakymą, Brodovskis neduoda paprasto vokiško žodžio *Gebiss* ar *Mundstück* (liet. *žąslai*), bet pateikia aprašymą *das Eÿfen, was das Pferd im Munde hat B 401p*. Būtų sunku patikėti, kad gimtakalbis vokietis būtų galėjęs užmiršti tokį žodį ir turėjęs pasitelkti aprašomąjį vertimą.

Tuo tarpu lietuvių kalbos Brodovskis galėjo pramokti dar vaikystėje, nes, kaip minėta, Galdapėje tautinė aplinka buvo mišri. Lietuviškai kalbant galėjo girdėti ir Karaliaučiuje dar prieš tapdamas universiteto studentu, nes mokėsi Karaliaučiaus Senamiesčio lotynų mokykloje, kur tarp mokinių irgi galėjo sutikti lietuvių.⁷¹ Neabejotinai su jais turėjo susidurti ir studijuodamas.

Apibendrinant svarstymus dėl Brodovskio tautybės ir kalbų mokėjimo galima daryti išvadą, kad Brodovskis nebuvo lietuvis. Tačiau sunku pasakyti, kuri kita iš vietinių kalbų – vokiečių ar lenkų – jam buvo gimtoji. Autoriaus pavardė ir kai kurie nagrinėti žodyno bruožai duoda pagrindo manyti, kad Brodovskis buvo lenkų tautybės arba kilęs iš mišrios šeimos.

Šios išvados reikalauja kiek kitoje šviesoje pažvelgti į klausimą, iš kur atsirado visų taip pabrėžiama Brodovskio meilė lietuvių kalbai⁷²? Ankstesni tyrinėtojai jį tyliu susitarimu išspręsdavo pasiremdami tuo, jog Brodovskis galėjo būti lietuvis⁷³, taigi jo ypatingas susidomėjimas lietuvių kalba bent iš dalies galėjo būti pagrįstas natūralia vietine ar etnine savimone. Tačiau kodėl lietuvių kalbos žodyno idėja turėjo užsidegti kitatautis – į šį klausimą galima mėginti atsakyti kiek pasigilinus į to meto kultūrinę sąlygą.

Visai logiška būtų manyti, kad paskatinti rašyti žodyną Brodovskį galėjo praktiniai sumetimai. Tokio veikalo poreikis buvo didžiulis. XVIII a. pradžioje Prūsijoje dar nebuvo išleista nė vieno spausdinto vokiečių–lietuvių kalbų žodyno, tad ir į lietuviškas parapijas dirbti patekusiems vokiečiams nebuvo palankių sąlygų išmokti tos kalbos, naudotis jie galėjo tik rankraščiais žodynais.⁷⁴ Žodyno labai reikėjo ir lietuviškų raštų rengėjams,

⁷¹ Karaliaučiaus lotynų mokyklos turėjo įsteigę prieglaudą neturtingų tėvų vaikams (vok. *Pauperhaus*), kurioje tam tikras vietų skaičius buvo numatytas lenkų ir lietuvių vaikams. Gause, Fritz, 1987: *Königsberg in Preussen. Die Geschichte einer europäischen Stadt*, Leer, 473.

⁷² Šios jau kanonine tapusios frazės autorius irgi yra Gotfrydas Ostermejeris (Ostermeyer 1785, 91): „Šis vyras ... buvo nepaprastai uolus, ypač tyrinėdamas lietuvių kalbą, kurią labai mylėjo“ (cituojamas L. Citavičiūtės vertimas, vokiškame originale pavartotas žodis *Liebhaber*, t. y. *mylėtojas*).

⁷³ Plg. aukščiau minėtą Lebedžio citatą (1956, 17). Urbutis Brodovskį taip pat kvalifikuoja kaip lietuvi, pavadindamas jį Jokūbu Bradausku (Urbutis 1985, 43).

⁷⁴ Pirmasis spausdintas lietuvių ir vokiečių kalbų žodynas pasirodė 1730. Jo autorius buvo Halės universiteto lietuvių kalbos seminaro docentas Wilhelmas Haackas. Žodynas rėmėsi 1727 m. Naujojo Testamento ir 1728 m. psalmyno leksika (plačiau Drotvinas 1998, 86–87). XVII a. pabaigoje buvo mėginimų parašyti ir išleisti vokiečių–lietuvių ir lietuvių–vokiečių kalbų žodynus, bet nė vienas parašytas žodynas taip ir nebuvo išspausdintas. Iš rankų į rankas keliavo tik rankraščiai žodynai, kaip tai liudija ir Ostermejeris, minėdamas rankraščiais krašte plintančius žodynus, plg. Ostermeyer 1775, 53.

ypač galvojant apie Biblijos vertimą į lietuvių kalbą. Lietuviškos raštijos būklė buvo apskritai gana prasta: trūko knygų, 1701 m. Naujojo Testamento leidimas buvo nesėkmingas, nebuvo visos Biblijos vertimo, vadovėlių vaikams, kitos literatūros. Knygų rengimui, kuris tradiciškai buvo vietinių kunigų, dažnai nelietuvių, uždavinys, buvo labai reikalinga pagalbė medžiaga – gramatikos ir žodynai.⁷⁵ Taigi praktinis poreikis turėti vokiečių ir lietuvių kalbų žodyną buvo akivaizdus ir stipriai jaučiamas. Atvykęs dirbti mokytoju į Trempus, kurie ir po maro dar buvo gana lietuviški, Brodovskis tikriausiai ir pats susidūrė su tokia situacija – vietiniai gyventojai prastai mokėjo vokiškai ir susikalbėti su jais buvo galima tik mokant jų gimtąją kalbą. Tai galėjo suteikti Brodovskiui tam tikrą postūmį griebtis leksikografo veiklos. Ostermejeris (1780, 91) rašo, kad žodyną Brodovskis pradėjo rašyti „anksti“, t. y. vos atvykęs dirbti į Trempus. Taigi bent jau iki Haacko žodyno, pritaikyto paprastiems praktiniams poreikiams tenkinti, išspausdinimo, ir Brodovskio interesas galėjo būti bent jau iš dalies paskatintas tokio žodyno nebuvimo.

Tačiau *B* pobūdis rodo, kad jo tikslas nebuvo vien tik pateikti praktinį instrumentą kasdieniam susikalbėjimui palengvinti ar knygoms versti. Jeigu Brodovskiui būtų rūpėję vien praktiniai reikalai, tai jo darbo rezultatas būtų atrodęs kitaip, žodynas būtų buvęs siauresnis, kažin ar jame būtų buvę tiek tautosakos ir kitokios informacijos. Visa žodyno medžiaga liudija, kad Brodovskis savo žodyną rašė ne vien kaip praktikas, kuriantis labai reikalingą instrumentą, bet ir kaip smalsus ir viskuo besidomintis kalbos tyrinėtojas, kuriam rūpėjo užfiksuoti ne tik kiek įmanoma daugiau kalbos dalykų, bet apskritai sukaupti įvairios tautosakinės ir kitokios informacijos, taigi

⁷⁵ Bažnytinė vyresnybė, turėjusi savų sumetimų leisti knygas lietuvių kalba (protestantizmo įtvirtinimas), žodynų ir gramatikų poreikį išskėlė jau seniai: XVII a. pradžioje vykusios bažnyčių vizitacijos ataskaitoje *Recessus Generalis der Kirchenvisitation des Insterburgischen und anderen kirchlichen Aemtern* (Königsberg, 1639) reikalaujama parengti žodynų ir lietuvių kalbos gramatiką. Vėliau tokie reikalavimai buvo kartojami (plg. Ruigio žodyno pratarmėje cituojamą kurfiursto kanceliarijos laišką Įsruties archipresbiteriui Sebastianui Müllerui apie kunigui Theophiliui Schultzui pavestą užduotį parengti abėcėlinį vokiečių, lotynų ir lietuvių kalbų žodyną. (Čia remtasi prakalbos perspaudu, pateiktu leidinyje „Pilypas Ruigys. Lietuvių kalbos kilmės, būdo ir savybių tyrinėjimas“ [1986, 375–380].) Bet jie nebuvo iki galo įgyvendinti iki pat 1730 m. Haacko žodyno pasirodymo. Pasak Domo Kauno (1996, 36), XVII a. Prūsijoje buvo parengta ar beveik parengta 11 knygų rankraščių, kurie taip ir nebuvo išspausdinti.

akivaizdžiai turėdamas ne vien praktinių, bet ir kolekcininko užmojų. Tokiam platesnio pobūdžio interesui susiformuoti galėjo padėti keletas faktorių.

Kultūrinę atmosferą XVIII a. rytinėje Prūsijos dalyje (buvusioje Prūsijos kunigaikštystėje) galima apibūdinti pasitelkiant Leono Gineičio sąvoką *kraštietiškas patriotizmas*. Tai tam tikra krašto žmonių (visų pirma išsilavinusių) dvasinė nuostata savo krašto atžvilgiu, pasireiškusį domėjimusi jo istorija, papročiais, kalba, kultūrinėmis tradicijomis ir jų puoselėjimu (Gineitis 1995, 8). Kraštietiškas patriotizmas dažnai buvo būdingas ne tik vietinės kilmės gyventojams ar suvokietėjusiems jų palikuonims, bet ir palyginti neseniai į Prūsijos karalystės rytus atsikėlusiems gyventi vokiečiams. Ši idėja buvo palaikoma ir administraciniu lygiu, nes į Karaliaučių orientuota buvusi kunigaikštė Prūsija stengėsi išlaikyti tam tikrą politinį bei kultūrinį savarankiškumą nuo Berlyno, ir dėl to taip pat buvo linkusi pabrėžti bei skatinti savo savitumą, domėtis ir remti vietinę kultūrą. Naujai susikūrusiai Prūsijos karalystei politine prasme taip pat buvo patogų atsigręžti į vietinius krašto gyventojus ir paversti jų istoriją karalystės istorijos dalimi, taip atskleidžiant ir jos tęstinumą. Dėl visų šių priežasčių XVIII a. dar labiau sustiprėjo dėmesys vietinių gyventojų etnografijai, jų religijos ir papročių savitumui, turtingai mitologijai ir folklorui.⁷⁶ Pagyvėjimą lietuviškų raštų leidyboje ir didesnę susidomėjimą lietuvių kalba XVIII a. pradžioje sukėlė ir Karaliaučiaus lietuvių kalbos seminaro įsteigimas bei paskatino Prūsijoje vykusią švietimo reformą, kurios metu maro nualintai Lietuvos provincijai teko nemažas karaliaus Friedricho Wilhelmo I dėmesys ir buvo oficialiai raginama parengti lietuviškų knygų.⁷⁷

Per XVII a. šiek tiek pasikeitė ir požiūris į vietinių gyventojų kalbą. Nors domėjimasis ja buvo grindžiamas visų pirma praktiniais poreikiais – reikėjo

⁷⁶ Pirmieji etnografiniai leidiniai, skirti šio krašto autochtonams, pasirodė jau XVII a. Svarbius veikalus apie prūsų žemių istoriją, prūsų papročius, religiją ir gyvenimo būdą rašė Nybudžių kunigas Matas Pretorijus (1635–1704/7[?]), Karaliaučiaus universiteto dėstytojas Christophoras Hartknochas (1644–1687). Hartknochui vadovaujant, Karaliaučiaus universitete XVII a. II pusėje buvo apginta bene 19 disertacijų senųjų prūsų teisės ir istorijos klausimais (Lukšaitė 1999, 27ff.). Išspausdinti buvo tik Hartknocho veikalai, juose jis pasinaudojo ir Pretorijaus rinkta medžiaga. Dėl Brodovskio žodyno galimų sąsajų su Pretorijaus *Prūsijos įdomybių* rankraščiu, plg. skyrių apie neleksikografinius Brodovskio žodyno šaltinius.

⁷⁷ Švietimo reformos ir jos pasekmių lietuvių raštijos plėtotei Prūsijoje aprašymą žr. Juška, 2003, 92ff.

perteikti vietiniams gyventojams religines tiesas ir valdžios įsakymus⁷⁸, greta to atsirado ir požiūris į kalbą kaip į tam tikro filologinio intereso objektą. Tai simbolizuoja ir faktas, kad lietuvių kalba peržengė savo regionines ribas: dar 1603 m. Frankfurte prie Maino išleistame H. Megiserio *Thesaurus Polyglottus; vel Dictionarium Multilinguae...* minima lietuvių kalba ir pateikiama jos žodžių. 1680 m. Berlyne išleistoje A. Müllerio ir Töh. Lüdenkeno *Oratio Orationem: SS. Orationis Dominicae Versiones...*, atskleidžiančioje pasaulio kalbų įvairovę, yra lietuviškas „Tėve mūsų“ tekstas.⁷⁹ Filologinė informacija papildoma etnografinę ir Johanno Brandto 1674 m. pirmą kartą išleistame kelionių vadove *Reisen durch Brandenburg, Preussen, Curland, Liefland...*⁸⁰, kuriame paskelbta nemažai lietuviškų žodžių ir posakių. Kalbos faktai ir svarstymai apie jos būklę tapo etnografinių veikalų sudedamąja dalimi: XVII a. pabaigoje Theodoras Lepneris parengė Mažosios Lietuvos gyventojų papročius ir gyvenimo būdą aprašantį veikalą *Der Preufche Litthauer* (1690, išspausdintas 1744), kuriame skelbiama ir nemažai lietuvių kalbos medžiagos, ir literatūros lietuvių kalba apžvalga (87–110). Mato Pretorijaus *Prūsijos įdomybėse* taip pat skelbiama daug lietuviškų posakių bei imamas rimtesnių, nors objektyviai žiūrint ir ne visuomet pagrįstų, filologinių svarstymų apie prūsų ir lietuvių kalbų kilmę (Lukšaitė 1999, 54–60). Esama ir daugiau žinių apie mokslinio pobūdžio filologinius bandymus: XVII a. Friedrichas Partatius buvo sudaręs graikiškos kilmės lietuvių kalbos žodžių žodyną. Ragainės kunigas Johannesas Hurtelius rengė žodyną, kuriame lygino lietuvių ir hebrajų kalbas. Prie tokių praktinius kalbos mokymosi tikslus peržengiančių XVII a. darbų galima priskirti ir Danieliaus Kleino lotynišką lietuvių kalbos gramatiką *Grammatica Lithvanica*, (1653), Sapūno parengtą ir Šulco išleistą

⁷⁸ Kaunas (1996, 133) XVII a. lietuvių kalbotyros situaciją vertina taip: „Visi kalbotyros darbai buvo praktinės paskirties, kad svetimtaučiai religijos platintojai, valdininkai, pedagogai mokytųsi vietinių gyventojų kalbų.“ Kad šis interesas daugeliu atvejų buvo pirminis, negalima paneigti.

⁷⁹ Šie pavyzdžiai pateikti remiantis Stephano Kesslerio straipsniu „Die Baltica in der Alten Bibliothek“ [Greifswald], išspausdintu puslapyje <http://web.uni-greifswald.de/frame/faecher/SSGbaltischeLaender/Baltica%/20in%20UB20Greifswald%20Artikel%20Kessler%202005.pdf> (2007).

⁸⁰ Vokiškai–lietuviškas žodžių sąrašas, lietuviškas „Tėve mūsų“ tekstas, žinios apie Bibliją ir Karaliaučiaus bibliotekose esančius rankraščius. Ši informacija yra taip pat ir olandiškame Brandto knygos vertime, plg. Brand, Johann Arnhold, 1703: *Nieuwe En Nauwkeurige reis-beschryving van't Mark-Brandenburg, Pruisen, Courland, ...* / door J. A. Brand Utrecht: Schouten, 134–150.

lietuvių kalbos gramatiką *Compendium Grammaticae Lithuanicae* (1673).⁸¹ Taigi galima kalbėti apie besiformuojančias kiek platesnio, ne vien siaurus praktinius aspektus apimančio požiūrio į lietuvių kalbos tyrinėjimus užuomazgas. Tokį požiūrį atskleidė bei neabejotinai sutvirtino XVIII a. kalbinė diskusija kuri – nors kilo kaip polemika dėl religinių raštų kalbos, t. y. kaip ir beveik visa ligtolinė lietuviška raštija, turėjo tikslą pasitarnauti geresnei katechizacijai⁸² – įgavo daug platesnį pobūdį ir turėjo didesnės įtakos bendrinės kalbos formavimuisi.

Tyrėjai linkę manyti, kad Brodovskio žodyno atsiradimas ir pobūdis buvo nulemtas XVIII a. pradžioje vykusios kalbinės diskusijos dėl lietuvių bažnytinių raštų kalbos (Lebedys, 1956, 14, Zinkevičius 1990, 234–235), todėl verta prie jos sustoti kiek ilgiau. Diskusija išsiplieskė po 1701 m. pasirodžiusio Naujojo Testamento lietuviško vertimo, kuriame buvo bandoma pateikti Didžiosios Lietuvos evangelikams reformatams ir Mažosios Lietuvos liuteronams tinkamą vertimo variantą. Tačiau bandymas suderinti Didžiosios ir Mažosios Lietuvos tarmes nenusisėkė, Prūsijos liuteronams Biblijos kalba buvo nesuprantama ir nepriimtina (Aleknavičienė/Schiller 2008, 105–106). Kilusi nepasitenkinimo banga išjudino polemiką dėl lietuvių bažnytinės (rašomosios) kalbos reformos. Nuo 1702 metų intensyviai vykusios polemikos rezultatas – 1706 m. išėję pagrindinių diskusijos dalyvių Michaelio Mörlino, Jokūbo Perkūno ir Jono Šulco darbai.⁸³ Vienas iš išlikusių diskusiją liudijančių

⁸¹ Plačiau apie XVII a. lietuvių kalbos tyrinėjimus plg. Sabaliauskas 1979, 30–33, Lebedys 1977, 157–163, Biržiška 1960, Balašaitis, 59 ff., Zinkevičius 1990, 225 ff., Kaunas 1996, 132 ff., Lukšaitė 1999, 131–132.

⁸² Šis bruožas bendras visai Pabaltijo raštijos atsiradimo istorijai, plg.: „So war in der Mehrzahl der Fälle der missionarische Eifer der deutschen Pastoren, die sich um die Entstehung und Entwicklung des baltischen Schrifttums verdient gemacht haben, nicht auf die Erhaltung und Entwicklung einer nationalen baltischen Kultur gerichtet, sondern auf eine Katechisierung der Balten, auf ihre Erziehung zu wahren Christen. ... Das aus missionarischen und didaktischen Motiven heraus lediglich als Hilfsmittel geschaffene Schrifttum und mit ihm die Schriftsprachen, haben sich als solides Fundament der heutigen Schriftsprachen erwiesen.“ (Scholz, Friedrich, 1989: „Die Entstehung eines einheimischen Schrifttums und die Anfänge einer schönen Literatur in der Region des Baltikums als Resultat der Symbiose zwischen Balten und Deutschen“, *Deutsche, Slawen, Balten, Aspekte des Zusammenlebens im Osten des Deutschen Reiches und in Ostmitteleuropa*. herausgegeben von Hans Hecker und Silke Spieler, Meckenheim, 41–54).

⁸³ Ilgą laiką pradingusiai laikyti diskusijos dalyvių Mörlino ir Perkūno teoriniai veikalai buvo surasti pastaraisiais dešimtmečiais ir 2008 m. perleisti su išsamiais parengėjų komentarais (plg. Aleknavičienė/Schiller 2008, Drotvinas 2008, Citavičiūtė 2008). Jais remiasi kalbinės diskusijos aptarimas šiame darbe. Žr. taip pat Zinkevičius 1990, 232–237, Aleknavičienė/Schiller 2002, 79–97, Aleknavičienė 2003, 15–35. Diskusijos dalyvių darbai cituojami pagal 2008 m. leidimus, tikslūs

dokumentų – Michaelio Mörlino traktatas, žinomas pavadinimu *Principium primarium in lingua Lithvanica*, – išleistas 1706, diskusijai jau įsisiūbavus. Šiame darbe Mörlinas išanalizavo lietuvių rašytinės kalbos problemas – kalba esanti nesuvienodinta, užteršta svetimybėmis, jai trūksta daugybės įvairių sričių žodžių ir terminų – ir pateikė savotišką lietuvių bendrinės kalbos kūrimo programą: siūlė lietuviškų raštų rengėjams įsiklausyti į liaudies kalbą (principas „loquendum cum vulgo“), kiek įmanoma atsisakyti svetimybų, vartojant vietoj jų lietuviškus žodžius ir parafrazes, atsisakyti tik siaurame ruože paplitusių tarmybių, vietoje jų rinktis bendresnius, visiems žinomus ir kasdien vartojamus žodžius ir pan. Mörlinas ragino rinkti liaudies dainas, priežodžius, posakius, patarles ir skelbėsi pats ėmęsis tokio darbo.

Ezopo pasakėčių vertimą (1706), kurį Jonas Šulcas atliko Mörlino paragintas, galima laikyti Mörlino bendrinės kalbos kūrimo programos pirmąja ir gana sėkminga praktine realizacija (Citavičiūtė 2008, 159, plačiau apie Šulco pasakėčių vertimą ten pat 135–159).

Kandus Jokūbo Perkūno tais pačiais metais išėjęs veikalas *Wohlbegründetes Bedencken* gana aštriai kritikavo ir Šulco Ezopo pasakėčių vertimą, ir Mörlino, kurį Perkūnas laikė tikroju vertimo autoriumi, idėjas. Labiausiai pasakėčių vertėjui kliuvo už nenuoseklų nustatytų principų laikymąsi ir nepakankamą lietuvių kalbos mokėjimą. Perkūnas akivaizdžiai laikėsi nuomonės, kad kalbos norminimas turi vykti remiantis moksliniu pagrindu (ne veltui cituoja Kleino gramatiką). Tačiau ir jam kasdienė žmonių kalba, vartojami posakiai bei idiomos, kurias – kaip aiškėja iš Mörlino traktato (§ 33) – ir pats rinko, taip pat buvo svarbūs kaip šaltinis.

Kalbinė diskusija, intensyviausiai vykusi Gumbinėje, kurioje dirbo Mörlinas, ir aplinkinėse parapijose, priklausiusiose Įstuties inspekcijai, gavo svarbių impulsų ir iš Karaliaučiaus, kur buvo išspausdintas Mörlino traktatas. Karaliaučiuje šią diskusiją sekė ir ja domėjosi keletas universiteto žmonių, tarp jų ir teologijos profesorius, vyriausiasis rūmų pamokslininkas Friedrichas

bibliografiniai duomenys nurodomi literatūros sąrašė. Diskusijoje dalyvavo ir daugiau kunigų, jie taip pat buvo išleidę traktatų (pvz., Johannes Keimelis, siūlęs steigti mokslinę lietuvių kalbos draugiją), bet jų nėra išlikę. Plačiau apie visus diskusijos dalyvius plg. Aleknavičienė/Schiller 2002, Aleknavičienė/Schiller 2008.

Deutschas. Bütent Deutschas 1704 m. inspekcijos Gumbinės bažnyčioje metu išsiaiškino, kad parapijiečiai puikiai supranta savo bažnyčios kunigą nelietuvį Mörliną, bet nesupranta 1701 m. Naujojo Testamento vertimo. To paties susitikimo su parapijiečiais metu Deutschas aprobavo Mörlino išsakytą principą *loquendum cum vulgo*⁸⁴, šitaip paskatindamas Mörliną dar aktyviau imtis kalbinės polemikos ir parašyti iki šių dienų išlikusį traktatą. Galbūt tarpininkaujant Deutschui Mörlino traktatas nukeliavo pas universiteto teisės fakulteto profesorių Johanną Behrendtą, kuris parašė šiai knygelei įvadą ir teigė, kad nors ir nebūdamas lietuvis, Mörlinas turi teisę rašyti apie lietuvių kalbą (plg. Aleknavičienė/Schiller 2002, 82–85). Taigi į lietuvių kalbos diskusiją buvo įsitraukę nemažai asmenų iš universiteto aplinkos, tarp jų ir tokių, kurie su lietuvių kalba nelabai ką turėjo bendro.

Įsisiūbavusią diskusiją nutraukė 1709 metais kilęs maras, nusinešęs daugelio aktyviausių polemikos veikėjų gyvybes.⁸⁵ Tačiau diskusijos metu išsakytos idėjos dėl lietuvių rašomosios kalbos pobūdžio, ypač *loquendum cum vulgo* principas, vėliau dar gana ilgai buvo minimos amžininkų laiškuose ir kituose dokumentuose.⁸⁶ Diskusija paskatino tolesnius lietuvių kalbos tyrinėjimus, atkreipė dėmesį į lietuvių folklorą ir turėjo gana reikšmingą poveikį lietuvių raštijos raidai.

Diskusija dėl kalbos nebuvo kažkas naujo Europos nacionalinių kalbų formavimosi procesų kontekste. Vokietijoje panašaus pobūdžio diskusijos dėl vokiečių literatūrinės kalbos vyko jau nuo XVII a. pradžios, kai Italijos *Accademia della Crusca* pavyzdžiu čia pradėtos steigti kalbos draugijos (*Sprachgesellschaften*). Vienas pagrindinių tokių draugijų tikslų buvo sukurti bendrinę mokslo ir literatūros poreikiams pritaiktą vokiečių kalbą, kodifikuotą gramatikose ir žodynuose (Gardt 1999, 103). Buvo daug

⁸⁴ Tai aprašo pats Mörlinas savojo traktato įžanginėje dalyje. Dėl Deutscho vaidmens diskusijoje plg. ir Aleknavičienė/Schiller 2002, 88.

⁸⁵ Maro metu mirė Michaelis Mörlinas, Johannes Keimelis, Jonas Šulcas. 1709–1710 metais Prūsijoje siautęs maras, įvairiais skaičiavimais, nusinešęs nuo 200 000 iki 260 000 gyvybių, plačiau plg. Matulevičius 1989, 39. Mažojoje Lietuvoje maro pasekmės buvo ypač sunkios, čia išmirė ištisi kaimai. Po maro kuriam laikui sustojo bet koks kultūrinis gyvenimas, užsidarė mokyklos, labai sumažėjo kunigų ir mokytojų, mokančių lietuvių kalbą, plg. Juška 2003, 89–90.

⁸⁶ Pavyzdžiui, dar 1745 m. išleistoje studijoje *Betrachtungen der littauischen Sprache* Ruigys prisipažįsta, kad jį lituanistiniais darbams įkvėpė amžiaus pradžios kalbinė polemika, plg. Aleknavičienė/Schiller 2008, 112.

diskutuojama apie tai, koks turėtų būti tokios kalbos pagrindas: vienas kuris dialektas, kurio formos turėtų būti laikomos pavyzdinėmis, ar vidinis pačios kalbos taisyklingumas ir sistemingumas, leidžiantis visais abejotinais atvejais taikyti formų analogijos principą (Gardt 1999, 129). Kalbos draugijos sprendė ir vokiečių kalbos grynumo, jos užterštumo svetimybėmis (ypač prancūzų kalbos žodžiais) problemas, kūrė naujadarus, skatino savo narius versti ir patiems rašyti literatūros kūrinius. Diskusijoje dėl lietuvių kalbos, nors ji vyko gerokai vėliau ir neįgavo tokio masto, koku vyko analogiška diskusija dėl vokiečių kalbos (ir dėl kitų kalbų visoje Europoje), buvo keliamos panašios literatūrinės kalbos formavimosi problemos ir siūlomi panašūs sprendimai.⁸⁷

Nors ir nėra jokių tiesioginių įrodymų, kad Brodovskis buvo inspiruotas Mörlino bendrinės kalbos kūrimo idėjų, jo žodynas, kuriame kasdieninės, liaudiškos kalbos žodžiai sudaro labai reikšmingą dalį, daugeliu atžvilgių skamba lyg tiesioginis atsakas į Mörlino raginimą kaupti ir vartoti liaudies kalbos klodus. Skaitant Mörlino traktatą ryškėja ne tik šių veikalų konceptualios sąšaukos, bet ir kai kurie detalių panašumai. Brodovskio žodyno pavadinime pavartotas terminas *Vocabula domestica* Mörlino traktate nuskamba bent keletą kartų (pvz., § 20, 29, 32), Mörlinas iškelia tikrinių vardų ir geografinių pavadinimų problemą – Brodovskio žodyne asmenvardžiams ir vietovardžiams skiriama ypatingai daug dėmesio. Mörlinas kalba apie lietuvių kalboje trūkstamus įvairių įrankių pavadinimus (*Instrumenta der Künstler und Handwerker*, § 16) – Brodovskis pateikia ne tik atskirą profesijų pavadinimų sąrašą (*die Handwerker, Künstler und dergleichen B 631–633*), bet ir daug visokių įrenginių sudedamųjų dalių bei įrankių pavadinimų (pvz., audimo staklių dalys prie lemos *Gefell der Weber*, B 570, plūgas ir jo dalys ties lema *Pflug B 976*, žvejybos įranga prie lemos *Netz B 945* ir pan., plačiau plg. teminį leksikos aprašą kitame skyriuje). Mörlinas ragina rinkti lietuviškas patarles – Brodovskis jų pateikia įspūdingą kiekį. Visi šie požymiai ir bendra žodyno koncepcija leidžia gana tvirtai teigti, kad

⁸⁷ Plg. Aleknavičienė/Schiller (2002, 93): „lietuvių kalbos gynimo ir platesnio vartojimo idėjos Prūsijoje plito greta vokiečių kalbos gynimo idėjų, tai buvo lietuviška filologinių diskusijų atšaka“. Plg. ir Aleknavičienė/Schiller 2008, 100–101.

Brodovskio žodynas vienaip ar kitaip rėmėsi Mörlino bendrinės kalbos kūrimo idėjomis. Kalbinei diskusijai vykstant intensyviausiai (1702–1706 metais) Brodovskis dar buvo vaikas, taigi vargu ar galėjo būti aktyvus tiesioginis jos liudininkas, bet reikia manyti, kad diskusijos atgarsiai jį pasiekė kiek vėliau, jau tapus Karaliaučiaus universiteto studentu.

Nemažą vaidmenį šiame procese suvaidino Karaliaučiaus universitetas. Jo aplinkoje XVIII a. pirmoje pusėje taip pat pastebimas ryškus susidomėjimas prūsų, lietuvių, lenkų istorija, papročiais, folkloru (Lawrynowicz 1999, 171). Būdamas šio universiteto studentas (nuo 1709 m.) Brodovskis galėjo išsiugdyti tokio pobūdžio interesų. Karaliaučiaus universiteto atmosfera domėjimuisi lietuvių kalba galėjo būti gana palanki jau vien todėl, kad čia studijavo daugiau vietiniai, iš rytinės Prūsijos dalies kilę studentai, miestiečių ir protestantų dvasininkų vaikai, kurie neturėjo finansinių galimybių išvykti studijuoti į užsienį (Lawrynowicz 1999, 123). Kai kuriems iš jų klausimai, susiję su lietuviškai kalbančių krašto gyventojų istorijos, kalbos, papročių dalykais, tikrai nebuvo visiškai svetimi, nes buvo su lietuviais vienaip ar kitaip susidūrę. Kai kurie ketino dirbti lietuviškai kalbančiuose kraštuose ir dėl tos priežasties net buvo gavę stipendijas.

Nuo pat Karaliaučiaus universiteto įkūrimo laikų iš jo ėjo stiprūs lituanistiniai impulsai.⁸⁸ Lituanistinė universiteto tradicija buvo apvainikuota Lietuvių kalbos seminaro įsteigimu 1718 metais.⁸⁹ Nors Karaliaučiaus universiteto lietuvių kalbos seminaras įkurtas jau Brodovskiui baigus mokslus universitete, pats seminaro įkūrimo faktas rodo, kad gyvybinga tradicija čia jau egzistavo. Jeigu jos nebūtų buvę, tai pirmasis lietuvių kalbos seminaras veikiausiai būtų buvęs įsteigtas pietistinėje Halėje (Citavičiūtė 2004, 35–44).

Brodovskio studijų metais Karaliaučiaus universitetas išgyveno ne pačius geriausius laikus: universiteto lygis buvo smukęs, dėl maro universitete buvo likęs tik trečdalis buvusių studentų, mirė daug dėstytojų (plg. Citavičiūtė 2004, 34). Tačiau tuo sunkiu metu čia mokėsi ne vienas būsimasis lietuvių

⁸⁸ Jau XVI a. 32 Karaliaučiaus universiteto absolventai pasižymėjo lietuvių raštijoje: 27 jų buvo lietuviai iš Mažosios ir Didžiosios Lietuvos, 5 vokiečiai. XVIII a. lietuvių raštijoje pasižymėjusių Karaliaučiaus universiteto absolventų buvo 33, plg. Citavičiūtė 2004, 29–30, 32.

⁸⁹ Plačiau apie seminaro steigimą žr. Citavičiūtė (2004).

literatūros darbininkas, iš kurių žymiausi buvo Fabianas Ulrichas Glaseris, baigęs Karaliaučiaus teologijos fakultetą 1712 m., vertęs giesmes ir kitus tekstus bei išleidęs giesmyną (1736), Fabianas Kalau, buvęs vienas iš Lysijaus inicijuoto *Mažojo katekizmo* vertimo redaktorių ir vertęs 1735 m. išleistos Biblijos dalis, Johannas Behrendtas, parašęs keletą giesmių 1732 ir 1736 m. giesmynams, taip pat giesmių autorius ir kelių Biblijos dalių vertėjas Petras Gotlybas Milkus.⁹⁰ Visiškai įmanoma, kad šiuos žmones, su kuriais kartu mokėsi, Brodovskis neblogai pažinojo, bendraudavo su jais ir galbūt dalindavosi mintimis apie būsimą darbą lietuviškose parapijose bei lietuvių kalbos klausimus.

Lietuvių kalbos dalykais XVIII a. pradžioje domėjosi jau ne vien teologijos studentai, kurie pretendavo į ganytojų vietas lietuviškose parapijose, bet ir universiteto profesoriai. Vienu iš tokių žmonių būtų galima laikyti jau minėtą teologijos profesorių, vyriausiąjį rūmų pamokslininką bei bažnyčių inspektorių Friedrichą Deutschą, pasižymėjusį kaip vieną polemikos dėl lietuvių kalbos iniciatorių ir palaikytojų. Nors Brodovskiui neteko būti Deutscho studentu, nes jis universitete įmatrikuluotas 1710 m. balandžio 24 dieną, praėjus metams po Deutscho mirties, visgi galima manyti, kad teigiama ilgamečio teologijos profesoriaus ir vyriausiojo rūmų pamokslininko nuostata lietuvių kalbos atžvilgiu turėjo būti žinoma jo aplinkoje ir galėjo veikti studijų teologijos fakultete atmosferą ne tik jam gyvam esant, bet išlikti veiksminga ir po jo mirties. Kad tokia įtaka galėjo būti ilgalaikė, rodo ir Pilypo Ruigio pavyzdys. Būtent Deutscho paragintas, Ruigys ėmėsi lituanistinės veiklos ir darė tai visą tolesnį savo gyvenimą, palikdamas ryškų pėdsaką XVIII a. lietuvių raštijoje kaip leksikografas ir lietuvių kalbos tyrinėtojas. Be to, tikėtina, kad Deutscho palaikymo ir raginimų svarstyti lietuvių kalbos klausimus susilaukė ne tik Mörlinas ir Ruigys, bet ir kiti kunigai bei studentai, mokėję lietuvių kalbą.

Brodovskiui studijuojant Karaliaučiaus universitete, ordinarinio teologijos profesoriaus pareigas čia pradėjo eiti ir pietistas Heinrichas Lysius iš

⁹⁰ Duomenys pagal Biržiškos *Aleksandryną*.

Flensburgo, nuo 1717 metų lietuviškų apskričių bažnyčių ir mokyklų inspektorius bei reformos rengėjas, pirmasis Karaliaučiaus lietuvių kalbos seminaro inspektorius, Liuterio *Mažojo katekizmo* vertimo į lietuvių kalbą iniciatorius (Citavičiūtė 2002, 45). Nors oficiali Lysijaus veikla lietuvių raštijos srityje prasidėjo jau po Brodovskio studijų Karaliaučiaus universitete, domėtis jos reikalais jis galėjo jau ir anksčiau. Žinant Lysijaus nuostatus Prūsijos lietuvių atžvilgiu ir jo siūlytos švietimo reformos esmę,⁹¹ sunku teigti, kad iš jo pusės galėjo skliti stiprūs lietuvių kalbos tyrinėjimus skatinantys impulsai, antra vertus, tai neprieštarauja prielaidai, kad lietuvių ir jų kalbos reikalai nebuvo jam svetima tema. Apie juos galėjo būti kalbama ir su studentais.

1710 m. darbą Karaliaučiaus universitete pradėjo ir Lysijaus ideologinis priešininkas, ortodoksinių protestantizmo pažiūrų šalininkas Johannas Jacobas Quandtas, 1723 m. pakeitęs Lysijų lietuvių seminaro inspektorius poste.⁹² Quandtas buvo kilęs iš garbingos ir žinomos Karaliaučiaus šeimos, jo tėvas buvo Senamiesčio bažnyčios kunigas. Jis ypač daug nusipelnė lietuvių raštijai kaip lietuviškų knygų leidybos iniciatorius, aktyviai dalyvavęs rengiant visos Biblijos lietuvių kalba leidimą, giesmynus ir kitą religinę literatūrą. Brodovskio studijų metais Quandtas dėstė universitete filosofiją ir senąsias kalbas, taigi jo ir Brodovskio keliai taip pat turėjo susikirsti. Quandtas buvo didelis lietuvybės entuziastas, skatinęs ją domėtis savo studentus K. Donelaitį ir G. Ostermejerį, tad visai įmanoma, kad galėjo inspiruoti ir Brodovskį ar bent jau padaryti jam šiek tiek tokios įtakos.

1711 m. Karaliaučiaus universitete disertaciją docento vardui gauti⁹³ apsigynė vienas iš susidomėjimo vietos gyventojų istorija ir etnografiniais dalykais vedlių ir entuziastų – Karaliaučiaus kunigas ir leidėjas Michaelis Lilienthalis, vėliau leidęs kelis žurnalus, tarp jų ir *Erleutertes Preussen* (1724–

⁹¹ Lysijus siūlė įvesti visose mokyklose mokymą vokiečių kalba, nes steigti lietuviškas mokyklas ir leisti lietuviškus leidinius esą per brangu. Kilus vietinių kunigų, gyventojų ir administracijos pasipriešinimui, Lysijus buvo nušalintas nuo švietimo reformos rengimo (plg. Zinkevičius 1990, 230, Juška, 2003, 96).

⁹² Duomenys apie Quandtą iš: Citavičiūtė 2004, 51.

⁹³ XVIII a. Karaliaučiaus universiteto teologijos fakultete apgintų disertacijų sąrašas skelbiamas internete adresu: http://www.staff.uni-marburg.de/~stark/albert.ine/al_rec1.HTM (2007).

28), *Acta Borussica* (1730–1732), skirtus Prūsijos senovei ir jos tautoms tyrinėti.

Apžvelgus su lietuvių kalbos ir raštijos puoselėjimu susijusius reikalus Karaliaučiaus universitete, galima daryti išvadą, kad XVIII a. pradžioje čia buvo susidariusios gana palankios sąlygos lituanistiniams interesams susiformuoti. Viena vertus buvo tęsiama dvasininkų lietuviškoms parapijoms rengimo tradicija. Kita vertus, buvo juntamas bendro pobūdžio gana palankus nusiteikimas lietuvių (kaip ir kitų autochtonų krašto gyventojų) kalbos, istorijos, papročių tyrinėjimo ir puoselėjimo atžvilgiu, kurio dėka į lietuviybės diskusiją įsitraukė iš pažiūros visai su tuo nesusiję asmenys. Kadangi domėjimasis lietuvių kalba, jos reikalų aptarimas buvo tapę akademinėje bendruomenėje svarstomais dalykais, tai patekęs į tokią aplinką Brodovskis taip pat galėjo susidomėti ar net užsidegti lietuvių kalbos idėja. Įtakos tam galėjo padaryti ir iki maro intensyviai vykusi mokslinė diskusija dėl lietuvių kalbos, kurios atgarsiai neabejotinai dar buvo juntami universitete ir tarp lietuvių kalba besidominčių kunigų net ir jai staiga nutrūkus, kai dėl maro mirė pagrindiniai diskusijos dalyviai.

Galiausiai reiktų paminėti ir tai, kad Brodovskis gyveno lietuviškoje kaimo aplinkoje, kuri taip pat galėjo palankiai veikti jo nusiteikimą ir buvo puikus, visada lengvai pasiekiamas kasdienės kalbos šaltinis. Po maro lietuvininkų skaičius Trempų parapijoje sumažėjo, tačiau jie anaipol neišnyko ir iki XIX a. pabaigos Trempuose vyko pamaldos lietuvių kalba. Brodovskis, pradėjęs dirbti Trempuose 1713 m., pateko į dar gana lietuvišką parapiją, kurioje nuo seno egzistavo kunigų lituanistinio darbo tradicija.⁹⁴ Galima tik spėlioti, ar Trempų bažnyčioje buvo išlikę kokių nors jų darbo pėdsakų, pvz., knygų ar kokių rankraščių, tačiau tai nėra neįmanoma.

⁹⁴ Nors labai ryškių lietuvių raštijos darbuotojų Trempuose iki Brodovskio nebuvo, keletas čia kunigavusių asmenų buvo vienaip ar kitaip susiję su lietuvių raštijos istorija. XVI a. pabaigoje čia kunigavo lietuvių kalbą mokėjęs Baltramiejus Vilentas (jaunesnysis), žymaus lietuviškų raštų rengėjas ir Mažvydo literatūrinio palikimo leidėjas Baltramiejaus Vilento sūnus. 1630–1641 m. kunigavo Johannas Partatius, kūręs giesmes (viena išspausdinta Schimmelpfennigo 1753 m. giesmyne). Jo sūnus Friedrichas Partatius, Įsruties kunigas, buvo jau anksčiau minėto graikiškos kilmės lietuviškų žodžių žodyno autorius, t. y. iš kartos į kartą Mažojoje Lietuvoje buvo perduodama ne tik dvasininko profesija, bet ir suvokimas, kad lietuviškos raštijos kūrimas – vietinio dvasininko priedermė (duomenys iš: Biržiška 1960, Juška 2003, 690).

Brodovskiui pradėjus dirbti, Mažosios Lietuvos bažnyčios ir švietimo padėtis apskritai buvo nekokia: išmirė ne tik daugybė gyventojų, bet ir apie 20 lietuvių kalbą mokėjusių kunigų.⁹⁵ Bažnyčias aptarnaudavo kunigai vokiečiai, prastai mokantys ar visai nemokantys lietuvių kalbos, tuo piktydami parapijiečius. Dažnam jų sielovadinis darbas nebuvo pats svarbiausias, o papildomai rūpintis parapijiečiais lietuviais ir jų švietimo reikalais jie juolab nebuvo linkę. Toks buvęs Trempų kunigas Otto Friedrichas Fiedleris, kuriam kunigaujant Brodovskis pradėjo čia dirbti: jis daugiau rūpinosi savo ūkiu ir po maro dirvonuojančių laukų arimu negu parapijiečiais ir dalį savo bažnytinių pareigų užkraudavo Brodovskiui.⁹⁶ Po Fiedlerio mirties Trempuose metus apskritai nebuvo kunigo, taigi reikia manyti, kad jo pareigas atliko pats Brodovskis. Pavaduodamas kunigą Brodovskis galėjo geriau susipažinti su parapijos gyventojais, pelnyti jų pasitikėjimą ir palaikymą, o tai neabejotinai padėjo jam renkant leksikografinę medžiagą. Be to, kunigo pavadavimas galėjo atnešti ir daugiau materialinės naudos negu mokytojo darbas. Apskritai materialinės mokytojo gyvenimo sąlygos Trempuose nebuvo blogos: mokytojas turėjo namą, ūkinių pastatų, žemės ir gaudavo algą.⁹⁷ Palankios buities sąlygos, matyt, buvo taip pat viena iš prielaidų, leidusių Brodovskiui užsiimti lietuvių kalbos žodyno rašymu. Jeigu Brodovskiui būtų reikėję vasarą pailsinti ūkininkams, kad galėtų išsimaitinti, vargu ar jis būtų galėjęs vaikštinėti po kaimus su rašymo lentele ir žymėti retesnius posakius, kaip vaizdžiai aprašo Ostermejeris, arba atsisėdęs prie rašomojo stalo atidžiai studijuoti šaltinius, iš kurių atrinkinėjo medžiagą žodynui.

Brodovskio lituanistinę veiklą galėjo remti bei skatinti ir kuris nors iš jo parapijos kunigų. Jeigu kunigaujant jau minėtam Fiedleriui Brodovskis vargu ar galėjo tikėtis palaikymo ir paramos, tai po šio mirties (1729) situacija galėjo pasikeisti. Apie Fiedlerio vietą užėmusį kunigą J. S. Hasenšteiną nėra nieko plačiau žinoma, tačiau nuo 1736 m. Trempuose pradėjo dirbti kunigas

⁹⁵ Citavičiūtė 2004, 33.

⁹⁶ Lebedys 1956, 19; Juška 2003, 690.

⁹⁷ Juška, 2003, 690.

Gerhardas Ludwigas Mühlenkampfas, kuris galėjo būti palankiau nusiteikęs Brodovskio leksikografinės veiklos atžvilgiu. Šis žmogus studijavo Halės universitete ir mokėsi ten lietuvių kalbos. Tuo metu Halės lietuvių kalbos seminare dėstė Friedrichas Wilhelmas Haackas, pirmojo spausdinto lietuvių ir vokiečių kalbų žodyno (1730) autorius. Kaip teigia Lebedys (tiesa, be nuorodos į kokį nors šaltinį [1956, 19]), Mühlenkampfas su Haacku net buvo susibičiuliavę,⁹⁸ tad Mühlenkampfas galėjo palankiai žiūrėti į Brodovskio pomėgį rinkti ir kaupti lietuvišką leksiką.

Brodovskio gyvenimo ir darbo sąlygų Trempuose apžvalga paremta skurdžiais faktiniais duomenimis, tačiau kai kurios aplinkybės rodo, kad Brodovskis gyveno gana palankioje savo darbui terpėje ir galėjo čia puoselėti savo greičiausiai dar studijų metais susiformavusius lituanistinius interesus ir visą gyvenimą rengti, tobulinti bei pildyti savo leksikografinį veikalą.

⁹⁸ Lebedys 1956, 19.

4. Žodyno pagrindinio sluoksnio makrostruktūra.

Kaip minėta teoriniame šio darbo įvade, žodyno makrostruktūra bus analizuojama iš kelių perspektyvų: nagrinėjama leksikos atranka (kiek ir kokios rūšies medžiagos pateko į žodyną), medžiagos pateikimas (lemavimas) ir lemų išdėstymas. Leksikos atrankos klausimas apima kokybinį (teminį) ir kiekybinį aspektus, kurie aptariami atskiruose skyriuose. *B* makrostruktūros kokybinė analizė turi atskleisti žodyno teminį pobūdį ir supažindinti su specifiniais jo turinio bruožais, parodyti, kokie galėjo būti vienos ar kitos teikiamos žodyno medžiagos atrankos motyvai. Kalbant apie teminę žodyno leksikos analizę bus atsižvelgiama ne tik į vokiškąją žodyno pusę, bet ir į lietuvišką leksiką, nes kalbant apie teminį žodyno turinį atskyrimas pagal kalbas būtų netikslingas.

Aptariant lemavimo specifiką bus žiūrima, kokie vienetai gali užimti lemos poziciją žodyne, kokia forma pateikiamas lemos žodis ir kaip nuosekliai laikomasi išsiryškėjusio vieno ar kito pateikimo principo. Lemų išdėstymo analizė parodys, kiek tiksliai Brodovskio išlaikoma abėcėlės tvarka, kokio pobūdžio lemų grupavimo pasitaiko žodyne. Ji taip pat atskleis, kaip žodyno autoriui sekėsi organizuoti ir vieningai pateikti tokį didelį kiekį informacijos, kaip jis sprendė tam tikras leksikografinio medžiagos įforminimo problemas.

4.1. Žodyno leksikos bruožai.

Brodovskis žodyno pavadinime pristato skaitytojui žodyno medžiagą. Iš jo sužinome, kad žodyne svarbus vaidmuo tenka Biblijos leksikai (*Vocabula Biblica Veteris et Novi Testamenti*), bet skiriama dėmesio ir kasdienėje kalboje vartojamiems žodžiams (*Vocabula Domestica*). Žinant, kad Biblija yra universalus veikalas, kuriame galima aptikti visų gyvenimo sričių – tarp jų ir kasdienio, buitinio gyvenimo – leksikos, sąvokos *Vocabula Biblica* negalima interpretuoti tematiškai siaurai ir priskirti jai vien abstrakčią, tikėjimo, dvasinio gyvenimo ir pan. dalykus nusakančią leksiką bei atskirti ją nuo likusios kalbos leksikos.⁹⁹ Vadinasi, skirtumas tarp *Vocabula Biblica* ir

⁹⁹ Tokia interpretacija atsispindi kai kuriuose Brodovskio žodynui skirtuose tyrinėjimuose, pvz., Drotvinas (2000, 20) rašo: „Biblijos leksika, atspindinti daugialypį ir daugiaprasnį Šventojo Rašto

Vocabula Domestica aiškintinas ne tiek skirtingu šiomis sąvokomis nusakomos leksikos pobūdžiu, kiek tos leksikos kilme arba jos šaltiniais. *Vocabula Biblica Veteris et Novi Testamenti* reiškia tai, jog žymią dalį žodyno medžiagos sudaro žodžiai, imti iš autoritetingiausio rašytinės kalbos šaltinio – Biblijos ir jos vertimo į lietuvių kalbą. Kitaip sakant, žodynas atspindi to meto lietuvių rašytinės kalbos leksiką. Tuo tarpu sąvoka *Vocabula Domestica* indikuoja, kad žodyne užfiksuota ir gyva, šnekamoji kalba. Tokia pavadinimo interpretacija leidžia teigti, jog *B* autorius ketino pateikti vokiečių–lietuvių kalbų žodyną, apimančią to meto lietuvių rašytinės ir šnekamosios kalbos sluoksnius ir tokiu būdu siekė įgyvendinti universalaus visuotinio kalbos žodyno idėją.¹⁰⁰ Tai patvirtina ir pavadinime minima posakių bei patarlių gausa ir paties autoriaus pateikiamas žodyno apibūdinimas *ziemlich complet* (liet. *beveik pilnas*), kurį irgi galima interpretuoti kaip autoriaus užmojo pateikti universalų, visaapimančią žodyną išraišką.

Visi apie Brodovskį rašę autoriai pabrėžia, kad Brodovskio žodyno leksika labai plati (plg. Lebedys 1956, 22; Zinkevičius 1990 254–255; Drotvinas 2000, 20f). Drotvinas yra smulkiau aprašęs kai kuriuos teminius Brodovskio žodyno vokiškosios dalies leksikos ypatumus (2000, 20–22). Jis konstatavo, kad Brodovskio žodynas neapsiriboja vien Biblijos žodžiais, bet apima ir įvairių sričių kasdienės šnekamosios kalbos žodžius. Drotvinas ištyrė *P* raidės atkarpoje buvusių vokiškų žodžių tematiką, ir išskyrė kelias leksikos grupes (valžios institucijų, pareigūnų, dokumentų pavadinimai, religijos ir

turinį, yra apibrėžta, savotiškai baigtinė leksikos visuma“. Tokia samprata lyg ir leidžia manyti, kad Biblijos leksika žymiai skiriasi nuo likusios, „kitos“ kalbos leksikos. Tačiau tai nėra visiškai tikslu. Biblijos leksika, išskyrus, žinoma, specifinius, tik Biblijoje užfiksuotų dalykų pavadinimus (tikrinius ar specifinius tikėjimo sampratas nusakančius žodžius) irgi yra tos pačios kalbos leksika. Kai kuriais atvejais Biblijoje vartojami kalbos žodžiai įgauna naujų prasmų, bet jie nėra kažkoks atskiras leksikos klodas. Žodžių *Abend, acht, Acker, bauen, Becker, freßen, Fuchs, Rabe, Reden, Regen* ir pan. bei jų lietuviškų atitikmenų negalima priskirti kažkokiai uždarei Biblijos žodžių grupei tik todėl, kad jie vartojami ir Biblijos tekste.

¹⁰⁰ Tokia idėja atitiktų to meto vokiečių leksikografinės minties raidos tendencijas. Nėra aišku, ar Brodovskiui buvo žinoma diskusija dėl visuotinio, visus leksikos sluoksnius apimančio vokiečių kalbos žodyno, kuri vyko jau nuo XVII a. vidurio (daugiausia XVII a. kalbos draugijų kontekste; be to, teorinę tokio žodyno koncepciją XVII a. pabaigoje buvo pateikęs ir Leibnicas). Tačiau jis galėjo tikrai būti matęs didžiuosius XVII a. pabaigos–XVIII a. pradžios vokiečių kalbos žodynus, laikytinus tokių universalaus žodyno idėjų dalinėmis realizacijomis. Tokie buvo Matthiaso Kramerio (1700–1702), Leonhardo Frischo (1741), Kasparo Stielerio (1691) žodynai, beje, taip pat dar dvikalbiai. Plačiau apie XVII a.–XVIII a. pradžios vokiečių leksikografinės minties raidą ir jos realizacijas žr. Gardt 1994, Gardt 1999, Henne 2001.

bažnyčios dalykų pavadinimai, buities daiktų, prietaisų, maisto produktų, augalų ir gyvūnų pavadinimai, veiksmy ir būsenų pavadinimai, mokslo ir meno sąvokų pavadinimai, plg. Drotvinas 2000, 20–21). Iš esmės jos atsispindi ir kitose žodyno atkarpose, tad gali būti taikomos ne tik vokiškajai, bet ir lietuviškajai žodyno leksikai apibūdinti.

4.1.1. Nomenklatūros.

Brodovskio žodyno leksikos teminę įvairovę atspindi ne vien abėcėlinis žodyno registras, bet ypač teminės leksikos grupės, kurios išsiskiria iš bendros žodyno abėcėlės tvarkos (plačiau apie lemų išdėstymo tvarką žr. skyriuose 4.4. ir 4.5.), ir yra pateikiamos prie atitinkamo abėcėlės vietoje esančio antraštinio žodžio kaip savotiška jo straipsnio dalis. Pavyzdžiui, prie lemos *Baum B* 193–194 duodami penkiasdešimties laukinių ir penkiolikos kultūrinių medžių pavadinimai, prie *Fisch B* 473–474 yra pateikta apie šešiasdešimt žuvų pavadinimų. Šios leksikos grupės paprastai vadinamos nomenklatūromis (plg. Lebedys 1956, 26; Zinkevičius 1990 254; Drotvinas 2000, 22), taip pabrėžiant ir jų išskirtinumą, lyginant su bendra abėcėline žodyno struktūra, ir jų struktūrinius panašumus su anuomet plačiai naudotais sisteminiiais arba onomasiologiniais žodynais, vadinamaisiais *nomenklatoriais* (anksčiau dar vadintais *vokabuliarais*, o dabar apibendrintai *dalykiniais žodynais*). Nomenklatoriuose žodžiai būdavo pateikiami ne abėcėlės tvarka, o teminėmis grupėmis pagal tam tikra tvarka išdėstytus reikšminius žodžius.¹⁰¹ Šio tipo žodynai suklestėjo humanizmo laikais ir XVI a. paplito visoje Europoje. Jų buvo kelių rūšių: kelioniniai, dažniausiai apimantys daugiau nei dvi kalbas, mokykliniai, skirti mokytis lotynų kalbos (tokių buvo daugiausia), ir specializuoti kokios nors srities žodynėliai (medicinos, botanikos, mineralologijos ir kt.), kuriuose buvo koncentruojamasi į dalykines žinias. Pasaulio pažinimo ir kalbiniai aspektai susipindavo daugumoje kalbų mokymui (visų pirma lotynų) skirtų nomenklatorių. Reikšminių žodžių išdėstymas juose dažnai atspindėjo to meto suvokimą apie pasaulio sąrangą (*ordo*), t. y. prasidėdavo nuo Dievo ir religijos sąvokų, po to būdavo

¹⁰¹ Platus šio tipo žodynų apibūdinimas yra Reichmann 1990, 1058.

aprašomas žmogus, jo dorybės bei ydos, ir galiausiai įvairūs objektai (plg. Wiegand 1998, 650–651; Müller 2001, 285 ff.; Müller 2002, 31–34). XVI a. nomenklatoriai su nedidelėmis išimtimis daugiausia orientavosi į daiktavardžių pateikimą, į kai kuriuos būdavo įtraukiami ir veiksmų pavadinimai. Sintagminės struktūros, žodžių grupės XVI a. nomenklatoriuse pasitaikydavo itin retai (Müller 2001, 427). Tuo tarpu XVII a. onomasiologiniuose žodynuose sintagminės struktūros ir kolokacijos pateikiamos jau gana gausiai.¹⁰²

Brodovskio žodyne esančios nomenklaturės, arba teminės žodžių grupės, yra kelių tipų. Kai kurios apima tik vienaarūšių žodžių grupes (daiktavardžius), kurių elementai hiponimijos ryšiais susiję su antraštiniu visos grupės žodžiu (hiperonimu). Tokių nomenklaturų apimtis labai nevienoda: kai kuriose tik keli elementai (pvz., pirštų pavadinimai prie lemos *Finger B 472*, odos rūšys prie lemos *Leder B 856*), kitose – kelios dešimtys (grybų pavadinimai, lema *Piltzken B 979*) ar net iki pusantro šimto leksikos vienetų (pvz., profesijų pavadinimai, lema *Handwercker B 631–633*). *B* dar yra tokios tik vienaarūšius elementus apimančios nomenklaturės: uogų pavadinimai (prie lemos *Beere B 200*), medžiai (prie lemos *Baum*, suskirstyta į laukinius [*Arbores sylvestrae*] ir vaismedžius [*Arbores Frugiferae*], *B 192–193*), gėlės (prie lemos *Blume B 272*), giminystės ryšių pavadinimai (lema *Freundschaft B 497–498*), švenčių pavadinimai (prie lemos *Fest B 466–467*), pirštų pavadinimai (lema *Finger B 472*), audimo staklių dalys (*Gestell der Leinweber B 570–571*), profesijos (*Handwercker B 631–633*), vištų rūšys (*Henne B 663–664*), mėnesiai (*Monath B 921*), arklas ir jo dalys (*Pflug B 976–977*), grybai (*Piltze B 979*) ir kt. *B* yra per dvidešimt skirtingo tipo ir apimties nomenklaturų. Pagal struktūrą šio tipo nomenklaturų grupei galima būtų priskirti ir du tikrinių vardų sąrašus: asmenvardžių (lema *Name B 936–938*) ir vietovardžių (lema *Land B 836–848*).

¹⁰² Pavyzdžiui, galima paminėti Johanno Mayerio nomenklatorių *Vocabularium Majus, Latino-Germanicum*, Franckofurti 1692, Joachim Jungijaus *Nomenclator Latino-Germanicus: Hoc est: Latinae linguae compendium, in usum Scholae Hamburgensis concinnatum et excusum*, Hamburgi: Völcker, 1693, Hulderico Schoberaus *Nomenclator selectissimas rerum appellationes tribus linguis, Latina, Germanica, Polonica explicatas indicans*, Dantisci: Schultze, 1684 (visi trys žodynai randami Hercogo Augusto bibliotekos Wolfenbüttelyje elektroniniame kataloge).

Tuo tarpu kitos nomenklatūros sudarytos ne tik iš vienuolių daiktavardžių, bet apima ir įvairius žodžių junginius, į kuriuos įeina grupės antraštinis žodis. Dažniausiai tai kolokaciniai arba pastovieji junginiai, pasitaiko ir trumpų sakinių. Tokioje teminės leksikos grupėje neretai pateikiami ir sudurtiniai žodžiai bei lemos žodžio vediniai, kurie galėtų būti ir abėcėlinės žodyno struktūros dalis, bet čia patenka į teminę grupę ir iškrenta iš bendros abėcėlės struktūros, plg. *Charten B 310*, *Feder B 455*, *Kleid B 799* ir kt. Tokios išplėstinės nomenklatūros gali apimti keletą puslapių (pvz., *Fisch B 473–474*, *Fleisch B 480–481*, *Haar B 616*, *Pferd B 793–974*). Jų vidinė struktūra gana nenuosekli: pradžioje gali būti teikiami hiponimai, po to – sudurtiniai žodžiai, o vėliausiai – žodžių junginiai, tačiau sudurtiniai žodžiai bei junginiai gali būti sukeisti vietomis ir išdalinti į kelias smulkesnes grupes ir kt. Abėcėlės tvarkos grupės viduje dažnai nesilaikoma arba laikomasi nenuosekliai. Griežtai organizuotos tvarkos teminės grupės viduje nebuvimas būdingas daugumai XVII a. nomenklatorių, kuriuose pateikiami žodžių junginiai (plg. 102 išnašoje nurodytus pavyzdžius).

Žemiau pateiktos ilgesnės ištraukos iš teminių *Charten B 310*, *Kleid B 799* ir *Pferdt B 973–974* nomenklatūrų gerai atskleidžia, kad teminėse žodžių grupėse medžiagos pateikimas yra menkai organizuotas:

Lema Charten

Charten Kwórtai
 --- macher Kwórtinink's
 --- Spiel Kwortu žaiflas
 --- ípiel[en] í Kwórtas žaifiti, kwortomis žaifiti
 grobe o. íschlechte Charten
 Hertzgen od. roht.
 Grün
 Eicheln
 Schelle?
 feine frantzöfífche Chart[en]
 hertz od roht
 Spaten
 Rauten
 Klewern
 Nahmen der Charten Taus Tuzas
 König Karálus

Lema Kleid

Kleid Rub's Gen 24,53 m et F. 1 Par 20,4
 Kleidas [...]
 Prov. Atranda Swodba Rubus, Rabbata
 Graßus.
 Muß íft harte Nuß
 Mañs Kleid Wýrißkas Rub's
 Frau od Weibs Kleid móterißkas Rubs [...]
 das Kleid zieret den Mann
 Kleid mit einem Schwantz Rub's íu
 Ūdega
 ~ ohne Ermel Rub's be Rankowjú
 Ehren Kleid Garbes Rub's
 Neues ~ naujas ~
 Altes ~ Sen's ~
 unter ~ appatinnis ~
 Ober ~ Wirßutinnis ~
 Härin ~ aßuto ~
 Seyden ~ Szilkú
 Halb Seyd[en] ~ Pusßilku ~

Mars l. 10 Župónė l. Deßimt's
 Scharwenzel Szerwencelis.
 Oberman aukßtutinnis
 Unterman tupkus
 Neun dewinis
 Acht aßtunis
 Sieb[en] Septinnis
 Sechs Szeßtas
 Brautípiel od Mariale
 Hundert Eins
 Ferckerl Spiel
 Lenterípiel
 Kauffípiel
 Trumpff Truppas
 paſchen
 kauffen pirkti
 ípielen zaífti
 ausípiel[en] íßzaífti
 anípiel[en]
 Stich
 gewiñen laimėti
 auskauff[en] alle. íßpirkti wílfus vid pl.
 Karte.

Lema Pferdt

Pferdt ío jung Jaun's Arklýs
 ~ alt sen's ~
 ~ groß diddis ~
 ~ klein mažas ~
 ~ flinck baukßtus, kai' Paukßtis ~
 ~ faul rambus ~
 ~ ftätig
 ~ íich verzieht. Uífiwez
 ~ verrißen Pertraukit's
 ~ fett Riebus, grazus, [...]
 ~ mager Kud's wos oder wargeÿ gÿw's
 ~ schlecht Arkl=Palaikis
 ~ hincket Raißas
 ~ schorwicht nußaßes
 ~ Ílabellfarb
 ~ Rehhar Briedplaukis
 Pferdt zu fahren od Wagen Pferdt
 Arklýs ant wazoties, wežímo Arklýs
 ~ zu reit[en] Arklýs ant joties
 ~ abricht[en] laßen Arklus íßmokinti
 ~ Artzt Arkliu Liekorus

Gewöhnlich ~ papraftas ~
 Altags ~ kasdieninnis ~
 Soñtags ~ Niedeldienos ~
 Schwartz ~ jûd's Rub's
 Weiß ~ balt's Rub's
 Braut ~ Marcziôs ~
 Gülden ~ aukfínas Rub's
 Geftickt ~ íßraßýtas
 Kriegs ~ Žalnėrißkas ~
 abgelegtes ~ nuredit's Rub's

[Pferdt] ío íchalöhrigt Lekaufis, nuleides
 Aufis
 ~ ío íchäu Vaidus
 ~ Schwiege Apolka
 ~ Tumeln Skraidÿti
 ~ Žucht Stodas Arkliu, Priewaiſus
 auff dem Pferdt íitzen Apoc 19,19
 auff ein Pferdt íich íetzen ant
 Arklio
 użbéft
 vom Pferdt herab íetz[en] Nu
 Arklio
 nuféft herab íteigen nukópt
 auff einem Pferdt reit[en] ant
 Arklio jÿti
 Ein Pferdt bereit[en] Arkli prajÿti
 Pferdt mit weiß[en] Füße[en]
 Arklys
 Pedulútoms Kojom's.
 Pferdt bereiter
 Pferdt od[er] Stutt Knecht
 Stukoczus
 ~ ~ Hirt Kubbilok's
 das Pferdt íft auff 2 vorder Füßen
 beíchlag[en] Arklýs ant
 pírmutinnu koju patkawot's

~ Fleisch ~ mėsa, Arkliena, Maita
 ~ futter ~ Pašars, Abrak's
 ~ ~ tern Arkli bėrti
 ~ Gebiř 3aiflai, 3ebėkle, Bri3gil's
 ~ glitřchet mit řtumpffen HuffEjřen
 Tekβnoja Arklj's ne ifřikabin. Sljđinej'
 ~ Geschirr
 ~ Kam Kettera
 ~ fatteln Akrlj balnėti
 ~ schrapen Kafjti, βropėti
 ~ Māhen Karczei
 ~ schweimen Arklus Plukditi
 ~ Treiber Arkliu warritojis
 ~ Jung Arkliu waiks, Arklinink's
 ~ Wenden Arklius pagreβt'
 ~ Wurm Molugas.
 ~ 3eug.

~ 3 Fūřen befchlag[en] ~ ant
 triu kėju patkawėt's
 ~ allen 4 ~ ~ ant wifu ketturu
 koju patkawėt's
 Mit 2 Pferdt fahren Pora arkleis

 wagūti.
 Mit 3 ~ trimis ~
 Mit 4 ~ Kettureis ~
 Pferdt řo rittich Arklj's jau jėjams
 ~ nicht rittich dar ne jėjams.

Źvelgiant į temines žodžių ir žodžių junginių grupes, susidaro įspūdis, kad autorius tiesiog siekė pateikti visko „kuo daugiau“, bet mažai dėmesio skyrė pateikimo būdai ir medžiagos išdėstymo tvarkai. Kai kuriose atkarpose galima įžvelgti dalykinės klasifikacijos užuomazgas (prie *Charten* iš pradžių pateikiami kortų pavadinimai, paskui kortų žaidimų pavadinimai, tada kortų žaidimo veiksmus nusakantys veiksmazodžiai), tačiau kitur išdėstymo logika lieka neaiški. Kai kuriose teminėse atkarpose žodyno autorius lyg mėgina taikytis prie bendros žodyno abėcėlės tvarkos (pvz., abėcėlinis lemų išdėstymas tarp [*Pferd*] *abrichten laßen* ir [*Pferd*] *3ucht*), bet po to ji vėl pametama. Atrodo, kad informacijos gausa autoriui buvo kur kas svarbesnė negu sistemingas jos pateikimas.

Yra ir tokių teminių leksikos grupių, kuriose teikiami ne hiponimai, bet vien žodžių junginiai ir sudurtiniai žodžiai. Dažnai žodžių junginiai ir sudurtiniai žodžiai apytikriai įsikomponuoja į bendrą abėcėlės tvarką, todėl juos galima palaikyti ir abėcėlinio registro dalimi. Tačiau ir čia jaučiamas autoriaus siekis visą kalbinę informaciją, skirtą charakterizuoti atitinkamu žodžiu žymimam realybės objektui, pateikti vienoje vietoje, t. y. laikytis labiau dalykinio, o ne abėcėlinio išdėstymo principo, nors abėcėlės tvarkos visiškai neatsisakoma. Pavyzdžiui, prie lemos *Acker B* 50–51 pateikti žodžių junginiai, nusakantys įvairias arimo savybes, sudurtiniai žodžiai su *Acker-* ir veiksmazodžiai, vartojami veiksams ariamame lauke nusakyti. Tačiau

matyti, kad medžiagą mėginta išdėstyti bent apytikriai prisilaikant abėcėlės tvarkos, (žemiau pateiktuose pavyzdžiuose mano išryškinta pajuodintu šriftu), nors nuosekliai to padaryti nepavyko, plg.:

Acker fo **a**brägig Slednus lauk's,
~ ~ **b**earbeitet įgyventas Lauk's,
~ ~ **b**efäet. Apfėtas Lauk's
~ ~ **b**epfügtter und unbefäet Arimas, Rekimas
...
~ ~ **g**erißen Pleßimas
~ ~ **g**eruhet Pudimas
Acker fo **g**randigt. Grauzine, Graužas
~ **h**art kieta Žėme
~ **K**alckicht. Kalkyne
...
~ bestellen. Dirwa išgiwenti
~ 2 **f**orche Ruggiu tarp-Ezis
~ 1 **e**gden Dirwa ekkėti
~ **F**urch Wagga
~ ~ fo **Q**ueer Skers wagga, Warrinėjimas
...
Ackern zum **e**rften Mahl. Riekimma riekti. riekti
~ ~ **a**ndern ~ At- kartóti
~ ~ **d**ritten ~ Treijóti
Ackernüße. Geguzes, Kukuczei.
Acker **p**flügen vid Ackern
~ **r**ücke vors Korn Ljfe
... B 50–51

Vienoje vietoje abėcėlės tvarką pakeičia loginė išdėstymo tvarka (*Ackern zum erften / andern / dritten Mahl*), rodanti, kad žodyno autorius išdėstymo principus rinkdavosi pagal situaciją, bet nesistengė griežtai laikytis vieningos sistemos.

Prie *Bier B* 259–260 panašiu principu pateikiamos įvairios alaus būklės charakteristikos. Ypač ryškus pavyzdys yra lemos *Feld B* 461–463 teminė leksikos grupė, sudaryta iš sudurtinių žodžių, posakių, bet daugiausia iš visokių atskira vidine abėcėlės tvarka (pajuodinta mano) išdėstytų priešdėlinių žodžių junginių su *Feld*:

Feld [...]
auff dem Felde. ant Lauko. Gen 2,5.
auffretzen. ant Lauko fuėti Num 22,4.
aufflefen. ant lauko furinkti Ruth 2,3.
bleiben lauke pafėlikti Dan 4,22.
[...]
wohnen ant Lauko gýwėnti Neh 11,30. Mich 4,10.
Sancken ant Lauko fułfiwaiditi 2 Sam 14,6.
auff dem frejēn Feld ant atwirro Lauko. Syr 24,19.

auff den Feldern öffnen. Widdu Laukofe atwertu Efa 41,18.
auff ein weites Feld itellen. i plattu Lauka paftatyti. Ezech 37, 1.
auffs Feld ausführen ißweßti i lauka. Devt 28,38.
 [...]
Im Felde Lauke.
 allein feyn ant Lauko wiens buti 2 Sam 10,8.
 auffhören ant Lauko palauti. Efa 16,10.
 bleiben. Lauke iáliekti Jer 18,14.
 [...]
ins Feld i Lauka.
 führen i Lauka wéßti.
 hinabgehen i Lauka nueiti Efa 63,14.
 [...]
Uber Feld gehen i Lauka eiti Jer 6,28.
 herkoñen iß Kélo pareiti 2 Sam 11,10. 30
 nicht allein gehen mit einem Su kúm' wien's per lauka neeiti Syr 8,19.
 reifen. per Lauka kellauti, wažúti curru zureiten jóti. per pedes eiti
 feyn. per Lauka ißkellauti 1 Reg 18,27. per Lauka buti.
Vom Felde einfámlen nú Laukú fuwallyti Exod 23,16.
 eingehen atkellauti iß lauko Judic 5,4. 35
 hereinkoñen iß Lauko nammú pareiti Luc 17,7
 [...] B 462–463

Tačiau tai bene vienintelis tokio sistemingo posakių išdėstymo teminės grupės viduje pavyzdys, rodantis, kad žodyno autoriaus leksikografinė technika buvo nenusistovėjusi.

Ne visi vokiški teminėmis grupėmis pateikiami žodžiai ar žodžių junginiai turi lietuviškus atitikmenis, pvz., neišversta daug žuvų pavadinimų (*Aalrupe, Aefche, Auftern, Barben, Barme* ir kt. B 473), kai kurie profesijų pavadinimai (*Faftbecker, Kuchenbecker, Beutler, Brillenmacher, Buchbinder* ir kt. B 631). Nomenklatūrų žodžiai didžiąja dalimi atsispindi ir abėcėliniame žodyno registre, tačiau kai kuriais atvejais skiriasi nomenklatūroje ir registre esančios to paties žodžio formos (pvz., nomenklatūroje *Goldschmidt* B 632, abėcėlinėje vietoje *Goldschmied* B 604) bei lietuviški atitikmenys (pvz., nomenklatūroje *Pfeiffer*. *Piperis* B 632, abėcėliniame registre *Pfeiffer Wamzdininkas*, Gen 4,21 *Skamarakas* B 971, nomenklatūroje *Goldfinger Bewardis* B 472, registre [Gold] *Finger Pirbtas žiedinnis, antrafis nū mážojo, aukfininks* B 593). Šis pastebėjimas leidžia padaryti dvi išvadas: a) autorius nomenklatūroms ir abėcėliniam registruui sudaryti naudojo skirtingus šaltinius (plačiau žr. 6.6. skyriuje); b) jis nederino informacijos nomenklatūrose ir abėcėlinėje žodyno dalyje.

Žvelgiant į aptartas temines leksikos grupes matyti, kad jose užfiksuota leksika daugiausia susijusi su kasdienio, ypač kaimiško, gyvenimo realijomis. Nomenklatūrose pateikiami labai konkrečius, apčiuopiamus dalykus reiškiantys žodžiai, bet nėra abstrakčios leksikos, nors žodyno abėcėliniame registre abstrakčių terminų, sąvokų pavadinimų yra pakankamai daug (plg. aukščiau minėtą leksikos temų spektrą pagal Drotviną). Tai veikiausiai nulėmė Brodovskio darbo pobūdis: kadangi jo pagrindiniai informantai buvo lietuvių valstiečiai, tai atitinkama jų vartojama bei jų gyvenimui būdinga leksika ir tapo vienu iš pagrindinių žodyno nebiblinės dalies akcentų.

Teminės leksikos grupės žodyne atskleidžia autoriaus užmojų pateikti kuo daugiau informacijos apie kurią nors lemą ir jo pastangas gilintis į aprašomąją kalbą. Tai ypač matyti iš gausaus kokiam nors objektui apibūdinti taikomų savybių ir atitinkamų žodžių junginių pateikimo. Atrodo, kad temines žodžių grupes būtų sudarinėjęs, užduodamas sau klausimą „ką ir kaip dar galima pasakyti kalbant apie X“? Pasirinkdamas teminį leksikos pateikimo principą, Brodovskis pasinaudojo teminių žodynų privalumais ir pateikė visą tam tikram objektui įvairiai apibūdinti bei apie jį kalbėti skirtą labai įvairios struktūros leksinę medžiagą vienoje vietoje. Neaišku, ar rinkosi tokį kelią labai sąmoningai, galvodamas apie didaktinę šio pateikimo principo vertę, ar automatiškai perėmė pateikimo principą iš atitinkamo šaltinio (matyt, kokio nors nomenklatoriaus, plg. 6.6. skyrių). Vis dėlto, atrodo, kad Brodovskiui kur kas labiau rūpėjo kuo plačiau pateikti lietuvių kalbos leksiką, o jos apipavidalinimas jam tebuvo antrinės svarbos dalykas.

4.1.2. Papildoma informacija¹⁰³ žodyne.

Aukščiau aptartose teminėse žodžių grupėse, nors jos sudarytos dalykiniu ar teminiu principu (pagal kokį nors realybės objektą ir jį nusakantį

¹⁰³ Tyrinėtojai tokią papildomą informaciją Brodovskio žodyne gana dažnai vadina *enciklopedine informacija* ir priskiria Brodovskio žodynui enciklopedinių bruožų (Lebedys 1956, 26, Zinkevičius 1990, 254). Terminas „enciklopedinis“ suponuoja tam tikrą teikiamos informacijos sistemingumą ir dalykiškumą. Brodovskio žodyne teikiama papildoma enciklopedinio pobūdžio informacija nėra sisteminga, ji gana atsitiktinio pobūdžio (etnografinės nuotrupos, administraciniai vienetai, kai kurių vietovardžių platesni komentarai), ir ne visuomet ji dalykiška (giesmyno turinio perrašymas), todėl pavadinimas enciklopedinė informacija turi būti suprantamas sąlygiškai. Čia bus vartojamas neutralusis pavadinimas *papildoma informacija*, atsižvelgiantis į jos nesistemingumą, nekalbinį ir ne visuomet dalykinį pobūdį.

žodį), teikiama visų pirma kalbinio pobūdžio informacija, t. y. informacija apie vienos kalbos žodžių ir žodžių junginių atitikmenis kitoje kalboje. Žodyne yra dar vienos rūšies informacijos nuotrupų, kuri nuo aukščiau minėtų nomenklatūrų skiriasi tuo, kad neteikia kalbiniu požiūriu relevantiškos informacijos. Tačiau ši informacija įdomi iš dalykinės pusės, o jos pateikimas sudaro specifiinę *B* leksikografinio metodo dalį. Informacija labai įvairaus pobūdžio, todėl patogumo dėlei ją taip pat geriau aptarti grupėmis.

4.1.2.1. Biblijos ir giesmyno turinys. Prie lemos *Buch* (*B* 297–300) yra pateiktas tris puslapius užimantis visų Biblijos knygų sąrašas vokiečių ir lietuvių kalbomis (*die Bücher der H[eiligen] Schrift. Biblia, Diawo ßwentas Raßtas, Diawo 3odis*). Prie kiekvienos knygos pavadinimo abiem kalbomis nurodytas jos skyrių skaičius indikuoja, kad žodyno autoriui šiuo atveju ne vien tik rūpėjo pateikti kalbinę informaciją apie Biblijos knygų pavadinimų vertimą į lietuvių kalbą, bet apskritai informuoti skaitytoją apie tai, kas sudaro Biblijos turinį, kokios apimties yra kiekviena dalis, plg.:

Buch. Knygos [...]
Erft Buch Mozis, pirmos knygos Mozėlaus.
 hat 50 Capitel tur penkies deßimt Pérfkirimu.
2 Buch Mozis antros knygos Mozėlaus.
 hat 40 Capitel tur keturisdeßimt Pérfkirimu
3 Buch Mozis treczos knygos Mozėlaus.
 hat 27 Capitel tur dwideßimt ir feptinis Perfkirimus
[...] *B* 297-300

Nurodomi netgi tradiciniai Biblijos knygų trumpiniai tais atvejais, kai jie nesutampa su atitinkamos knygos pavadinimo pradžia:

Prediger Salomo *Eccl.* Mokytojis Salomono.
 hat 12 Cap. tur dwýlika Perfkirimu.
Hohe Lied Salomonis *Cant.* Aukštoji Giełme Salomono
 hat 8 Cap. tur aßtūnis Perfkirimus *B* 298

Kad šis sąrašas į žodyną pateko ne atsitiktinai, bet buvo sąmoningas ir iš anksto apgalvotas leksikografo žingsnis, rodo žodyno tekste prie lemos *Bibel* (*B* 258), t. y. beveik keturiasdešimt puslapių aukščiau, esanti nuoroda: *vid Buch, alwo stehen alle Bücher aus der Bibel*. Grafinis jos išdėstymas puslapyje rodo, kad ši pastaba nėra papildoma ar prirašyta vėliau, bet yra nuosekliai rašomo ištisinio žodyno teksto dalis (jai skirta atskira eilutė). Vadinasi,

autorius buvo iš anksto apsisprendęs dėl tokio sąrašo reikalingumo ir sąmoningai perkėlė jį iš juodraščio į švarraštį su atitinkamomis nuorodomis.

Kokia galėjo būti Brodovskio intencija pateikti Biblijos knygų sąrašą žodyne? Vargu ar autorius galėjo galvoti ją būsiant naudingą vokiškai kalbančiam kunigui, kuris Bibliją pakankamai gerai išmanė, o, be to, galėjo bet kada pats į ją pasižiūrėti. Galbūt toks sąrašas galėjo būti naudojamas kaip metodinė priemonė mokant lietuvių vaikus vokiečių kalbos ir tikėjimo dalykų? Tokia mintis kyla žiūrint į kiekvienoje eilutėje besikartojančias formuluotes (*hat ... Kapitel – tur ... perfkrymu[s]*), kurias skaitant atsiranda savotiškas ritmas, tarsi sąrašas būtų buvęs skirtas mokytis atmintinai. Atsižvelgiant į tai, kad Brodovskis buvo mokytojas, o vadovėlių ir kitų knygų tuo metu labai trūko, tokia mintis gal nėra visiškai neįmanoma.

Galimas dalykas, kad panašiais tikslais į žodyną įdėtas ir trumpas lietuviškų knygų katalogas, pateiktas prie lemos *Buch*, iškart po Biblijos knygų sąrašo, be jokio specialaus pavadinimo ar įspėjimo:

- Littaufch Fibel. Lietuviškas Pibelis
- ~ Catechismus ~ Katgįmas
- ~ Kinderlehr ~ vaiku Mokla
- ~ Gefangbuch ~ kos giedamoses l giefmju knygos
- ~ Poftill ~ ka Poftilla vel Išguldimas ewangeliu
- ~ Gebethbuch ~ kos maldū Knygos.
- ~ Bibel ~ ka Biblia. B 300

Ir čia autorius pateikia nekalbinės informacijos apie tuo metu lietuvių kalba jau prieinamas knygas. Galbūt jis rėmėsi savo žiniomis, o gal suregistravo savo asmeninės knygų lentynos turinį? Todėl šiek tiek keista, kad sąrašėlyje nėra nei žodyno, nei gramatikos.

Panašiai galima būtų charakterizuoti ir prie lemos *Lied* (B 873) abiem kalbomis pateiktą giesmyno skyrių pavadinimų perrašą (dėl šio sąrašo kilmės žr. 6.4.3. skyrių), plg.:

Folget der Inhalt der Materien wovon die Lieder handeln

Lieder von der Zukunfft Chriſti ins Fleiſch oder Advents Lieder Giefmes apie atėjima arba Išikunijima Krištaus l. Adwento Giefmes

Lieder von der Menſchwerdung und Geburth Chriſti. apie Krištaus užgimmiņa oder Weinachts Lieder Kadėdū Giefmes

Neujahrs Lieder Giefmes ant naujo méto.

Auffs Feſt der Erſcheinung Chriſti Szwentėje Išmintinguju arba Dienoje triū Karálū.

Kalbos požiūriu tokia informacija ypatingos vertės neturėjo, todėl jos funkcija žodyne taip pat nėra visiškai aiški. Galbūt ir ja buvo galima pasiremti mokymo tikslais, tačiau bendrame žodyno kontekste ir Biblijos knygų sąrašas, ir šis giesmyno turinys atrodo kiek keistai. Dar vienas paaiškinimas galėtų būti toks, kad žodyno autorius labai paisė savo žodyno pavadinime (matyt, ir pačiam sau) duoto įsipareigojimo pateikti visą lietuvių kalbos medžiagą – ir biblinę leksiką, ir šnekamosios kalbos žodžius. Galbūt Biblijos knygų pavadinimai ir giesmyno skyriai, kaip ir tikriniai Biblijos vardai, atrodė jam įeinantys į sąvokos *Vocabula Biblica* apibrėžtį ir išsamumo dėlei turintys būti žodyne?

4.1.2.2. Geografinio–administracinio pobūdžio informacija.

Kitokios, bet su kalbų tarpusavio santykio dvikalbiame žodyne perteikimu irgi mažai ką bendro turinčios informacijos suteikia Brodovskio žodyno 784–794 puslapiuose duotas visų Prūsijos bažnyčių ir bažnytkaimių sąrašas, sudarytas iš maždaug penkių šimtų pavadinimų. Sąrašas vadinasi *Specification aller Kirchen des König[reich]s Preußen B 784*. Bažnyčios pateiktos pagal bažnytinius distriktus (*Erz-Priestertümer*) ir parapijas (*Ämter*), o grupių viduje – be aiškiai atpažįstamos tvarkos. Dauguma pavadinimų pateikti tik vokiečių kalba, o lietuvių gyvenamose srityse – vokiečių ir lietuvių kalbomis. Sąrašas įdomus ir iškalbingas dar ir todėl, kad jame pateikta papildomos informacijos apie bažnyčias, jų būklę, statybos metus, kunigus, mišių dažnumą ir panašiai, pvz., *Klykutſchen oder Willemsdorff Klikuczei wird drinen Litt: und Reformirt gepredigt, die Litauſche Gemeinde von daſelbft gehört nach Gawaiten B 786*.

Bažnyčių sąrašo patekimą į žodyną galima mėginti aiškinti keliais būdais. XVII ir XVIII a. pradžios žodynuose nebuvo neįprasta teikti papildomos informacijos apie geografinių vietovių pavadinimus ar asmenvardžius ir jų formas aptariamose kalbose.¹⁰⁴ Taigi galima manyti, kad ir Brodovskis,

¹⁰⁴Pavyzdžiui, 1642 m. išėjęs trikalbis lenkų, vokiečių ir lotynų kalbų žodynas *Dasypodius catholicus*, sudarytas jau minėto vieno populiariausių XVI a. nomenklatorių, Petro Dasypodijaus *Dictionarium Latinogermanicum*, pagrindu, taip pat teikė šalių, kalnų, upių ir asmenvardžių sąrašus – apie tai skelbiama ir žodyno pavadinime: *Dasypodius catholicus, Hoc est, Dictionarium Latino-Germanico Polonicum ... cum Appendice nominum propiorum Deorum, Virorum, Mulierum, Regionum, Insularum, Urbium, Fluviorum et Montium / olim quidem à Petro Dasypodio adornatum, sed post in Academia Coloniensi reformatum, et Epithetis ac omnium syllabarum Quantitatibus, juxta Ravisium et Henrici*

susipažinęs su vienu ar kitu tokio pobūdžio pavyzdžiu, nusprendė įtraukti panašios informacijos ir į savo žodyną. Tačiau neįprasta tai, kad tokie pavadinimų sąrašai pateikiami ne kaip žodyno priedai (tai būtų buvusi įprastinė to meto praktika), bet pačiame žodyne, prie atitinkamos lemos. Čia reikia manyti, kad struktūrinę idėją teikti visą informaciją prie atitinkamos lemos žodyno tekste Brodovskis galėjo pasiskolinti iš jo naudoto dalykinio žodyno, kuriame visa leksinė medžiaga (taip pat ir šalių, upių, kalnų, miestų ir kitokių pavadinimų sąrašai) buvo teikiama prie atitinkamų antraštinių žodžių.

Prūsijos bažnyčių sąrašo pateikimas žodyne duoda pagrindo šiek tiek patikslinti ir Brodovskio žodyno adresatų ratą. Matyt, pavadinime minimų lietuvių kalbos mylėtojų visų pirma reikėtų ieškoti tarp Mažosios Lietuvos lietuviškų parapijų kunigų. Jiems Brodovskis pateikė ne tik tradiciniuose dvikalbiuose žodynuose įprastą pasaulio šalių sąrašą (prie lemos *Land B* 836–848), bet ir – žiūrint iš praktinės pusės galbūt ne mažiau reikalingą – savo krašto parapijų ir bažnyčių sąrašą.

Paskirų geografinio pobūdžio dalykų žodyne pateikiama ne tik nomenklatūrose, bet ir kai kurių abėcėliniam žodyno registrui priklausančių lemų straipsniuose, pvz.:

Bafel, iſt die Hauptſtadt im Schweitzer Lande B 189

Berlin Berlin's Die Hauptſtadt der Mittelmarck Brandenburg und Refidenz des Königs in Preußen B 223.

Krackau Krákows Urbs in Pol B 817

Memel Iſt eine Grentz Veſtung im Brandenburgiſch[en] Preußen [...] Klaipeda, Memel, das Waſſer. Némonas. B 907

Dar daugiau žinių pateikiama apie Karaliaučių – išvardytos visos miesto dalys ir priemiesčiai (*B* 811). Jeigu lemų *Memel* atveju galima manyti, kad paaiškinimai duodami tam, jog žodyno vartotojas galėtų atskirti homonimiškus vietovardžius ir teisingai priskirti jiems skirtingus lietuviškus pavadinimus, tai kitais atvejais tokią motyvą išvelgti sunku. Juk pateikiami

Smetij Prosodiam aliorumq; auctorum veterum et recentiorum, auctum Dantisci : Hünefeldij, 1642. Papildomos informacijos teikiančių žodžių, ypač asmenvardžių ir vietovardžių, sąrašų yra daugelyje XVII a. pabaigos–XVIII a. pradžios dvikalbių žodynų, pvz., *Fontana Della Cruscam Overo: Dizzionario Italiano-Tedesco, E Tedesco-Italiano. Das ist: Neu-vollständiges Italiänisch-Teutsch- und Teutsch-Italiänisches Sprach- und Wörter-Buch*. Nic. di Castelli, Leipzig 1700, Adami Friderici Kirschii *Abundantissimom Cornvocopix Lingvae Latinae Et Germanicae Selectvm Editio Novissima*, Prioribus multo correctior & auctior, Ratisbonæ: Sumptibus Peezii & Baderi, 1732 ir kt. Daugiau XVII a. žodynų su specialiais pavadinimų sąrašais pavyzdžių galima rasti pagal W. C. Jones sudarytą XVII a. vokiečių kalbos žodynų komentuotą bibliografiją (Jones 2000).

geopolitinio pobūdžio paaiškinimai apie Bazelį, Berlyną, Karaliaučiaus priemiesčių ir miesto dalių sąrašas. Kam galėjo būti reikalinga tokia informacija? Bent kiek išsilavinusiam vokiškai kalbančiam žodyno vartotojui ji turėjo būti ir taip žinoma. O jeigu vietovardžiai buvo teikiami tik tam, kad galima būtų žodyne užfiksuoti jų lietuviškas formas – tarsi atsakant į Mörlino reikalavimą suvienodinti visus vietovių pavadinimus – tai kam tokiu atveju buvo reikalingi paaiškinimai, kas yra Berlynas? Paaiškinimų formuluotės taip pat primena informaciją, pateikiamą vaikiškame elementoriuje. Galbūt ir čia veikė Brodovskio kaip mokytojo mąstysena?

Kad ir kokie būtų motyvai, geografinei informacijai Brodovskio žodyne buvo numatytas ypatingas vaidmuo. Tai matyti iš dažniausiai parašėje papildomai pateiktų atstumų tarp Prūsijos miestų sąrašų, pvz., *Dantzig biß Pillau 14 Meilen* [...] B 326.

4.1.2.3. Mato vienetai ir aritmetikos pradmenys. Ant ribos tarp kalbinės ir dalykinės informacijos svyruoja ir žodyne esantys mato vienetų aprašymai. Kai kuriais atvejais tokios informacijos pateikimas galėjo būti leksikografiškai motyvuotas – vienam vokiečių kalbos mato vienetai nusakyti lietuviai turėjo keletą atitikmenų, priklausomai nuo vienetų kiekio ir matuojamos medžiagos ar objektų pobūdžio. Tuomet žodyne reikėjo užregistruoti įvairius tuo pačiu mato vienetu įvardijamus kiekius ir medžiagas, plg. lemos *Mandeln* B 896 straipsnį:

[Mandeln] oder Hocken von Korn szluttet, Stirtas
~ oder Hauffen von Gerft, Haber Kruwa
~ Eyer Mandelis vel penkiolika Pautu
Drey ~ ~ du Mandeliu vel puffle Kapos Pautu
Dreÿ ~ ~ tris Mandelei vel ketturis deßimt ir penki
Vier ~ ~ ketturi Mandelei vel Kápa Pautu
Mandel oder funffzehen Penkiolikinnis
vel 15 Gebind Garn Pusantrininke

Tačiau kai kuriais atvejais susidaro įspūdis, kad Brodovskis žodyne pateikė kone aritmetikos ar prekybos pradžiamokslį, nes pateikiami įvairaus dydžio piniginiai vienetai, stengiantis atskleisti tam tikrus skaičiavimo dėsningumus, plg. lemą *Grofchen* B 605, kurios straipsnį sudaro beveik pusė puslapio įvairių didėjančia tvarka pateiktų pinigų sumų. Ir čia peršasi mintis, kad Brodovskis mąstė kaip mokytojas ir sudėjo į žodyną elementarių žinių

apie mato ir piniginius vienetus. Viena vertus, tai tikriausiai buvo jam pačiam aktuali informacija, antra vertus, galbūt tikėjosi taip pasitarnausiąs kitiems lietuvių vaikus mokantiems vokiečiams.

4.1.2.4. Žinios apie lietuvių papročius ir gyvenimo būdą. Nemažą dalį papildomos arba enciklopedinio pobūdžio informacijos kategorijai priskirtinos medžiagos žodyne sudaro etnografinės žinios apie lietuvius. Tai įvairių gyvenimo sričių aprašymai: lietuvių žaidimai *Riegel stechen oder reiten Trizubais jūti B 1018*¹⁰⁵, krikštynų papročiai prie lemos *Patenpfennig B 967* etc., senojo tikėjimo apraiškos (senųjų lietuvių dievų sąrašas prie lemos *Götze B 597*, ritualų aprašymai ir ritualiniai posakiai prie lemos *Erde B 419*), pastabos apie gyvenimo būdą, pvz., papildymuose prie lemos *Kirche B 784* pateikiamas komentaras apie tai, kad lietuviai, ypač moterys, eidami į bažnyčią batus nešasi rankose, o apsiauna tik priėję bažnyčią ir pan. Žiūrint iš siaurų leksikografijos pozicijų, tokia informacija žodyne aiškiai buvo perteklinė, nes nieko naujo apie lietuvių kalbą ar lietuvių ir vokiečių kalbų santykius ji neatskleidė. Tačiau reikia nepamiršti, kad Brodovskis stengėsi patenkinti lietuvių kalbos *mylėtojų*, kuriems buvo skirtas šis žodynas, smalsumą. Galbūt tai ir paaiškina, kodėl į jį pateko visokios, matyt, ir pačiam autoriui įdomiomis atrodžiusios, detalės.

Nemažai informacijos apie lietuvių gyvenimo būdą pateko į žodyną per kai kurių lietuviškų žodžių reikšmės paaiškinimus arba jais žymimų realiųjų aprašymus, kartais iškeliamus į lemos poziciją arba teikiamus straipsnio viduje, pvz.:

[Grube], in der Erde, dariñen die Littauer den Winter durch ihr Saatzeug als Komf, Kohl, Möhr, Rübe etc. halten. Rufŷs, Sėklinŷczia B 607

Margin oder Littaufcher ŷtreiffiger Weibs Rock Marginne B 899

Milch [...]

auffgewarmte Milch [vel] Glomf warŷke

die Molcken davon wieder auffgewarmt l auffgekocht davon wieder Glomf wird

vocantur Lithvani Sziduppe B 913

Žodyne pasitaikančios lietuvių liaudies dainų citatos (pvz., prie lemos *Behaufung. Nammėlei Hiob 5,24 B 208*) ir liaudiškų posakių vartojimo

¹⁰⁵ Žodyno straipsnyje pateikiamas pusės puslapio apimties aprašymas, kaip lietuviai žaidžia pavojingą žaidimą su arkliais, panašų į riterių kautynes. Autorius pateikia ir savo nuomonę apie šį žaidimą: *ein verfluchttes, teuflisches Spiel*.

paiškinimai¹⁰⁶ liudija Brodovskio ypatingą dėmesį liaudies papročiams, gyvenimo būdui ir kasdienybei.

Papildomos žodyne teikiamos informacijos apžvalga rodo, kad Brodovskio žodynas peržengia įprastinius leksikografinio veikalo rėmus: Biblijos knygų sąrašas, giesmyno turinys, Prūsijos bažnyčių sąrašas, pavieniai komentarai apie tam tikras geografines vietas, mato vienetus, lietuvių papročius ar gyvenimo būdo bruožus – visos šios informacijos grupės tik su nemažomis išlygomis gali būti apibūdintos kaip leksikografiškai pagrįstos. Kai kuriais atvejais susidaro įspūdis, kad Brodovskis teikė ir didaktinio pobūdžio informaciją, galbūt turėdamas galvoje ir praktinę tokių žinių naudą kasdieniame kunigo ar mokytojo gyvenime. Savo žodyno skaitytoją jis, matyt, įsivaizdavo kaip ne vien kalbiniais, bet ir įvairiais kitais dalykais besidomintį kalbos mylėtoją ir siekė pateikti jam kiek įmanoma daugiau įdomių, ne tik su lietuvių kalba, bet ir su lietuvių gyvenimo būdu, vieta ir papročiais susijusios informacijos.

4.1.3. Tikrinė leksika.

Mintį apie iš dalies praktinį Brodovskio žodyno užmojų būti kunigo ir mokytojo parankine knyga patvirtina ir gausus tikrinės leksikos pateikimas žodyne. Prie lemos *Namen l. Nahmen* (B 936–938) pateikiamas tikrinių vardų sąrašas, kuriame abėcėlės tvarka išdėstyti populiarūs to meto vardai ir jų etimologiniai paaiškinimai bei atitinkamos lietuviškos formos, pvz.:

Daniel, mein Richter ift Gott Daniel's,

David, Ein Geliebter Dowid's,

Dietrich, Vom Volck berühmt, reich in Gott. Ditrik's B 937¹⁰⁷

Dalis Bibliinių vardų sąrašo atspindi ir žodyno registre, tačiau kitų, germaniškos kilmės, vardų (pvz., *Berthold, Dietrich, Ehrenfried* ir kt.) registre nėra. Be to, lyginant nomenklatūroje ir abėcėliniame registre pateiktus bibliinius vardus gana akivaizdžiai matyti, kad naudotasi skirtingais šaltiniais

¹⁰⁶ Pvz., vienas lemos *Gott B 594* straipsnyje pateiktas lietuviškas posakis aiškinamas taip: Diewe Dawim's, Blóžno (Naro) klaufim's (Tai labjaus Mergu kalba, kadd' kas fiek pri jos Pápu fakydam's: kas tai? cze jos atfaka: Diewe dawim's, blóžno (Naro) klaufim's: Ar nežinnai Blozne ka Pon's Diew's Mergoms (Moterimo's) dawé? Kam Blozne klaufai? Eik po fzimta etc.

¹⁰⁷ Pagrindiniame žodyno tekste duotas sąrašas apima tik vyrų vardus. Moterų vardai pateikti papildymuose, žodyno paraštėje.

(skiriasi ir vertimai, ir lietuviški atitikmenys) ir kad suvienodinti tą pačią žodyne teikiamą medžiagą nebuvo Brodovskiui taip svarbu, plg.:

Nomenklatūroje	Registre
Daniel, mein Richter ift Gott Daniel's	Daniel (Gott ift mein Richter) Dangels <i>B</i> 326
David, Ein Geliebter Dowid's	David Dowidas. (Geliebter) <i>B</i> 340
Elias der hlg ift Gott Elijoβus	Elias (Einer ift der Herr) Elioβus <i>B</i> 406
Efaias Gottes Heil, Gott mein Heil. Ezaiοβus	Efaias l. Jefaias (das Herren Heil) Jezaiοβus <i>B</i> 434

Kaimo kunigui toks vardo reikšmės paaiškinimus ir lietuviškas vardų formas teikiantis sąrašas galėjo būti pravartus kasdieniame darbe – juk teikė populiariausius krikšto vardus su etimologijomis. Turbūt su tokia intencija šis sąrašas ir buvo įtrauktas į žodyną. Antra vertus, vardų sąrašai (dažniausiai be etimologijų) jau nuo XVI a. buvo įprasta žodynų sudedamoji dalis.¹⁰⁸ Asmenvardžių sąrašai kaip priedai buvo pateikiami ir dažname abėcėliniame kelių kalbų žodyne, kaip jau buvo minėta aukščiau. Taigi ir čia Brodovskis sekė įprastine to meto praktika. Tai, kad vardų sąrašas *B* pateiktas prie lemos *Namen l. Nahmen B* 936 rodo čia galbūt buvus struktūrinę nomenklatoriaus įtaką.

Žodyno registre yra daug lemuotų Biblijos asmenvardžių. Jiems duodamas vertimas į vokiečių kalbą ir lietuviškas atitikmuo, pvz.:

Giah (Außführung) nom loci Gia 2 Sam 2,24
 Gibbar (männlicher Held) nom viri Gibbar Efr 2,20
 Gibeā (Burghaufen) nom urbis Gibeā Jof 15,57c Ofea 5,8c
 Gibeath nom urbis Gibeat Jof 18,20, Efa 10,29 *B* 582
 Nahum (Tröfter) nom viri Naum. Nah 1,1 c
 Naja nom viri Naja Efra 10,36
 Nain (Ichöne) nom oppidi Nain Luc 7,11 *B* 900

Biblijos vardų tiek daug, kad kai kuriuose Brodovskio žodyno puslapiuose jie sudaro didžiąją lemų dalį (*B* 54, 59, 240, 241 ir kt.). Galima svarstyti kelias versijas, kodėl šie tikriniai vardai pateko į žodyno registrą tokia apimtimi: viena vertus, autorius galėjo juos registruoti iš pagarbos Šventajam Raštui, be to, juk buvo žodyno pavadinime įsipareigojęs pateikti visus Senojo ir Naujojo Testamentų žodžius. Taigi kaip sąžiningas rinkėjas perėmė absoliučiai viską, ką rado konkordancijose (plg. 6.1. skyrių). Antra vertus,

¹⁰⁸ Müller 2001, 513. Plačiau apie vardų sąrašų ir vardų žodynų tradiciją vokiečių leksikografijoje žr. Müller 2001, 503–519.

autorius galėjo manyti, jog lietuviškų Biblijos vardų formų pateikimas žodyne bus naudingas ir kaimo kunigui, kuris turėjo lietuvių kalba rengti pamokslus. Trečia, galima vėl prisiminti Mörlino svarstymus apie tai, kad lietuviams nežinomi ir nesuprantami Biblijos vietovardžių ir asmenvardžių pavadinimai, ir turėtų būti lietuviškai teikiami su paaiškinimais, kas tai yra – miestas, šalis ar koks nors asmuo (Mörlin 1706, §15). Tai gal ir Brodovskio žodyne Bibliinių vardų su vertimais pateikimą galima aiškinti mėginimu ateiti į pagalbą jų nesuprantantiems lietuviams, tiksliau, jų sielovada besirūpinančiam kunigui, kuris jiems tuos vardus galėtų paaiškinti, remdamasis žodyne duodama informacija, ir pateikti vieningas lietuviškas formas.

Panašiai galima komentuoti ir abėcėlinio šalių sąrašo prie lemos *Land* (B 836–838) reikšmę ir funkciją. Šalių, tautų ir regionų pavadinimų sąrašus galima laikyti tipine to meto kelių kalbų žodynų pabaigoje teikiama informacija. Brodovskio šalių (kaip ir asmenvardžių, plg. aukščiau) sąrašas yra žodyno tekste. Čia kartu pateikti ir Biblijoje minimi, ir realūs to meto šalių bei regionų pavadinimai. Iš Biblijos paimti pavadinimai atsispindi ir abėcėliniame žodyno registre, tuo tarpu pasaulietinių pavadinimų – tik dalis (pvz., šalių sąrašė esančio *Churland* atitinkamoje abėcėlės vietoje nėra).

Kaip jau minėta, abėcėliniame registre galima aptikti ir daugiau vietovardžių – daugiausia Prūsijos ir Lenkijos miestų bei upių pavadinimų, plg.:

Brandenburg Brandenburgas B 284
Braunfchweig B 286
Dantzig Danckas B 326
Elbe ein Fluß.
Elbing Elbing's B 404

Apibendrinant teminį informacijos pateikimo žodyne aspektą galima pasakyti, kad *B* yra sinkretiškas, daug skirtingų kategorijų informacijos apimantis žodynas. Viena vertus, žodynas siekia universalumo ir apima plačius leksikos sluoksnius ir horizontaliąją (leksikos temų spektro platumo), ir vertikaliją (įvairių vartosenos lygmenų, dalykinės, šnekamosios ir raštų kalbos) prasme. Antra vertus, *B* turinys peržengia jo paties pavadinime skelbiamą aprėptį. Be *Vocabula Biblica* ir *Vocabula Domestica* (ir patarlių bei

priežodžių, kurie aptariamai atskirame skyriuje), žodyne yra ir įvairialypės papildomo pobūdžio dalykinės informacijos. Jos buvimas liudija kelis dalykus. Brodovskis, matyt, rengė ne paprastą dviejų kalbų žodyną, bet įprastines dvikalbio žodyno ribas peržengiantį, platesnio užmojo veikalą, kuris turėjo ne tik atskleisti lietuvių kalbos galimybes, bet ir apskritai pateikti viską, kas vienaip ar kitaip susiję su lietuviais ir jų kalba. Papildomos informacijos buvimas žodyne ne tik apibūdina Brodovskio kaip kolekcionieriaus, rinkusio ir kaupusio viską, kas tik patraukdavo dėmesį, charakterį (tai atitinka ir Ostermejerio atsiliepimą apie Brodovskio darbo metodą), bet atskleidžia ir jo etnografinius interesus, domėjimąsi lietuvių gyvenimo būdu bei papročiais ir platų jo požiūrį į leksikografinio veikalo ribas.

Kadangi Brodovskis žodyną rašė ne vien norėdamas patenkinti savo, kaip kolekcininko, smalsumą ir poreikius, bet turėjo galvoje ir galimus žodyno vartotojus (*denen Liebhabern der Litthauischen Sprache*), tai dalis dalykinio pobūdžio informacijos į žodyną galėjo patekti motyvuojant praktine nauda kaimo kunigo ar mokytojo darbe (geografinė informacija, Prūsijos bažnyčių sąrašas, Biblijos knygos ir kt.).

Žiūrint iš metodinės pusės galima pastebėti, kad Brodovskis iš esmės laikėsi paplitusio leksikografinio veikalo modelio, pagal kurį tokį veikalą sudarė ne vien kalbinė, bet ir šiokia tokia dalykinė informacija. Ryškiau ar silpniau išreikštas enciklopedinis komponentas kelių kalbų žodynuose pastebimas jau nuo XVI a.¹⁰⁹, o papildomos informacijos pateikimas žodyne buvo būdingas daugeliui XVII a. ir XVIII a. pradžios dvikalbių žodynų. Brodovskio žodynas yra būtent tokio senesnio tipo leksikografijos, kurioje

¹⁰⁹ Barbara von Gemmingen, tyrinėjusi prancūzų–vokiečių kalbų leksikografijos ištakas, teigė, kad enciklopedinių elementų esama jau Levinus Hulsius 1569 metų prancūzų–vokiečių kalbų žodyne (Gemmingen, Barbara von, 1999, „Hulsius – Stoer – Dhuez. Bemerkungen zur französisch-deutschen und deutsch-französischen Lexikographie in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts“, *Studien zur zweisprachigen Lexikographie mit Deutsch IV*, hrsg. von H. E. Wiegand, Hildesheim/New York Olms, 89). Garsusis XVII a. pradžios Georgo Henischo žodyno fragmentas *Teütsche Sprach und Weißheit/Thesaurus Lingvae et Sapientiae Germanicae* (1616) jau pavadinime skelbė teikiąs ne tik kalbinės informacijos, bet ir „išmintį“, t. y. platesnio pobūdžio žinių (jame yra asmenvardžių, vietovardžių, augalų, mineralų, gyvūnų ir kt. pavadinimai) (plačiau apie Henischo žodyną žr. Kämper 2001, 39–75). Ir kaimyninių tautų (latvių) leksikografijoje, kurios atsiradimo sąlygos ir aplinkybės daug kuo panašios į lietuvių, pastebimi tokie požymiai. Jacobo Lange's vokiečių ir latvių kalbų abiejų kryptų žodynas „Lettus“ (1777) taip pat perteikia ne vien lingvistinės, bet ir dalykinės informacijos (Balode 2002, 4).

pateikiama ir kalbinė, ir platesnio pobūdžio dalykinė informacija, inspiruotas veikalas. Tačiau Brodovskis pasirinko kiek kitokį nei įprasta papildomos informacijos prezentavimo būdą ir pateikė ją ne priedų forma, bet integravo į abėcėlinį žodyno registrą. Kaip rodo gausūs teminiai Brodovskio žodyno epizodai (teminės žodžių ir žodžių junginių grupės [nomenklatūros] bei dalykinės informacijos pateikimas pačiame žodyno tekste), metodinio tokios pateikimo formos pagrindo realiausia būtų ieškoti teminiuose to meto žodynuose – nomenklatoriuose.

4.2. Lemų skaičius.

Vienas iš žodyno makrostruktūros apibūdinimo parametrų yra leimų skaičius. Viename *B* puslapyje yra vidutiniškai 34 antraštiniai vienetai.¹¹⁰ Vadinasi, išlikusiuose 1050-tyje žodyno puslapių turėtų būti daugiau nei 34 000 vokiškų antraštinių žodžių ir žodžių junginių. Drotvino (2000, 22) apskaičiavimu, išlikusioje *B* dalyje galėtų būti net iki 40 000 leimų. Galima spėti, kad visas Brodovskio žodynas galėjo turėti apie 50 000 antraštinių vienetų.¹¹¹ Taigi *B*, net būdamas nepilnas, savo apimtimi gerokai lenkė visus žinomus XVII ir XVIII amžiaus rankraštinius žodynus (antrasis pagal dydį rankraštis būtų *Clavis Germanico-Lithvana*, kurio leimų skaičius vertinamas tarp 15 000 ir 16 000, plg. Triškaitė 2008, 32). Po Brodovskio mirties praėjus trejiems metams pasirodė gana stambus spausdintas Pilypo Ruigio vokiečių–lietuvių kalbų žodynas (1747), kurio registras apima apie 21 500 leimų (Zubaitienė 2006, 25). Taigi Brodovskio žodynas buvo didžiausias XVIII a. vokiečių–lietuvių kalbų žodynas.

4.3. Lemavimo principai.

Teminiu požiūriu *B* buvo galima charakterizuoti kaip universalų žodyną, apimantį plataus spektro leksiką. Kaip parodys toliau pateikta analizė, šią

¹¹⁰ Buvo skaičiuojamos pagrindinės lemos (žodyno straipsnio antraštiniai žodžiai bei savarankiškai lemuoti žodžių junginiai) ir sublemos, esančios straipsnio (lizdo) viduje, nes ir jos įeina į žodyno makrostruktūrą (plg. Hausmann/Reinhold 1991, 2747). Tačiau visi pateikiami skaičiai turi būti vertinami su derama atsarga, atsižvelgiant į labai nevienodą žodyno struktūrą ir į tai, kad dalis žodyne pateiktos informacijos apskritai nepatenka į leksikografinės informacijos apibrėžtį.

¹¹¹ Apskaičiuota apytikriai remiantis pastebėjimu, kad bendrinės vokiečių kalbos žodynuose su vokišku abėcėliniu registru atkarpa nuo *Schar-* iki abėcėlės galo (toji, kurios trūksta *B*) sudaro kiek daugiau nei ketvirtadalį viso žodyno.

charakteristiką galima taikyti ir morfologinei *B* makrostruktūros sudėčiai nusakyti. Kitame skyriuje bus mėginama apžvelgti atskirų kalbos dalių reprezentaciją *B* ir jų lemavimo ypatumus bei būdingiausias jų pateikimo metodo bruožus.

Kalbant apie lemavimo principus reikia atkreipti dėmesį ir į tai, kad Brodovskio žodyno lemos yra labai nevienodos struktūros: lemos (sublemos) statusą šiame žodyne turi ne tik pavieniai žodžiai ar kai kurios atskiros jų formos, bet ir daug įvairios struktūros žodžių junginių, kurie, žiūrint iš šiuolaikinių pozicijų, būtų laikomi lemos iliustracijomis ir sudarytų vieną iš mikrostruktūros elementų. Brodovskio žodyno lemas struktūriniu požiūriu galima būtų skirstyti į paprastos struktūros (vienanares), sudarytas iš pavienių žodžių (tiesa, galinčių apimti ir kelis grafinius elementus, pvz., veiksmažodis su sangrąžos dalelyte, kai kurie sudėtiniai prielinksniai: *bis auf, bis zu*), ir daugianares, sudarytas iš kelių sintagminiais ryšiais susijusių žodžių.¹¹² Nagrinėjant morfologinius lemavimo ypatumus bus atsižvelgiama ir į vienanares, ir į daugianares žodyno lemas. Pastarosios, dėl gausos ir ypatingos joms šiame žodyne tenkančios reikšmės, vėliau iš struktūrinės pusės bus aptartos atskirai.

4.3.1. Kalbos dalių reprezentacija.

Brodovskio žodyno lemų sąrašė reprezentuojamos šios kalbos dalys: savarankiškos¹¹³ – daiktavardis, veiksmažodis, būdvardis,rieveiksmis, skaitvardis, įvardis – ir nesavarankiškos – prielinksnis, jungtukas ir dalelytė. Žodyne yra ir sąlygiškai savarankiškais kalbos dalimis laikomų jaustukų. Išiktukų lemos pozicijoje aptikti nepavyko.

Kaitomosios kalbos dalys lemuojamos įprastine pagrindine forma – vienaskaitos vardininkas daiktavardžiui, bendratis veiksmažodžiui, nelyginamasis laipsnis būdvardžiui irrieveiksmiui. Informacijos apie

¹¹² Vokiečių istorinės leksikografijos tyrinėtojai tokioms lemos apibūdinti vartoja ir sąvoką *polylexematische Lemmata* (liet. poli- ar daugialeksminės lemos), plg. Müller 2001, 169.

¹¹³ Skyrimas pagal *Dabartinės lietuvių kalbos gramatiką* (2005, 56–57).

lemuojamo žodžio gramatinės ar fonetinės savybės paprastai neteikiama.¹¹⁴ Yra tik kelios išimtys, kai nurodomi kai kurie lemuojamo žodžio gramatiniai požymiai, dažniausiai – priklausomybė kuriai nors kalbos daliai. Paprastai tai daroma tais atvejais, kai lemuojami keli homoniminiai žodžiai (dažniausiai gramatiniai homonimai¹¹⁵, priklausantys skirtingoms kalbos dalims) arba duotosios lemos gramatinis statusas gali būti dviprasmiškas, pvz.: *Abtrüñiger. Subft. Atpūlinjys. ψ 66,7. ψ 68,19. Efa 1.23. Diwo neklaufas. ψ 68, 7 etc. B 40.* Šiuo atveju daiktavardis sutampa su atitinkamo būdvardžio vardininko linksnio forma, todėl gramatinio lemos statuso patikslinimas yra reikalingas.

Tam tikros gramatinės informacijos galima rasti ir prie veiksmažodžių, pvz., galininko linksnio reikalaujantis veiksmažodis kartais gali būti lemuojamas ir nurodant tiesioginį objektą, sangrąžinis veiksmažodis nurodomas su atitinkama sangrąžos dalelyte, pvz.:

<i>Ängften einen anderen</i> ¹¹⁶ Spaufti, Kwarczawóti, baidinti ~ <i>fich</i> Sielwartóti -tauti. Nuffifmuttiti, Nerimti, Smuttitis [...] B 50	Erhöhen. Paáukbtinti. 1 Sam 2,1. [...] [Erhöhen] <i>fich</i> Paáiaukbtinti Matth 23,12 B 424
<i>Ärgern einen</i> papiktinti Lev 4,3 [...] <i>Ärgern fich</i> Paáfipiktinti. Hiob 12,5 [...] B 56-57	Drengen <i>fich</i> Werbti B 360

Retais atvejais nurodomas ir lemuojamo veiksmažodžio kitokio pobūdžio sintaksinis junglumas:

Reißen sich wornach werbtis ko B 1030

Specifinė veiksmažodinių lemų grupė – tai lemuotos bendratys su neiginiu. Jų įtraukimas į žodyno registrą kai kuriais atvejais gali būti siejamas su tuo, kad neigiama veiksmažodžio forma turėjo kitą lietuvišką atitikmenį negu teigiama, plg.:

[Ängften] *fich* Sielwartóti -tauti. Nuffifmuttiti, Nerimti, Smuttiti [...] *Ängften fich nicht* neflituzitis 2 Cor 4,8 B 56

¹¹⁴ Nuorodos dėl nevokiškos kilmės žodžių tarties pateikiamos tik kai kuriems papildymuose esantiems svetimžodžiams, plg. toliau skyrių apie papildymus.

¹¹⁵ Dėl gramatinių homonimų sąvokos žr. Jakaitienė 2009, 102.

¹¹⁶ Čia ir toliau teikiamuose pavyzdžiuose kursyvu išskiriamos tos vietos, kurios sudaro esminę teikiamo pavyzdžio dalį, į kurią reikia atkreipti daugiausia dėmesio.

Tačiau toks paaiškinimas tinka ne visiems atvejams. Kartais motyvai, paskatinę autorių į žodyną įtraukti ir tą patį veiksmažodį su neiginiu, lieka neaiškūs arba gali būti paaiškinti inercija, pvz.:

Ärgern sich Pašaipinti. Hiob 12,5 [...]

Ärgern sich nicht nepašaipinti Matth 11,6 nepašaipinti Luc 7,23

B 56-57

Dažnai šalia lemų su neiginiu yra Biblijos nuorodos, tad galima spėti, kad pagrindinis motyvas perimti jas į žodyną buvo jų vartojimo dažnumas Brodovskio naudotose konkordancijose. Tačiau metodiškai pagrįstais galima laikyti tik tuos atvejus, kai veiksmažodis su neiginiu turi kitokią lietuvišką atitikmenį negu be jo.

Būdvardžiai paprastai lemuojami nelyginamojo laipsnio forma: *Eiferig*. *Kérbijas*, *ti Exod 20,5* etc., *pagiežas*, *ti* [...], *B* 386, *Hoch. aukštis*. *1 Reg 6,2 Kilnus*. [...] *B* 714.

Tačiau nemažai būdvardžių į žodyno registrą patenka ne kaip savarankiškos lemos, bet kaip *B* būdingos formos žodžių junginio dalis, pvz.:

[Acker], fo *brach* Pudimas

[Acker] fo *drofch* Puštas Lauk's [...] *B* 50

[Baum] fo *äftig*, Apkeželis

[Baum] fo *knoricht* Rantots médis *B* 194

[Bier] fo *dick* kai' mentalis Allus

[Bier] fo *gelinde* lengvas, blogas, miernas, skýltas Allus

[Bier] fo *fchalicht* *B* 259

[Pferdt fo] *flinck* baukštus, kai' Paukštis

[Arklýs]

[Pferdt fo] *schorwicht* nušafes *B* 973

Tokiuose junginiuose esantys būdvardžiai ne visada atsispindi žodyno registre kaip atskiros lemos, pvz., būdvardis *brach* abėcėliniame registre reprezentuojamas tik kaip sudurtinio žodžio *Brachacker* dalis *B* 283, *drofch* ir *flinck* nėra visai, *fchalicht* pateiktas kiek kitokios formos – *schaalig* *B* 1042 ir *fchalig* *B* 1047. Tie būdvardžiai, kurie registre dar kartą yra lemuoti atskirai, nebūtinai išversti tais pačiais atitikmenimis, plg. [Baum] fo *knoricht* Rantots médis *B* 194 vs. *Knorricht gumbotas* *B* 806. Tai, kad kai kurie verčiamosios kalbos leksikos vienetai yra ne abėcėliniame žodyno registre, bet „pasislėpę“ žodžių junginiuose, liudija, kad autorius žodžių junginiams teikė ypatingą reikšmę. To paties žodžio skirtingas vertimas įvairiose žodyno vietose rodo šią tokį sistemingumo trūkumą ir indikuoja galimus skirtingus šaltinius.

Nenuoseklumų pasitaiko ir lemuojantrieveiksmius. Prieveiksmiai vokiečių kalboje savo forma dažnai yra identiškai atitinkamos reikšmės būdvardžiams (gramatiniai homonimai). Tokie atvejai, kai būdvardžio ir prieveiksmio forma sutampa, *B* lemuojami nevienodai. Kartais registre abiems teikiama viena bendra lema, o atskyrimas pagal kalbos dalis jau vyksta atitikmenų pusėje (t. y. žodyno mikrostruktūroje). Tada pirmieji eina būdvardiniai atitikmenys, o prieveiksmiai paženklinami atitinkamomis gramatinėmis kalbos dalies pažymomis. Kartais pažymos dedamos abiejų rūšių atitikmenims, pvz.:

Enge ankštas, ta 1 Reg 6,4 Sauras, mažas adv ankštay, Sauray. *B* 410
 Fertig Gátawas. wa. Neh 6,15. adv gataway *B* 465
 Fleißig adj. Skubbus, Stropjus, Rėzwas, Sukrus
adv. pilnay, Sukrey, Stropjey, Skubbey, rezway. *B* 482

Kitais atvejais autorius būdvardį ir prieveiksmį lemuoja atskirai, gramatinės pažymos deda prie lemos, tačiau taip pat gana nenuosekliai. Dažniausiai pirmas lemuojamas būdvardis, nors yra ir išimčių, plg.:

Böfe adj. Piktas, ta Gen 37,2 *B* 280
 Böfe adv. piktay Gen 30,20 etc. *B* 282
 Ehrlich. vid Ehrbahrlich Czestlywai item Ehrbar. Garbingay. [...]
 Ehrlich. adj. honoratus. honore dignus garbingas Efa 3,5. *B* 384
 Falch v. g.
 ~ Rede Kalba newerta Exod 5,9
 ~ Zeugniß. neteifus luddimas [...] *B* 449
 Falch adv. neteifej. *B* 450

Toks pat nenuoseklus ir žodžių junginių su atitinkamais būdvardžiais ir prieveiksmiais pateikimas. Kai kuriais atvejais po būdvardžio duodami tik būdvardiniai žodžių junginiai (pvz., prie lemų *Böfe B* 280, *Fleißig B* 482), o prieveiksminiai pateikiami prie atitinkamo prieveiksmio. Tačiau kitais atvejais junginiai, teikiami po būdvardinės lemos, apima ne tik būdvardžius, bet ir prieveiksmius, plg.:

Ehrlich. adj. honoratus. honore dignus garbingas Efa 3,5.
 Ehrlich begraben Su Garbe palaidoti
 ~ beftattten zum Grab. mandagej palaidoti Syr 38,16
 ~ ~ zur Erden ~ ~ 2 Macc 4,49.
 [...]
 ~ Früchte tikkri Waifus Syr 24,24
 ~ Gaft brangus Swéczas Syr 29,34
 ~ Gefetz wiezlibas iftatimas 2 Macc 4,11
 [...]
 ~ halten garbėje laikyti 1 Macc 11,26 [...]

~ hören garbingaÿ klaufÿti
... B 384

Iš to matyti, kad nuosekli gramatinė makrostruktūros elementų charakteristika ir jų pasiskirstymas pagal kalbos dalis autoriui menkai terūpėjo. Bendras įspūdis yra toks, kad būdvardžių irrieveiksmių kalbos dalies žymėjimas nulemtas spontaniškų, momentinių autoriaus sprendimų. Nors aiškiai matyti pastangos užfiksuoti skirtingą būdvardžio irrieveiksmio vartojimą, tai daroma spontaniškai, nesiekiant prisilaikyti nuoseklios pateikimo strategijos.

Iš reikšminių kalbos dalių ir gausa, ir pateikimo specifika dar išsiskiria skaitvardžiai. Iš jų ypatingas dėmesys tenka žodyno pradžioje pateiktam skaitvardžiui *acht* ir įvairiems jo dūriniams, esantiems sublemos pozicijoje, – iš viso tam skirti 2 žodyno puslapiai (B 45–46). Dalis sublemų, prasidedančių elementu *acht* rašomos žodžiais, kitos – indikuojamos arabiškais skaitmenimis. Skirtingai nuo bendro žodyno registro, šios žodžių grupės viduje nesilaikoma vien abėcėlės tvarkos, bet dūriniai ir žodžių junginiai grupuojami aritmetiniu principu. Aritmetinių grupių viduje stengiamasi išlaikyti ir šiokią tokią abėcėlės tvarką, kartu rikiuojant skaičius didėjimo tvarka, plg.:

<i>Acht</i>	<i>Acht und Zwanzig</i>	<i>Acht Hundert</i>
<i>Achtzehen</i>	<i>28 Ellen</i>	<i>807 Jahr</i>
<i>Achtzehender</i>	<i>28 Jahr</i>	<i>815 Jahr</i>
<i>Achtzehen Hundert</i>	<i>28 Mannsbild</i>	<i>822</i>
<i>Achtzehen Hundert</i>	<i>28 Söhne</i>	<i>830 Jahr</i>
<i>Centner</i> ¹¹⁷	<i>28600</i>	<i>832 Seelen</i>
<i>Achtzehen Jahr</i>	<i>Acht und dreißig</i>	<i>845 [...]</i>
<i>Achtzehen Jahr alt</i>	<i>38 Jahr [...]</i>	<i>Acht Taufend</i>
<i>Achtzehen Taufend</i> ¹¹⁸	<i>Acht und Viertzig [...]</i>	<i>8580</i>
<i>Achtzehen Taufend</i>	<i>Acht und Siebentzig</i>	<i>...</i>
<i>Centner [...]</i>	<i>Achtzig B 45</i>	<i>B 46</i>
<i>B 45</i>		

Gali kilti klausimas, kodėl žodyno registre pateikiami būtent tokie sudurtiniai skaičiai (pvz., 815, 822, 832 ir pan.), o ne kurie nors kiti, prasidedantys elementu *acht*. Atsakymą galima rasti pažvelgus į atitinkamą

¹¹⁷ Pastarieji du junginiai nubrėžus rodyklę kiek vėliau atkelti į šią vietą, nors žodyne buvo parašyti po *Achtzehen Taufend*.

¹¹⁸ Rodykle atkeltas prieš junginį *Achtzehn Taufend Centner*.

skaitvardžių straipsnius – visų jų gale yra Biblijos vietos nuorodų, rodančių, kad šie skaičiai į žodyną pateko ne autoriui darant kokią nors atranką, bet iš Biblijos konkordancijų ir nėra niekaip kitaip motyvuoti. Tačiau aritmetinė–abėcėlinė skaičių pateikimo tvarka žodyne – jau paties Brodovskio indėlis į žodyno struktūrą, nes konkordancijose atitinkami Biblijos pavyzdžiai pateikti iš eilės tokia tvarka, kokia jie sutinkami Biblijos knygoje (plačiau apie konkordancijų naudojimo *B* ypatumus žr. skyrių nr. 6.1.)

Po sudurtinių skaitvardžių su *acht* pateikiamas dar puslapis kitokių sudurtinių žodžių bei žodžių junginių, prasidedančių *acht*, pvz.: *Acht brette*, *aßtūnos lentos Exod 26,25* [...], *Achtehalb*, *Pus áßmo*, *Achtel Bier Aktainis alaus*, [...] *Achtenteýl Aktendelis*, *Aßmainis*, *Achterleý*. *Aßtūnerópas*, *pa*, [...] *Acht Monath aßtūni Ménései*, [*Acht*] *Ochfen aßtūni Jauczei Num 7,8*, [*Acht*] *Säyten aßtūnos Strunos. ψ 6,1* ir kt. *B 47*. Bibliniai žodžių junginiai pateikiami pramaišiu su neturinčiais jokių nuorodų, išlaikant abėcėlės tvarką.

Antras pagal abėcėlę registre esantis skaitvardis *drei* pateikiamas dar išsamiau negu *acht* ir užima net penkis žodyno puslapius (*B 361–365*). Tačiau čia išryškėja Brodovskiui būdingas metodinis nenuoseklumas, mat pateikiant skaitvardžio *drei* dūrinius bei junginius jau laikomasi kitokios tvarkos nei prie *acht*. Vietoj aritmetinio čia dominuoja abėcėlinis pateikimo principas, nelieka grupavimo. Šios atkarpos pradžioje teikiami ne sudurtiniai skaitvardžiai (kaip prie *acht*, plg. aukščiau), bet visi kiti sudurtiniai žodžiai ir žodžių junginiai su skaitvardžiu *drei*, skrupulingai laikantis abėcėlės tvarkos, plg.:

Dreý Angel. Trikampis.
~ beer tris Ūgos Efa 17,6,
~ beinigter Topff. Pūdas trejom's kojom's,
~ Blat. tris Laißkai Jer 36,23.
~ Böcklein tris Ožýczei, 1 Sam 10,13
... *B 361*

Dėl abėcėlės tvarkos laikymosi visi sudurtiniai skaitvardžiai, kurių viduryje yra jungtukas *und* (pvz., *drei und zwanzig B 365*), atsiduria sąrašo gale. Tačiau visi vienodos abėcėlinės struktūros sudurtiniai skaitvardžiai išdėstomi laikantis aritmetinio principo (*B 365*) ir išrikiuojami nuo mažiausio iki didžiausio.

Nors pirmųjų pagal abėcėlę skaitvardžių pateikimas skirtingas, juos sieja tai, kad jie pateikti labai išsamiai. Tačiau toks kelis žodyno puslapius apimantis skaitvardžių pateikimas nebūdingas visam žodynui. Patikrinus kitus skaitvardžių straipsnius matyti, kad toliau Brodovskis pradeda daryti daug griežtesnę pateikiamų sudurtinių skaitvardžio formų ir žodžių junginių atranką. Skaitvardžiui *fünff* jau skirta tik kiek daugiau nei trečdalis puslapio (B 507), o sudurtiniai skaitvardžiai su jungtuku *und* apskritai nepateikiami. *Neun* reprezentuojamas penkiolika įrašų (B 944–945), o po paskutiniojo pateikiama lakoniška Brodovskio mėgstama pastaba *und fo weiter* (B 945). Skaitvardis *ein* tėra atstovaujamas vienos lemos, kurią dalijasi kartu su tos pačios formos nežymimuoju įvardžiu, plg.: *Ein, einer, eines Wienas, wien's. Gen 2,21 Nekurfai, nekurris* (du pastarieji atitikmenys galbūt prirašyti vėliau) B 388. Atskira grupė neišskirti sudurtiniai skaitvardžiai su komponentu *ein-*: jie pateikiami savo abėcėlės vietoje tarp *Einverleibung* und *Einwachsen* B 399–400. Be to, skirtingai nuo jau aptartų sudurtinių skaitvardžių su *acht* ir *drei*, dūriniai su *ein-* išdėstyti laikantis abėcėlės, bet ne aritmetinės didėjimo tvarkos, taigi pirmasis yra *Ein und achtzig* B 399, o [*Ein und*] *Swantzig* B 400 – paskutinis sąrašo žodis. Lema *Eins* pateikiama su nuoroda: *Eins vid Ein B 396*. Vienintelis *elff* turi lotynišką kalbos dalies nuorodą: *Eilff num cardinalis wienolika, Gen 32,22 B 287*.

Apibendrinant skaitvardžių pateikimą Brodovskio žodyne galima pasakyti, kad jis nevienodas, skaitvardžiai pateikiami nesilaikant nuoseklios sistemos. Lyginant žodyno pradžioje pateiktus skaitvardžius su tolesnėmis atkarpomis, išryškėja besikeičiantis autoriaus požiūris į juos: žodyno pradžioje pateikti skaitvardžiai reprezentuojami neproporcingai išsamiai, derinant abėcėlinį pateikimo principą su sudėtinga aritmetine pateikimo sistema. Pastaroji ypač ryški pateikiant primąjį skaitvardį *acht*, dar šiek tiek jaučiama prie *drei*, ir visai dingsta ties *ein*. Galimas dalykas, kad autoriaus entuziazmą plačiai pateikti skaitvardžius pagal aritmetinę sistemą nuslopino didžiulis su tokiu pateikimo principu susijęs darbo kiekis (bibliniame B šaltinyje skaitvardžiai išdėstyti be jokios tvarkos, ir jų perskirstymas pagal dydį ir/arba

abėcėlę neabejotinai kainavo daug laiko ir pastangų). Be to, autorius galėjo apskritai suabejoti tokio smulkaus sudurtinių skaitvardžių (sudaromų visuomet analogiškai) pateikimo nauda. Pradžioje su užsidegimu puolęs persirašinėti viską, ką rado konkordancijose ir kituose šaltiniuose, vėliau pasidavė saikingesniai, racialesniai požiūriui, kuriuo remiantis į registrą buvo atsirinkti tik būtiniausi elementai, pateikti patogesne abėcėlės tvarka.

B abėcėliniame registre gana plačiai ir išsamiai pateikiami visų rūšių įvardžiai. Asmeninių įvardžių yra lemuotų ne tik vardininko, bet ir kitų linksnių formomis, plg. *Ich Aβgu B 742, du Tu Tugu B 367, Er pron. Jis, jisfai, ans, anfai. Er od[er] jener B 416, euch Jum's B 439, ihm Jam m, Ihr Jei F, Ihrer Jû B 749, Mich mane B 912, Mir Man B 914*. Tačiau formų paradigma nėra pilna, pvz., analogiškos vienaskaitos antrojo asmens galininko formos *dich* žodyne nėra. Kaip ir kitų kalbos dalių atveju, kai kurios įvardžių formos nėra lemuotos atskirai, bet patenka į abėcėlinį registrą kaip pirmoji lemuoto žodžių junginio dalis: *dir zu gut Taw ant gero B 353*. Nuoseklumo dėlei autoriui nebūtų buvę sudėtinga pateikti *dir* lemą ir atskirai, tačiau iš šio ir įvairių kitų požymių matyti, kad pateikimo nuoseklumas nebuvo pirminis jo tikslas.

Beasmienio įvardžio *es* atskirai pateikta nėra, bet abėcėlės vietose pateikta nemažai jo vartojimą atskleidžiančių posakių su lietuviškais vertimais, iš kurių matyti, kad atskirai šį įvardį išversti nelabai pavyktų. Tai dar vienas atvejis, kai autorius pirmenybę teikia ne atskiram žodžių lemavimui, bet posakių su jais teikimui, plg.:

Es gehört dahin Tenai reike
[Es gehört] dažu pri to reike
Es gelüftet Geidžiu
Es gereuet mich Gailūs ... B 435
Es trägt sich zu Nuffidūft
Es verdreuft mich nekenczu ... B 438

Yra pavienių savybinių (*Dein Tawas, wa B 343, Mein Manas, Sawas B 905, Euer Jufu, Jufiβkis B 439*), parodomųjų (*Diefer, diefe, diefes Szittas, ta. Szittasfai, βittoji, tas, toji, ta B 350*), nežymimųjų (*Alle Wiffas, a Wiffi B 62, ein jeder kiek wiens, alwienas, koznas, kiek tas wiens, Žėdnas B 394, etwas. ben koks Daikts Gen 18,14. kas Exod 12,10 [...] B 438, Mancher Tulas Syr 6,9. Tulimas, Daznas. Kit's Prov 13,7 C 16,26 B 896, Niemand Niek's, Newienas, Gen 4,15*).

ne wieno Num 5,8 B 949 ir kt.) įvardžių, tačiau jie žodyne smulkiau nediferencijuojami. Tačiau kai kurių gana plačiai vartojamų įvardžių žodyne galima ir nerasti, pvz. *einige, man*¹¹⁹. Pasitaiko, kad įvardis yra lemuotas kelis kartus, bet sąsają tarp skirtingų lemu, atrodo, irgi nėra, plg.:

Das Tas. mafc; Pronomen ta Foem:
tai, tatai, toktu B 339

der, die, *das*. Tas, ta. Talfai, toji.
Sžittas, ta, -ittas, fai, ßittóji.
Anas, na, anfai, anóji.
Ich bin nicht der: aß ne efmi tas. B 344

Taigi Brodovskio žodyne lemuotų įvardžių ir jų formų yra gana daug, tačiau sistemingumu ir nuoseklumu jų pateikimas taip pat nepasizymi.

Kaip minėta šio skyriaus pradžioje, B reprezentuojamos ne tik savarankiškos, bet ir nesavarankiškos kalbos dalys – prielinksniai, jungtukai ir dalelytės. Išlikusioje žodyno registro dalyje prielinksniai pateikti gana gausiai, plg.:

An B 80, An statt/An stadt B 109, Auff B 126, Aus B 157, Bey B 250, biñen B 202, bis od biß B 262, biß an B 262, [bis] auff B 263, [bis] zu B 263, durch B 370, Für B 507, Gegen B 37, Gemäß B 349, Hinter B 707, In B 751, Innerhalb B 755, Laut B 851, Mit B 916, Nach B 929, Ob B 954, Ohn [vel] Ohne B 960.

Retais atvejais prie prielinksnių taip pat galima aptikti lotynišką kalbos dalies nurodą (*Auff. Ant præpof. B 126, Für. Præpofitio. B 507*). Dauguma prielinksnių pateikiami be jos, taigi ir čia kalbos dalies žymėjimas gali būti kvalifikuojamas kaip atsitiktinis. Skirtumas tarp prielinksnių ir tokią pačią formą turinčių priešdėlių neišryškinamas nei registro, nei atitikmenų pusėje.¹²⁰

Kaip ir kitų kalbos dalių atveju, kur kas reikšmingesnis vaidmuo žodyne tenka ne atskirai pateiktiems prielinksniams, bet prielinksniniam žodžių junginiams, kuriuose prielinksnis yra pirmasis elementas, plg.:

¹¹⁹ Jau Milkus, naudojęsis Brodovskiu, žodyne pasigedo kai kurių plačiai vartojamų žodžių. Nors Milkus turėjo omenyje visų pirma lietuviškus žodžius („...bey manchen überflüßigen und unbrauchbaren Sachen, die das Werk enthält, wird man dennoch viele ächt littauische in allen Gegenden, wo die Sprache gesprochen wird, bekannte Wörter darin vermissen“, Milkus 1800, 3), šią pastabą galima taikyti visam žodynui.

¹²⁰ Prielinksnio ir priešdėlio tapatinimas sietinas su to meto prielinksnio samprata, pagal kurią priešdėliai yra neatskiriamieji prielinksniai. Toks požiūris atsispindi ir pirmojoje lietuvių kalbos gramatikoje, kur prielinksniai ir priešdėliai pateikiami drauge. Kleino *Grammatica Lituanica* (1653) skyriuje „De Præpositionum Confructione“ kalbama ir apie priešdėlius, ir apie prielinksnius (psl. 167–173). Sapūno ir Šulco *Compendium Gramaticæ Lithvanicæ* (1673) prielinksnių grupėje aptariami atskiriamieji („Præpositiones separabiles“) ir neatskiriamieji („inseparabiles“) prielinksniai (psl. 67), pastarieji atitinka dabartinę priešdėlio sąvoką.

An den Fingern zehlen. Ant Pirbtu fkaityti.	Mit allem Fleiß Su wiffu Nóru
An den Galgen gehen. Ant Galgiu eit, i ßweiflauki.	Mit allem recht ~ ~ Prowa
~ ~ ~ kōmen Ant Galgiu pareiti, pakártas buti.	~ ~ Willen ~ ~ Nora
An den Streit gehen. Ant Kowos eiti.	~ aller Macht etwas thun Su wiffa Sylā ka darrýt, noret
An den Tag geben. Išdúti	...
~ ~ ~ kōmen Raißkau.	Mit Beding
~ ~ Waßerbächen Pa-upjüfe ψ 1,3. B 84	Mit Befcheyd B 916

Be to, kartu su prielinksniniais žodžių junginiais abėcėlės tvarka pateikiami ir tokią pačią formą turinčio priešdėlio vediniai. Todėl žodyno atkarpos, kuriose lemuojami vienodai prasidedantys prielinksnių junginiai ir atitinkami priešdėliniai žodžiai yra gana didelės, pavyzdžiui, *An/An-* atkarpa tęsiasi daugiau nei 30 puslapių *B* 80–114 (reikia atmesti kelis puslapius, kuriuose pagal abėcėlę įsiterpia *Ander/Ander-* junginių ir sudurtinių žodžių grupė), *Auff/Auff-* atkarpa užima 28 puslapius (*B* 126–153), *Mit/Mit-* užima šešis (*B* 916–920), *Nach/Nach-* keturis puslapius (*B* 929–933).

Žiūrint į minėtiems prielinksnių junginiams ir priešdėliniams vediniams žodyne skirtų puslapių skaičių, galima taip pat pastebėti mažėjimo tendenciją. Kaip jau minėta aptariant skaitvardžius, žodyne ryškėja tam tikra dinamika nuo sudėtingesnio, platesnio, daugiau junginių apimančio leksikos pateikimo link paprastesnio. Kaip ir skaitvardžių atveju, prielinksniai taip pat išsamiau pateikti prie pirmųjų žodyno registro raidžių. Jie ne tik reprezentuojami gausybės žodžių junginių, bet ir pačiam atitinkamos prielinksninės lemos straipsniui tenka išskirtinis dėmesys¹²¹. Žodyno pirmajame trečdalyje pateiktiems prielinksniams duodami ir labai išsamūs, sistematizuoti bei grafiškai puslapyje išskirti atitikmenų sąrašai. Antai prielinksniui *An* kaip atitikmenys pateikiami visų pirma tikrieji prielinksniai (iš pradžių valdantys galininką, po to – valdantys kilmininką), tada priešdėliai (tik *I* pažeidžia tvarką). Po lietuviškų atitikmenų pateikiami abiejų kalbų pavyzdžiai, išrikiuoti ir lietuvių–vokiečių, ir vokiečių–lietuvių kalbų kryptimis, plg.:

An Ant v.g ant twirtýbes an der Vefte Gen 1,14,15,17.

[...]

Pas. Von 3idon an pas 3idona Gen 10,19

[...]

¹²¹ Straipsnio struktūros tyrimas iš principo priklauso mikrostruktūros daliai, tačiau čia jis reikalingas siekiant parodyti, kaip kito žodyno autoriaus pozicija prielinksnių pateikimo atžvilgiu lyginant žodyno pirmąsias ir paskutines išlikusias raides.

Pas An den Waßern zu Babel Pas wandenius Babelo ψ 137,1
Ant An die Weýden ant Glófnú ψ 137,2
Prie An meinem Gaumen. Prie ľawo Gómuro ψ137,6
 Po. po wiffas Szallis An allen Orten
 Pri. pridegiu anbreñen,
 Pa- paliepu ti anbefehlen
 Pra. prakandu, afti anbeißen
 Uż. Użpuczu. fti anblafen
 Iß. ißwidziu, ifti anblicken.
 I i Szweiflauki an den Galgen
 Ap. apninku kti anfallen etc. B 80-81

Prielinksniui *Auff* pateikiamas atitikmenų sąrašas apima tik priešdėlius,

płg.:

Auff. Ant præpof.
 [...]

Auff. Per v.g Pérkafti auffbeißen
 At v.g atkirfti
 Pa v.g Pakelti auffheben
 Pri v.g Uždėti aufflegen
 Palfi vg Palfikelti auffmach[en] lich zu fahr[en]
 Nuffi vg Nuffigaidrinti Auffklahr[en]
 Su vg Auffeßen Suwalgyti
 Iß vg Ißtirtpti auffdauen etc. B 126

Tuo tarpu tolesniems pagal abėcėlę prielinksniams tokios išsamios atitikmenų lentelės jau nebeparengtos. Lietuviški atitikmenys pateikiami įprastu būdu išrikiuojant eilute prie lemos, pvz.:

Beý. Prie apud penes, Pas Gen 6,19, Pagal, Po akkim B 250
 Durch Per Pro. v. g. pro Langa zurèt Durchs Fenfter sehen. Kiauray B 370
 Für. Præpofitio. Prie. Gen 2,14. nų Gen 3,8 tarp Gen 3,14. Pas Gen 3,24. nų Gen 4,14.
 Wietoje Gen 4,25. Po Gen 7,1, ... Uż ψ 3,4 dėl ψ 6,8. Ties, po akkim'. pirm, pri, pra, apfi,
 iß, ikk, per B 507
 Hinter. Pafkuý, Użpakaly', Propakaly', Uż. iß užpakalio B 707

Kai kuriais atvejais autorius visai atsisako atskirų lietuviškų atitikmenų vardinimo ir pateikia tik priešdėlinius žodžių junginius su vertimais: *Gegen contra, versus, ad, ex adverfæ*, [*Gegen*] *Morgen ties užtekkėjimo Saules, Gen 2,8* [...], [*Gegen*] *Mittag i Pétus Gen 12,9* [...] B 537. Prioritetas teikiamiems žodžių junginiams dar kartą matyti iš to, kad kai kurie prielinksniai apskritai nėra lemuoti atskirai ir pateikti tik kaip žodžių junginio dalis: *Beým Leben Gyw's*, [*Beým Leben*] *erhalten gywa ißlaikyt'*, [*Beým Leben*] *feýn, gywent'* B 254. Vienu atveju prielinksnio straipsnį sudaro tik lema ir nuoroda: *Biñen vid Iñerhalb B* 202.

Kaip savarankiškos lemos *B* abėcėliniame registre pateikiamos sutrauktos prielinksnio ir artikelio formos, bet jų daryba neaiškinama, plg.:

Am Pas cum Acc:

Ant cum Gen: [...] *B* 77

Beÿm Leben Gÿw's,

~ ~ erhalten gÿwa ißlaikÿt'

~ ~ Ieÿn. gÿwent' *B* 254

Im ÿ, i Ing ant. *B* 751

Taigi prielinksnių reprezentacijos *B* analizė leidžia teigti, kad jiems skirta gana daug žodyno vietos, bet vieningo prielinksnių pateikimo modelio nesilaikyta. Matyti, jog platesnį, išsamesnį, geriau struktūruotą prielinksnių ir jų reikšmių aprašymą, apimantį ir analitinį komponentą bei gausius pavyzdžius žodyne pamažu keičia siauresnis, tik būtiniausiai dalykais apsiribojantis pateikimo modelis. Prielinksnių pateikimo nagrinėjimas taip pat patvirtino ir didelį autoriaus dėmesį žodžių junginiams.

Jungtukams iš principo galima pritaikyti jau prielinksnių atžvilgiu išsakytus dalykus. Jie tik išimtiniais atvejais išskirti iš kitų lemų gramatinėmis pažymomis: *Ehe*, *priusquam subcontinuativa conjunctio*. *pirm neng Gen 13,10* [...] *B* 380, *Entweder*. *Conj. difjunct.* *B* 415. Pirmuoju atveju veikiausiai buvo siekiama atskirti jungtuką nuo toliau lemuoto daiktavardžio *Ehe*, antruoju atveju motyvas neaiškus, tačiau įsidėmėtina tai, kad pateikta ne pilna šio sudėtinio jungtuko forma *Entweder... oder*, o tik pirmoji jo dalis.

Pažyma išskirtas ir jungtukas *daß*: *conj Causal: idant, jeib, jegi, jeng, kaip, kad kadda, bedaj* *B* 339, taip pat siekiant jį atskirti nuo homonimiško jam artikelio ir santykinio įvardžio. Šis jungtukas yra daugiareikšmis ir nusipelno ypatingo dėmesio, kiekviena jo reikšmė išskirta pateikiant sinonimų ir lemuota atskirai, tačiau ekvivalentų atskiroms reikšmėms neduodama, plg.:

Daß, damit.

Daß, darumb.

Daß, weil *B* 340

Atskirai lemuota ir neigiama jo forma: *Daß nicht. idant ne, jeib ne, jeng ne, kad ne, jog ne* *B* 340. Tačiau tai, berods, vienintelis jungtuko su neiginiu lemavimo atvejis, tik dar labiau pabrėžiantis greičiau atsitiktinį tokios lemos pobūdį.

Iš dalelyčių Brodovskio žodyne užfiksuoti neiginiai *nicht* ir *nein*, pateikti su atitinkamomis gramatinėmis pažymomis:

Nein *Eft vocula negandi, prohibendi etc. Non, Ne.* Jofua 5,14, Matth 5,37 etc. *B* 943
Nicht *Particula negantis, nihil, neutiquam, minime.* Ne Gen 2,5 [...] *B* 945

Neiginio *nicht* vartojimas atskleistas gausiais posakiais, pateikiamais iš pradžių kaip savarankiškos lemos abėcėlės tvarka (*B* 946, nuo *nicht achten* iki *nicht mehr*), o po to jau nebesilaikant abėcėlės tvarkos ir baigiant įprastiniu *und fo weiter* (*B* 947). Atskirai lemuojamos ir dalelytės *gar* *B* 521, *kaum* *B* 773, tačiau jų gramatinis statusas neįvardijamas. Tačiau abiejų dalelyčių pateikimas nevienodas: po *gar* keliuose puslapiuose pateikti posakiai su šia dalelyte (*B* 522–525) nesudaro grupės, bet turi savarankiškų lemų statusą, yra išdėstyti abėcėlės tvarka, o vietomis tarp jų įsiterpia kiti pagal abėcėlę ten turintys būti žodžiai, pvz., tarp [*gar*] *bald* ir [*gar*] *berauben* yra dar *Garbe, Garben binden* [...], *Gärbe Camer, [Gärbe] Meßer* *B* 521, tarp [*gar*] *meßen* ir [*gar*] *nicht* yra *Garmi, Garn* *B* 522–523. Tuo tarpu prie *kaum* duodami posakiai pateikti nesilaikant abėcėlės tvarkos, sudaro uždara grupę, todėl turi iliustracijų, o ne savarankiškų daugianarių lemų statusą.

Kitos žodyne užfiksuotos dalelytės atskirai nelemuojamos, tačiau jų yra lemuotuose junginiuose, pateikiamuose prie homonimiškų kitos kalbos dalies žodžių, pvz., *fast* atskirai duodamas tik kaip būdvardis (*Faft adj vid Feft it Feft machen etc. B* 452), o atitinkama dalelytė pateikiama junginiuose nuo [*faft*] *alt* *B* 452 iki [*faft*] *zusammen kam die gantze Stadt* *B* 453; žodis *etwas* atskirai lemuotas tik kaip nežymimasis įvardis, bet prie jo žemiau lemuotuose junginiuose yra ir dalelytės vartojimo pavyzdžių: [*etwas*] *groß, [etwas] hell* *B* 438. Kaip viena būdvardinė lema pateikiamas ir žodis *gantz* *integer, totus, plenus, omnis* *Czėlas, wisfas* [...] *B* 519, tačiau toliau esančiuose žodžių junginiuose yra ir prieveiksminio, ir dalelytinio vartojimo pavyzdžių: [*gant3*] *ausbauen, [gant3] berauben, [gant3] bleich, [gant3] eben*. Taigi nuoseklumo dalelyčių pateikime nėra.

Brodovskio žodyne užfiksuota ir gana daug šnekamajai kalbai būdingų jaustukų. Kai kurie jų paaiškinti lotyniškai ir išskirti gramatinėmis pažymomis (*O. Interjectio vocandi, admirandi, indignandi, irridendi, dolendi* [etc.] *O* *B* 954),

kiti (*Ach, Ak B 44, Och, O B 956, Pfuÿ ben gedekis Marc 15,29 B 977*) pateikiami be jokio paaikškinimo. Yra ir daugiau nei vieną žodį apimančių jaustukų, sustabarėjusių pasakymų, atliekančių jaustukų funkciją, plg.:

Ach ja Ak tiefa, ak je.
Ach leÿder! Aÿ! Dèja!
Ach daß sich Gott erbarm Ak Diewe fuffimilk *B 44*
Eÿ lieber akmans, geraus, ak, aÿ, ei mielas
Eÿ nein. O ne, ak ne *B 442*

Apibendrinant įvairių kalbos dalių pateikimo ypatumus *B* galima pasakyti, kad žodyno autorius gana nuosekliai laikosi tik pačių bendriausių pateikimo principų – kaitomus žodžius teikia pagrindine forma, o gramatinius homonimus stengiasi atskirti gramatinėmis pažymomis. Tačiau nagrinėjant atskiras kalbos dalis matyti daug nenuoseklumų: lygiaverčiai tos pačios kalbos dalies elementai reprezentuojami nevienodai, kai kuriems žodžiams (ar morfologinėms grupėms) be aiškaus motyvo skiriamas ypatingas dėmesys, tuo tarpu kiti, jiems identiški tokios pačios morfologinės grupės elementai pateikiami daug siauriau. Toks nenuoseklumas, atrodo, yra susijęs ir su žodyno rengimo chronologija: abėcėlės pirmųjų raidžių straipsniuose kai kurios leksikos grupės ar atskiri vienetai pateikti plačiau ir sudėtingiau nei analogiški elementai tolesnėse raidėse, kitaip tariant, žodyno medžiaga linkusi į pabaigą kiek siaurėti.¹²² Kaip struktūrinį žodyno nenuoseklumą galima įvardyti ir tai, kad kai kurie vienos kalbos dalies elementai reprezentuojami vienanarėmis lemomis, tuo tarpu kiti, jiems analogiški, pateikiami kaip lemuojamo žodžių junginio dalis. Pastarasis pastebėjimas ne tik atskleidžia autoriaus metodinį nenuoseklumą, bet išryškina vieną būdingiausių šio žodyno savybių – didelį dėmesį žodžių junginiams, kurie pateikiami ne kaip lizdo dalis, bet turi savarankiškos lemos statusą, ir, kaip buvo matyti iš analizės, teikia visiškai naujos, pavienėse lemose neužfiksuotos leksinės informacijos (plačiau apie daugianarių lemų struktūrą žr. žemiau).

¹²² Tokia „dinamika“ atitinka ir konkordancijų naudojimo intensyvumo tendencijas, ir Biblijos vietos nuorodų skaičiaus mažėjimą *B*, kai lyginame pirmąsias dvi ar tris abėcėlės raides su tolesnėmis (plg. 6.1. skyrių).

4.3.2. Žodžių formos lemos pozicijoje.

Lemos poziciją žodyne gali užimti ne vien standartizuotos formos reikšminiai žodžiai, bet ir jų kaitybos formos. Dauguma lemuojamų žodžių formų priklauso veiksmažodžio sferai – tai visų pirma dalyviai. Esamojo laiko dalyvių (vok. *Partizip I*) formų nėra daug. Dažniausiai į lemos poziciją patenka ne kaip pavienės leksemos, o kaip žodžių junginio dalis, pvz.: *Bebend Baukßtas, baukßta Szirdis bebend Hertz* [...] B 196, *Gebährendt Weib Gim-Pagimdanti moterißka* [...] B 527. Tuo tarpu būtojo laiko dalyvio formų registre gausu, ypač raidės *G* atkarpoje (dėl vokiečių kalbos savybės būtojo laiko dalyvį beveik visuomet sudaryti su priešdėliu *ge-*). Pateikiami ir stipriųjų (t. y. šaknies balsį keičiančių), ir silpnųjų (taisyklingai sudaromų) veiksmažodžių dalyviai, pvz.: *Gebleicht baltint's. Blekiot's, Geblümt. Raßýtas, raßtótas* B 529, *Geftochen, durtas, ta, Gefstockt, Gefstohlen wóktas l. wógtas* [...], *Gefstorben Numirres.* [...], *Gefstoßen. Sugruftas, ta* [...] B 572, *Gewachfen auges* [...] *Gewächft waßkótas* B 575, *gewarnet Graudéntas* [...] B 577, *Gewesen buwo* [...] B 578. Dauguma jų gali atlikti pažyminio funkciją. Kaip ir esamojo laiko dalyvių atveju, atributyvinę funkciją atliekantys dalyviai dažnai pateikiami iškart su pažymimuoju žodžiu ir atskirai nelemuojami, pvz.:

Gedrucket Buch Spauftos knygos B 533
Geftrickte Haube mékftas Númetas [vel] Czepczius
[Geftrickte] Strümpffe Streples B 572
Gewärmte Speife, at- kaititas [vel] atßilditas wálgis B 577

Tuo tarpu kiti dalyviai nurodomi kaip pasyvinio junginio su pagalbinio veiksmažodžiu dalis: *Gehaßet werd[en]* Nekęfti B 538, *Gestrafet werden* B 539, *Geübt feýn.* bandes [...] B 575. Taigi žodyno autorius vieningo dalyvių pateikimo modelio netaikė ir jų pateikimo būdą rinkosi kiekvienu atveju spontaniškai. Tendencija teikti žodžius ne atskiromis lemomis, bet lemuoti visą žodžių junginį gana ryški ir dalyvių atveju.

Yra ir keletas lemuotų asmenuojamųjų veiksmažodžio formų, pvz.:

Bin Buti [...] B 261
Íft Yra [...], Efti B 760
Gib dūk B 582
Gibher acz pl. aczte. Dūkß. B 582
Gibt, es gibt Randafi B 582
Kan, ich kan B 769

Kadangi pateikiamos stipriųjų ir modalinių veiksmažodžių asmenų formos, tai galima manyti, kad būtent netaisyklinga daryba buvo priežastis įtraukti jas į žodyną. Tačiau pilnės kurio nors netaisyklingo veiksmažodžio formų paradigmos žodyne rekonstruoti nepavyktų (pvz., formų *bist* ar *kannst* nėra), vadinasi, taip pat tenka konstatuoti, kad šių formų įtraukimas į registrą yra spontaniško pobūdžio, bet nėra nuoseklios leksikografinės strategijos (t. y. siekimo sistemingai pateikti visas netaisyklingas formas) dalis.

Dar viena kiek gausesnė žodžių formų grupė – būdvardžių irrieveiksmių laipsniai. Jau buvo minėta, kad būdvardžių laipsniavimas gali būti nukeliamas į mikrostruktūrą, pateikiant tik laipsniuotus atitikmenis (pvz., *Dicht tankus, kefnis, kiauſas* [...] B 346). Tačiau laipsniai gali būti pažymėti atitinkama gramatine pažyma ir pateikti kaip savarankiškos lemos toje abėcėlinio registro vietoje, kur to reikalauja jų rašyba, kartais – visai kitame puslapyje nei atitinkama nelyginamojo laipsnio lema, pvz.:

<i>Alber.</i> Fatuus, infipiens. Netikkēs, kufi	Jung <u>adj</u> Jaunas, na Gen 15,9 C. [...] B 762
Hiob 5,2	[...]
Albereit Jau	Jünger <u>junior</u> Jaunėfnis. Job 39,1 B 763
<i>Alberer</i> Durnėfnis	[...]
Alberkeit Durnyſte [...]	Jüngſte Jaunaufas. Jaunaufoji B 765
Alberen Poßen Niekai	
Alberner Žoplŷs pla	
<i>Alberſte</i> Durnaufas B 61	

Jeigu tarp pagrindine forma lemuoto būdvardžio ir jo laipsniuojamos formos neįsiterpia joks kitas žodis, tai laipsnių formos gali atsidurti ir greta pagrindinės lemos:

Behend. Paffikubbinas, Prov 6,18 [...],	Matt, blogas Efa 1,5 [...] Matter, jū pailfes, Mattefter wiffaŷ pailfes B 901
~ der Sukrėfnis,	
~ deſte. Sukraufas B 209	

Abėcėlinio principo laikomasi ir supletyvinių formų atveju, pvz.,rieveiksmio *viel* laipsnių formos yra pateiktos atskirai kaip savarankiškos lemos, pgl.:

Am aller meiften Wiffu labjauſeŷ, didziauſeŷ, daugiauſeŷ B 77
Am meiften Wiffu daugiauſeŷ, didziauſeŷ B 85
mehr adj. Daugiaus [...] B 905

Nuorodų į pirminę atitinkamo būdvardžio arrieveiksmio formą neduodama, šiuo atveju ir gramatinės pažymos tik rudimentinės. Kitais

atvejais laipsniai gali būti atitinkamai įvardijami, tačiau žymėjimas taip pat nesistemmingas. Kartais pažymimos abi formos: *Edler comparat. nobilior brangefnis* [...], *Edelfter Superlat. brangiaufas*; *Härter comparat. Sunkiaus* [...], *Härteft. Superl. Skaudzausej* [...] B 538. Kitais atvejais paženklinama tik viena iš trijų greta pateiktų formų:

Mächtig adv. macneij [...]
Mächtiger Subjt. Macnufis [...]
[*Mächtiger*] *comparat. Stipréfnis* [...]
Mächtiglich nereda [...]
Mächtig machen padrutinti [...]
[*Mächtig*] *sejn* [...]
Mächtigt, Macnaufas. [...] B 891

Pastaruoju atveju ženklėjimas gali būti motyvuotas siekiu aiškiai atskirti homonimus: sudaiktavardėjusią būdvardžio linksnio formą *Mächtiger Macnufis* nuo tokios pačios būdvardžio aukštesniojo laipsnio formos.

Kai kurių būdvardžių laipsniavimo paradigmos pateiktos nepilnos, gali būti duotas tik aukštesnysis, kitų – tik aukščiausiasis laipsnis, pvz.: *Redlich 1 probus* [...] *Wiernas* [...], *Redlichste wiernaufafis Micha 7,4 B 1007* vs. *Mild Dūfnus* [...], *Milder comparat. gerrefnis* Luc 5,39 B 914. Yra net tokių atvejų, kai lemuota tik būdvardžio aukštesniojo laipsnio forma, o pagrindinės formos nėra, pvz.: *Nützer comp naudingéfnis Matth 15,5 B 954*. Visos tokios „defektinės“ paradigmos taip pat rodo sistemingumo stoką žodyne ir liudija, kad pateiktos formos yra nulemtos naudotų šaltinių, bet ne sąmoningai pasirinktos siekiant pilnai atskleisti šios kalbos dalies – būdvardžio – morfologines galimybes.

Iš atskirai lemuotų žodžių formų jau buvo minėtos pavienės asmeninių įvardžių linksnių formos (plg. aukščiau).

4.3.3. Dūrinų ir vedinių lemavimas.

Žiūrint iš darybinės pusės reikia paminėti, kad žodyne savarankiškų lemu statusą paprastai turi sudurtiniai žodžiai (dėl nenusistovėjusios vokiečių kalbos rašybos jie ne visada rašomi kartu) bei vediniai. Kaip dera abėcėliniame žodyne, dauguma jų pateikiami savo abėcėlės vietoje, t. y. priešdėliniai vediniai randami prie atitinkamų priešdėlių, o dūriniai grupuojami pagal

ne). Tačiau palyginus skirtingose vietose pateiktus tuos pačius žodžius ir jiems duodamus atitikmenis matyti, kad naudoti skirtingi šaltiniai, o autorius tam pačiam žodžiui pateiktų atitikmenų tarpusavyje nelygino bei neieškojo trūkstamų atitikmenų savo paties žodyne:

Sudurtiniai žodžiai ar vediniai sublemos pozicijoje	Sudurtiniai žodžiai ar vediniai abėcėliniame registre
Reißen sich wornach [...] <i>hinreißen pagrebtī B 1013</i>	<i>hinreißen Szallin plēbtī Job 27,8. Ißplēbtī Matth 13,19. Parplēbtī ψ 50,22. nutwérti Act 6,12 B 706</i>
Mann wýras [...] <i>Bergmann</i> [...] <i>Kriegsmann</i>	<i>[Berg]mann Aukþa l. Sidábrakafis. B 222</i> <i>Kriegsmann</i> vid. Krieger bellator. <i>Ǻalnerus 2 Tim 2,4 B 823</i>
Meiſter Miſtras [...] <i>Hoffmeiſter Omiftras</i>	<i>[Hoff] Meiſter. Wyráufas Uþweizdas Gen 37,36, Dwaronas Gen 40,3,4 C 41,12, Uþweizdas Syr 20,4 [...] Almiſtras, Owmiſtras [...] B 719</i>

Lemų grupavimo į lizdus pagal morfologinę giminystę principas įvairiomis formomis vokiečių žodynuose taikomas jau nuo XVI a. (Möller 2002, 24). Pagal šį principą visi vediniai ir dūriniai sutelkiami į lizdus prie kamieninių žodžių, o pastarieji išdėstomi abėcėlės tvarka. XVII a. vokiečių leksikografijos diskurse šis vadinamasis *kamieninio žodžio principas* (vok. *Stammwortprinzip*) užėmė išskirtinę padėtį ir buvo laikomas idealiu žodyno sudarymo principu. Jis esą geriausiai atspindėjo taisyklingą ir aiškią vokiečių kalbos struktūrą ir atskleidė jos beveik neribotas žodžių darybos galimybes. Kasparo Stielerio žodynas *Der Teutschen Sprache Stammbaum* (1691) buvo žymiausia kamieninio principo idėjos realizacija leksikografijoje. Tačiau, nors platus ir turtingas, Stielerio žodynas buvo labai nepatogus naudoti ir didelio populiarumo tarp pirkėjų nesulaukė. Kamieniniu principu vokiečių–italų ir italų–vokiečių kalbų žodyną parengė ir Matthias Krameris (1700–1702), Christopho Ernsto Steinbacho vokiečių–lotynų žodynas taip pat žodžius teikė pagal kamienus (1734)¹²³. Bet gana greitai buvo konstatuota, kad abėcėlinis žodynas, nors ir nėra toks geras kalbos struktūros atskleidimo požūriu, vis dėlto yra daug patogesnis naudoti, ir buvo grūžta prie abėcėlinių žodynų –

¹²³ Plačiau apie šiuos žodynus žr. *Deutsche Wörterbücher des 17. und 18. Jahrhunderts*, Einführung und Bibliographie, herausgegeben von Helmut Henne, 2., erweiterte Auflage, Hildesheim/Zürich/New York: 2001.

Johanno Christopho Adelungo 1774–1786 m. išleistas žodynas jau laikosi griežtos abėcėlės tvarkos ir netaiko jokio grupavimo (Henne 1999, 1–39, 33; Schlenk 33–45; Möller 2002, 24–25).

Taigi metodinis kontekstas būtent tokiam morfologiniu, arba kamieniniu, principu pagrįstam žodyno struktūros organizavimui XVIII a. pradžioje dar buvo gana palankus. Tačiau vargu ar būtų teisinga teigti, kad Brodovskio žodyne esantys keli lizdiniai dariniai atspindėjo vokiečių leksikografijoje diskutuojamą ir realizuojamą kamieninio žodyno idėją.¹²⁴ Juo labiau, kad bendrakamienių žodžių lizdai neapėmė visų ar bent žymesnės dalies morfologiškai giminingų žodžių, o tik kelis kurios nors rūšies elementus. Todėl reikia manyti, kad tai buvo atsitiktiniai, galbūt per šaltinius į *B* patekę atvejai, kuriuos Brodovskis perėmė, nesistengdamas integruoti į abėcėlinę žodyno struktūrą. Galbūt tokių žodžių grupių atsiradimą *B* galėjo nulemti ir jo naudoto dalykinio žodyno (nomenklatoriaus) sudarymo principas, taikytas *B* duodomose įvairių žodžių ir posakių teminėse nomenklatūrose. Tačiau dėl pakankamai retai pasitaikančio morfologinio sublemų grupavimo lizduose tokią praktiką bet kuriuo atveju reikia laikyti ne sąmoningu tuo metu gerai žinomo leksikografinio metodo pasirinkimu, bet atsitiktinai į *B* patekusių ir jam iš esmės nebūdingu metodiniu principu.

Grįžtant prie dūrinių ir vedinių pateikimo žodyne, galima išskirti dar vieną priesaginių vedinių, patenkančių į abėcėlinį žodyno registrą, grupę – mažybinius daiktavardžius. Tarp jų pasitaiko tokių, kurie yra visiškai leksikalizuoti, todėl jų buvimas registre nėra kažkuo išskirtinis (pvz., *Mägdlein Mergéle Gen 34,4 [...] B 892, Räumlein Wietéle, Ruiméle B 998*). Bet yra ir kitų mažybinių daiktavardžių vedinių: *Äftlein Szakélis. vid Aft*¹²⁵. *pl., B 57, Gäflein, fo enge ift. Ulyczele, faura, ankβta Gafele B 525*.

¹²⁴ Vokiečių autorė U. Möller (2000, 85), nagrinėjusi savo abėcėline struktūra į *B* gana panašų rankraštinių olandų–lotynų–vokiečių kalbų žodyną (XVIII a.), būtent kamieninio žodyno idėjos įtaka linkusi aiškinti tuos pavienius atvejus, kai sudurtinis žodis ar vedinys žodyne patenka prie pagrindinio žodžio, o ne pateikiamas abėcėlės vietoje. Taigi tokia mintis galėtų būti pritaikyta ir Brodovskiui, tačiau kažin, ar ji turi pagrindo.

¹²⁵ Neįmanoma patikrinti, ar ši nuoroda į *Aft* yra teisinga, nes kaip tik ta vieta *B* yra nuplėšta. Plg. *B 124*.

Apibendrinant galima pasakyti, kad vedinių ir dūrinių teikimas *B* taip pat nenuoseklus – didžioji dalis teikiama kaip savarankiškos lemos abėcėliniame registre, ir tai atitinka pagrindinį, abėcėlinį, žodyno sudarymo principą. Tačiau kai kuriais atvejais priešdėliniai vediniai ir dūriniai su besikartojančiu antruoju dėmeniu pateikiami sublemų pozicijoje prie pamatinės lemos ir sudaro bendrakamienių žodžių lizdą. Toks grupavimas taikomas nenuosekliai, lizdai yra nedideli ir neapima visos morfologiškai susijusių žodžių šeimos, todėl vargu ar gali būti vertinamas kaip sąmoningas tuometinėje vokiečių leksikografijoje žinomo ir plačiai taikyto kamieninio žodyno principo perkėlimas į *B*.

4.3.4. Darybos elementai.

B yra ir keletas atskirai lemuotų žodžių darybos elementų. Tokiems galima priskirti jau prie prielinksnių aptartus *an-* ir *auff-*, kurie žodyne pagal to meto sampratą neskiriami nuo tokios pačios formos prielinksnių, ir keletą atskirai lemuotų „tikrų“ priešdėlių (neturinčių savo atliepinių tarp prielinksnių), kuriems autorius teikia ir išsamias priešdėlinių atitikmenų lenteles su pavyzdžiais. Tokio išskirtinio dėmesio nusipelnė priešdėliai *be-* *B* 196 ir *ent-* *B* 411. Tuo tarpu kiti, ne mažiau produktyvūs, priešdėliai atskirai registre net neminimi (*er-*, *ge-*, *miß-*). Nors vokiečių kalboje šių neatskiriamaisiais vadinamų priešdėlių yra tik keli, ir nustatinėti metodines tendencijas remiantis vien jų pateikimu būtų neįmanoma, vis dėlto, atsižvelgiant į tai, kas jau buvo pasakyta apie prielinksnių ir skaitvardžių pateikimo dinamiką žodyne, priešdėlių atveju galima taip pat pastebėti, kad tik žodyno pirmoje pusėje esantys priešdėliai pateikiami išsamiai, o pagal abėcėlę toliau esantys atskirai net nelemuojami. Kitokių darybos morfemų lemos pozicijoje *B* nėra pateikta.

Apibendrinant žodyne pateiktos leksikos morfoliginės sandaros aptarimą, galima pasakyti, kad jis atitinka universalų teminį šio žodyno pobūdį. Pateikiamos ne tik reikšminės, bet ir tarnybinės kalbos dalys. Kalbos dalių žymėjimas gana padrikas, kartais motyvuotas dalinių homonimų buvimu, o kartais visai nemotyvuotas. Lemuotos žodžių formos į žodyną yra

patekusios taip pat be jokios aiškesnės sistemos, jų pateikimas nesusijęs su iš anksto apgalvota strategija. Kai kurios žodžių formos, kaip ir tam tikra dalis reikšminių žodžių, registre randamos tik dėl to, kad buvo kokio nors žodžių junginio pirmoji dalis.

Šie pastebėjimai patvirtina spėjimus dėl autoriaus leksikografinio darbo pobūdžio, kuriam būdingas menkas sistemingumas, silpnas ryšys tarp įvairių žodyno vietų ir žodžių junginiams teikiama reikšmė. Gausus žodžių junginių pateikimas neabejotinai yra šio žodyno privalumas, bet tai, kad žodžių junginiams priklausantys žodžiai neturi savo individualios vietos ir funkcijos abėcėliniame žodyno registre, liudija sistemingumo stoką ir gana menką autoriaus suinteresuotumą pateikti leksikografiškai nepriekaištingai sutvarkytą medžiagą. Žiūrint iš praktinių pozicijų nuoseklumo trūkumą galima būtų įvardyti kaip vieną iš Brodovskio leksikografinio metodo silpnųjų vietų. Tačiau griežto, sistemingo požiūrio nebuvimas dar labiau išryškina žodyno autoriaus prioritetą: pagrindinis jo siekis yra užfiksuoti kuo daugiau, kuo įvairesnių ir įdomesnių atvejų, o jų susisteminimas aiškiai yra antraplanis uždavinys.

Lemų pateikimo analizė gana gerai atskleidžia autoriaus „eksperimentinę“, t. y. nenuoseklią ir rašant besikeičiančią, metodiką bei rodo, kad Brodovskis nesirėmė iš anksto nusistatytais principais, o sprendimus, atsižvelgdamas į aplinkybes, bedirbdamas priimdavo spontaniškai.

Žodyno makrostruktūrai būdinga tam tikra dinamika, ypač gerai pastebima analizuojant skaitvardžių ir prielinksnių pateikimą. Labai kruopštus, išsamus ir struktūrizuotas, daug darbo reikalaujantis kokios nors lemų grupės (pvz., skaitvardžių arba prielinksnių) pateikimas žodyno pradžioje užleidžia vietą siauresniam ir racialesniam požiūriui.

4.3.5. Lemų reikšmės tikslinimas.

Dvikalbiame žodyne lemos reikšmė paprastai atskleidžiama per atitikmenis. Taip dažniausiai daroma ir Brodovskio žodyne. Tačiau yra nemažai atvejų, kai lemos reikšmė, prieš pateikiant jai atitikmenis, dar

tikslinama pasitelkiant įvairias priemones – lemos žodžio vokiškus sinonimus, lotyniškus lemos žodžio atitikmenis, kolokatus ar hiperonimus. Daugiausia tokių priemonių prireikia, kai reikia atskirti homonimus, identišką lemas, paprastai reprezentuojančias atskiras daugiareikšmio žodžio reikšmes arba skirtingas vieno lemos žodžio reikšmes straipsnio viduje. Kartais tokios papildomos reikšmės tikslinimo priemonės taikomos ir pavieniems žodžiams.

4.3.5.1. Homonimija ir polisemija. Homonimijos ir polisemijos atvejų skyrimas ir šiandienos žodynuose, ypač dvikalbiuose, tebėra iki galo neišspręsta problema (plg. Jakaitienė 2005, 161–168, Zöfgen 1989, 779–787). Ankstyvojoje leksikografijos fazėje (iki XVIII a.) daugiareikšmiškumo ir homonimų klausimas buvo sprendžiamas paprasčiausiu būdu – ir homonimai, ir atskiros poliseminio žodžio reikšmės paprastai buvo lemuojamos atskirai. Dėl to smarkiai išsiplėsdavo žodyno makrostruktūra ir nebūdavo paprasta surasti reikiamą žodžio reikšmę. Nuo XVIII a. ėmė ryškėti tendencija grupuoti giminingas žodžio reikšmes mikrostruktūroje (Zöfgen 1989, 779–781). Senuosiuose lietuvių kalbos žodynuose homonimijos ir polisemijos atvejai neskiriami, o su daugiareikšmiškumu apsieinama intuityviai ir gana nesistemiškai (Jakaitienė/Zubaitienė 2001, 361–362).

Brodovskis homonimijos ir polisemijos atvejų taip pat neskiria ir pagal būdingą to meto praktiką paprastai atskirai lemuoja ne tik homonimus, bet ir atskiras poliseminių žodžių reikšmes. Kad skirtumo tarp homonimų ir polisemantų nedaroma, matyti iš to, jog visi gali būti pateikiami vienoje grupėje (plg. *Lecken, Mahl* pavyzdžius žemiau). Kelių (dėl polisemijos ar homonimijos) sutampančių lemų reikšmės skiriamos įvairiais būdais: dažniausiai pateikus vokišką sinonimą (1) arba lotynišką lemuojamo žodžio ekvivalentą, rečiau – vokišką ar lotynišką konteksto¹²⁶ nuorodą (3), hiperonimą ar reikšmės parafrazę (4), plg.:

<p>(1) Auffnehmen, <i>beherbergen</i> priimti, primilėti <i>B</i> 142</p> <p>Befördern, <i>geschwind machen</i>. Paskubbinti. ~ <i>helffen</i>. Pagélbélbėti, padėti.</p>	<p>(2) Elend <i>miseria, afflictio, calamitas</i>. Wargas Gen 11,16 [...] Elend <i>exilium</i> Prawarimas [...] <i>B</i> 405</p>
---	--

¹²⁶ Konteksto sąvokos apibūdinimą žr. įvadinėje dalyje.

~ <i>forgen</i> Pri Parupinti B 203	Flegel <i>Flagellum</i> Spragil's [...] B 480
Bekūmėrn, <i>beleidigen</i> Inartinti Bekūmėrn, <i>peinigen</i> Mucziti B 214	Krieger. <i>bellator</i> . Žalnierėi 2 Sam 4,2 Rubikkai [...] B 822
[dahin] geh[en] Ten nueiti 2 Sam 23,17 ~ gehen, <i>sterben</i> B 322	Lecken <i>calcitrare, impingere</i> . [...] B 856
[darauff] ūchlagen, <i>steigern</i> , ~ ūchlagen ant to muūti B 329	Mahl. <i>Convivium</i> . Czėfnis Gen 21,8 [...] Mahl. <i>S. Coena</i> . Szwenta Weczere, Diewo Stālas, [...] Mahl. <i>Signum</i> . Źėnklas [...] Mahl Galas, Rakas Mahl <i>macula, Calvitium</i> . Marke Lev. 13,5 [...] Mahl <i>Semel</i> . l. Einmahl Karta l. kartas [...] B 893–894
Erhebung, <i>Hoffart</i> . Didzawimas, Iffikelims. Puikūfte. Erhebung, <i>Hochhebung</i> Pa- Iūkelim's B 424	
Fehler, <i>Mangel</i> . Fehler Paklūdims. Nuffidėjimas, Klaude B 457	
(3) Auffnehmen <i>Geld</i> . Pinnigus ūycziti B 142	(4) Elend <i>nom animal</i> : Brėdis Devt 14,5. B 405
Lecken <i>vafis</i> Tekkėti [...] Lecken <i>podicis</i> . iū- grauūti, iūlupti [...] Lecken <i>dicunt[ur]</i> 1. <i>Infantes f. parvuli</i> . 2 <i>agni</i> [...] B 856	Flegel. <i>Schlingel, nichts wehrter Mensch</i> niekam newert's zmógus B 480 Krieger, <i>der im Krug wohnet</i> vid. Krūger [...] B 822

Kaip matyti iš aukščiau pateiktų pavyzdžių, gali būti tikslinamos ir visos sutampančių lemų reikšmės, ir tik kai kurios iš jų, ypač tuomet, kai lemuojamos tokios poliseminio žodžio reikšmės, kurių viena – tiesioginė, kita – perkeltinė. Pastaroji dažniausiai ir yra tikslinama (plg. lemas *dahin gehen, darauff ūchlagen* aukščiau pateiktoje lentelėje).

Vokiečių kalboje gana dažnai pasitaikančius dalinius homonimus (sutampančias daiktavardžio ir būdvardžio/prieveiksmio, daiktavardžio ir veiksmožodžio bendraties formas, identiškus būdvardžius ir prieveiksmius) Brodovskis paprastai atskiria, pateikdamas atitinkamas gramatines pažymas (galima taip pat palyginti prieveiksmių ir būdvardžių lemavimo aptarimą aukščiau), pvz.:

Böfe *Subūf*. Piktafis. Nelabbus [etc.] Piktenūbe, Ruūtūbe.
Böfe *adv*. piktaū Gen 30,20 [etc.] B 282
[Fuß] Kūūßen *nom*
[Fuß] Kūūßen *verbum* Kojas Bucziot'. B 514

Tik labai retai dalinių homonimų reikšmės aiškinamos pasitelkiant lotyniškus atitikmenis ir/arba vokiškus sinonimus, pvz.:

Bloß *unice*. Tiktaÿ wienintelis, wienok, wienat.
Bloß, *nacket. nudus*. Nûgas Gen 3,24.
neapredÿtas [...] B 271

Tik kartais ir ÷ia atskyrimas perkeliamas į mikrostruktūros lygmenį, atitinkamai pažymėjus atitikmenis:

Heilig *ßwéntas*. *adj.* *ßwentaÿ adv.* B 654

Taip pat pasitaiko atvejų, kai du daliniai homonimai reprezentuojami vienos lemos, paženklintos atitinkamomis gramatinėmis pažymomis, pvz.:

Polter[n] verbum et nom bildejimas Jer 47,3, pabildimmas Sap 17,19 Bildeis, Trankfmas
Pabildent Judit 14,8 B 983

Reikia pasakyti, kad homonimijos (tikros ir dalinės) bei polisemijos atvejais Brodovskis gana nuosekliai taiko lemos reikšmės tikslinimo strategiją. Nors identiškiesiems atvejams atskirti ir naudojamos skirtingos priemonės (vokiški sinonimai arba lotyniški atitikmenys, gramatinės pažymos arba reikšmės paaiškinimai ir kt.), vis dėlto vargu ar žodyne būtų galima rasti dvi formaliai identiškąs lemas, prie kurių vienaip ar kitaip nebūtų indikuoti jų gramatiniai ar semantiniai skirtumai.

Greta atskiro poliseminio žodžio reikšmių lemavimo pasitaiko ir kitokių daugiareikšmiškumo skyrimo atvejų. Kartais polisemiškas žodis pateikiamas kaip viena lema, tačiau jo daugiareikšmiškumą parodo skirtingi lotyniški atitikmenys ar paaiškinimai (dažniausiai sunumeruoti). Išskirtoms reikšmėms pateikiami skirtingi lietuviški atitikmenys, plg.:

Beÿfeyn 1. *Adesſe*. pributi
2. *in præſentia, coram* beregint, begirdint, pribufent B 255

Einhohlen 1 *In itinere confeqvi aliquem* pawÿti
2 *afferre* At- pargabenti. B 394

Fällen *judicare*. ein Urtheil. Prowa darrÿti Gen 43,18.
Judic 11,27. etc. [Prowa] padarrÿti 1 Reg 3,28. Suditi. 35
occidere, interficere. ųawinti 1 Sam 18,25. ųudditi 2 Reg 19,7.
fuccidere die Bäume medzus pakirfti 2 Reg 3,19.
[medzus] nukirfti 2 Reg 3,25. Jer 6,6.
zur Erden i ųême parblókbti. Efa 14,12.
præcipitare, evertere. ųein Anųhlag wird ihr fällen, Jo Miųlis jã parftums. Job 18,7 [...] B 447

Pflaſter 1. *emplastrum* Plóųtras Efa 38,21. Liekarftwa Sap 16,12
Waiųtas, Móftis [...]
2. *Pavimentum*. ųeme akmenimis iųklóta 2 Reg 16,17 [...] B 975

Atsižvelgiant į bendras leksikografinio polisemantų pateikimo raidos tendencijas (plg. šio skyrelio įžangą) tokių reikšmės skyrimą reikėtų laikyti metodiškai pažangesniu, nes aiškiai indikuojamas ryšys tarp atskirų lemuoto žodžio reikšmių. Vis dėlto Brodovskis tokią pateikimo strategiją taiko gana nenuosekliai. Straipsnių, kuriuose lietuviški atitikmenys priskiriami kiekvienai straipsnio viduje atskirai išskirtai daugiareikšmio žodžio reikšmei, kiek daugiau yra žodyno pradžioje (plg. dar: *Abtragen*, *Abtritt B 39*, *Abziehen B 42–43*, *Fahren B 445*). Prie tolesnių raidžių dažnesni kitokie atvejai: arba atskiros žodžio reikšmės lemuojamos atskirai (tai aptarta šio skyrelio pradžioje), arba vienos poliseminės lemos reikšmei apibūdinti skirti lotyniški ekvivalentai surašomi greta lemos iš eilės, šalia vienas kito, ir atskiri lietuviški atitikmenys toms reikšmėms nepriskiriami. Tokiu atveju vienos lemos reikšmės apibūdinimas lotyniškais atitikmenimis (ar nurodomais kolokatais) nors ir padeda atskleisti jos reikšmės spektrą, bet nepadeda pasirinkti tikslių lietuviškų atitikmenų, plg.:

Plage 1. afflictio 2 morbus 3 cura. folicitudo etc.

Sloga, Gen 12,14 Exod 9,14. Kancza Job 9,29. Wargas ψ 32,10

Muka [...] B 980

Čia galima pastebėti, kad toks reikšmės tikslinimo būdas būdingas lemoms, kurioms pateikiami atitikmenys su Biblijos nuorodomis, taigi, matyt, vienaip ar kitaip susijęs su specifiniais jų šaltiniais (konkordancijomis).

Homonimų ir daugiareikšmių žodžių pateikimo analizė *B* rodo, kad autorius neturėjo vieningos tokių atvejų įforminimo strategijos. Dažniausiai problema buvo tradiciškai išsprendžiama makrostruktūroje, iškeliant homonimus ir skirtingas poliseminio žodžio reikšmes atskiromis lemomis. Tai gana smarkiai išplėtė žodyno makrostruktūros apimtį. Tačiau akivaizdžios yra žodyno autoriaus pastangos padėti žodyno vartotojui ir nepalikti dviejų vienodų lemų be atitinkamo reikšmės patikslinimo. Mėginimai nukelti polisemijos problemą į straipsnio vidų ir pateikti tik vieną lemą, atskiriant reikšmes lotyniškais ekvivalentais ar konteksto nuorodomis, yra tik sporadiški (daugiau pasitaiko tik žodyno pradžioje). Dar viena poliseminių lemų reikšmės tikslinimo strategija, kai šalia lemos vienoje eilutėje nurodomi

skirtingas jos reikšmes reprezentuojantys lotyniški atitikmenys, iš esmės nėra labai funkcionali, nes išskirtoms lemos reikšmėms nėra priskirti atitinkami lietuviški ekvivalentai.

4.3.5.2. Lemos sinonimai. Kaip jau buvo minėta, dažnai sinonimai prie lemos Brodovskio žodyne buvo teikiami siekiant tiksliau apibrėžti skyrium lemuojamas dvi (ar daugiau) vieno poliseminio žodžio reikšmes (plg. pavyzdžius ankstesniame skyriuje). Tačiau sinonimais kaip reikšmės tikslinimo priemone autorius gana dažnai naudojosi ir tuomet, kai nebuvo pavojaus supainioti kelias atskirai lemuotas daugiareikšmio žodžio reikšmes, bet tiesiog reikėjo patikslinti kokio nors lemuoto žodžio reikšmę. Motyvacija kai kuriais atvejais galėjo būti panaši – sinonimu tikslintas žodis, kuris lemuotas tik perkeltine prasme, plg.:

Erhitzt, *zornig* Supykės Gen 31,36 B 424
Erlegt, *bezahlt*. Užmokėtas B 426

Žodžio *erhitzen* tiesioginė reikšmė yra „kaitinti“, o žodyne užfiksuotas perkeltine prasme vartojamas dalyvis. Šią perkeltinę reikšmę autorius patikslina įrašydamas sinonimą. Panašiai patikslinama ir *erlegt* reikšmė, nes veiksmazodis *erlegen* visų pirma reiškia „nudėti“, o tik po to – „padėti“, t. y. „atiduoti“.

Tačiau kai kurie Brodovskio teikiami lemos sinonimai tokios tikslinimo ar skiriamosios funkcijos neatlieka. Jų pateikimo motyvai apskritai nėra aiškūs:

Ausdüngen, ausmiſten Įkrėsti. B 161
Austauren, ausharren B 176
Behertzigen, erwegen B 209
Beklagen, anklagen B 212
Brüftiger, auffgeblafener B 296
Poßen, Küßen Buczūti B 983
Raſpe, Haſpe
Raſpel, Reib Eÿfen B 995.

Homonimų skyrimo ar neaiškių žodžių reikšmės tikslinimo sinonimais praktika vokiečių leksikografijoje taikoma jau nuo XVI a., kai atsirado pirmieji mokykliniai žodynai su vokiškais registras (Müller 2001, 160ff; Müller 2002, 21–22). XVI a. leksikografijoje prie lemų pateikiami sinonimai dar turėjo ir kitą funkciją – dėl labai nevienodos rašybos buvo gana sudėtinga

rasti žodyne reikiamus žodžius ir sinonimų gausa (drauge su kitomis priemonėmis, pvz., nuorodomis į rašybos variantus) turėjo padėti geriau struktūruoti žodyno medžiagą ir palengvinti žodžių radimą (Müller 2002, 22). Galimas dalykas, kad į *B* sinonimų poros bus patekusios iš kokio nors jo naudoto senesnio vokiško žodyno registro (plačiau žr. 6 skyriuje), kuriame jos galėjo turėti panašią skiriamąją funkciją. Kituose senesniuose rankraštiniuose vokiečių–lietuvių kalbų žodynuose toks reikšmės tikslinimo ar skyrimo metodas nebuvo plačiai taikomas.¹²⁷

Sugretinus lemai su sinonimu ir atskirai lemuojamam sinonimui duodamus lietuviškus atitikmenis matyti, kad *B* autorius nederino sinonimų porą apimančių lemu straipsnių ir atitinkamoje vietoje pateiktų vien sinonimo lemos straipsnių bei neieškojo lemuojamam žodžiui papildomų atitikmenų savo paties žodyne, atsiversdamas atitinkamą sinonimą, plg.:

Lema su sinonimu	Atskirai lemuotas „sinonimas“
Auffnehen, <i>beherbergen</i> , priimti primilėti <i>B</i> 141	<i>Beherbergen</i> Priimti Matth 25,35,38,43. Ebr 13,2. Nakwýne dūti, apnakwinti <i>B</i> 209
Austauren, <i>ausharren</i> Sulaukti <i>B</i> 176	<i>Ausharren</i> – <i>B</i> 167
Behertzigen, <i>erwegen</i> , iš Szirdies apdumoti, apmifliti. Szirdije išvietoti. <i>B</i> 209	<i>Erwegen</i> , apdumoti, išvietoti, Pa- išmaityti. <i>B</i> 432
Beklagen, <i>anklagen</i> apfkūti <i>B</i> 212	<i>Anklagen</i> Apfkūti 2 Macc 10,21. Skūti <i>B</i> 98
Breit machen, <i>ausbreiten</i> Iš- platinti <i>B</i> 288	<i>Ausbreiten</i> . Išplātinti Gen 9,27 [...] Išplėti Devt 32,11 [...] [...] Išfiplatinti Gen 10,5 [...] Iškloti, Išklaidinti <i>B</i> 159
Einladen, <i>beruffen</i> pakwėti, pawadinti <i>B</i> 394	<i>Beruffen</i> Pawadinti Exod 31,2. [...] Suwaddinti Gen 49,1 [...] Sußaukti Num 10,2. wadinti 2 Sam 15,11 <i>B</i> 223

Palygintuose žodyno straipsniuose teikiama informacija dažnai nesutampa nei tais atvejais, kai sinonimas buvo tolesnėje, t. y. tuo metu dar neperrašytoje abėcėlės vietoje (pvz., *auffnehen*, *beherbergen*; *behertzigen*, *erwägen*), nei tuomet, kai pateiktas sinonimas jau buvo atskirai lemuotas anksčiau (*austauren*, *ausharren*; *beklagen*, *anklagen*). Jeigu pirmuoju atveju būtų galima aiškinti, jog autoriui galėjo pasirodyti per daug nepatogu ar

¹²⁷ *C* lemos tikslinamos vokiškais paaiškinimais, lotyniškais atitikmenimis, nurodant vokiškus kolokatus ar hiperonimus, o vokiški lemos sinonimai pasitaiko labai retai, plg. Plaušinaitytė 2006, 90; Triškaitė 2008, 34.

sudėtinga per kelis juodraščius ieškoti, kas žodyne bus toliau, tai antruoju atveju jam nebūtų buvę labai sudėtinga atversti kelis švarraščio puslapius atgal ir patikrinti, ar negalima papildyti vieno ar kito straipsnio atitikmenimis, ypač ten, kur jų visai nebuvo (pvz., prie *ausharren*). Tai, kad Brodovskis taip nesielgė, rodo ir tam tikrą žodyno neišbaigtumą, ir autoriaus nesuinteresuotumą iki galo pasinaudoti pačiame žodyne esančia informacija tam, kad žodynas būtų nuoseklesnis. Matyti, kad nuorodinė sinonimų funkcija Brodovskiui nerūpėjo, jam buvo svarbu atskirti lemų reikšmes, o ten, kur skyrimo nereikėjo, – jas patikslinti.

Tuo tarpu tikros nuorodos į sinonimines, kitose žodyno abėcėlinėse vietose esančias lemas *B* buvo teikiamos jau kitu būdu, pasitelkiant lotyniško *vide* (liet. *žiūrėk*) trumpinį *v.* ar *vid.* (*Auffmunterung vid Aufferweckung und Anreizung, Pabudinimas B 141; Beheulen vid Beweinen apraudoti B 209; Capern vid rauben B 308*). Iš principo Brodovskis būtų galėjęs suvienodinti abi sinoniminių lemų pateikimo sistemas ir pasirinkti vieną iš jų – teikti nuorodą į kitą žodyno vietą arba rašyti sinonimą čia pat, po kablelio. Tačiau ir šiuo atveju jis nebuvo metodiškai labai nuoseklus ir vienodos nuorodų ar sinonimų sistemos neturėjo, o ir pats, atrodo, nepasinaudojo savo žodyno nuorodine funkcija.

4.3.5.3. Kiti lemos reikšmės tikslinimo atvejai. Ligi šiol buvo aptariami daugiausia vienaip ar kitaip su daugiareikšmiškumu ar homonimija susiję lemos reikšmės tikslinimo atvejai. Greta jų *B* yra pavienių, monoseminių lemų, kurių reikšmė prieš duodant lietuvišką atitikmenį taip pat tiksliau apibrėžiama. Tačiau ir šiais atvejais reikšmės tikslinimas nėra nemotyvuotas – dažniausiai jis taikomas lemuojant įvairius biblinius vietovių ir asmenų vardus (tokią strategiją taip pat galima sieti su atitinkamo šaltinio naudojimu) bei iš kitų šaltinių perimtus gyvūnų ar augalų pavadinimus. Lemos reikšmė dažniausiai apibrėžiama lotynišku arba (retai) vokišku lemos hiperonimu arba pateikiant lotynišką atitikmenį, pvz.:

Eleph [...] *nom Urbis* Elep Jof 18,28
Eleutherus. [...] *nom fluvii*. Eleuterus 1 Macc 11,7 C 12,30 *B* 405
Ellritz male, Maléle *pi/cis* *B* 406
Ernft *nom viri* Erneftus *B* 428

Kitais atvejais galima manyti, kad papildomas motyvas dėti prie pavienių lemų lotyniškus atitikmenis arba hiperonimus galėjo būti lietuviškų atitikmenų nebuvimas. Tikriausiai žodyno autorius stengėsi padėti vartotojui, bent jau pateikdamas lotynišką atitikmenį ar lemos hiperonimą, pvz.:

Erfurt *Urbs* B 422
Eydbreft, *Kraut* B 441
Fafen *avis* B 451
Feile *lima scobina*
Feilen *limare* B 459

Tačiau žodyne yra lemų, neturinčių nei atitikmens, nei kaip nors jo reikšmę tikslinančio žodžio, taigi ir čia išryškėja Brodovskiui būdingas nenuoseklumas.

Apibendrinant lemos reikšmės tikslinimo nagrinėjimą, galima konstatuoti, kad jis neabejotinai yra tam tikra *B* leksikografinės strategijos dalis, nors nuosekliai ji taikoma tik homonimijos ir atskirai lemuojamų poliseminio žodžio reikšmių atvejais. Greta daugiareikšmiškumo, poreikis patikslinti lemos reikšmę galėjo kilti iš siekio tiksliau identifikuoti perkeltine reikšme lemuotų žodžių reikšmes, įvairius pavadinimus (kurie galėjo būti nežinomi) ar apibrėžti lemas, kurioms atitikmenų nebuvo surasta.

4.3.6. Daugianarės lemos *B*.

Vienas iš išskirtinių *B* registro bruožų yra daugianarių lemų gausa. Kadangi žodyne lemuojami ne tik įvairūs žodžių junginiai (kolokacijos, pastovieji junginiai), bet ir įprastinę žodžių junginio sąvoką peržengiantys dariniai, ilgesnės frazės arba sakiniai, jiems visiems apibūdinti čia taikomas vienas neutralus pavadinimas *daugianarė lema*. Tokios lemos *B* sudaro nemažą registro dalį¹²⁸. Senuosiuose XVI a. ir jų pagrindu sudarytuose XVII a. vokiečių kalbos žodynų registruose taip pat dažnos įvairaus pobūdžio sintagminės struktūros. Jų ten gausu ne tik dėl žodyno autorių siekio pateikti kai kuriuos būdingus vokiečių kalbos žodžių junginius su vertimais. Junginių

¹²⁸ Dėl labai netolygaus daugianarių lemų pasiskirstymo (kai kuriuose puslapiuose yra beveik vien daugianariai elementai, pvz., *B* 129, kituose jų visai nėra) ir ne visuomet aiškaus jų statuso *B* labai sunku nustatyti, kokią registro dalį jie sudaro, nes išvesti patikimą vidurkį būtų galima tik perskaičius mažiausiai pusę visų žodyno lemų.

lemavimas senuosiuose žodynuose bent iš dalies yra susijęs su šių žodžių sudarymo principais – jie atsirado „apvertus“ ir iš naujo alfabetizavus jau buvusius lotynų–vokiečių kalbų žodynus. Vokiški lotyniškų lemų paaiškinimai ar parafrazės, kurios lotynų–vokiečių kalbų žodyne buvo pateikiamos tada, kai lotyniškas žodis neturėjo tikslaus atitikmens, „apverstame“ žodyne tapo daugianarėmis lemomis. XVII a. vokiečių kalbų žodynai buvo dar ilgai sudarinėjami XVI a. žodynų, o ne vokiškų šaltinių pagrindu, todėl daug tokių iš paaiškinimų kilusių lemų perėjo ir į vėlesnių žodynų registrus (Wiegand 1998, 649; Schlęk 1999, 23; Möller 2002, 47).¹²⁹

Kita vertus, jau XVI a. buvo rašomi vadinamieji kolokacijų žodynai, kuriuose prie pagrindinių reikšminių žodžių būdavo pateikiami sinonimai ir įvairūs posakiai, daug klasikinės literatūros citatų. Jie buvo skirti retorikos mokymui, taigi iš esmės turėjo visai kitą tikslą negu Brodovskio žodynas, tačiau galėjo padaryti netiesioginį poveikį, kaip tipologinis žodyno, teikiančio daug žodžių junginių, pavyzdys.

Brodovskio žodyne yra tokių žodžių junginių, kurie priklauso straipsnio mikrostruktūrai ir pateikiami kaip papildoma informacija, tačiau daug jų išskelti į registrą kaip savarankiškos lemos ir yra makrostruktūros dalis. Ne visi atskirai lemuojami žodžių junginiai ar sakiniai yra pagrįsti minėtais motyvais – neišverčiamumo ar atitinkamų lietuviškų ekvivalentų buvimo. Kartais sunku išvelgti, kokių paskatų vedinas autorius nusprendė vieną ar kitą žodžių junginį pateikti lemos pozicijoje. Toliau bus mėginama apžvelgti pagrindinius *B* pateikiamų daugianarių lemų tipus pagal jų struktūrą bei formą ir aptarti galimus jų teikimo motyvus ir sistemingumą.

Daugianarės lemos *B* apima įvairiausių rūšių žodžių junginius:

¹²⁹ Panaši išėities kalbos žodžių junginių teikimo samprata taikoma ir šiuolaikinėje leksikografijoje. Junginiai ar kitos žodžio ribas peržengiančios leksinės struktūros įtraukiamos į dvikalbį žodyną tais atvejais, kai jas arba sunku išversti pažodžiui (pvz., pastovieji junginiai), arba tada, kai koks nors tikslinėje kalboje esantis ekvivalentas neturi atitikmens išėities kalboje ir tenka teikti jam paaiškinimą. Priklausomai nuo žodyno makrostruktūros, tokie junginiai gali užimti lemos poziciją, bet šiuolaikiniuose žodynuose jie gana dažnai būna perkelti į mikrostruktūrą, kaip „vartojimo pavyzdžiai“ (Hausmann/Werner 1989, 2731–2732).

1) kolokacijos,¹³⁰ pvz.:

Ausländische Kriegsleute, Swetimi Žalnėrei
~ fcher Wein Swetimas Wynas,
~ fche Vögel *B* 169
[Befter] Acker Gerraufa Dirwa 1 Sam 8,14
~ Freund Gerraufas Prietelius 2 Macc 8,9
~ Kleid Gerraufas Rub's Luc 15,22 *B* 234
Faule Fiſch. Senas Žuwis, Sapuwufes Žuwis
~ Frucht leddak's waiſus Matth 12,33 [...]
Fäuler Baum vid faul Baum *B* 454

2) pastoviuosius junginius, pvz.:

Alles zu Boltzen drehen, wis paturóti *B* 68
In Furcht gehalten werden Baimeje laikýtas buti
[In Furcht] und Zittern ftehen. Baimeje ir drebbėjime ftowet *B* 754

3) įvairias laisvos struktūros sintagmas, pvz.:

An der See gelegener Ort Pamarri gullis Daikt's *B* 85.
Auslauff der Waßer ins Meer Iſtekkėjims Wandenu i Mares. *B* 169
Falt zufammen kam die gantze Stadt. Suffiejo kú ne wiflas Mieftas Act 13,44 *B* 453

4) lemos pozicijoje atsidūrusius specifinių lietuviškų žodžių paaiškinimus, pvz.:

Eber, fo verſchnitt[en] Meitelis,
~ ~ unverſchnitt[en] Kuilýs
~ ~ Wild Szernas *B* 377

Vienas iš dažniausiai pasitaikančių žodžių junginių sandaros tipų – koku nors požymiu (išreikštu dažniausiai būdvardžiu arba dalyviu, kartais su papildomu prieveiksmiu ar prielinksnine grupe) charakterizuojami daiktavardžiai. Tokie junginiai gali turėti ir tiesioginę, ir perkeltinę reikšmę, pvz.:

Abträgiger Acker Slėdnus Laukas *B* 39
Adeliches Waffen od Wappen. Bajoriſtes Paſfižimim's *B* 53
[Angelweit] auffgeſperre Thür ikk' galo atwerta anga, durris *B* 93
Blaue Augen melinos Akis
Blau Krafft mehl. melini krapmelei *B* 267
Böfes Geblüt piktas kraujas
Böfes Geld pikti pinningai
Böfes Wetter piktas Óras *B* 280
Eingemachte Dinge, l. Sachen. Įdarýti, l. idėti Daiktai.
[Eingezo]gener Fuß pritraukta Kóje *B* 392

Tačiau nėra vientisos, griežtai nustatytos tokios struktūros kolokacijų ar pastoviųjų junginių pateikimo formos. Greta įprastine leksikografinė forma

¹³⁰ Kolokacija plačiąja prasme gali būti suprantama kaip dažnas vieno žodžio pasitaikymas tekste greta kito žodžio. Abu šie žodžiai kartu sudaro kolokacinį junginį. Plg. plačiau Reeder, Anna, 2006, „Kollokationsforschung und Kollokationsdidaktik“, *Linguistik online* 28. 3/06.

(būdvardis/dalyvis + daiktavardis) pateiktų junginių Brodovskio žodyne gausu iš esmės tokį patį santykį tarp žodžių nusakančių, bet atvirkštine tvarka išdėstytų žodžių junginių. Jeigu pirmuoju atveju atitinkamas žodžių junginys randamas pagal abėcėlinę junginio tvarką (aukščiau pateikti pavyzdžiai), tai antruoju atveju galioja „reikšminio žodžio“ principas ir matyti grupavimo užuomazgos, pvz.:

Acker fo abträig Slednus lauk's	
[Acker fo] bearbeitet igyventas Lauk's	
[Acker fo] befäet. Apfētas Lauk's B 50	
[Acker Furch] fo quer Skers wagga, Warrinėjimas B 51	
[Bad] fo warm Szilta Pirtis B 183	
[Bier] fo dick kai mentalis Allus,	
[Bier] fo gelinde lengwas [...] B 259	
Fleifch fo gefaltzen Sudita Mēfa. 1	
ungefaltzen nefudita Mēfa.	
fo gehackt Kappōta Mēfa Stück Fleifch Stukkis Mēfos 2 Sam	
6,19 B 481	

Junginiai sudaryti pagal formulę „X, so Y“ dažnai pasitaiko teminėse žodžių nomenklatūrose (pvz., prie *Acker B 50*, *Pferdt B 974*). Tokia junginio žodžių tvarka gali būti vertinama ir kaip žodyno autoriaus mėginimas išlaikyti abėcėlinį pateikimo principą net ir teminėse žodžių grupėse – lemujami junginiai tokiu atveju prasideda nomenklatūros antraštiniu žodžiu ir gali būti integruoti į bendrą žodyno abėcėlinę makrostruktūrą.

Kitas dažnai pasitaikantis junginių struktūros tipas – veiksmažodžio ir daiktavardžio kombinacija, pateikiama su reikalingu prielinksniu, o kartais ir su dar vienu papildiniu, nors to nebūtinai reikalauja veiksmažodžio junglumas, pvz.: *Beben vom Doñer die Thüren. Durris blažga B 196*. Kai kurie junginiai yra kolokacinio tipo (*Korn dreschen B 814*), kitus galima būtų laikyti pastoviais junginiais (*an Bettel Stab gerahten B 82*, *In Ehren halten Garbeje laikyti B 753*). Vadinas, šiuo atveju junginių pateikimo makrostruktūroje kriterijumi reikėtų laikyti jų vartojimo dažnumą ir junginio pastovumą.

Tokios struktūros junginiai abėcėliniame registre irgi randami skirtingose vietose – arba pateikti mechaniškai pagal žodžių junginio raides (objektas arba prielinksninis objektas eina pirmoje vietoje [plg. pavyzdžius žemiau esančios lentelės kairėje pusėje]), arba inversine žodžių tvarka,

esminių paieškos struktūros elementu pasirenkant reikšminį veiksmąžodį (pavyzdžiai dešinėje pusėje):

<p>Ader käuen, Grūmulūti <i>B</i> 53 Am Kopff halten Galwos laikiti. <i>B</i>77 An Bettel Stab gerahten Ubbag's paftóti <i>B</i> 82 An der Sonne liegen Prieß Saule gullét' <i>B</i> 85 Ärger machen, pikczaus darýti <i>B</i> 56 Erbtheil verpraßen Dalýkas lupultiti <i>B</i> 419 Für dem Maul wegnehmen Iß Burnos ißtraukti, [Für die] Leute koñmen '3monump' ateit' <i>B</i> 508 [Geld] ausgeben Pinigus ißdúti [Geld] einnehmen Pinnigus imti, rinkti [Geld] vergraben Pinnigus pakafti [Geld] wechfeln. Pinnigus mainýt <i>B</i> 545 In den Ehestand treten i Wenzawonýfte ieit, In Ehren halten Garbeje laikýti <i>B</i> 753, In Stück zerhauen i Stukkius fukapót' <i>B</i> 756 [Korn] drefchen Ruggius Kulti. [Korn] führen Ruggius wèßti <i>B</i> 814 Nach dem Vater sich richten pagal Tewa numanyt <i>B</i> 930 Nach dem Lob ftreben Garbes norét' <i>B</i> 932 Netz einen ftellen spéfti ant ko tinkla, [...] <i>B</i> 945 Oberhand bekommen Virßu gauti, apturréti <i>B</i> 955</p>	<p>Abwetzen die Zähne <i>B</i> 42 Auslegen die Waar <u>exponere</u>. ißkrauti, ißkrauftiti, Ißdėti <i>B</i> 169 [Bewerben] sich umb eines Gunft <i>B</i> 249 [Einjagen] Furcht <i>B</i> 394 Fallen ins Land Užpulti žeme. Judic 6,5 [...] ~ in Erbe. i Tewißeke ipulti ψ 79,1 ~ in die Vefte etc. ipulti i drutus Mieftelus. 2 Macc 10,17 <i>B</i> 448 Fallen in die Rede žódi iß Burnos atimti. Balbefije, Kalboje puldýti <i>B</i> 449 Faßen ins Gedächtniß Palaikýti, apfi priimti. [...] ~ beý den Worten žodziu nuftitwérti. ~ das Bier Alu koßt <i>B</i> 452</p>
---	--

Pirmojo tipo junginiai (ypač prielinksniniai) šiuolaikinio abėcėlinio žodyno registre būtų nelabai įsivaizduojami, tačiau XVII a. toks pateikimo būdas nebuvo kokia nors retenybė. Mechanine abėcėlės tvarka junginiai buvo išdėstomi ir dvikalbio (ypač dalykinio, t. y. nomenklatoriaus) žodyno gale pateikiamame verčiamosios kalbos žodžių indekse (pvz., lotynų–vokiečių kalbų žodynas turėjo vokiškų žodžių indeksą su lotyniškais nuorodomis¹³¹). Jeigu indekso pagrindu vėliau buvo rengiamas kitos krypties žodynas, tai dalis tokių junginių automatiškai pereidavo ir į jį. Galimas dalykas, kad būtent iš tokio indekso dalis žodžių junginių tiesiogiai ar per kitus žodynus pateko ir į *B* (plg. 6.6. skyrių).

¹³¹ Kaip tokio žodyno su abėcėliniu vokiečių kalbos žodžių registru pavyzdį galima pateikti Setho Calvisijaus žodyną *Thesaurus latini sermonis* (Sethi Calvisii Thesaurus Latini sermonis : ex optimis quibusque Latinitatis autoribus congestus et in locos communes secundum naturalem rerum seriem digestus, ... Leipzig 1611, taip pat vėlesni leidimai 1630, 1647, 1650, 1652, 1653, 1666 m.). Pavyzdžiui, registre ties *auff* posakiai rikiuojami tokia tvarka: *auff ein Ding zu reden kommen, auff die Gedanken kommen, auff eine Meinung kommen, auff den Reichstag kommen, auff die Spur kommen, auff einen Wahn kommen* ir t. t.

Tuo tarpu lemavimas pagal posakio reikšminį žodį jau gali būti laikomas palaipsnio perėjimo prie lizdinės žodyno struktūros apraška. Tačiau Brodovskis, kai kuriais atvejais stengdamasis žodžių junginius integruoti į abėcėlinę makrostruktūrą, pateikė juos inversine žodžių tvarka. Kiti vokiečių–lietuvių kalbų rankraštiniai žodynai irgi taiko abu junginių alfabetizavimo būdus: mechaninį-abėcėlinį ir orientuotą į reikšminį žodį.¹³²

Tarp *B* lemuojamų žodžių junginių gana dažnos yra ir prieveiksmio (ypač įvardinio prieveiksmio) su veiksmažodžiu kombinacijos, apimančios du ir daugiau elementų, plg.:

[dahin] reifen Te, ten etc. nukellauti. ~ reißen parplėbti Syr 36,9. 25 ~ reiten Te ten nujóti. ~ richten die Augen. Sawo Akis ant ko nutaifýti ψ 17,11. ~ famlen sich Sulfirinkti Jer 3,17. ~ schicken ten nuľufti 1 Macc 3,35. ~ schiffen ten iškakti Efa 33,21. 30 ~ schießen baute nušauti Hiob 28,4. ~ schleichen Ten nulįfti. ~ schreiben Ten rašýti, nurašýti. ~ schwiegen umaý nueiti Hiob 40,28. <i>B</i> 326	[Fälfchlich] angeben neteifeý apkusti. [Fälfchlich] auslegen. Kittip ir palbiwaý išguldýt [Fälfchlich] betrüben mellagiškaý apfmutiti Ezech 13,22 [Fälfchlich] deuten ne tikraý išguldýti <i>B</i> 450
[Daran] müßen Turru. ~ nehen Prifuti. ~ prüfen Tümi mėginti Gen 42,15. ~ schelen weiße Streiffe[n]. išľupti ant tu baltus raštus Gen 30,37. ~ sehen feiner Aug[en] Luft. Pamegimma iš to gauti 2 Sam 24,3. ~ ~ können die Leute ant to žmones gal mattýti Bar 6,25. <i>B</i> 328	[Fleißig] nachforfchen pilnaý dalfižinnoti [...] [Fleißig] und eigentlich befigtig[en] pilnaý peržurèt [Fleißig] und empfig wornach štreb[en]. pilnaý ješkot' [Fleißig] unterrichten pilnaý išmokinti <i>B</i> 483

Labai gausus įvardinių prieveiksmių su veiksmažodžiais pateikimas vokiškame registre gali būti siejamas su tuo, kad šiems prieveiksmiams lietuvių kalboje pateikti sisteminius ekvivalentus buvo gana sudėtinga: jų vertimas buvo priklausomas nuo konteksto, todėl Brodovskis stengėsi pateikti kuo daugiau įvairių kontekstų ir atitinkamų vertimo variantų. Dėl labai skirtingo vertimo į lietuvių kalbą į žodyną gali būti patekę ir kitos gausios prieveiksminės žodžių grupės (plg. junginius nuo *Faft alt* 452–453).

¹³² Pavyzdžiui, *C* skiriasi netgi grafinė skirtinga tvarka teikiamų junginių realizacija: mechanine abėcėlės tvarka lemuojami junginiai rašomi fraktūra, o invertuota tvarka teikiamuose junginiuose fraktūra rašomas tik reikšminis žodis, o likusi junginio dalis – greitraščiu, plg. Plaušainytė 2006, 88–89.

Jeigu pastarieji junginiai buvo įtraukti į žodyną todėl, kad vienam iš junginio žodžių lietuvių kalboje sunku buvo rasti sisteminių atitikmenį, tai kitais atvejais žodžių junginiai į registrą patekdavo ir dėl priešingos priežasties – jie turėjo paaiškinti ar parafrazuoti kokį nors lietuvišką žodį, kuriam nebuvo adekvataus atitikmens vokiečių kalboje. Dažniausiai dalykinių paaiškinimų reikėjo įvairioms lietuvių kaimo gyvenimo realijoms nusakyti, tačiau pasitaikė ir abstraktesnės lietuviškos leksikos (pvz., *Kaukas*), kuriai tiesioginių atitikmenų vokiečių kalboje nebuvo arba autoriui jų nepavyko surasti, plg.:

Behangen Wagen der Littauſch[en] Bräute. Pálagas. <i>B</i> 208 [Bircken Safft] hört auff zu lauff[en] Sulla rudija <i>B</i> 262 Erdkloß, wens gefroren, Grúdas <i>B</i> 420 [Kind] fo ohne Tauffe geſtorben Kaukas, mážas welnukštis ~ fo auffgenómen an Kindes ſtatt. Augintinis m ne <i>F B</i> 783	Lager Holtz daß im Walde verfault. Žemgullis. ~ ~ worauff etwas gelegt wird. Wólai, pawólai. <i>B</i> 834 [Magen] fo mit Fleifch gefüllet. Skilandis <i>B</i> 892 Öhfe an der Leinwand fo zum Bleichen angenaht wird Afèles, Kilpèles, <i>B</i> 958 Ohren zuſamèn haben und gehen gludžeis eiti. <i>B</i> 960
---	--

Kaip daugianares lemas reikia analizuoti ir žodyne gana gausiai lemuotas šablonines tiesioginės kalbos frazes ar sakinius. Kadangi tai sustabarėję žodžių junginiai, juos reikėjo pateikti tokios formos, kokios jie buvo gyvoje kalboje. Tačiau ir šiuo atveju autorius galėjo rinktis – pateikti juos makrostruktūroje mechaniškai išdėstant pagal abėcėlę ar perkelti į mikrostruktūrą ir pateikti kaip kurio nors reikšminio žodžio iliustraciją. Brodovskis ir čia nebuvo apsisprendęs, tad naudojo abu pateikimo būdus. Šabloninių frazių žodyne galima rasti abėcėlinėse vietose, pvz.:

Ach ja Ak tiefa, ak je.
 Ach leýder! Aÿ! Déja!
 Ach daß ſich Gott erbarm Ak Diewe ſuffimilk. *B* 44
 Ach weh. ak beda Jer 4,31.
 [Ach] [weh] weh dir ak beda beda taw Ez 16,23.
 [Ach] weh mir Aÿ man. *B* 50
 Eÿ lieber akmans, geraus, ak, aÿ, ei mielas
 Eÿ nein. O ne, ak ne *B* 442
 Eÿ wie fo O kaip tai *B* 443

Bet tokios pačios funkcijos kalbinių vienetų yra pateikta ir žodyno mikrostruktūroje, pvz., žodžio *Gott* straipsnyje *B* 594–595 arba prie lemos *Fluch B* 485.

Greta jau aptartų pagrindinių lemuotų junginių tipų lieka dar nemažai tokių junginių, kurių nei pagal sandarą, nei pagal prasminius kriterijus negalima priskirti kuriai nors iš minėtų grupių. Tai laisvos struktūros, įvairios sudėties ir ilgio sintagmos, kurių įtraukimo į žodyną motyvai taip pat nėra visiškai aiškūs, pvz.:

Ander Stück h. Catechifmi Antra Dalis Katgifmo *B* 85

[Ohn] Bart Be Barzdos,

[Ohn] Gott Be Diewo *B* 960

Apibendrinant šio skyriaus rezultatus galima pasakyti, kad Brodovskio žodyne junginiams tenka ypatinga reikšmė. Jų registre pateikiama daug ir įvairių, tačiau junginių pateikimas nenuoseklus ir nesisteminis. Autorius neturėjo tvirtos nuostatos dėl to, kokia forma junginiai turėtų patekti į žodyno registrą – ar mechanine žodžių tvarka (pradedant nuo prielinksnio), ar pakeičiant žodžių tvarką ir teikiant juos pagal reikšminio žodžio abėcėlę. Todėl žodyne randami abu pateikimo būdai ir vartotojui nebūtų buvę visiškai aišku, kur ieškoti vieno ar kito junginio. Nebuvo tvirtai apsisprendęs ir dėl junginių lematinio statuso apskritai – tik dalis visų *B* duodamų žodžių junginių pateikti antraštinėse pozicijose (t. y. makrostruktūroje). Kita dalis pateko į žodyną kaip straipsnių viduje esančios iliustracijos ir galėjo būti randami tik pagal kurį nors junginio reikšminį žodį, bet ne pagal mechaninę junginio žodžių tvarką. Registre pateikti junginiai dažnai yra kolokacinio pobūdžio, nemažai yra pastoviųjų junginių, taigi svarbiausiais Brodovskio atrankos kriterijais reikėtų laikyti junginių vartojimo dažnumą (žinoma, intuityviai suvokiamą ir pagrįstą individualia kalbos kompetencija) ir pastovumą. Atrodo, kad gana reikšmingu kriterijumi buvo ir junginių vertimo į lietuvių kalbą galimybės. Tam tikrais atvejais kokio nors specifinio lietuviško žodžio buvimas nulėmė vokiško jį aiškinančio žodžių junginio patekimą į registrą. Junginių gausa rodo ir autoriaus požiūrį į kalbą bei jos mokėjimą: kalba – tai ne vien atskiri žodžiai. Tikrasis kalbos veidas atsiskleidžia žodžių junginiuose, todėl toks svarbus Brodovskiui atrodė gausus jų pateikimas žodyno registre.

4.4. Alfabetizacija.

Išlikusioji žodyno rankraščio dalis apima tokias antraštines raides: A, B, C, D, E, F, G, H, I/J, K, L, M, N, O, P, Q, R, S (tik pradžia). Kiekvieno puslapio viršuje skaitytojo patogumui nurodomos tame puslapyje esančių lemų pirmosios raidės (paprastai nuo dviejų iki penkių). Priklausomai nuo to, kaip keičiasi lemuojamų žodžių ar junginių raidės, tokių nuorodų puslapio viršuje gali būti net iki dešimties ir daugiau, plg. *B 779 Keu Key Kez Kib Kic Kid Kie Kif Kil Kim Kind*.

Kalbant apie raidžių vertę, galima paminėti keletą visiems seniesiems žodynams būdingų bruožų. Pirmiausia minėtina vienoda <I/J> vertė inicialinėje pozicijoje, nors grafinis poziciškai nulemtas jų skyrimas žodžio viduje jau yra realizuojamas. Tokia praktika vokiečių kalboje taikoma jau nuo XVII a.¹³³

Brodovskio <I/J> apskritai turi dvejopą grafinį pavidalą. Vienas variantas su trumpesne kojele, o išilginė ašis yra perbraukta skersiniu brūkšneliu, kuriuo <I/J> jungiama prie kitos raidės. Kitas variantas labiau primena dabartinę <J>, rašomas su ilgesne kojele, kuri realizuojama kaip kilpa ir sujungiama su tolesne raide. Tačiau Brodovskis nevartoja skirtingų <I/J> grafinių pavidalų balsiniam ir priebalsiniam garsui žymėti, abi jos pasitaiko identiškose pozicijose, pvz., greta stovinčios lemos *Jäten* ir *Jät=Eÿfen B 742* rašomos su skirtingomis grafemomis. Greičiausiai panašiu principu buvo pateikiamos ir raidės <U/V>.¹³⁴

Šiek tiek nenuoseklus Brodovskio požiūris į umliautus. Vokiškieji umliautai žodžio viduje abėcėlės požiūriu paprastai vertinami taip pat, kaip ir raidės be taškelių:

Harim [...], Hārin [...], Hāring [...], Hariph [...] (*B 636*),

¹³³ J. Chr. Adelungas savo žodyne tvirtino esąs pirmasis vokiečių leksikografas, naudojęs skirtingas grafemas balsinei bei priebalsinei raidei žymėti ir nuosekliai įgyvendinęs jų skyrimą savo žodyne. Taip teigiama jo žodyne raidės <J> atkarpos pradžioje. Plg. Johann Christoph Adelung, 1808, *Grammatisch-kritisches Wörterbuch der Hochdeutschen Mundart*, gedruckt bei Anton Pichler, Wien. Elektroninis leidinys www.lexica.digitale-sammlungen.de/adelung/lemma/bsb00009132_5_0_1 (2009).

¹³⁴ Kituose rankraštiniuose žodynuose, pvz., *C*, U/V inicialinėje pozicijoje grafiškai realizuojamos skirtingai, bet abėcėlės požiūriu turi vienodą statusą, t. y. žodžiai, prasidedantys *ve-*, eina prieš žodžius, prasidedančius *un-*. Kadangi Brodovskio žodyno paskutinės raidės neišlikę, ką nors tiklesnio apie šių grafemų vartojimą pasakyti negalima.

Maltz [...], Mältzen, Maltz machen [...], Mältzenbräuer [...], Malvafier (B 895),
 Modin [...], Mögen [...], Möglich [...], Mohn [...], Mohr [...] (B 920),
 November [...], Nücken [...], Nüchtern [...], Nüchtheit [...], Nüchtern seyn [...],
 [Nüchtern] werden, [...] Nudeln (B 953).

Tuo tarpu žodžio pradžios pozicijoje jie gali būti „išskleidžiami“ ir turi dviejų grafemų vertę. Pvz., <Ä> žodžio pradžioje vertinama kaip <Ae>, taigi žodžiai, prasidedantys Ä-, įterpiami tarp Ad- ir Af-, plg.:

Advociren [...]
 Ächtzen [...]
 [Ächtzen] wie eine Krähe [...]
 Äffen vid. Effen [...]
 Äfere vid. Effere
 Ägypten [...]
 [...]
 Äftlein [...]
 Äftrich [...]
 Afeas B 55–57.

Bet ir čia Brodovskis nėra visiškai nuoseklus. Kai kuriais atvejais grafinė umlauto realizacija nulemia ir kitokią jo poziciją abėcėliniame išdėstyme. Antai raidės <O> atkarpoje yra umlautų, kurie rašomi kaip <Oe> ir atitinkamai rikiuojami tarp Od- ir Of-. Vienas tarp jų įsiterpęs umlauto ženklas su dviem taškeliiais taip pat vertinamas kaip dvi grafemos, plg.:

Oder auch [...],
 Odermannige [...],
 Oede [...]
 Oeffnen [...],
 Oeffnung, [...],
 Oel [...],
 Oelung[...],
 Öhse [...],
 Offen
 Officirer [...] B 958-959

Tačiau kitose O atkarpos vietose umlautos jau rašomas su taškais ir vertinamas taip pat, kaip ir paprasta raidė <o>, plg.:

Ohr [...],	Oftern [...],
Öhr am Krufe vel Krüge [...],	Öftern [...],
Ohren,	Ofertag [...],
Oletzko,	Oft Judien,
Oliven B 961	Öftlich,
	Oftwind [...],
	Öftreich
	Othem vid. Odem B 963

Kaip įprasta kituose to meto žodynuose, raidė <ß> turi dviejų <s> vertę, į kurią atsižvelgiama be pastebimų nukrypimų.

Raidžių vertės analizė rodo, kad tam tikro nenuoseklumo yra ir šioje srityje. Tikriausiai skirtingas tų pačių raidžių vertinimas įvairiose žodyno vietose yra susijęs su kelių nevienodas konvencijas taikiusių šaltinių naudojimu. Tačiau *B* pasitaikantys netolygumai taip pat patvirtina, kad Brodovskiui formalus žodyno medžiagos suvienodinimas nebuvo prioritetinga užduotis. Tai, be abejonės, susiję ir su apskritai dar ne iki galo nusistovėjusiomis vokiečių rašybos taisyklėmis. Kadangi iki XIX a. griežtos rašybos taisyklių sistemos nebuvo, tai ir variantų tolerancijos riba buvo gana didelė.

Lemų išdėstymą *B* apskritai reikėtų apibūdinti kaip abėcėlinį. Paprastai išlaikoma griežta abėcėlės tvarka, siekianti lemos žodžio ar žodžių junginio vidurį. Daugianarių lemų elementai traktuojami kaip vienas žodis, žodžio ribos nepaisoma. Rikiuojant pagal abėcėlę vienodai atsižvelgiama ir į reikšminių žodžių, ir į artikelių raides, plg.:

<p>Ammao [...] Am Marckt [...] Amme [...] Am meisten [...] Ammi [...] <i>B</i> 78</p> <p>Auffdecken [...], Auff dem Halse tragen [...], Auff dem Rücken liegen [...], Auf dem Schooß hab[en] [...], Auff den Dienſt wart[en] [...], Auff d[en] Hieb geh[en] [...], [...], Auff den Zäen stehen [...], Auff der Frucht blüh[en] [...], Auff der Gruben gehen [...], [...] Auff der Stäte [...], Auff die Bahn bringen [...] [...] Auff die Weÿde laßen gehen [...] Auffdingen einen Knaben <i>B</i> 129-130</p>	<p>[Ernſtlich] anhalten drafeÿ jeßkóti [Ernſtlich] begehren [drafeÿ] praßÿti [Ernſtlich] orden [drafeÿ] ſtatÿti [Ernſtlich] rechnen [drafeÿ] rokûti [Ernſtlich] ftraffen [drafeÿ] korûti [Ernſtlich] verbieten [drafeÿ] uzdraufti <i>B</i> 428</p> <p>Mit Compan vid Mitgenoß. Mit dem allererſten pirmjaufÿÿ ~ ~ ~ früheſten ankßczaufÿÿ. Mit der Weile Su czeſu [...] ~ ~ Zeit po Czêſu [...] Mit Diener Sa tarnas [...] Mit Ehre[n] zu melden Su atleidimu l ſu atſipraßimu <i>B</i> 916</p>
---	--

Griežtai laikytis abėcėlės žodyno autoriui buvo svarbu. Tačiau, be kita ko, liudija ir vėlesni žodyno taisymai. Įrašant skaičiukus atitaisomi net menkiausi, žodžio viduryje fiksuojami išdėstymo netikslumai, kartais taisymų yra net keli sluoksniai, plg.:

Ernft, Befehl Paliepimmas, Prifakimas 2 Ernftthaffter ruftus 1 Ernftthafft baiſingaÿ [...] B 428	Ober [...] Ober 3 Bodem [...] [Ober] 1 Amptmann [...] [Ober] 2 Blatt am Fuß [Ober] Galilea [...] B 955
Feder ſchmücken[...] [Feder] 2 zeug vid. Feder röhr [...] [Feder] 1 ſchneiden [...] B 456	Rauher l. Rauh. <u>durus, afper</u> , aßtrus 3 --- 2 Wind aßtrus Wèjas Efa 27,8: it ſkaudus l. ßált's <u>dito</u> 2 --- 1 Weg nefumintas kél's Bar 4,26. 1 Rauhe Örter aßtros l. ruppas Wietos it: grublütos --- Wolle Kudlütä Wilna

Išdėstymo tvarkos taisymų yra visame tekste, jie neapsiriboja vien pirmomis abėcėlės raidėmis.

Kita vertus, žodyne galima aptikti gana daug vietų, kuriose žodžių junginiai nėra išdėstyti abėcėlės tvarka, pvz.:

Falfch v.g. ~ ſche Rede Kalba newerta Exod 5,9 ~ Zeugniß neteifus luddimās Exod 20,16 ~ Anklag ~ apfkundimas Exod 23,1 ~ Zeug ~ Luddininkas Exod 23,1 newiernas ~ ψ 27,12 ~ Sachen ~ Daiktai Exod 23,7, newierna Prówa ψ 35,20 [...] ~ fürwendung. Melai. ~ Müntze. negerri Pinnigai. B 449	machen [...] Schwägerſchafft machen Brüderſchafft mache[n] Brolyſte ſu kúmi gérti. Einen Schamroth mache[n] [...] Ihm ein Anſehen mache[n] Stillftand machen Verfe machen Nach ſeinem Belieben mach[en] Machen wie es einer hab[en] wil B 890
---	--

Toks abėcėlės tvarką ignoruojantis pateikimas susijęs ir su kitokiais dėšningumais. Ne abėcėlės tvarka išdėstyti žodžių junginiai paprastai teikiami kiek patraukus nuo kairiojo krašto, taip indikuojant jų nesavarankišką statusą ir priklausomybę pagrindinio žodžio straipsniui. Prie lemos *Falfch* duodama lotyniška nuoroda v. g. (*verbi gratia*) rodo, kad šiuos junginius autorius pateikė kaip lemos *Falfch* pavyzdžius ir nesiekė jų integruoti į žodyno makrostruktūrą. Antrojo pavyzdžio atveju neleminį junginių statusą pabrėžia ir jų natūrali žodžių tvarka. Kadangi šie junginiai autoriaus buvo laikomi straipsnio dalimi, o ne savarankiškais žodyno antraštiniais elementais, išdėstymas abėcėlės tvarka jau nebuvo toks svarbus. Šioje vietoje dar sykį atsiskleidžia nenuoseklus Brodovskio požiūris į teikiamą medžiagą –

daugumoje analogiškų vietų tokie patys junginiai būtų teikiami kaip makrostruktūros elementai ir išdėstomi pagal abėcėlę.

Brodovskis žodyne dažnai taiko rašalo ir laiko taupymo metodus – abėcėlinėje struktūroje besikartojančius žodžius ar jų dalis keičia brūkšniais. Kartais brūkšniai ir visai praleidžiami. Gausus brūkšnių vartojimas taip pat rodo, kad autorius tikėjosi gerai vokiečių kalbą mokančio vartotojo: dažnu atveju žodyno adresatas turėjo pats įstatyti taisyklingą trumpiniu pažymėto vokiško žodžio galūnę junginyje (plg. pavyzdžius su *falfch* aukščiau) arba susigaudyti, kurią aukščiau lemuoto junginio dalį reikia įstatyti vietoje brūkšnių¹³⁵, plg.:

Mit dem allererften pirmjaufeÿ
~ ~ ~ früheften ankßczaufeÿ *B* 916

4.5. Lemų grupavimas.

Kaip buvo matyti iš aukščiau pateiktų pavyzdžių, *B* makrostruktūra sudaryta abėcėliniu principu. Daugeliu atveju *B* galima kalbėti net apie griežtą abėcėlės tvarkos laikymąsi ir abėcėlinio principo vyravimą morfologinio atžvilgiu. Tai reiškia, kad abėcėlės tvarka rikiuojamų etimologiškai susijusių žodžių ar junginių grupę (pvz., tuo pačiu priešdėliu, prielinksniu ar sudurtinio žodžio dėmeniu prasidedančią grupę)¹³⁶ gali nutraukti ir į ją įsiterpti visiškai kitos morfologinės sandaros elementai, kurie toje vietoje turi būti pagal abėcėlę, o po jų toliau gali būti tęsiama nutraukta morfologiškai giminingų elementų rikiuotė, pvz.:

Mäften Pennēti Job 21,24	Mehl Miltai Judic 6,19
Maft Gans 3afis penema	[...]
<i>Maftix, Maftich.</i> Maftike Ezech 27,17	<i>Mehlich</i> 1 allmehlich palengwēley Gen 33,14
Maft Kalb Pennimas werßis Mal 4,2	mehlicht Miltótas, miltinas
[Maft] Korb <i>B</i> 900	Mehl Kaften Miltu Skrÿna, Arôdas
	--- Sieb Sētas <i>B</i> 904-905

Toks pats principas taikomas ir lemuojant priešdėlinius žodžius bei posakius su tuo pačiu prielinksniu. Į abėcėliškai rikiuojamą vedinių ir junginių grupę, prasidedančią prielinksniu/priedėliu *An/An-*, po lemos [*An*

¹³⁵ Šiame darbe vietoje Brodovskio dėtų brūkšnių dedami tildės ženklai.

¹³⁶ Vokiečių leksikografijos literatūroje tokios morfologiškai susijusių ir (tipo)grafiškai išskirtų (pvz., sutraukiant į vieną bloką) žodžių grupės vadinamos nišomis (Schlaefer, Michael, 2002, *Lexikographie und Lexikologie*, Berlin 2002, 90; Hausmann/Werner 1991, 2746), o tokiu principu sudaryta makrostruktūra – abėcėlinė nišinė. Tačiau Brodovskis kiekvieną morfologiškai susijusios žodžių grupės junginį lemuoja atskirai iš naujos eilutės, todėl nišos samprata čia nelabai tinka.

den] *Waßerbächen Pa- upjûfe ψ 1,3. eina Ander. 1 Secundus Antras, tra. Gen 1,8. &c: B 84*, o po paskutinio grupės su *Ander-* junginio toliau tęsiama prielinksnio/priešdėlio *An/An-* junginiai ir vediniai: *Andeuten, Andeutung, Andichten, An die Bruft drücken B 86*.

Tik išimtiniais atvejais pasitaiko, kad abėcėlinėje struktūroje šiek tiek paisoma morfologinio principo ir sudurtinių vienos šaknies žodžių eilė pabaigiama, nors pagal abėcėlę į ją turėjo įsiterpti kitų elementų. Tokias struktūras taip pat galima laikyti lizdinėmis, tačiau jos tėra pavienės, pvz.:

Rad Rátas Exod 14,25 [...]
Radbrechen oder Rädern Rattu fudaußti 2 Macc 13,6
[...]
Rad Fälge Stukkiei
Rad Kuchen
--- Macher Ráczius
--- Nabe Stebbule
--- Schiene Szênis
--- Speiche Szpÿkis
--- Sperren Dubelis, Rato Užlaikÿtojis
Rade Geanium Kukálei
Raden, Roden Skinti B 993

Greta tokių išimtinių ir abėcėlinės makrostruktūros smarkiai nepažeidžiančių lizdinio grupavimo užuomazgų, žodyno viduje yra nemažai kitokiu principu nei aukščiau aprašytasis abėcėlinis išdėstytų žodžių grupių, kurių buvimas neleidžia vadinti žodyno grynai abėcėliniu.¹³⁷ Nemaža dalis žodyne esančios leksikos (ir žodžių, ir žodžių junginių) gali būti surandama ne pagal abėcėlinę žodyno paieškos struktūrą, bet dalykiniu pagrindu suformuotose teminėse žodžių grupėse, arba nomenklatūrose. Šios žodžių grupės turi savo vidinę išdėstymo tvarką. Nomenklatūros viduje žodžiai paprastai išdėstomi vokiečių–lietuvių kalbų kryptimi, hiponimijos ryšiais su lema susiję žodžiai pateikiami daugiausia abėcėlės tvarka (plg. medžių pavadinimus prie *Baum B 192–193*, žuvų prie *Fifch B 473–474*). Tačiau kai kuriais atvejais išdėstymą nulemia tam tikra vidinė žodžių grupės logika: pvz.,

¹³⁷ Urbutis taip pat teigė, kad *B* turi lizdinio žodyno užuomazgų, tačiau turėjo omenyje tuos struktūrinius darinius, kuriuose praleidžiamas pirmasis besikartojantis dūrinio elementas ir vietoje jo dedamas brūkšny (1985, 45). Toks vien formaliais kriterijais paremtas lizdo apibūdinimas ne visada tinka Brodovskiui, nes brūkšniai vartojami ir grynai abėcėlinėje makrostruktūroje, kurioje jokių lizdo užuomazgų nėra. Brodovskio žodyne lizdo sąvoką geriau taikyti tokiems žodžių konglomeratams, kuriuos sieja tik morfologinė arba teminė giminystė, bet ne abėcėlės tvarka grįstas bendras išdėstymas.

mėnesių pavadinimai išdėstyti eilės tvarka nuo sausio iki gruodžio (*B* 921), svarbiausių metų švenčių pavadinimai – nuo Advento iki Devintinių (*B* 466–467), pirštai – nuo nykščio iki mažojo pirštelio (*B* 472). Ne abėcėlės tvarka išdėstyti ir giminystės ryšių pavadinimai (*B* 497–498). Teminėse žodžių junginių grupėse išdėstymas nesistemiškas, kai kuriose grupėse abėcėlės tvarkos laikomasi griežtai (pgl. lemos *Feld* laukas *B* 462–464), kitur jos laikomasi iš dalies (lemos *Fifch* *B* 473–474 grupė, kur atskiros žodžių junginių ar dūrinių grupelės išdėstomos pagal „savo“ alfabetus, bet nesudaro abėcėlinės visumos), dar kitur abėcėlės tvarkos apskritai neįmanoma įžiūrėti (*Fleifch* *B* 480–481). Kitas nuoseklios leksikografinio pateikimo strategijos nebuvimo pavyzdys – kai kuriais atvejais pastebimas autoriaus mėginimas integruoti nomenklatūros junginius į bendrą abėcėlinį žodyno registrą. Tam nomenklatūrose esantys žodžių junginiai pateikiami specifine žodžių tvarka, pradedant visada nuo pagrindinės lemos žodžio, pvz.: [*Baum*] *fo äftig*, [*Baum*] *fo knorricht*, [*Baum*] *fo oben abgebrochen* *B* 124, [*Hahn*] *fo gefchnitten* *B* 621, *Pferdt fo rittich*, *Pferdt od[er] Stutte fo verworff[en]* *B* 974.

Yra keletas nomenklatūrų, kuriose žodžiai pateikti priešinga žodyno kryptimi, t. y. lietuvių kalba su vokiškais atitikmenimis. Tokiais atvejais vokiški atitikmenys pateikti tik prie kai kurių lietuviškų žodžių, pgl. gėlių (*B* 272) ir grybų (*B* 979) pavadinimus. Šis faktas leidžia manyti, kad ne visos nomenklatūros buvo rengiamos remiantis kokiu nors vokišku nomenklatoriumi. Brodovskis galėjo pasinaudoti teminio žodyno struktūros idėja ir savo paties rinktai medžiagai pateikti.

Kitas lemų grupavimo modelis – tai jau minėtas morfologinis arba kamieninis principas, pagal kurį į vieną lizdą prie antraštinės lemos sutelkiami sudurtiniai žodžiai su vienodu antruoju dėmeniu (t. y. lemos žodžiu) ir priešdėliniai pagrindinės lemos vediniai. Apie šį principą buvo užsiminta kalbant apie morfologiniuose lizduose „paslėptus“ dūrinius ir vedinius. Jų pateikimas taip pat nepasižymi dideliu nuoseklumu. Kai kuriais atvejais dūriniai tik pagal formalų panašumą su lemuojamu žodžiu pateikiami prie tokių lemų, prie kurių vargu ar kam ateitų į galvą jų ieškoti, pvz.:

Fach am Mühlrade Malun Rato Daljkas

Einfach wienlinks, zweyfach Dwilinks dreyfach Trilinks B 443

Sublemų išdėstymas lizdo viduje taip pat nereglamentuotas, kartais matyti ketinimai išdėstyti jas pagal abėcėlę, bet jie ne visuomet nuosekliai realizuoti, o kartais sublemos išdėstomos be jokios aiškiai atpažįstamos tvarkos, plg.:

Fleifch [...] Kalb Fleifch. Werßena. Kuh ~ Karwena. Ochfe[n] ~ Jautena. Pferdt ~ Maitena. Schaaff ~ Awinczena. Ziegen ~ Ozkena. Schwein ~ Kiaulena B 480	Markt [...] Jahrmarckt [...] Vieh[marckt] [...] Pferdt [marckt] [...] B 898
Meiffter [...] Hoffmeiffter Rittmeiffter Schulmeiffter Lehrmeiffter Zuchtmeiffter [...] B 906	Recht Jus, Lex. Prówa Gen 26,5 Býla Zokanas Exod 15,25. [...] Land Recht Landes Recht Dorff Recht. B 1001

Taigi matyti, kad Brodovskis lygiagrečiai taikė tris skirtingus lemų išdėstymo principus: daugiausia griežtai abėcėlinį, kartais teminį, o retsykais – ir morfologinį, kuriam dėl morfologinės žodžių giminystės taip pat būdingas ir tam tikras teminis komponentas. Toks kelių pateikimo principų lygiagretus egzistavimas ir taikymas darė žodyną kiek chaotišką, o jo praktinį naudojimą – gana nepatogų. Nebuvo visiškai aišku, kurioje vietoje reikėtų ieškoti vieno ar kito žodžio, pvz., sudurtiniai žodžiai *Dorff Leben*, *Dorff Schulmeister* ir *Dorff Schult3* buvo pateikti abėcėliniame registre po *Dorff B 356*, tuo tarpu analogiška struktūra *Dorffrecht* – prie *Recht B 1001*. Kaip rodo šis pavyzdys, ne visus lizduose pagal antrąjį dūrinio dėmenį pateiktus sudurtinius žodžius buvo galima surasti antrą kartą pateiktus abėcėliniame registre.¹³⁸ Lygiai tas pats pasakytina ir apie žodžių junginius, kurie buvo pateikiami ir teminėse grupėse, ir abėcėlinėje makrostruktūroje, nors savo struktūra iš esmės niekuo nesiskyrė (plg. priešdėlinius žodžių junginius prie

¹³⁸ Pvz., abėcėlės vietoje nėra *Handbeyl* (pateiktas prie *Beyhel oder Beyl B 210*); *Pferdt [marckt] [...]* (pateiktas prie *Marckt B 898*); *Rückweg* (pateiktas prie *Abweg [...] B 41*) ir kt. Nors dėl neišlikusios žodyno dalies visų raidžių patikrinti negalima, pavyzdžiai rodo, kad tokių atvejų būta nemažai.

lemos *Feld B* 461–463 ir tokius pačius junginius, pateikiamus kaip lemos atitinkamų priešdėlių abėcėlinėse vietose).

Panašu, kad Brodovskiui neypatingai rūpėjo, kad žodyno makrostruktūrinė sandara būtų nuosekli. Nors žodyne gana daug įvairių pagalbinių nuorodų, nukreipiančių vartotoją į kitus puslapius, kuriuose galima rasti daugiau kokiam nors žodžiui skirtos medžiagos, yra požymių, rodančių, kad pats autorius nekėlė sau tikslo suderinti lizduose ir nomenklatūrose pateiktos leksikos su abėcėlinio registro leksika. Tai matyti ir iš skirtingos tų pačių žodžių rašybos nomenklatūroje ir registre, ir iš skirtingų įvairiose žodyno vietose tam pačiam vokiškam žodžiui teikiamų atitikmenų. Autorius visų pirma buvo kolekcionierius, siekęs sukaupti kuo daugiau medžiagos ir pateikti ją taip, kad, šen bei ten paieškojus, būtų galima ją surasti, bet didesnių reikalavimų pateikimo sistemai nekėlė.

Pagrindinis lemų išdėstymo principas *B* – abėcėlinis, tačiau pasitaiko ir mėginimų pateikti kai kurių darybinių tipų lemas lizdais. Abėcėlės tvarką suardo ir teminės nomenklatūros, kuriose neretai pateikiama ne tik kalbinės, bet ir dalykinės informacijos. Kai kur jaučiamos autoriaus pastangos sujungti skirtingus pateikimo principus į vieną abėcėle grįstą sistemą, tačiau nuosekliai jam to įgyvendinti nepavyko. Žodyno makrostruktūra liko heterogeniška. Lemų išdėstymo tvarkos nenuoseklumas orientuoja į Brodovskio naudotus skirtingus šaltinius, tarp kurių turėjo būti ir teminių, ir abėcėlinių žodynų.

4.6. Skyriaus apibendrinimas.

Žodyno makrostruktūros analizė atskleidė, kad *B* teminis leksikos spektras labai platus. Jame susipina ir rašytinės, ir kasdienės, šnekamosios kalbos žodžiai, teminėse žodžių grupėse pateikiama įvairiausių sričių dalykinės leksikos bei onomastikos. Toks platus spektras atskleidžia globalų Brodovskio užmojį surinkti kuo daugiau ir įvairesnės kalbinės medžiagos, t. y. atskleidžia jo kaip kolekcininko požiūrį į leksikografinę veiklą. Tokį įspūdį dar labiau sustiprina kalbinės leksikografijos veikalui nebūdingos informacijos pateikimas. Pastarosios pobūdis leidžia manyti Brodovskį, greta kalbinių bei

leksikografinių (kuo platesnio leksikos spektro atskleidimas), turėjus ir praktinių bei galbūt didaktinių intencijų.

Teminį žodyno medžiagos universalumą atitinka ir morfologinė jos įvairovė. Žodyno makrostruktūroje atsispindi ir pagrindinės, ir tarnybinės kalbos dalys, sudurtiniai žodžiai ir vediniai bei kai kurie žodžių darybos elementai. Kiekvienos kalbos dalies ar morfologinės lemų grupės pateikimas yra savaip nenuoseklus, ir tai rodo, kad vientisas medžiagos leksikografinis įforminimas nebuvo žodyno autoriaus prioritetas. Leksikografinės technikos požiūriu svarbios yra žodyne naudojamos įvairios lemos reikšmės tikslinimo priemonės (sinonimai, lotyniški atitikmenys, paaiškinimai, gramatinės pažymos). Jų naudojimas atskleidžia autoriaus siekį užtikrinti aiškų lemuotų daugiareikšmių žodžių, pilnų bei dalinių homonimų ir jų lietuviškų atitikmenų santykį. Tokia pačia intencija galima aiškinti ir žodyne gausiai pateiktus žodžių junginius, kurie geriau nei pavieniai žodžiai atspindi abiejų kalbų santykį.

Lemų išdėstymo analizė parodė, kad pagrindinis žodyno medžiagos organizavimo principas yra abėcėlinis. Jis gana nuosekliai, su nedideliais nukrypimais, taikomas ir vieno žodžio lemos, ir žodžių junginiams, patekusiems į makrostruktūrą. Abėcėlinis pateikimo principas vietomis susipina su temine ir morfologine (lizdine) žodžių teikimo tvarka. Trijų pateikimo principų lygiagretus (nors ir nelygiavertis) taikymas daro bendrą žodyno tvarką gana chaotišką ir kartais gali apsunkinti ieškomo elemento suradimą. Įvairūs smulkūs nukrypimai, neatitikimai ir nepastovumas rodo, kad autorius mąstė globaliai, siekė pateikti stambų ir bendrais bruožais struktūruotą (taikant abėcėlę, teminį išdėstymą bei tikslinant daugiareikšmių žodžių reikšmes) darbą, bet nebuvo smulkmenišką.

Peržiūrint žodyno medžiagą išties galima pastebėti ir tam tikrą Brodovskio leksikografinės technikos kitimą, labiausiai pastebimą iš to, kaip paprastėja skaitvardžių ir prielinksnių pateikimas. Tai rodo, kad žodyno autoriaus koncepcija buvo nenusistovėjusi ir keitėsi bedirbant bei tai, kad gerai struktūruotas ir labai smulkmenišką leksikos pateikimas autoriui neatrodė toks jau svarbus uždavinys.

5. *B* mikrostruktūra.

Šiame skyriuje aptariama žodyno mikrostruktūra, kitaip tariant, žodyno straipsnyje pateikiamos informacijos rūšys, pateikimo tvarka, nuoseklumas, funkcijos ir santykiai. Tik žodyno lemai charakterizuoti skirta gramatinė (kalbos dalies pažymos ir kt.) ir semantinė (reikšmių skyrimas homonimijos ir polisemijos atvejais) informacija jau buvo aptarta makrostruktūros tyrimo dalyje, todėl šiame skyriuje ji nebenagrinėjama. Toks lemos ir jai charakterizuoti skirtų duomenų atskyrimas nuo likusios žodyne teikiamos informacijos atitinka iš esmės binarinę dvikalbio žodyno struktūrą. Kaip žodyno makrostruktūros dalis buvo aptarti ir žodyno straipsnyje pateikiami lemos žodžio vediniai, turintys sublemų statusą. Sublemoms skirtų straipsnių struktūra paprasta ir iš esmės niekuo nesiskiria nuo lemų straipsnių struktūros, todėl apie sublemų straipsnius atskirai kalbama nebus.

Žiūrint iš grafinės pusės galima būtų sakyti, kad šiame skyriuje bus nagrinėjama ta žodyno straipsnio dalis, kuri prasideda nuo lietuviškų atitikmenų. Tačiau formalus, tik išdėstymu pagrįsto skyrimo negalima taikyti visiems atvejams, kadangi Brodovskio žodyno straipsnio dalių išdėstymas labai nenuoseklus – kartais gramatinės ar semantinės pastabos, adresuotos atitikmenims, yra nurodomos ne po jų, bet prieš juos ir pagal išdėstymą gali atrodyti, kad jos skirtos lemai, o ne atitikmenims charakterizuoti. Be to, yra straipsnių, kurie neturi lietuviškų atitikmenų. Taigi norint atskirti tai, kas bus nagrinėjama kaip žodyno mikrostruktūros dalis, reikia pasitelkti du kriterijus – formalų (atitikmenys ir po jų pateikta informacija) ir turinio (informacija, adresuota atitikmenims, o ne lemom).

Ne visuomet aiškios Brodovskio žodyno straipsnio ribos kiek apsunkina ir sistemingą straipsnio struktūros aprašymą. Kaip jau buvo minėta nagrinėjant makrostruktūrą, vienodos sandaros elementai šiame žodyne gali būti pateikiami ir kaip abėcėlinio registro dalis, ir patekti į mikrostruktūrą kaip lemos vartojimo pavyzdžiai ar iliustracijos. Tas pats žodžių junginys žodyne gali būti pateiktas du kartus – ir registre, ir straipsnyje (pvz., žodžių junginys *In den Eheftand treten* yra pateiktas kaip lema prie raidės *I B 753* ir kaip lemos *Eheftand* straipsnio vartojimo pavyzdys *B 382*). Kadangi ne

visuomet nuoseklus ir straipsnyje teikiamų duomenų išdėstymas, ir grafinis straipsnių pavidalas (straipsnio viduje cituojami žodžių junginiai dažniausiai kiek patraukti nuo krašto į dešinę, tačiau kartais, straipsniui tęsiantis naujame puslapyje, vėl rašomi nuo pat krašto kaip savarankiškos lemos; dar neaiškesnės straipsnio ribos tais atvejais, kai besikartojantis pirmasis žodžių junginio elementas rodomas brūkšniu arba visai praleidžiamas ir kt.), kartais sunku nuspręsti, kurioje vietoje straipsnio iliustracijų dalis jau baigėsi ir rašoma nauja daugianarė lema, o kur – toliau tęsiama iliustracijų dalis. Tokiu atveju taip pat taikomi formalūs kriterijai – abėcėlės tvarka išrikiuoti, kairėje lapo pusėje nuo pat krašto rašomi žodžių junginiai (kartais ir atitinkamai performuluoti, kad pirmuoju eitų reikšminis žodis) laikytini žodyno registro dalimi, t. y. makrostruktūros elementais (taip jie ir buvo nagrinėjami ligi šiol), o tuos žodžius ar žodžių junginius, kurie patraukti nuo kairiojo puslapio krašto ir išdėstyti nesilaikant bendros abėcėlės tvarkos, reikia laikyti iliustracijomis ir nagrinėti kaip straipsnio mikrostruktūros dalį.

Iliustracinėje straipsnių dalyje teikiamas patarles dėl jų gausos ir specifikos tikslinga atskirti nuo kitų iliustracijų ir tirti atskirame poskyryje. Atskiruose poskyriuose bus analizuojami tipiniai (atitikmenys, Biblijos vietos nuorodos, gramatinė ir fonetinė informacija, iliustracijos ir nuorodos į kitas žodyno vietas) ir tik retai pasitaikantys mikrostruktūros dėmenys (etimologinės ir stilistinės pastabos, metaleksikografiniai komentarai).

5.1. Pagrindiniai žodyno straipsnio elementai.

Kadangi polisemijos ir homonimijos problemos *B* daugiausia išsprendžiamos makrostruktūros lygmenyje (atskirai lemuojant skirtingas žodžio reikšmes), žodyno straipsnio struktūra *B* yra sąlygiškai paprasta. Daugumą straipsnių sudaro keli pagrindiniai elementai: prie lemos pateikiami vienas ar daugiau lietuviškų atitikmenų, Biblijos nuorodos ir iliustraciniai pavyzdžiai, kuriuos sudaro dviejų rūšių informacija: įvairaus pobūdžio žodžių junginių ir patarlių poros. Atitikmenims dar gali būti priskirti fonetiniai, gramatiniai ir semantiniai (reikšmės tikslinimo) duomenys, tačiau nė viena iš šių informacijos rūšių nėra pateikiama nuosekliai.

Nors daugumos straipsnių struktūra labai panaši, jų apimtis gali būti labai skirtinga. Ji priklauso ne nuo teikiamos informacijos kategorijų gausos, bet nuo kurios nors rūšies informacijos kiekio, o labiausiai – nuo straipsnyje teikiamų iliustracijų apimtys. Didžiulę kai kurių lemų straipsnių apimtį galima paaiškinti atitinkamos leksemos svarba ar dažnumu (pvz., būdvardžio *Böfe B* 280–282, daiktavardžio *Gott B* 595–596 straipsniai užima bemaž po du puslapius), tačiau kartais motyvas, kurio paskatintas autorius pateikė kokiam nors žodžiui daug iliustracijų, taip ir lieka ne visai aiškus (pvz., lemos *Angst B* 95 straipsnio iliustracijų dalyje tėra pateikta dvi patarlės, tuo tarpu prie panašios reikšmės žodžio *Furcht B* 487 duodama apie dvidešimt įvairių iliustracinių žodžių junginių). Todėl kai kuriais atvejais peršasi išvada, kad straipsnyje teikiamos informacijos kiekis labiau priklausė ne nuo to, kiek informacija buvo tikslinga, bet nuo to, kiek autorius turėjo jos sukaupęs.

5.1.1. Lietuviški atitikmenys ir jų pateikimo forma.

Svarbiausias žodyno straipsnio elementas, esantis beveik kiekviename straipsnyje (išskyrus lemas be atitikmenų ir kai kuriuos nuorodinius straipsnius, plg. žemiau), yra lietuviški lemos atitikmenys. Jų skaičius viename straipsnyje gali svyruoti nuo vieno iki keliolikos, pvz., lemos *achten nicht B* 49 straipsnyje yra aštuoni lietuviški atitikmenys, lemos *ängsten B* 56 straipsnyje – aštuoniolika, *bereiten B* 220 – dvidešimt. Atitikmenys straipsnyje rikiuojami eilute arba stulpeliu. Galima pastebėti, kad stulpeliu pateiktų atitikmenų daugiau prie pirmųjų žodyno raidžių (jų yra *A, B, C, D, E, F, G, H* raidžių ruožuose, plg. *Anhalten, Anlangen B* 96, *bereiten B* 220, *Heilen, Heilige B* 654, *Hinauff ziehen B* 700 straipsnius), o tolesnėje žodyno dalyje dažniau pasirenkamas rikiavimas eilute. Šis pasikeitimas atsispindi ir bendrame grafiniame žodyno pavidale – pirmųjų raidžių puslapiai atrodo prirašyti kiek laisviau, eilutės trumpesnės, o prie paskutinių išlikusių raidžių eilutės ilgos, dažnai užpildomas beveik visas puslapio plotas. Matyt, autorius ėmė taupyti popierių.

Atitikmenų pateikimo eilės tvarka susijusi ir su šaltinių naudojimu – visuomet pirmiausia pateikiamas iš lietuviškos Biblijos paimtas atitikmuo ar

atitikmenys (jeigu tokių yra) su atitinkamomis vietos nuorodomis, o nebibliniai atitikmenys eina po jų. Tai, kad Biblijos atitikmenims teko pirmoji vieta straipsnyje, rodo Biblijos, kaip leksikos šaltinio, autoritetą bei tam tikrą pirmenybę rašytinės kalbos žodžiams.

Atitikmenų grafinis pateikimas, greta jau minėto rašymo stulpeliu arba eilute, turi ir kitų būdingų bruožų. Jeigu atitikmenimis eina keli tos pačios šaknies priešdėliniai vediniai, paprastai tik paskutinis jų rašomas visas, o kiti taupant vietą ir laiką parodomi atitinkamu priešdėliu su brūkšneliu, pvz.:

[Aufflauffen] accrescere e. g. aqvæ accrescunt. Pa- U3- Ap- Pritwinti B 139
Einfchlaffen. Užmigti Gen 41,5. Į- Samigti B 397

B greta vyriškosios giminės vardažodžių atitikmenų kartais duodamos ir atitinkamų moteriškosios giminės ekvivalentų galūnės. Dar rečiau moteriškosios giminės ar daugiskaitos forma nurodoma visa, plg.:

Böfe adj. Piktas, *ta* Gen 37,2 B 280

Bebend Baukβtas, *baukβta* Szirdis bebend
Hertz Devt 28,65 Drebaβis *ćio, ti* ćios.
Hiob 4,4. Jer 50,34 B 196

Dūne. [...]

Dūne. *Rétas* *ć* Audims Gewebe *Réta* Zole
dūn Kraut *Rétti* Jawai dūnes Getreÿd

Plon's, *na* *ć* lenta Brett. *plona* Odéle

dūn Fell Efa 40,22 [...]

Skýftas, *ta*. Jukka Suppe. [...] B 369

Taikoma ir kitokių vietos bei laiko taupymo priemonių: jeigu atitikmenys yra keli žodžių junginiai su bendru dėmeniu, tai besikartojantis elementas rašomas tik vieną kartą, o kiti junginio žodžiai prijungiami su lotynišku trumpiniu *l.* (t. y. *vel*, liet. *arba*):

Eingelegte Arbeit Raβtais dētas Darbas.

iβwadzótas *l.* raβtotas *l.* iguldītas Darbas.

Eingemachte Dinge, *l.* Sachen. Įdarÿti, *l.* idēti Daiktai B 392

Brodovskis čia nėra nuoseklus ir kartais vietoj lotyniško *l.* (*vel*) rašo *f.* (t. y. *sive*, liet. *arba*) arba vokišką atitikmenį *oder*, plg.:

Adeliches Waffē od[er] Wappē. Bajoriſtes Paffiſſimim's

oder Źénklas od[er] Szlowinnimas B 53

Atitikmenys gali būti ir pavieniai žodžiai, ir žodžių junginiai. Atskiri kaitomi žodžiai paprastai teikiami pagrindine forma: daiktavardžių – vienaskaitos vardininkas, veiksmažodžių – bendratis, būdvardžių – nelyginamasis laipsnis. Tačiau pasitaiko ir viena kita išimtis, pavyzdžiui, veiksmažodinis atitikmuo duodamas esamojo laiko pirmojo asmens forma. Tokiais atvejais bendratis galūnė gali būti nurodoma šalia, plg.:

[Acker] ausfaugen. Dirwa *išlefinu*, *ti nuedziu esti* B 49
 Augen haben Atanku, *ti* B 156
 Behangen. Priffikabbinti 2 Sam 18,9. *Prikimbu bti* B 208
 Eßen Erblfen ziebmi 3irnus B 437
 Halchen 1 erhalchen Sugauti ψ 10,9. [...], Pa- fagrebt, *suwaikau*, nutwert, gauditi, grebt B 639
 Knacken mit den Fingern braßka Pirßtais, *brakßczioju* Pirßtais B 804

Palyginimui galima pasakyti, kad kituose to meto vokiečių–lietuvių kalbų rankraštiniuose žodynuose veiksmožodžiai taip pat ne visada pateikiami bendraties formos: C greta bendraties duodama visa esamojo laiko vienaskaitos pirmojo asmens forma, būtojo kartinio bei būsimojo laiko vienaskaitos pirmojo asmens ir bendraties formų galūnės. Rankraštiniuose vadinamuosiuose Richterio (toliau – R) ir Krauzės (toliau – Q) žodynuose greta bendraties kartais taip pat nurodomos pirmojo asmens formų galūnės (plg. Urbutis 1987, 61).

Tai, kad net tame pačiame straipsnyje esantys atitikmenys gali būti pateikti skirtinga forma, rodo, jog autorius čia galėjo remtis skirtingais šaltiniais, kuriuose buvo taikomos skirtingos pateikimo konvencijos. Tuo tarpu tai, kad Brodovskis nesuvienodino šių formų, tik pabrėžia jau kitur išryškėjusį menką autoriaus dėmesį pateikimo nuoseklumui ir apskritai formaliajai žodyno pusei.

Pirmuoju asmeniu veiksmožodžių atitikmenys pateikti ir pavyzdžiuose, iliustruojančiuose prielinksnio (ir priešdėlio) *An* vertimą bei vartojimą lietuvių kalboje, plg.:

An Ant v.g ant twirtýbes an der Vefte Gen 1,14,15,17.
 [...]
 Pri. *pridegiu* anbreñen,
 Pa- *paliepju* ti anbefehlen
 Pra. *prakandu*, alti anbeifen
 Už. *Užpuczū*. İti anblafen
 İß. *ißwidziū*, İfti anblicken.
 [...]
 Ap. *apninku* kti anfallen etc. B 80–81

Įdomu pastebėti, kad analogiškuose kitų prielinksnių straipsniuose veiksmožodžiai jau vartojami bendraties formos. Taigi ir čia Brodovskio metodas yra nenuoseklus, nulemtas šaltinių ar kokių nors kitų atsitiktinių faktorių.

Kalbant apie lemuų ir atitikmenų santykį galima pastebėti, kad *B* vieno žodžio lemos kaip atitikmenys kartais teikiami ir žodžių junginiai, pvz.: *Bebluten Kraujais apblakkėti B 196, Frommen daug géro atnéβti Sap 6,27. ger' darrýti Syr 18,7. ant Naudos ateit' B 503*. Daug atitikmenų, turinčių žodžių junginio formą, į žodyną yra patekę todėl, kad autoriaus šaltinis buvo rišlus tekstas, t. y. lietuviškas Biblijos vertimas. Dalis šių atitikmenų – tik kontekstiniai, kurių vartojimas kitokioje sintaksinėje aplinkoje būtų ribotas ar visai neįmanomas. Tačiau žodyno autorius paprastai nemėgino kaip nors išryškinti skirtumo tarp sisteminių ir kontekstinių iš Biblijos imtų atitikmenų, plg.:

Drüber vid etiam Darüber. [...] del Kurrio Num 20,13. <i>Todel</i> ψ 139,14. <i>per ji</i> . Ezech 47,5. 10 <i>pirmo to</i> Devt 24,15. <i>iβ to</i> Prov 23,24. <i>del to</i> Dan 11,33 B 367		Einfältigkeit vid Einfalt <i>ne ganna paffidabojanti Mýflis</i> Syr 13,10, [...], <i>wierna Szirdis</i> . Eph 6,5, B 391 Futterung [...] <i>Wiffoki Jawai</i> Neh 10,31 C 13,15 [...] B 515
--	--	--

Kontekstinių atitikmenų yra ne tik tarp žodžių junginių. Tokiu pačiu keliu į žodyną atkeliavo ir kai kurie vieno žodžio atitikmenys, kurie be atitinkamo konteksto vargu ar galėjo būti universaliai vartojami, pvz.:

Almofen. [...] <i>Mielabirdingýfte</i> Matth 6,4 B 69 Alter [...] <i>augimmas</i> Luc: 2,52 B 74		Bedencken [...] <i>Pažaddėti</i> Dan 11,21 B 198
---	--	--

Brodovskis jautė, jog teksto naudojimas atitikmenų paieškai ne visuomet atnešdavo nepriekaištingą rezultatą. Tikriausiai būtent siekdamas aiškaus santykio tarp lemos ir atitikmens, jis daug kur stengėsi teikti ne pavienes lemas su įvairiais tekste surastais atitikmenimis, bet kuo daugiau žodžių junginių su lemos žodžiu ir atitinkamais vertimais į lietuvių kalbą (kurie, kaip jau minėta, galėjo būti teikiami ir lemos arba sublemos pozicijoje, ir kaip pavyzdžiai straipsnio viduje, pvz. *Ding B 350–351, Freβen B 495* ir kt.). Junginyje buvo automatiškai užfiksuotas ir tam tikro žodžio vartojimo kontekstas, tad teikti junginius su vertimais buvo patikimiau, negu vardyti atskirus, iš konteksto išplėštus lemos ekvivalentus. Tokia autoriaus įžvalga būtų galima bent iš dalies paaiškinti gausų iliustracinių pavyzdžių pateikimą kai kuriuose straipsniuose.

Kalbant apie reikšmės santykį tarp lemos ir jos atitikmenų, reikia paminėti ir tuos atvejus, kai vietoje lietuviško lemos atitikmens pateikiamas – paties autoriaus ar kieno nors kito sugalvotas – lemos paaiškinimas ar pažodinis lemuojamo sudurtinio žodžio vertimas, rodantis pastangas palikti žodyne kuo mažiau lemų be atitikmenų, pvz.:

[Geld] gierig [...]	Magnet. Akmū géležī traukēs <i>B</i> 893
~ Sucht Pinigu norim's vid Geitz	[Rechts]Gelehrter Swietiβku Prowu
~ Wurm Pinnigu Kirmele <i>B</i> 546	mokintas, Prowos mokitas. [...] <i>B</i> 1003
[Magen] Kraut 3óle pro Skilwi <i>B</i> 892	Renn Schiff Akrut's begun's <i>B</i> 1014

Galiausiai dar reikėtų paminėti ir tokius „neproporcinius“ straipsnius, kuriuose lemuojamo žodžių junginio atitikmuo yra vienas lietuvių kalbos žodis. Tokiais atvejais galima įtarti, kad būtent atitikmens egzistavimas lietuvių kalboje ir lėmė sprendimą paimti į registrą tokią kelių žodžių lemą ar sublemą, plg.:

[Acker Rücken] vors Soñer Getreýd <i>Užógana B</i> 52
Bebrütete Eyer Ap- Užperrèti Pautai, <i>Užperrai</i>
Halb bebrütete Eyer <i>Puffaurakis. B</i> 196
Befuchen das Verlohrne <i>apjeβkóti B</i> 239
Beyfetzen den Topf <i>prikaifti B</i> 255

Tokie pavyzdžiai sustiprina ir anksčiau išsakytą spėjimą, kad Brodovskis vokiečių–lietuvių kalbų žodyno sudarymui galėjo panaudoti ir lietuviškai–vokišką savo žodyno dalį, kurioje galėjo būti nemažai aiškinamuoju būdu išverstų lietuvių kalbos žodžių. Panašiai kaip iš „apverstų“ mokyklinių lotynų–vokiečių kalbų žodynų į vokiečių–lotynų kalbų žodynų vokiškus registrus pateko įvairūs žodžių junginiai (plg. 4.3.5. skyrių), taip ir čia, apvertus lietuvių–vokiečių kalbų žodyno epizodus, *B* pasipildė naujomis daugianarėmis lemomis.

5.1.2. Fonetinė informacija.

Kalbant apie atitikmenis negalima neatsižvelgti į faktą, kad kai kurie iš jų turi tam tikros fonetinės informacijos t. y. jie pateikti su diakritiniais ženklais. Diakritikų vartojami du – akūtas ir laužtinis cirkumfleksas. Kokią nors nuoseklesnę kirčiavimo sistemą įžiūrėti yra gana sunku, nes diakritikai dėliojami anaip tol ne virš kiekvieno atitikmens, net ir tuomet, kai jie pateikiami kaip sinonimų grupė, plg.:

Abtrüñig feyn oder werden atfikreipti Joł: 22,18.
 praftóti Joł: 22,19.
 atfikirti Joł 22,29. Hof: 8,1.
 atpulti 2 Reg: 18,7.20. C 24,1.20. Hof. 7,13. 2 Macc 1.7,
 pabėgti 2 Par: 13,6. C 5,8.
 neřilaikyti Job 24,13.
 pařimėfti Ezech 2,3.
 pamėfti. Dan 9.5.
 atřimėfti. Dan 9.9.
 atřitólinti B 40

Kaip řiokę tokę dėsningumą galima pastebėti tai, kad dařnai akūtu řymimos kirčiuotos veiksmařodęių priesagos (pvz., *-ąuti*, *-ėrti*, *-óti*). Tačiau yra ir analogiřkų nekirčiuotų veiksmařodęių, plg.:

<i>Kirčiuotos priesagos</i>	<i>Nekirčiuotos priesagos</i>
Ab und zu gehen Atřtóti [...] [...] Abwägen. Nuřwėrti Syr: 42,7. At- Pařwėrti. [...] Abwarten Padabóti. Pilnawóti. [...] Ponawóti. Abwařchen mit Wařer Wandenimi nupláuti Num 5,23 Ap- Numazgóti. 1 Cor 6,11. B 40 Ausdauren Iřtriwóti, iřwalóti B 160 Auslunckern Iřwillóti B 169	Abvexiren [...] iřgauti B 40 [Ausfreřen] řich vom Vieh Iřřiefti, atřigauti B 162 [Ausfuttern] [...] Ein Kleyd . Pabuteroti, - rauti B 163 Ausraufchen [...] Págiři iřmėgoti B 170 Ausrrotten [...] iřbrauti [...] B 171

Nėra iki galo aiřku, ar řiais diakritiniais řenkais řymima kirčio vieta, ar tiesiog tam tikros fonetinės garsų savybės (pvz., akūtu pařymėta raidė *e* Kleino gramatikoje reiřkė paprastą *e*)¹³⁹. Tačiau atrodo, kad akūtas neřymėjo nei priegaidės, nei balsės ilgumo (plg. *pařimėfti*, *pamėfti atřimėfti* ir *atřitólinti*, *nurwėrti* iš aukřčiau esančių pavyzdęių).

Lauřtinis cirkumfleksas gana sistemingai vartojamas tik vardařodęių moteriřkosios giminės vienaskaitos kilmininko galūnei *-os*, retsykiais ir *-es* ar *-ies*, vyriřkosios giminės *-aus* ir daugiskaitos kilmininko galūnei *-ų* pařymėti. řiuo atveju taip pat, atrodo, řymima greičiau kilmininko forma, bet ne kirčio vieta, t. y. čia cirkumfleksas atlieka vadinamojo eksplikatyvinio diakritiko vaidmenį¹⁴⁰, plg.:

Achtzig [...] ~ Elephanten. ařtúnų dėřbimis elepantų 2 Macc 11,4.	[Eingang] der Rede Priekalbėjimas, pradžia Kalbós, Prákalba. B 391 Eintráchtig [...] iř wienos řirdiėř Zeph 3,9 B
---	---

¹³⁹ Dėl problemų, susidariusių pirmosiose lietuvių kalbos gramatikose dėl vienodų řenkų vartojimo ir kirčiui, ir fonetinėms balsių savybėms řymėti, plg. Strockis 2007, 95–100.

¹⁴⁰ Kitaip tariant, yra kilmininko linksnio skiriamasis řenklas, kai kuriais atvejais leidžiantis atskirti sutampančias vns. kilm. ir dgs. vard. formas (pvz., řodyje *kalbos*). Dėl lauřtinio cirkumflekso vartojimo ir jo funkcijos senojoje lietuvių rařtijoje řr. Strockis 2007, 89–103.

~ Jahr. atūnis déβimtis Métû. Exod: 7,7. Judic 3,30. [...]	399
~ Mann aβtūnis deβimts Wyrû. 2 Reg 10,24.[...]	
~ Manns Bild aβtūni deβimts Wÿrû Efr: 8,8. B 46	

Apskritai galima pasakyti, kad diakritinių ženklų vartojimas *B* nesistemiškas, veikiausiai iš dalies nulemtas naudotų šaltinių (pvz., lietuviškame Biblijos tekste taip pat buvo šių diakritikų) ir galbūt susijęs ne vien su kirčio vietas, bet ir su tam tikrų morfologinių formų žymėjimu. Kitokio pobūdžio fonetinės informacijos (pvz., tarties nuorodų) *B* pagrindiniame tekste nėra.¹⁴¹

5.1.3. Gramatinė informacija.

Gramatinė informacija *B* mikrostruktūroje pateikiama retai ir nenuosekliai. Dažniausiai duodamos kalbos dalies nuorodos. Kaip ir lemų atveju, jos vartojamos tik tuomet, kai gali iškilti nesusipratimų, pvz., kai viename straipsnyje pateikiami kelių kalbos dalių atitikmenys (dažniausiai – būdvardis irrieveiksmis), pvz.:

Deutfch wokiβkaÿ adj wokiβkas f.c. wyr's mann *B* 346
Heilig βwéntas. adj. βwentāÿ adv. *B* 654
Hoch. aukβtas. 1 Reg 6,2 Kilnus. Adv aukβtaÿ *B* 714
Mürb minkβtas, pa- pritréβes adv minkβtaÿ *B* 920

Tačiau, kaip jau buvo minėta anksčiau, dėl varijuojančio straipsnio sudedamųjų dalių išdėstymo ir jo nenusistovėjusio grafinio pavidalo ne visuomet paprasta tiksliai pasakyti, ar tam tikra gramatinė pažyma skirta atitikmenims įvardyti, ar lemų pozicijoje esantiems, bet žodyno tekste antrą kartą nekartojamiems gramatiniams homonimams atskirti, plg.:

Abtreten. Nulfikreipti Devt. 11, 16. Mal: 2, 8.
Atfikreipti Devt. 11. 28 [...]
Subjt. Atftójimas Ofea 14, 5.
Ärgerlich Piktāÿ
adj Papiktingas, Napÿkatingas, wangus *B* 56
Alaun Kwófas, Alunas
adj: Kwólotas, Kwólingas *B* 61
Anftändig Pridarrus, Pridéras, Pridéringas, Pridtainus.
adv. Prideringaÿ, Prideranczeÿ, Pritiktineÿ *B* 109
Geharnifchter Szarwótas Job 39,21 Szarwótafis. 2 Par 28,14.

¹⁴¹ Tarties nuorodų yra tik papildymuose. Čia nurodomas kai kurių pateikiamų prancūziškų žodžių tarimas, pvz.: *Affairen* lefe Affæren *Gefchäfte*, *Handlungen*, *Verrichtungen* *B* 57.

fuβfi Szarwininkas. B 538

Dar rečiau *B* galima aptikti ne tik atitikmenų kalbos dalies, bet ir gramatinių giminės nuorodų:

Das Tas. *mafc*: *Pronomen* ta *Foem*: [...] B 339

Menšch žmógus. *mas*. žmona *Foem*. [...] B 908

Gramatinei informacijai galima priskirti ir kartais nurodomas vardažodžių moteriškosios giminės formų ir – ypač retai – kilmininko linksnio galūnes, pvz.:

Bebend Bauβtas, bauβta Szirdis bebend Hertz Devt 28,65.

Drebafis *ćio*, *ti ćios*. Hiob 4,4. Jer 50,34 B 196

Böfe Adj Piktas, *ta* Gen 37,2

[...]

Nelabas, *ba*. Skaudus, *i*,

Nelemtas, *ta*.

Gailus, *li*.

Ledókas *ka*

Pa- fupýkes *fi* B 280

Jau buvo minėta, kad labai retai straipsniuose galima aptikti informacijos apie veiksmažodžio formas (kitas negu ta, kuria nurodytas atitikmuo). Tačiau pavyko aptikti tik vieną straipsnį, kuriame nuosekliai pateiktos kelių panašiai skambiančių veiksmažodžių pagrindinės formos:

Anhefften mit Hefften. Kabbemis prikabinti Exod 26,33 [...]

~ mit der Stecknadel. Su Spilka prišėgti, prišėggu.

~ oder annäen Sulu prišėgti, prišėuti.

NB *Prifėkriu*, *ėkiau*, *ėkfju* *ėkti*. Nachspüren.

Prifėkriu, *ėkiau*, *ėkfju*, *ėkti* zureichen

Prifėgiu, *ėgiau*, *ėgfu*, *ėgti* ūchweren

unde Prišėga der Schwur B 97

Labai retai žodyno straipsniuose pateikiama eksplikitinė gramatinė informacija apie sintaksines atitikmenų savybes, jų junglumą (pvz. [*Aufflegen*] *dėti ant ko Num 11,11,17. B 139*). Kur kas dažniau tokio pobūdžio atitikmenų savybės atskleidžiamos atitinkamais pavyzdžiais.

Taip pat yra pavienių pastabų dėl veiksmažodinių atitikmenų priklausymo tam tikroms rūšims:

Breñen ziegel deginti plýtas Gen 11,3 *in fign. act.* [...]

in fign. neutr. dėgti Exod 3,2. etc. B 289

Einfieden *act* iwirrinti

neut iwirti

~ laßen iwirridinti B 398

Erfchüttern *active*. Krėsti, pajuddinti

passive. Pa- drebbėti Ruth 3,8. Wirpėti B 430

Fügen conjugere, copulare. Suraiβoti Exod 26,9

Pritaifyti Exod 36,13 [...]

Transitivum Prifliglaufti Jer 50,3 B 505

Šios pastabos įdomios ne tik todėl, kad rodo Brodovskį neblogai išmanius lietuvių kalbos veiksmažodžių vartojimą ir gebėjus atkreipti dėmesį į skirtingus veiksmažodžių reikšmės aspektus. Jos įdomios dar ir tuo, kad leidžia palyginti Brodovskio terminologiją su to meto lietuviškose gramatikose (Kleino bei Sapūno/Šulco) veiksmažodžiams apibūdinti taikomais terminais, plg.:

Veiksmažodžių rūšys, išskiriamos Kleino ir Brodovskio, bei joms teikiami pavyzdžiai:

	Activa	Passiva	Neutra	Transitiva	Reciproca	Intransitiva
B	Einfieden <u>act</u> iwirrinti B 398 Užkišti Erfchütter n <u>active</u> . Krėfti, pajuddinti B 430	[Erfchütter]n <u>passive</u> , Pa- drebbėti. Wirpėti B 430	[Einfieden] ... <u>neut</u> iwirti B 398 [Breñen] ... <u>in figu</u> : <u>neutr</u> : dégti B 289	[Fügen] <u>Transitivum</u> Prifliglaufti B 505	-	[Brechen] den Hals entzwey. Spranda Sulaužti B 287
KG 83 f., KC 53 f.	wadinnu, mušu	wadinnamas efmi, mušamas efmi	ftowiu, bėgu Neutralia passiva : <i>tampu,</i> <i>ftojūs,</i> <i>pafweikftu</i>	rašydinnu, drafinnu, pykinnu	ginūs, apliginnu	-

Kaip matyti, Kleino gramatikoje išskiriamos veiksmažodžių rūšys tik iš dalies sutampa su *B*. Brodovskis sangražinius veiksmažodžius vadina tranzityviniais, o Kleino jie priskiriami *Reciproca* grupei. Tokios grupės *B* apskritai neaptikta. Tuo tarpu tranzityviniais Kleinas vadina kauzatyvinius veiksmažodžius, kurių Brodovskio žodyne yra, bet jie nepaženklinti jokiais gramatinėmis pažymomis (plg. [*machen*] *fallen Puldinėti B 449*, [*machen lachen Jūkininti B 890* ir *KG: Aliud est Transitivityum, ... jūkinu ridere facio, ich mache lachen/puldinu facio labi, ich mache fallen KG 83*). Kleino gramatikoje taip pat nėra ir intransityvinių veiksmažodžių grupės, kurią nurodo Brodovskis. Tokią grupę išskiria Sapūno/Šulco gramatika, bet priskiria jai visai kitus veiksmažodžius. Čia intransityviniais vadinami įvairiausi sangražiniai veiksmažodžiai. Kitos šioje gramatikoje minimos veiksmažodžių grupės (*Frequentativa, Diminutiva, Permissiva*) Brodovskio žodyne neatsispindi. Haacko gramatika šiuo atžvilgiu iš esmės seka Kleinu, tad ir su jai jokio ryšio

nematyti. Iš palyginimo matyti, kad šioje srityje panašumo tarp Brodovskio nurodomų veiksmažodžio rūšių pavadinimų ir veiksmažodžių skirstymo minėtose gramatikose nėra. Bent jau šiuo atžvilgiu betarpiško ryšio tarp pirmųjų lietuvių kalbos gramatikų ir Brodovskio žodyno nustatyti negalima (dėl *B* santykio su *KC* žr. 6.4. skyrių). Apibūdinant kai kurias lietuviškų veiksmažodžių rūšis Brodovskio, matyt, remtasi savo paties lotynų ar vokiečių kalbų gramatikos žiniomis.

Kaip dar vieną žodyne teikiamos gramatinės informacijos porūši reikia paminėti platesnius lietuvių kalbos gramatikos ar žodžių darybos komentarus, pasitaikančius keliuose *B* straipsniuose. Tokių komentarų yra prie lemos *Ja B* 735 – čia išaiškinta, kad lietuvių kalboje į klausimą, prasidedantį žodžiu „ar“, atsakoma ne žodeliu „taip“, bet pakartojant klausime esantį veiksmažodį, plg.:

Ja [...]

NB. die Littauer haben im Gebrauch die Particulam Ja. mit dem Verbo zu exprimiren, mit welchem sie befraget werden. v. g.

Wiltu eßen ar nori walgýt? Ja. Nóru.

Haftu deine Arbeit verrichtet? Ar atlikkai ľawo Darba

R Ja, Aß atlikkau [...] *B* 735

Prie prielinksnio *Im B* 749 lotynų kalba pateiktas paaiškinimas dėl santykio tarp vokiečių kalbos prielinksninių konstrukcijų su *Im* ir lietuvių kalbos vietininko vartojimo, plg.:

NB Lithvani particulam Germanicam

Im. plerumq[ue] per Ablativum localem Substantivi, cum

qvo conjuncta, exprimunt. v. g.

Im Somer Wafarije.

im Buch Knýgofe. *B* 749.

Prie veiksmažodžio *pflagen B* 975 pateikta išsami informacija apie konstrukcijų su šio veiksmažodžio būtuojų laiku vertimą į lietuvių kalbą.

Tuo tarpu nurodymų dėl atitikmenų darybos yra pateikta prie priešdėlinių veiksmažodžių grupių (pvz., prie veiksmažodžių su *Herab- Sic et omnia compofita ex fuo simplici præfixa Particula Nu vel Zemyn componunt[ur]* *B* 666). Tokių pastabų yra prie keleto priešdėlinių veiksmažodžių grupių raidės *H* atkarpoje. Minėtus darybos komentarus tik sąlygiškai galima laikyti žodyno straipsnio elementu, nes jie žodyne pateikiami atskira eilute ir skirti ne vienam konkrečiam žodyno straipsniui, bet visai analogiškų straipsnių grupei.

Yra ir darybinių pastabų apie žodžių junginių sudarymą bei vertimą, pvz., po paskutiniojo abėcėlės tvarka pateiktos žodžių junginių grupės su lema *klein* elemento (*Klein Zeit. trumpos Cžėfas Job 24,24 ψ 8,6*) yra toks komentaras: *Und fo weiter Involve Subst et præpone Klein mažas in eodem Genere, Numero et Casu fo haftu es, es wære zu weitläuffig alle Wort hieeinzufoetzen, ich wil nur einige hinzufetzen wie folget B 801*. Tokios darybos pastabos labiau derėtų kalbos mokymo vadovėlyje negu žodyne. Sąsajos su mokymo praktika *B* išryškėja jau ne pirmą kartą, todėl reikia manyti, kad ir čia pasireiškė Brodovskio mokytojiška dvasia ir poreikis ne tik pateikti leksikografinę medžiagą, bet ir informuoti skaitytoją apie kai kurias lietuvių kalbos savybes.

Apskritai gramatinės informacijos pateikimą žodyno mikrostruktūroje galima charakterizuoti kaip nesisteminę ir gana padriką. Gramatinės informacijos autorius aiškiai nelaikė būtina leksikografinio veikalo sudėtine dalimi. Jos pateikimas žodyne nebuvo savitiksliis – ji teikta kaip pagalbinė priemonė tais atvejais, kai galėjo kilti pavojus, kad skaitytojui bus sunku susigaudyti, kurią atitikmens formą jam pasirinkti, ar nepavyks suprasti, kur slypi nedideli atitikmenų reikšmės skirtumai. Vienas kitas žodžių darybos ar kokių nors konstrukcijų vertimo komentaras taip pat vertintinas greičiau kaip atsitiktinis pastebėtų dėsningumų užfiksavimas, bet ne kaip sistemingas mėginimas atskleisti lietuvių kalbos savybes.

5.1.4. Reikšmių skyrimas.

Vienas iš *B* žodynui būdingų ir dideliu jo privalumu laikomų bruožų yra vienai lemai duodamų lietuviškų atitikmenų gausa. Daugiau atitikmenų pateikiama visų pirma tais atvejais, kai daugiareikšmis žodis lemuojamas tik vieną kartą, o jo reikšmių spektras atskleidžiamas atitikmenimis. Tačiau kartais ir siauresnės reikšmės lemai pateikiami keli sinonimiški atitikmenys, pvz.: *Einfordern die Schuld. Skola atpraßyti, fupraßinėti, Supraßyti, atfkólyti B 391*. Sinonimų ar artimos reikšmės atitikmenų grupėje nesilaikoma jokios vientisos išdėstymo tvarkos, išskyrus pirmenybės teikimą Biblijos atitikmenims. Retais atvejais atitikmenys numeruojami mažosiomis raidėmis

arba skaičiais, tačiau tokių atvejų taip pat pasitaiko tik žodyno pradžioje (pvz., lemos *Acker B 49* atitikmenys pažymėti mažosiomis raidėmis *a, b*, lemos *Bösfewicht* atitikmenys sužymėti arabiškais skaitmenimis¹⁴²), pvz.:

Bösfewicht. 1. Neprietėlus. 1 Sam 20,30

Du Böfwicht. Tu Nėprietelau, tu newidone, tu nekrifzone, tu Smirde

~ 2 Wėbans nėprietėlus 2 Macc 4,19. C 9,13

~ ~ 3mogus 2 Macc 14,28

~te Lüge Wėbano 3mogaus mellawimas 2 Macc 14,27

~ 3 Szalbėrus Suf χ 32

~ 4 piktafis. Eph 6,16, Joh 2,13,14 B 282

Kai vienai lemai pateikiami keli atitikmenys, išskyla ne tik jų išdėstymo tvarkos, bet ir jų reikšmių diferencijavimo, tikslesnio santykio su lema bei kitais atitikmenimis klausimai. Brodovskio žodyne ši problema ne visur yra įsisąmoninta ir į ją atsižvelgiama ne visuomet: dažnai giminingos reikšmės atitikmenys (taip pat ir kontekstiniai) tiesiog išvardijami, neteikiant jokio patikslinimo dėl jų reikšmės skirtumų arba paliekant skaitytojui pačiam atsirinkti reikšmes iš iliustracijų.

Vis dėlto kartais atitikmenų reikšmės skyrimo problemą mėginama spręsti. Tai daroma keliais būdais:

- a) Dažniausiai atitikmenys skiriami nurodant vadinamąjį kontekstą (įvardijant kolokatus, jų kategorijas arba objektus, apie kuriuos kalbant vienas ar kitas žodis turi būti vartojamas). Konteksto nuorodos gali būti teikiamos ir vokiečių, ir lotynų kalba, kartais ir kombinuotai. Formuluočės nėra tvirtai nusistovėjusios, nors kiek dažniau už kitas pasitaiko lotyniškos frazės su prielinksniu *de* (liet. *apie*), plg. skirtingus konteksto pateikimo būdus:

Allerdünnefter <i>von fließenden Dingen.</i> fkŷftcziaufefis ----- <i>v[on] Geweben</i> Recžiaufas B 65 Alt [...] Alt werden Paľėfti, iľkarľti. <u><i>Uľurpat[ur] de marib[us]</i></u> . Iľ- bobinti <u><i>dicit[ur] de mulieribus</i></u> Paľėfti Eľa 65,22 B 75	Männlein Wyr's. Gen 1,27. Patinėlis Gen 6,19 ğ uc 2,23ğ wyrėlis. <u><i>de hoe</i></u> v. Patinėlis l waiwaras <u><i>de beľtiis</i></u> B 897 Mejer Kertejas l kirtejas, kirtik's. <u><i>mit der Senfe</i></u> Piowikkas, Piowejas <u><i>mit der Sichel.</i></u> B 912
Ausrotten iľgailğinti Gen 17,14 etc. iľweilfi. [...] Iľbrauti <u><i>de herbis folum uľurpat[ur]</i></u> B 262	Mund Burma Levť 24,12. Exod 4,12 <u><i>de hominibus</i></u> Naľrai Num 22,28 <u><i>de brutis ac animalib[us]</i></u> Apoc 12,15

¹⁴² Lemų *bereiten B 220* ir *befchlagen B 228* atitikmenys sunumeruoti vėliau kita ranka.

	Snap's Gen 8,11 <u>de avib[us]</u> Nafrai Num 16,30 <u>terræ tribuit[ur]</u> Apoc 12,16 Burna ψ 135, 17 <u>de Idolis B 925</u>
Empfangen <u>concupere</u> apfieiti Gen 30,38,39 <u>dicit[ur]</u> von Schaafen. praflideti <u>de homine</u> Num 11,12. Job 3,3 B 407	Nieder hangen Nudriпти <u>de aegroto</u> Nunerti <u>de Oculis</u> nulenkti <u>de capite</u> [...] B 947

Kitas tokio pobūdžio pavyzdys – *B* sistemingai nurodomos dvi žodžio *führen* (dažnai ir *fahren*) ir jo priešėlinių vedinių reikšmės, nes lietuvių kalboje jam gali atlikti keli veiksmažodžiai, plg.:

[Herab]führen <u>curru</u> nuwėbti <u>manu</u> nuwėbti B 665	[Hindurch]führen perwėbti <u>curru</u> <u>manu</u> perwėbti B 704
[Heran]führen <u>curru</u> At- priwėbti <u>manu</u> at- priwėbti B 667	[Hinüber]führen pergabenti 2 Sam 19,18 <u>manu</u> perwėbti [...] <u>curru</u> Wėbti [...] B 709

Yra ir tokių atvejų, kai kolokatai nurodomi lietuvių kalba (su vertimais į vokiečių kalbą), pvz.:

Deutlich wokiška adj wokiškas *fc. wyr's mann B 346*
Düñe. Rétas *fc Audims* Gewebe Réta *3ole* düñ Kraut Rétti *Jawai* düñes Getrejd
Plon's, na *fc lenta* Brett. plona *Odéle* düñ Fell Efa 40,22
Smulkus, ki *fc Duna* fein Brodt
leilas, laibas *3mogus* Menfch
Skýltas, ta. *Jukka* Suppe
~ Allus düñes Bier [...] B 369

Skirtingi atitikmenys kartais atskirai net nevardijami, bet pateikiami kaip žodžių junginys su būdingu lietuvišku kolokatu ir junginio vertimu į vokiečių kalbą (nors pateikiama dažniausiai įprasta žodyno kryptimi, t. y. pirmiau vokiškas žodžių junginys, paskui lietuviškas), pvz.:

Gebacken[e]s. Képtas Lev 2,4,5, c 6,21. 1 Reg 15,22
Allerleÿ Gebäckens wiffoki Pyragai Gen 40,17
~ Beere[n] *Kraußes d3owintos*.
~ Brodt *Kepta duna*
~ Stein *Akmũ degintas*
~ Ziegel *Plýtas degintas*. B 527

b) Kartais lietuviškų atitikmenų reikšmės mėginama atskirti pasitelkiant lotyniškus, rečiau – vokiškus atitikmenis. Viename straipsnyje gali būti vartojamos kelios kalbos, pvz.:

Bier Allus. Pýwas <u>pr[roprię]</u> <i>Stadtbier</i> und Allus <i>Landbier</i> B 259 Gahr <u>l. coctus</u> Ißwirres, fi Das fleifch ißt fchon gahr méfa jau ißwirrufi	Gebrauch. Wartójimas <u>ufus</u> . Budas <u>modus</u> . Nauda Pa- įjunkimmas. B 530 Kind, Kinder. Kudikis heißt <u>puer et puella</u> . Waikas, waikėlis <u>puer</u> : it Sunus, Sunėlis <i>Sohn</i> ,
---	--

<p><u>2. affatus.</u> Iškeptas, ta Išképes, pufi Der Braten ift schon gahr Pecžanka jau išképufi</p> <p><u>3. Totus</u> vid Gäntzlich et Gantz und gahr B 517</p>	<p>Mergaite, Mergéle, Mergÿte, Merguze <u>puellula</u> <u>item</u> Dukte, Duktéle, Dukczutte Tochter, Tochterlei[n] B 780</p>
---	---

- c) Dar kitais atvejais lietuviški atitikmenys aiškiami juos parafrazuojant, aprašant šiuo žodžiu žymimą realybės objektą arba situaciją, kurioje atitikmuo gali būti vartojamas, pvz.:

[Acker] Scholle Gruntas, Woga.

Grodai *wens hart gefroren ift.* B 52

Auffbringen. *Utunt[ur] hoc verbo Textores.* Užriefti B 177

[Baum] Stañ Kamiens *oder das dicke End von dem abgehauenem Baum*

der Stañ, *welcher in der Erd bleibt von dem Abgehauenen Baum* Kėlmas. B 194

Danck fagen dėkawoti 1 Cor 14,17 [...]

Atdekawoju *reciproce gratias ago*

atfidėkawoju *cum gratiarum actione ab aliquo difcedere, oblato officio renunciare* B 326

Heller, Teich. Koželka, Prudas, Ezerėlis v.g.

Ezers fawwalnink's l. bedugnis *Eine See was nicht gemacht ift und kein Thañ vor hat.*

Prudas *Ein Teich mit dem Thañ.*

Koželka *ein klein Heller der gegraben ift.* [...] B 661

Kai kuriuose straipsniuose derinamos skirtingos atitikmenų tikslinimo priemonės, plg.:

Anführung U₃- Priwedimas lc: manu

curru. Priwežimmas.

verbis Priminnimas.

manuductio Pamokinnimas. Pamókflas B 90

Tuo tarpu hiperonimai, sinonimai kaip reikšmės tikslinimo priemonės sutinkamos žodyno makrostruktūroje ir diferenciuoja homoniminių ar poliseminių lemų reikšmes.

Kartais kotelksto nuorodos ar reikšmės parafrazės teikiamos ir pavieniams atitikmenims – galbūt todėl, kad jie autoriui pačiam atrodė neaiškūs ar buvo rečiau vartojami, pvz.:

Bißen verb žilóti Eft *proprium pecoris, quando ob nimium Solis aestum hinc inde currunt.*

Das Vieh bißet Banda žiló? B 264

Kleu Winder Wijurkus. *Es ift ein klein Hóltzchen an beyden*

Enden ein Klein Lochchen da mañ den Zwirn durchzieht, wen mann auff die Kleu winden wil B 802

Lauren ad Lawren Pa- tỳkoti Sellinėti *wird gebraucht wenn ein Jäger oder Schütze auff's Wild lauret.* B 850

Tai, kad Brodovskio žodyne yra aiškiai pastebimų mėginimų spręsti multiekvivalentiškumo problemą ir skirti kelių viename straipsnyje teikiamų lietuviškų atitikmenų reikšmes, rodo, jog autorius rengė žodyną, turėdamas

omenyje adresatą, kurio gimtoji kalba nebuvo lietuvių (lietuviui šių skirtumų aiškinti nebūtų reikėję). Žiūrint iš formaliosios pusės, lietuviškų atitikmenų reikšmių skyrimas dar nėra labai išstobulintas, atitikmenų reikšmių diferencijavimo sistema nenuosekli. Tais atvejais, kai žodyno autorius nusprendžia patikslinti atitikmenų reikšmes, daro tai nesilaikydamas vienodų principų, varijuoja ir tikslinimo būdas, ir kalba. Taigi ir šiuo atžvilgiu Brodovskio žodynui būdingas nesistemingumas. Antra vertus, jau pats mėginimas diferencijuoti atitikmenų reikšmes straipsnio viduje Brodovskio žodyną leksikografinės technikos prasme išskiria iš kitų to meto rankraštinių ir spausdintų (Haacko *Vocabularium*) vokiečių–lietuvių kalbų žodyną, kur atitikmenų diferencijavimo visai nėra ar yra tik užuomazgos (C).

5.1.5. Ilustracijos.

Kita svarbi ir gausi žodyno straipsnyje teikiamos informacijos grupė – žodžių vartojimo iliustracijos. Iliustracijų apimtis ir pasiskirstymas žodyne nereguliarūs. Kai kuriuose straipsniuose galima priskaičiuoti kelias dešimtis pavyzdžių (pvz., *Hertz B* 690–692, *Kind B* 790–791, *Kopff B* 811–812), kituose (pvz., tikrinių žodžių straipsniuose) – visai nėra. Iliustracijos pateikiamos abiem kalbomis, tačiau skiriasi priklausomai nuo to, ar rodo lemos žodžio vartojimą ir pateikiamos su vertimu į lietuvių kalbą, ar iliustruoja lietuvišką atitikmenį, o vokiškas tekstas pateiktas tik kaip lietuviškos iliustracijos vertimas. Pirmojo tipo iliustracijoms priklauso visų pirma Biblijos citatos, taip pat įvairios struktūros vokiečių kalbos žodžių junginiai, kolokacijos, pastovieji junginiai ir posakiai, pvz.:

Gedancken Mýflis Devt 31,21 [...]	hohe Gedancken hab[en].
Duma. ψ 33,10,11. [...]	Ich bin in d[en] Gedancken. aß tai
alle ihre Gedancken sind. JB vieno	mißliju.
dumoja ψ 56,6	der gehet in tieff[en] Gedanck[en].
unfeelige Gedancken nelaba mýflis	Duma gilli
Ezech 11,2	Einem Gedancken machen.
tolle Gedancken durna Mýflis Sap	Ihm selbt keine Gedanck[en] mach[en].
11,16	Ihm taufenderley Gedancken mach[en.]
die Gedancken im 3aum halt[en].	eitele Gedanck[en] Niekingos Dumas B
Mýflis waldýti Syr 23,2	531–532
Schwere Gedanken Smutna Szirdis Syr	
34,5	
mancherley Gedancken Tuleropos	
Mýflis Syr 40,5	

Kai kurie vokiečių kalbos žodžių junginiai pateikti net be lietuviškų vertimų – ilgesniems autorius yra palikęs po tarpelį vietos, tikėdamasis, matyt, vėliau rasti tinkamą posakio vertimą ir jį įrašyti (pvz., prie lemų *können* B 812, *lernen* B 867, *Machen* B 889).

Yra ir iliustracijų, prilygstančių ištisam sakiniui, pavyzdžiui, prie lemos *Kalb: das Kalb lernt freßen Werßis l Telÿcze mokinnafi éft' B 767*; prie lemos *machen: Gefchenck[e] machen die Sehend[en] blind Dowanos apjékinn' matanczûfus Exod 23,8 B 890*; prie lemos *Macht: zu verkauff[en] hat er nicht Macht pardûti jam ne walle Exod 21,8 B 891* ir kt. Kaip matyti, tai gali būti ir kasdienės, šnekamosios kalbos, ir Biblijos pavyzdžiai. Ne visuomet galima aiškiai apibrėžti motyvą, kodėl pavyzdžiu pasirinktas visas sakinytis, vis dėlto dažniausiai galima numanyti, jog tokį autoriaus pasirinkimą nulėmė siekis pateikti tikslesnį vokiško pasakymo ir lietuviško atitikmens santykį.

Antrojo tipo iliustracijos, skirtos visų pirma atitikmenų vartojimui atskleisti, yra kiek retesnės. Jų buvimas ne tik liudija autoriaus dėmesį lietuviškajai žodyno daliai, bet ir gali būti interpretuojamas kaip dar vienas signalas, kad žodyno rengėjas galėjo naudotis lietuviškai–vokišku šaltiniu. Tokiais atvejais, kai teikiami visų pirma atitikmenų vartojimą iliustruojantys posakiai, žodyno krypties pasikeitimas (išeities tašku tampa lietuvių kalba) kartais įgauna ir atitinkamą formą – lietuviškas posakis teikiamas pirmoje vietoje, o vokiškas (jeigu jis apskritai yra) – po jo. Tai dar labiau sustiprina įspūdį, kad kartais Brodovskis pasitelkdavo ir lietuvių–vokiečių kalbų šaltinį, pvz.:

Almoſe, Donis, Kalèda, Almužnai [...]
Be Kaledojam Wir bitten umb eine Gabe B 69

Biber Wèbrus
Ne Wèbrus pabezdèjes pabèg B 258

Blind Aklas 1 Exod 4,11.
Aklafis, aklóji Lev 19,14.
Apjékes apjékuſi. [...]
Aklas Wokietis Ein blinder Teutfcher.
Akla Troba Ein Hauß ohne Fenſter.
Aklinai prigères. Er iſt blind Voll B 270

B teikiami žodžių vartojimo pavyzdžiai skiriasi ne tik pagal funkciją (t. y. pagal tai, kurios kalbos vartojimą jie iliustruoja), bet ir pagal kalbinę vertę. Kai kurie jų pirmiausia yra iliustruojamojo pobūdžio ir demonstruoja labiau žodžio pavartojimo kokiame nors kontekste ar šaltinyje faktą negu atskleidžia apie jį ar jo vertimo galimybes ką nors naujo. Tokią funkciją *B* atlieka kai kurios Biblijos citatos, pvz.:

Heimlich adj. 1 Secretus 2. Occultus vg.
 ~ Wort Paflieptas 3ódis Job 4,12
 ~ Weißheit Pafliepta Išmintis Job 11,6 ψ 51,8
 ~ Rath Gottes pafléptas Ródas Diewo Job 15,8
 ~ Stück pafléptas Daiktas Job 15,11
 ~ Sünde pafléptas Griekas Job 20,11
 ~ Gabe Paflépta Dowana Prov 21,14 *B* 656

Rasend Kleidunas

~ machen dukinti

die Kunft macht dich rafend. Diddis Mókflas tawe dukin Act 26,24 *B* 995

Vis dėlto reikia pasakyti, kad dauguma Brodovskio pateiktų Biblijos ir beveik visi nebibliniai žodžių vartojimo pavyzdžiai yra lingvistine prasme gana informatyvūs ir paprastai neblogai nusako lemos (dažnai – ir atitikmens) gramatines ir semantines savybes, atskleidžia vartojimo ir/arba vertimo į lietuvių kalbą ypatumus. Tokių pavyzdžių vaidmenį daugiausia atlieka įvairios kolokacijos, sustabarėjusios konstrukcijos, pastovieji žodžių junginiai, o kartais tiesiog šiaip įdomesni ar tiesiogiai neišverčiami žodžių junginiai ar posakiai¹⁴³, pvz. (plg. taip pat pavyzdžius aukščiau prie *Gedancken*):

Anfang. Pradžia Gen 10,10 ψ 111,10 &c: Pradėjim's, Praflidėjimas. am Anfang iš Pradžios Gen 1,1. 5 ~ ~ der Erndte Kaip dągas praflidėjo 2 Sam 21,10. im Anfang. Pradžoj' et Pradžoje Prov 8,22. Jer 26,1. &c: vom Anfang. nū Pradžios Devt 11,12. von Anfang Iš Pradžios Devt 33,27. &c: Nū Pradžios Prov: 8,23 &c 10, Pradžoj' Efr 4,6. iš pirmgado. von Anfang biß zum Ende nū Pradžios ikki gálo. von Anfang der Welt. Nu Pradžios Swieto Ebr 9,26. Anfang <i>B</i> 89	Jahr. Met's Gen 1,14 [...] Es íft schon ein Jahr, daß er geftorben íft Jau métai, kaip numirre auff 1 Jahr ant Métu 2 Jahr ~ dweju Métu [...] Im Jahr Chriſti l. Anno Mete Kriſtaus, Mete po užgimimmo Kriſtaus In einer Jahres Frift. Wiename Mette. Ins ander Jahr geh[en] i antra Méta eiti Über 6 Jahr feyn daugiaus ne beßu métu buti. Zehn Jahr alt deßimt' Métu lén's Er íft beÿ Jahre[n] Jau lén's <i>B</i> 738
--	--

¹⁴³ Dėl to, kokiais kriterijais remdamasis Brodovskis rinkosi pavyzdžius iš konkordancijų ir Biblijos, plg. 6.1 skyrių.

Angebrandt Priřwilles, fi. Ezech 24,6. Priřwillintas.	Klage. actio accusatio. Skundas Act 25,7 was bringt ihr für Klage ka turrit' skuft Joh 18,29
Priřwillims Ezech 24,11,12. Pa- Pridėges. [...] das Brodt iřt angebrandt. Dūna padėguři. die Kořt iřt angebrandt Strōwa priřwilluři. Ein angebrandter Menřch. Padėges řmōgus. Diewo pakorōt's Ugnelė B 91	es war Klage kořen buwo apkuřtas Gal 2,11 řo jemand Klage hat wieder d[en] ander[n] Jeř kas Skundōs tur priėř kitta Coll 3,13 Keine Klage niř an Sundos ne priimk 1 Tim 5,19 B 796

Iliustracijų apřvalga rodo, kad Brodovskis greičiausiai neturėjo aiřkiai apibrėžtos koncepcijos, kokie kalbiniai vienetai turėtų būti teikiami řodyno straipsnio iliustracijų dalyje. Nebuvo griežtai nusistatęs, ar pavyzdžiai bus duodami tik vokiřkoms lemoms, ar ir lietuviřkiems atitikmenims iliustruoti. Tačiau řodyno autorius daug kur stengėsi pateikti ne bet kokius, bet įprastus, nusistovėjusius arba sudėtingesnius ar sunkiau išverčiamus řodžių junginius bei sakinius. Kadangi kaip řaltinis buvo naudojama Biblija ir jos vertimas, galimas dalykas, kad dalis řodžių junginių pateko į řodyną labiau remiantis řio řaltinio autoritetu negu lingvistiniais sumetimais. Tačiau net ir Biblinės iliustracijos dažnai gana informatyvios kalbine prasme. Kalbant apie iliustracijas išryřkėja būdingi Brodovskio řodyno leksikografinio metodo bruožai – griežtų atrankos kriterijų stoka, kartais perteklinės informacijos pateikimas, řodyno krypties kaitaliojimas.

5.2. Pavieniai mikrostruktūros elementai.

5.2.1. Pastabos dėl atitikmenų kilmės.

Brodovskio řodyne yra viena kita pastaba dėl kai kurių atitikmenų kilmės. Daugiausia yra pažymėta polonizmų, vienas kitas germanizmas (plačiau apie įvairių kalbų skolinius Brodovskio řodyne plg. Drotvinas 2009, XXXIV–XXXVII), pvz.:

Dirne [...] Panna a Pol. Panna B 353;
Einwohner. Sufiedas Gen 19,25. a Pol Sařiad [...] Obiwatėlis a Pol Obiwatel B 400,
Geřtatten. [...] Pařweliři *polon.* B 570;
Jungfer l Jungfrau [...] Jumprowa *ex Germ.* Panna *ex Polon.* B 764
Yra ir kitaip įformintų germanizmų, plg.:

Ähr řpitzzen abdrefchen, oder pucken. Paifyti. *Germanizantes dicunt* pukkōti v g Gerřt B 55

Almoše, Donis, Kalėda, Almužnai *Germanizantes Litth*: [...] B 69

Kadangi tokios pastabos žodyne skirtos turi tik kai kuriems germanizms ar polonizms¹⁴⁴, tai ir šiuo atveju reikia kalbėti ne apie būdingą leksikografinio metodo bruožą, bet apie atsitiktines, spontaniškai atsiradusias pastabas.

5.2.2. Stilistinės pastabos.

Dar retesnės už etimologines yra pastabos, kurias sąlygiškai galima pavadinti stilistinėmis. Jos pateiktos vos prie keleto atitikmenų. Pavyzdžiui, kelis kartus yra pažymėta, kad žodis turi menkinamąją reikšmę, pvz.:

Alter Mann. Sen's Wÿrs, Sennuttis, Sénis.

Žillis, dėdas.

Scomatice Sen's Strupas, Strupas, Glupas,

Senbobinnis, Sakruβelis, Sakraukelis. Weib B 75

Altes Weib. Senutte, Moczutte, Senóji, Séne, Dėde. Senna Skÿle, nauja Sule.

Scomatice Boba, Bobutte, Sarukele, Sadiržele,

Kuprone, i Kruwa Sulėnufi Boba,

Czerna Boba, Czernoji Boba, Sapuwele. B 75

Faul, Fauler [...]

Du Faules Aas. M. tu Maita F tu Stėrwa. *Od[er] böß* tu rambe etc. B 454

Tačiau į daugumą kitų stipresnių žodžių ar keiksmažodžių Brodovskis žiūrėjo su mokslininko nešališkumu ir susilaikė nuo stilistinių pastabų (plg. *Fotze* straipsnį B 491). Tiesa, žodyne dar yra keletas pastebėjimų apie lietuvių būdą ir moralę apskritai (pvz., prie lemą *Fluch* B 485–486 iliustruojančio keiksmažodžių sąrašo), bet šie pastebėjimai jau nebe lingvistinio, bet etinio pobūdžio.

Dar keliose vietose pateikta pastabų dėl tam tikrų posakių vartojimo perkeltine reikšme, plg. *Gehen* straipsnis B 540, prie posakio *Eik pamaži, ne nuffikulk kóju* yra paaiškinimas ir pastaba *alles ironice*.

Taigi ir čia galima kalbėti tik apie atsitiktines nuorodas, bet ne apie autoriaus sąmoningus ketinimus išskirti vieną ar kitą leksikos sluoksnį.

5.2.3. Nuorodos į kitas žodyno vietas.

Savarankiška straipsnio sudedamąja dalimi galima laikyti nuorodas į kitas žodyno vietas. Nuorodų forma nėra tvirtai nusistovėjusi, vartojamas

¹⁴⁴ Pvz., nėra pažymėta, kad *Owmiftras* (*Hoffmeister* B 719 atitikmuo), yra germanizmas ir kt.

daugiausia lotyniškas žodis *vide* (liet. *žiūrėk*) arba jo trumpiniai *vid.* ir *v.* Kartais pasitaiko formuluotė *vid. sub* (liet. *žiūrėk ties*).

Nuorodiniai straipsniai gali nukreipti žodyno skaitytoją į kitą lemos žodžio ortografinį variantą arba į lemos žodžiui sinonimišką lemą, pvz.:

Malen pingere vid Mahlen.
Maler vid Mahler *B* 895
Mannigfaltig vid Manchfaltig l Mancherley
Männiglich vid Jedermann
Mannigmahl vid Manchmahl *B* 897
Nachschütteln vid Nachschütteln *B* 932
Retrade vid Zuflucht *B* 1015

Paprastai nuorodinį straipsnį sudaro tik lema ir nuoroda į tą žodyno vietą, kur galima rasti sinonimiškos ar kitaip rašomos lemos atitikmenis. Tačiau kartais nuorodos pridedamos ir prie pilnaverčių žodyno straipsnių, jau turinčių savo atitikmenis ar kitų sudedamųjų dalių, plg.:

Mahr Slogintoja vid *Maar pl.* *B* 895
Mandat. Pawelijimas, Liepimmas, ifakymas, vid. Gebiht. *B* 896
[Mürb] werden vid *pl Mirbe* *B* 920

Tokiais atvejais nuorodos į kitą žodyno vietą turėtų būti susijusios su papildoma informacija, kurios skaitytojas tikisi, sekdamas tokia nuoroda. Tokią intenciją liudija ir papildomai pridedamas trumpinys *pl* (lot. *plus*, liet. *daugiau*). Pirmasis pavyzdys su lemomis *Maar* ir *Mahr* tai patvirtina – prie *Maar B* 889 pateikti dar 3 papildomi lietuviški šio žodžio atitikmenys. Tačiau Brodovskio žodyne ne visos nuorodos atitinka šią intenciją. Kai kurios jų įdėtos tik formaliai, ir jokios papildomos informacijos nurodytoje vietoje skaitytojas neranda. Taip yra trečiajame iš aukščiau nurodytų pavyzdžių. Prie lemos *Mirbe B* 914 apskritai nėra pateikta nė vieno lietuviško atitikmens, taigi nuoroda yra niekinė.

Nuorodos gali būti nukreiptos ir į ankstesnius, ir į pagal abėcėlę toliau esančius žodyno puslapius, vadinasi, rengdamas šią žodyno versiją autorius jau turėjo visą žodyno medžiagą, jo bendrą vaizdą ir bent apytikriai žinojo ar galėjo pasižiūrėti, kas švarraštyje bus toliau. Tačiau, kaip rodo aukščiau pateiktas *Mirbe* – *Mürbe* pavyzdys, Brodovskis pats netikrino, ar visos nuorodos iš tikrųjų „veikia“.

Kai kurios nuorodos yra kiek konkretnesnės ir nurodo, kokio pobūdžio informacijos galima ieškoti kitoje žodyno vietoje, pvz.:

Pirag l Weißbrodt. Pirag's *vid Pro* Weißbrodt B 980

Apibendrinant galima pasakyti, kad Brodovskio nuorodų sistema nėra nuosekli, ne visuomet veiksminga ir savo ruožtu patvirtina jau ne sykį išsakytą pastebėjimą, kad žodynas turi kai kurių leksikografinės technikos trūkumų.

5.2.4. Metaleksikografinės pastabos.

B yra pastabų, komentuojančių ne žodyne teikiamą leksiką, bet pačią žodyno struktūrą. Jos įvardija kokius nors žodyno struktūros vienetus, padeda skaitytojui geriau susigaudyti pateikiamoje medžiagoje. Tokios pastabos nėra žodyno straipsnio sudedamoji dalis, bet priskirtinos žodyno metatekstui. Tai gali būti kokios nors teminės žodžių grupės (nomenklatūros) pradžioje duodamas komentaras, nusakantis teikiamos medžiagos pobūdį: *Folgen die Handwercker, Künfpler und dergleichen*, lema *Handwercker* B 631; *Folgen die in der Bibel befindliche und andere Länder*, lema *Land* B 836. Ne visos grupės prasideda tokiu įvadiniu sakiniu, kai kuriais atvejais įvadui pakanka tik lotyniško trumpinio *v. g. (verbi gratia, liet. pavyzdžiui)* (lema *Fisch* B 437), o kai kada žodžiai pradedami vardyti be jokio įspėjimo, pvz., uogų pavadinimai ties lema *Beer* B 200, vyriški vardai prie lemos *Nahme* B 936 (vardų pobūdį komentuojanti eilutė: *1. männlich[en] Geschlechts* prirašyta vėliau, tuo pačiu rašalu kaip ir moteriški paraštėje pateikti vardai).

Metaleksikografinėms nuorodoms galima priskirti ir nuorodas į žodyno šaltinius, pvz., į lietuvių–vokiečių kalbų žodyną (*Gevatter* B 575: [*zu Gevatter stehe[n] i kumus stowėti. apgėlėti vid plura in Lex: Lith: Germ: Sub Apgėlai hievon*]) ar priešodžių rinkinį (B 304p).

Kai kurie Brodovskio žodyno komentarai atlieka išsyk kelias funkcijas: metaleksikografinę (komentuoja žodyno struktūrą) ir vertinimo (išreiškia autoriaus požiūrį į teikiamus kalbos reiškinius). Pavyzdžiui, prie lemos *Fluch* pateiktiems keiksmams duodamas toks įvadinis sakiny: *die bey den Littauern leyder gantz bekandte und gemeine Flüche alß* B 485. Žodis *leyder* šiame

komentare atspindi žodyno autoriaus – mokyklos mokytojo – apgailestavimą, kad lietuviai dideli nepraustaburniai.

Nemažai metaleksikografinių pastabų yra atsiradusios peržiūrint žodyno švarraštį ir jį pildant. Dauguma jų adresuotos būsimam žodyno perrašinėtojiui ar redaktoriui. Dalis tokio pobūdžio pastabų – tai įvairių ženklų forma teikiami nurodymai dėl straipsnių ar atitikmenų, kuriuos reikia įterpti į žodyno abėcėlinį registrą ar į straipsnio vidų. Tačiau yra ir išsamesnių komandų, pvz.: *vid plura Pag feqq: post köftlich fignum x und setze hier B 815*. Tokios pastabos rodo, kad žodyno autorius neketino sustoti tobulinęs žodyną ir arba pats rengėsi jį dar kartą perrašyti, arba tikėjosi, kad jį perrašinės ar tvarkys kas nors kitas. Todėl stengėsi būti kritiškas ir tiksliai nurodyti visus jam užkliuvusius struktūrinius netikslumus.

5.3. Patarlės ir priežodžiai B.

B esančios patarlės ir priežodžiai taip pat turėtų būti priskirti straipsnio iliustracijoms, nes ir jie demonstruoja lemuojamo žodžio (arba atitiktens) vartojimą tam tikrame kontekste. Vis dėlto patarlės ir priežodžiai peržengia iliustracijų ribas, nes turi ir savarankišką vertę. Ją Brodovskis pabrėžia žodyno pavadinime, teigdamas, kad žodyne pateikiama daugiau negu du tūkstančiai patarlių bei priežodžių ir per šimtą mįslių (*zwey Taufend Proverbia und ueber ein Hundert Aenigmata Lithvanica*). Kadangi išliko tik dalis Brodovskios žodyno, neįmanoma pasakyti, ar žadėtasis patarlių skaičius iš tikrųjų jame buvo. Brodovskio žodyno smulkiąją tautosaką išspausdinęs ir patyrinėjęs Lebedys, manė, kad patarlių galėję būti ir kiek mažiau (Lebedys 1956, 23). Zinkevičius suskaičiavo, kad žodyne pateikta daugiau kaip 1100 patarlių ir priežodžių bei per šimtą mįslių (Zinkevičius 1990, 254).

Brodovskio žodyne ne tik pirmą kartą pateikiamas toks didelis patarlių kiekis, bet jos čia pirmą kartą plačiai naudojamos kaip žodyno iliustracinė medžiaga. Nors jau nuo XVII a. vidurio įvairios lietuvių smulkiosios tautosakos formos buvo renkamos ir naudojamos gramatikose bei istoriniuose-etnografiniuose veikaluose, į žodynus jos skynėsi kelią iš lėto. Išlikusiame seniausiame vokiečių–lietuvių kalbų žodyno rankraštyje *Lexicon*

Lithuanicum patarlių ir priežodžių beveik nėra. Šiek tiek jų pateikiama *Clavis Germanico-Lithvana* tekste ir priede *Proverbia quædam Litvanica*, keletas užfiksuota Krauzės žodyno papildymuose. Haacko žodyne tokių liaudies kalbos elementų apskritai nesama.¹⁴⁵ Taigi Brodovskį reikia laikyti pirmuoju, realizavusiu XVIII a. pradžios filologinės diskusijos metu suformuluotus reikalavimus užfiksuoti liaudies kalboje esančias patarles ir posakius, pateikti šią medžiagą kaip geros vartosenos pavyzdį bei išnaudoti jos potencialą, nustatant lietuvių kalbos normas.¹⁴⁶

5.3.1. Patarlių ir priežodžių žymėjimas.

Ypatingą patarlių statusą žodyne pabrėžia ir tai, kad patarlės *B* tekste išskirtos iš kitų struktūrinių žodyno straipsnio elementų, pažymint kiekvieną trumpiniu *Prov.* arba kiek rečiau *Pr.* (nuo lot. *Proverbium*). Trumpinys dažniau rašomas be taško, tačiau pasitaiko ir su tašku. Kaip ir visa kita žodyno straipsnio elementus komentuojanti ar charakterizuojanti lotynų kalba teikiama informacija, patarles žymintys trumpiniai yra pabraukti.

Pažymos *Prov.* Brodovskio buvo prirašomos ne tik prie patarlių, bet ir prie priežodžių¹⁴⁷ ar tiesiog prie pastovųjų žodžių junginių:

Prov. Mėfōs nei Akis ne kel. Ein Viles Fleiſch, alles Vollauff *B* 153, lema *Auge*, papildymas

Prov. Ich bin von allen Kräfte[en] kōmen Jau Sylā iſleidau. *B* 808, lema *kommen*

Prov. Auff daß ich in den Hīmel kōme Jeib i Dangu iſkākczau *B* 808, lema *kommen*

Prov. Galli Jūkais nu- primirti man kan (mag) vor Lachen berſten *B* 811, lema *kōnnen*

Prov. Gallētu jis Pautā po Angim' paimti. Er hat den Teuffel betrog[en]. Er iſt ſehr witzig *B* 811, lema *kōnnen*

Prov. Iſ Rupeβcziu gallu i Galwa padukt. Vor Sorg[en] mag ich von Sīnen werden. *B* 811, lema *Kopff*

Toks platus sąvokos *Proverbium* supratimas atitiko daugumos to meto vokiškų patarlių rinkinių praktiką: nors pavadinimuose buvo dažniausiai minimas žodis *Sprichwörter* (*Sprüchwörter*), greta patarlių juose buvo teikiami

¹⁴⁵ Palyginimui galima pasakyti, kad vėliausiai nuo Georgo Henischo parengto vokiečių–lotynų kalbos žodyno *Teutsche Sprach und Weißheit* (1616, išėjo tik I tomas iki raidės *G*) patarlės ir priežodžiai tapo neatskirama stambesnių vokiečių kalbos žodynų dalimi.

¹⁴⁶ Plačiau apie polemiką ir Brodovskio santykį su jos idėjomis žr. 3 skyrių.

¹⁴⁷ Terminas *priežodis* čia vartojamas kaip atitinkamo vokiečių kalbos junginiui *Sprichwörtliche Redensart* ir reiškia nusistovėjusį, idiomatinį posakį, kurio atskirų elementų reikšmės menkai arba visai nesusijusios su viso posakio reikšme. Skirtingai nuo patarlės (vok. *Spruchwort*), kuri turi baigtinę sakinio formą ir išreiškia kokią nors universalią gyvenimo išmintį, priežodis dažniausiai yra atviros formos ir nėra pamokomojo turinio. Abiems bendras yra sukuriamas ryškus, įsimenantis vaizdas, kuriuo išreiškiama mintis. Plg. Röhrich/Mieder 1977, 1–3, 15–22.

ir priežodžiai bei šiaip vaizdingi posakiai (plg. *Agricolos*, *Francko*, *Lehmanno*, *Schottelio* ir kitus *populiarus* rinkinius)¹⁴⁸. Tai netiesiogiai patvirtina spėjimus, kad *Brodovskis* žodyno sudarymui naudojo ir kokį nors vokišką patarlių rinkinį, kuriame greta patarlių buvo ir kitokių vaizdingų žodžių junginių.

Tačiau minėtu trumpiniu žodyne paženklintos ne visos patarlės. Kai kurios pateiktos be pažymos greta kitų žodžių junginių, iš naujos eilutės, kiek atitraukus nuo kairiojo lapo krašto (arba paraštės), pvz., visą puslapį užimanti patarlių grupė prie lemos *Auge B 153*, kurioje pirmasis pateiktų patarlių trečdalis pažymėtas atitinkamu trumpiniu, o likusios – ne. Nežymėta yra ir patarlė *Das Kleid zieret den Mann* žodžio *Kleid* straipsnyje *B 799*, patarlė *Gottes Hülff ift am nechsten, wenn die Noht am größten* prie lemos *Hülffe B 729*, patarlė *Der Haas wil allezeit da seÿn, da er geworffen ift. Kißkis wiffados nor buti, kur gimmes* prie lemos *Haas B 618*, kai kurios patarlės prie lemų *Kunft B 829*, *Magen B 892* ir kt. Gana dažnai nepažymėtos patarlės neturi ir lietuviškų atitikmenų, pvz., prie lemos *Lernen B 867* pateiktos patarlės:

Was einer nicht weiß, fteht ihm das lernen wohl an
Ein Ding nicht wißen ift keine Schand, aber nicht lernen wollen ift eine Schand
einer foll sich schämen täglich zu lernen
die Jugend lernet das böfe eher als das gute
Niemand kan es beßer als der es gelernet hat

Kai kuriais atvejais matyti, kad pažymos *Prov.* prie patarlių atsirado tekste ne iš karto, bet šiek tiek vėliau, galbūt žodyną taisant, o gal tiesiog peržiūrint ką tik parašytą puslapį (plg. lemas *Haafe B 618*, *Hand B 628*). Kartais tai matyti iš rašalo spalvos, o kartais ir iš to, kad paskutinė pažymōs, rašomos prieš patarlę, raidė užaina ant pirmosios patarlės raidės, kas būtų sunkiai įsivaizduojama, jeigu tekstas būtų buvęs rašomas iš eilės. Tokie akivaizdžiai vėliau įrašyti yra trumpiniai *Prov.* lemos *Gut* straipsnyje *B 612*.

Pastebėjimai dėl nenuoseklaus ženklavimo galėtų būti interpretuojami kaip nuorodos į skirtingus patarlių šaltinius. Galima įsivaizduoti, kad patarles,

¹⁴⁸ Vienintelis F. Petri savo rinkinyje *Der Teutschen Weißheit...* (1605) teikė vien patarles ir atsisakė priežodžių, mat pastarieji teesą metaforiniai pasakymai, neturintys jokio pamokomojo turinio (pagal Seidel 1922, 132–133).

imtas iš kažkokio Brodovskio turėto patarlių rinkinio¹⁴⁹, jis ženklino atitinkamomis pažymomis. Tuo tarpu iš kokio nors vokiško šaltinio imtos patarlės iš pradžių nebuvo niekaip žymimos, o atitikmenis joms autorius turėjo parinkti pats. Dalį jam pavyko pritaikyti, bet dalis taip ir liko neišversta. Prie kai kurių tokio pobūdžio patarlių porų pažymą *Prov.* Brodovskis prirašė vėliau.

5.3.2. Patarlių vieta žodyno straipsnyje.

Greta nevysiškai nuoseklaus žymėjimo, patarlių pateikimo žodyne negalima pavadinti labai sistemingu ir dėl kelių kitų priežasčių. Visų pirma, patarlės neturi pastovios vietos žodyno straipsnyje. Jos gali atsirasti straipsnio gale, po atitikmenų, sublemų ir iliustracijų, pvz., lemos *Kleben* straipsnis *B 799*. Kitur patarlės gali užimti vietą tarp atitikmenų ir visų kitų žodžių junginių su lemos žodžiu, pvz., lemų *Auge B 153*, *hoch B 714*, *Kleid B 799* straipsniuose. Dar kitais atvejais patarlės gali būti įterpiamos tarp žodžių junginių (plg. prie *Klingen B 802*, *Lang B 841*) arba išbarstomos keliose vieno straipsnio vietose, pvz., lemų *Hund B 720*, *Kind B 780–781* straipsniai, kuriuose patarlės pateikiamos kartu su mįslėmis, po lemos ir jos atitikmenų bei kelių posakių, bet į gausią patarlių ir mįslių grupę kelis kartus įsimašo įvairūs kiti žodžių junginiai, kurių sąrašas, pasibaigus patarlėms, tęsiamas toliau.

Patarlės, kurios iš teksto neišskirtos jokiais pažymomis, taip pat pateikiamos vienoje grupėje su kitais žodžių junginiais, pvz., patarlė *Eigen lob stinckt*, pateikta straipsnyje *Lob* tarp junginių *Zum Lob*, *Rühm ant pagyraus* ir *Ihm ein Lob machen B 878*.

Apibendrinant formalius patarlių pateikimo bruožus *B* galima pasakyti, kad žodyne gana ryškiai matyti autoriaus pastangos suteikti patarlėms išskirtinį statusą, pažymint jas specialiu trumpiniu. Tai rodo, kad autoriui rūpėjo atskirti šią medžiagą nuo likusios ir tokiu būdu paryškinti jos

¹⁴⁹ Kad Brodovskis turėjo kokį nors rinkinį, kuriuo naudojosi, neabejotina. Tai rodo jo paties nuorodos žodyno tekste, pvz., *B 304*. Be to, kaip teigiama Lebedžio ir matyti iš toliau atlikto atitinkamo tyrimo (žr. 6.5. skyrių), Brodovskis pasinaudojo anonimino patarlių rinkinio medžiaga (Lebedys 1956, 16).

savarankišką vertę. Toks žymėjimas leido ir aiškiai atriboti rašytinės kalbos, daugiausia Biblijos, posakius nuo liaudies kalbos elementų. Kadangi matyti, jog trumpiniu pažymėtos ne visos patarlės ir juo labiau ne visi priežodžiai ar vaizdingi žodžių junginiai, tai galima teigti, kad ir šiuo atveju Brodovskis nesilaikė (greičiausiai ir neturėjo) griežtos sampratos, kokie elementai priskirtini kategorijai *Prov.* ir kur tiksliai yra jų vieta žodyno straipsnyje. Nenuoseklumai rodo ir kelių skirtingų šaltinių buvimą.

5.3.3. Žodyno krypties keitimai.

Jau buvo minėta, kad teikiant žodžių junginius *B* kartais pasikeičia ir žodyno kryptis (plg. 5.2.5. skyrių). Vis dėlto, ryškiausiai žodyno krypties kaitaliojimas jaučiamas būtent patarlių ir priežodžių atveju. Dalis jų pateikta įprasta žodyno kryptimi: išeities taškas yra vokiečių kalba ir pirmiausia pateikiama vokiečių kalbos patarlė su lemos žodžiu, o jai duodamas vienas ar keli¹⁵⁰ lietuviški atitikmenys. Kaip vokiškos patarlės atitikmuo dažniausiai pateikiama originali lietuviška patarlė, pvz.: *Man darff die Läufe nicht ins Peltz setzen. Newefk oži i Darza kóps ir patfai vel Neger kadd' Kiaule įjungtfta i Žirnus* (lema *Laus B* 850). Tačiau kai kuriais atvejais vokiškam posakiui duodamas pažodinis vertimas į lietuvių kalbą (pvz.: *Eßen, trincken und die Ruhe erhalten das menschliche Leben. Walgim's, Gėrim's beÿ Atilfis pamaitinn' Žmogaùs Gywata B* 437). Kaip minėta, kartais lietuviškų atitikmenų vokiškoms patarlėms gali ir visai nebūti.

Tačiau kartais patarlės teikiamos ne kaip lemų iliustracijos su vertimu į lietuvių kalbą, bet kaip lietuviškų atitikmenų iliustracijos su vokiškais atitikmenimis. Taip žodyne atsiranda lietuviškų–vokiškų intarpų. Vokiški lietuviškų patarlių atitikmenys gali būti kelių tipų: 1) lietuviškoms patarlėms reikšme ekvivalentiškos vokiškos patarlės (viena arba kelios), 2) pažodinis lietuviškos patarlės vertimas į vokiečių kalbą¹⁵¹, 3) vokiška lietuviškos patarlės parafrazė:

¹⁵⁰ Pvz., prie lemos *König* pateikta patarlė *Wie der König fo find die Unterthanen B* 810 turi net šešis lietuviškus atitikmenis.

¹⁵¹ Atvejus, kai lietuviška patarlė išverčiama pažodžiui į vokiečių kalbą, Lebedys savo tautosakos rinkinyje komentuoja taip: „Vokiškas paaiškinimas – lietuviško teksto vertimas“. Tačiau Lebedžio

(1) [Baum] Stobbe Kélmás, *Kéras*

Prov. Mažas *kéras*, diddi wežimma wærcžia. Es ift nicht allezeit an der grōße gelegen. Einen kleinen Feind muß mann auch nicht verachten. *B* 194

Blind, blinder *Aklas* [...]

Aklas Badas Dúnai efant. Mit vollem Magen läft sichs gut faften *B* 270

Haarig *Plaukûtas*

Bapig fu *plaukûtu* pébtis, fu ißmintingu bartis l kalbeti. Mit verständigen ift gut Rath halten *B* 617

Mensch *Źmogus* [...]

Nach dem das Haupt beſchaff[en] ift, fo find alle Glieder vel Wenn das Haupt krankh ift, fo krancken auch alle Glieder. Wie der König fo find die Uterthanen Galwa wifla *Źmogu* wadzjoja *B* 908

(2) Kind *waikas* [...]

Prov. Mit Hunden ift man kein Gaft und mit Kindern keine Gäftin Su Źzunnimis ne Swecias, fu *waikais* ne Wēßne *B* 781

Korn granum *Grudas* [...]

Prov. Kur *Szud's cze Grud's* Wo Mißt da Brodt *B* 814

(3) Altflicker Lopikkas, *Lopczus* [...] ein Flick *Lóp's*

Prov. Nor's fu *Lopu* bille fawu. Mit dem feinen zufrieden feÿn. *B* 76

Blind, blinder *Aklas* [...]

ne *Aklas* Akiu ne pasllepfi Armuth läft sich [nicht] verbergen *B* 270

Keßel *Kátil's* [...]

Prov. *Katila* ißpaißÿta ne nußweifi du thuft eine vergebliche Arbeit *B* 778

Krug *urceus Krágas* [...]

Prov. Es ift alles bereit. Balti Stálai pataifÿti, margi *kragai* paftatyti *B* 824

Kartais lietuvišką atitikmenį iliustruojanti patarlė gali ir neturėti vokiško atitikmens, pvz., prie lemos *Haupt: Bus tawo Galwa Źake, o Pautai Nagge. B* 643, prie lemos *lauren: Kadd' Szû Pinnigus turrėtu, tadd' ne tÿkotu B* 850, prie lemos [*Keßel*] *fchrapen Katila gramdÿt', Prov. Gramde Marti Kátila, ant Swodbos lÿs B* 778.

Viename Źodyno straipsnyje gali būti pateiktos abiejų kryptių patarlės:

1) tos, kurios įdėtos pagal lemos Źodį, 2) tos, kurios iliustruoja tik lietuviškus atitikmenis, pĹg.:

Ackermann Laukininkas Gen 4,2 [etc.] *Ukinink's*, Artojis, Burs

(1) Prov. Ein *Ackersmann* bringt was von sich, ein Dieb aber nichts. Kur's ars ne pawargs, kurs wogs ne pralobs.

rinkinyje santykis tarp lietuviškos ir vokiškos patarlės identifiukuotas ne visuomet tiksliai. Pavyzdžiui, patarlė *Der Haas wil allezeyt da feyn, da er geworfen ist*, Brodovskio pateikta kaip lietuviško posakio *Kiþkis wiffados nor buti, kur gimmes B* 618 atitikmuo, Lebedžio įvardijama kaip pažodinis lietuviškos patarlės vertimas (Lebedys 1956, 359), nors ši patarlė yra daugumoje senųjų vokiečių patarlių rinkinių (pvz., *Wo der Has fällt (geheckt ift) da ift er gern* [Seybold 1646], *Wo der Hafe felt oder gehecket ift/ da wile er gern feyn* [Petri 1605]). Šiuo atveju jau greičiau lietuviška patarlė yra vokiškosios pažodinis vertimas, o ne atvirkščiai. Tokių pavyzdžių yra ir daugiau (pvz., tame pačiame Lebedžio rinkinio puslapyje *Kok's numirrim's, toks ir pakasfims Wie mann lebt, also stirbt mann, so fährt mann auch nach dem Tode* – čia irgi pateiktas ne vertimas į vokiečių kalbą, bet vokiška patarlė *Wie gelebt fo gestorben* [Petri 1605], *Wie man lebt, also stirbt man* [Seybold 1646]). Visų Brodovskio patarlių vokiškų atitikmenų palyginimas su vokiečių XVI–XVIII a. patarlių rinkiniais leistų tiksliau nustatyti, kurios lietuviškos Brodovskio patarlės yra originalios, o kurios – vokiškų patarlių vertimai.

(2) Prov. Bark ne ištiefu, wýk ne pawýk, mußk ne ußmußk, tai bufi ger's *Ukinink's* Mit Sanfftmuth komt man weiter fort, als mit Schlägen. Geftrenge Herren regieren nicht lang *B* 57

Kaip matyti iš aukščiau pateiktų pavyzdžių, keičiantis žodyno kryptiai, kartais gali pasikeisti ir patarlių išdėstymo tvarka: pirmoji pateikiama lietuviška patarlė, o po to – jos atitikmuo arba paaiškinimas vokiečių kalba (daugiau pavyzdžių prie lemos *Auge B* 153, *Kopff B* 811, *Korn B* 814 ir kt.). Išėities ir tikslinės kalbos sukeitimas patarlių atveju bei patarlių išdėstymo tvarkos svyravimas galėtų būti paaiškinti tuo, kad dalį patarlių Brodovkis teikė naudodamasis lietuvišku–vokišku šaltiniu (plg. 6.5. skyrių). Daugeliu atveju autorius stengėsi priderinti patarlių išdėstymo tvarką, sukeisdamas patarles vietomis taip, kad pirmoji eitų vokiška patarlė ir išdėstymas bent jau formaliai atitiktų viso žodyno kryptį. Tačiau kartais automatiškai perrašydavo šaltinio medžiagą, nieko nekeisdamas, todėl atsirado išdėstymo netolygumų.

5.3.4. Patarlių kartojimas.

Vidiniai žodyno krypties keitimai galėjo sukelti šiek tiek problemų žodyno vartotojui. Jam būtų buvę nelengva surasti jį dominantį vokišką posakį ir jo vertimą į lietuvių kalbą, jeigu žodyne tas posakis būtų teikiamas tik prie jo lietuviško atitikmens.¹⁵² Galbūt nujausdamas, kad kai kurių patarlių pateikimas pagal atitikmenį gali trukdyti naudotis žodynu, Brodovskis patarles įtraukė į žodyną po kelis kartus, nurodydamas jas kone prie kiekvieno toje patarlėje pasitaikančio žodžio. Labai daug dubletų buvo įtraukta ir į papildymus. Pavyzdžiui, lietuviška patarlė *Mažas kėras diddi vežiāma werczia B* yra pateikta tris kartus: pirmą kartą prie lemos *[Baum] Stobbe B* 194, skirta atitikmeniui *keras*:

Prov. *Mažas kėras, diddi vežiāma werczia.* Es ift nicht allezeit an der Größe gelegen. Einen kleinen Feind muß mann auch nicht verachten.

Antrą kartą ji pateikiama prie lemos *Größe B* 606 kaip vokiškos patarlės atitikmuo:

Es ift nicht an der Größe gelegen, fonft möchte eine Kuh einen Haafen erlauff[en]. *Mažas kėras diddi vežiāma werczia.*

¹⁵² Pavyzdžiui, norinčiam sužinoti, kaip lietuviškai išversti patarlę *Was beßer ift als ein Laus, das hebe auff, und trag in dein Hauß* niekada nebūtų šovę į galvą ieškoti jos prie žodžio *Gott* „dievas“, kur ji buvo patekusi dėl lietuviško šios patarlės atitikmens *Ka diew's dūs, kißk i Zāka B* 594.

Trečią kartą ta pati patarlė kartu su papildomu žodyno straipsniu *Klein Stobbe mazas Kéras* pateikta kaip papildymas ties žodžiu *Klein B 801*:

Prov. mazas Kéras diddi wežimma werczia. Es ift nicht allezeit an der Größe gelegen. Einnen kleinen Feind muß man auch nicht verachten.

Be to, žodyne dar mažiausiai du kartus yra pateiktas patarlės *Es ift nicht an der Größe gelegen, fonft möchte eine Kuh einen Haafen erlauff[en]* variantas *Es erläufft auch zu weilen ein Kuh einen Haafen. Kartais ir Karwe kißki paweje*: prie lemos *Kuhe B 826* ir *Haafe B 618*.

Ta pati patarlių pora gali būti pateikta skirtinga tvarka, priklausomai nuo to, ar ji toje vietoje priskirtina lemai, ar atitikmenims: pvz., patarlių grupė *İßmók's, kat ir Akkis ißbok's Wen das Waßer ins Maul geht, da lernt man schwimen. Noht lehrt behten* pateikiama žodyne tris kartus: prie lemos *Auge B 153* kaip atitikmens *Akkis* iliustracija (tuomet pirmuoju numeriu pateikta lietuviška patarlė), prie lemos *Maul B 902* (pirmoji duodama vokiška patarlė su žodžiu *Maul*), ir prie lemos *Noth*¹⁵³ *B 951* (pirmoji pateikiama vokiška patarlė su lemos žodžiu).

Uoliai mėgindamas visiems įmanomiems žodžiams pateikti po patarlę autorius kartais perlenkdavo lazda ir patarles į kokio nors žodžio straipsnį įtraukdavo remdamasis tik išoriniu žodžių sutapimu. Pavyzdžiui, prie lemos [*Mift*] *Hacken Kebéklis. Kablÿs, Kukkis* pateiktas toks posakis: *Attikko kablÿs kóta. Gleich fucht sich, gleich fand sich B 915*. Lietuviškas posakis formaliai turi tą žodį, kuris pateiktas kaip vokiškos lemos *Mift Hacken* (liet. *dvinagis kablys mėsliui kabinti*) atitikmuo, bet atitikmens ir jo homonimo patarlėje denotatas yra ne tas pats. Kitaip tariant, mėginant pažodžiui išversti šį lietuvišką posakį į vokiečių kalbą nelabai tiktų žodžio *kablys* atitikmeniu pasirinkti *Mist Hacken*.

Taip pat galima pastebėti ir tokį dalyką, kad patarlės, kurios nepažymėtos ženklu *Prov.*, žodyne paprastai užfiksuotos tik po vieną kartą, pvz., *Eigen lob ftinckt* pateikta tik prie lemos *Lob B 878*, bet jos nėra prie žodžio *Eigen B 386*¹⁵⁴, patarlės *die Liebe ift blind* ir *Liebe erwirbt Liebe* pateiktos prie lemos *Liebe B 871*, bet prie žodžių *blind B 270* ir *erwerben B 433* jų nėra.

¹⁵³ Šio žodžio rašyba kaskart teikiamoje patarlėje skirtinga: pirmaisiais dviem atvejais rašoma *Noht*, trečiuoju – *Noth* (pagal atitinkamą lemos formą).

¹⁵⁴ Žodžio *ftinckt* patikrinti neįmanoma dėl neišlikusios žodyno pabaigos.

Viena vertus, tai dar kartą parodo autoriaus nenuoseklumą. Antra vertus – dar labiau sustiprina spėjimą dėl skirtingų žymėtų ir nežymėtų patarlių šaltinių.

Apibendrinant patarlių pateikimą galima pasakyti, kad patarles į žodyną Brodovskis įtraukė ne vien kaip žodžių vartojimo iliustracijas, bet ir kaip savarankišką, savo vertę turinčią medžiagą. Kad patarlės ir posakiai jam atrodė labai reikšminga žodyno dalis, rodo jų paminėjimas pavadinime ir jų kartojimas žodyno tekste. Viena vertus, toks kartojimas garantavo, kad skaitytojas kurioje nors vietoje vis viena suras jam reikalingą posakį, kita vertus, patarlių iliustracinė vertė šitaip buvo maksimaliai išnaudota. Skirtingas patarlių pateikimas (su atitinkama pažyma ar be jos), lietuviškų atitikmenų vokiškoms patarlėms ir vokiškų atitikmenų – lietuviškoms trūkumas rodo, kad autorius patarles ėmė iš kelių skirtingų šaltinių.

5.4. Apibendrinimas.

Brodovskio žodyno straipsniai, kurių skirtingą apimtį lemia ne informacijos rūšių įvairovė, bet kurios nors vienos rūšies informacijos kiekis, yra iš esmės paprastos struktūros. Daugumą žodyno straipsnių sudaro keli pagrindiniai elementai: prie lemos pateikiami vienas ar keli lietuviški atitikmenys (kartais su Biblijos vietos nuorodomis) ir iliustraciniai pavyzdžiai, kuriems priskiriamos ir patarlės.

Rečiau pasitaikančios informacijos kategorijos (gramatinė, semantinė, stilistinė, etimologinė ir kitokia informacija) pasiskirsčiusios nesistemiškai ir į žodyną daugeliu atveju gali būti patekusios greičiau atsitiktinai nei siekiant pateikti kuo visapusiškesnį lietuviškų atitikmenų vaizdą. Gramatinė ir semantinė informacija, teikiama atitikmenims žodyno straipsnio viduje, yra aiškiai funkcinio pobūdžio ir teikiama tik tuomet, kai reikia patikslinti atitikmenų formą ar reikšmę. Nors atitikmenų reikšmės tikslinamos nenuosekliai ir nesilaikant vientisos metodikos (skirtingomis kalbomis įvardijant atitikmens kolokatus, minint ir aprašant atitikmenimis apibūdinamus realybės objektus, parafrazuojant ir pateikiant ekvivalentų kitomis kalbomis), vis dėlto jis rodo autoriaus pastangas neapsiriboti atitikmenų vardijimu ir eiti link tobulesnės straipsnio struktūros, kurioje

geriau atsiskleistų lemos ir atitikmenų santykis. Tokias pastangas liudija ir mėginimas kalbų (ne)ekvivalentiškumo problemą spręsti teikiant ne atitikmenis atskiriems žodžiams, bet žodžių junginius su vertimais. Atitikmenų reikšmės skyrimo strategijų taikymas, be kita ko, rodo, kad autorius rengė žodyną, turėdamas omenyje adresatą, kurio gimtoji kalba buvo ne lietuvių.

Patarlių, mįslių ir kitos šnekamosios kalbos medžiagos pateikimo Brodovskio žodyne analizė išryškina ir dar vieną žodyno metodikos problemą. Ji kyla iš to, kad *B* siekiama dviejų tikslų iš karto. Viena vertus, tai dvikalbis gyvųjų kalbų žodynas, kuris *per definitionem* turėtų būti labiau praktinius poreikius tenkinti skirtas veikalas.¹⁵⁵ Tokio žodyno tikslas yra nustatyti vertimo iš vokiečių į lietuvių kalbą gaires ir pateikti vartotojui patogų naudoti instrumentą. Kai kurie makrostruktūros tyrime išryškėję žodyno bruožai taip pat patvirtina, kad žodyno autorius galvojo apie žodyno praktinę naudą ir vartotojų poreikius. Antra vertus, žodyno straipsnio apimtis, teikiamų, bet dažnai nekomentuojamų sinonimų, posakių, šnekamosios kalbos elementų ir patarlių gausa liudija žodyno deskriptyvinį charakterį ir rodo autoriaus intenciją užfiksuoti ir atskleisti lietuvių kalbos vartoseną bei nustumia praktinį medžiagos naudojimą į antrą planą. Galimas dalykas, kad kai kurių žodyno elementų kartojimas įvairiose žodyno vietose buvo mėginimas kompensuoti žodyne dėl deskriptyvinio jo pobūdžio atsiradusią funkcionalumo stoką. Patarlių ir priežodžių kartojimas taip pat galėtų būti siejamas su autoriaus intencija kuo plačiau ir intensyviau išnaudoti surinktą ar iš kitų gautą šnekamosios kalbos medžiagą ir taip ne tik atskleisti lietuvių kalbos turtingumą, bet ir padėti įsitvirtinti tam tikroms kalbinėms normoms.

¹⁵⁵ Dvikalbio žodyno funkcija visų pirma yra užtikrinti komunikaciją tarp dviejų kalbinių bendruomenių, sudaryti sąlygas tekstų vertimui, nustatyti tam tikras kalbų paraleles ir pan. (plg. Hausmann 1989, 5–6).

6. Žodyno šaltiniai.

Apie Brodovskio žodyno šaltinius ligi šiol žinoma nelabai daug. Kaip vienas pagrindinių Brodovskio „šaltinių“ jau nuo Ostermejerio laikų įvardijama liaudies kalba, iš kurios žodyno autorius sėmėsis lietuviškos leksikos. Šią mintį patvirtino bene visi apie Brodovskį vėliau rašę autoriai (Schleicher 1853, 83; Lebedys 1956, 22, 26; Drotvinas 2009, XXX–XL). Tačiau greta liaudies kalbos, kurią Brodovskis pats rinko ir užrašinėjo, neabejotinai būta ir rašytinių šaltinių, kuriais remdamasis jis ne tik parengė vokiškąjį žodyno registrą, bet ir rinko lietuviškus atitikmenis.

Bene pirmasis apie rašytinius Brodovskio žodyno šaltinius užsiminė Milkus savo žodyno įvade. Jis rašė, kad Brodovskis didumą medžiagos susirinko pats, nes, be lietuviškos Biblijos ir poros rankraštinų žodžių rinkinių, nelabai kuo turėjo pasiremti¹⁵⁶. Nesselmannas (1851, VI) teigė, jog žodyno lietuviškai–vokiškoji dalis parengta remiantis Haacko žodynu (1730) bei užsiminė apie jam ne visai aiškaus pobūdžio *B* giminystę su anoniminiu žodynu *Clavis Germanico-Lithvana*. Schleicheris, remdamasis Nesselmannu, taip pat tvirtino, kad lietuvių–vokiečių kalbų žodyno dalis yra parengta pagal Haacką (Schleicher 1853, 86). Lebedys išplėtė mąstymą apie Brodovskio šaltinių ratą ir kaip galimus šaltinius įvardijo tokius veikalus: Kleino lotyniškąją gramatiką (1663) ir kompendiumą (1664), lietuvišką 1735 m. Biblijos vertimą, anoniminių žodyną *Clavis Germanico-Lithvana*, Mokslų akademijos bibliotekoje saugomą anoniminių patarlių ir priežodžių rinkinį, galbūt Sirvydo žodyną¹⁵⁷ ir kokią nors Biblijos žodžių konkordanciją (Lebedys 1956, 23–24). Po keletą įrodymų Lebedys pateikė *C* ir 1735 m. Biblijos vertimo panaudojimui *B* atskleisti, bet santykio su šiais šaltiniais smulkiau nenagrinėjo, o kitus šaltinius tik paminėjo.

Mannhardtas (1936, 610) teigė, kad Brodovskis naudojosi Mato Pretorijaus *Prūsijos įdomybių* rankraščiu. Ši mintis vėliau buvo pakartota

¹⁵⁶ „... indem er [Brodowski], außer einem Paar gefchriebener deutſch=littauifcher Wörterbücher, und außer der littauifchen Bibelüberſetzung, alles übrige durch eigene Erkundigung hat ſammeln müſſen.“ (Mielcke 1800, 3).

¹⁵⁷ Zubaitienės disertacijoje apie Ruigio žodynus pateikta keletas įrodymų, atskleidžiančių, kaip autorė mano, tiesioginį Sirvydo ir Brodovskio žodynų ryšį (Zubaitienė 2007, 55–58). Šiame darbe Brodovskio žodyno santykis su Sirvydo žodynu smulkiau nenagrinėjamas.

Vėliaus (1996, 68–70). Tame pačiame straipsnyje Vėlius patvirtino ir Brodovskio žodyno bei *C* ryšį.

Lebedžio mintį dėl Biblijos žodžių konkordancijų naudojimo *B* registro sudarymui išplėtojo Drotvinas ir nustatė, kad Brodovskio naudota 1674 m. leidimo Christiano Zeise's redaguotos Konrado Agricolos parengtos abėcėlinės Biblijos žodžių konkordancijos (Drotvinas 2000, 19).

Remdamasis *P* raidės žodžiais, Drotvinas (2000, 22) apskaičiavo, kad konkordancijos davė medžiagos tik maždaug ketvirtadaliui Brodovskio žodyno registro. Nors į šį skaičiavimą Drotvinas greičiausiai neįtraukė iš konkordancijų pavyzdžių iškeltų žodžių junginių, tačiau net ir su jais bendra iš konkordancijų į *B* atėjusios vokiškos leksikos dalis vargu ar būtų daug didesnė negu trečdalis. Tam tikrą *B* registro dalį gali sudaryti žodžiai iš *C*, tačiau jų teoriškai negali būti daugiau kaip trečdalis, nes pats *C* turi iki penkiolikos tūkstančių lemų, o vien *B* išlikusioje dalyje jų yra apie trisdešimt tūkstančių. Taigi vis viena lieka dar mažiausiai trečdalis Brodovskio žodyno registro leksikos, kurios kilmė ligi šiol buvo neišaiškinta.

Vienintelis man žinomas mėginimas spręsti kitų Brodovskio žodyno registro vokiškų šaltinių problemą buvo Drotvino užuomina apie galimą Brodovskio žodyno ir žymaus XVII a. pabaigos–XVIII a. pradžios vokiečių leksikografo Matthiaso Kramerio¹⁵⁸ darbų panašumą (Drotvinas 2000, 22–21). Tačiau Drotvino mintis atrodo nebuvo pagrįsta *B* ir Kramerio žodynų detaliu gretinimu, bet rėmėsi tik Kramerio prancūzų–vokiečių kalbų žodyno (1712–

¹⁵⁸ Matthias Krameris (1640–1729) – vienas iškiliausių XVII a. pabaigos – XVIII a. pradžios vokiečių leksikografų ir kalbų mokymo pedagogų. Greta labai išpopuliarėjusių teminių kalbos mokymo vadovėlių (pvz., korespondencija italų kalba), pasikalbėjimų knygelių ir gramatikų, parašė keletą stambių vokiečių ir italų (abiejų kryptių), prancūzų ir vokiečių bei vokiečių ir olandų kalbų žodynų. XVII a. pabaigos – XVIII a. pradžios didžiųjų vokiečių kalbos žodynų autoriai (Kasparas Stieleris, Leonhardas Frischas, Christophas Ernstas Steinbachas) rašė mokslinius, to meto kalbos teorija besiremiančius leksikografinius veikalus, kuriems buvo būdingas kamieninis žodžių išdėstymas, turintis atskleisti vokiečių kalbos turtingumą ir žodžių darybos pajėgumus, tuo tarpu Kramerio darbai išsiskyrė iš kitų to meto leksikografų darbų ne tik medžiagos gausa, bet ir savo praktiškumu ir ryšiu su gyvąja kalba. Jo pateikiama leksika atspindėjo ne teorines vokiečių kalbos darybos galimybes (kaip Stielerio žodynas), bet realią to meto vartoseną. Krameris savo žodynų įvaduose ypatingai pabrėžė frazeologijos, įvairių sintagmų bei posakių svarbą žodyne. Jo žodynuose gausu ne tik šnekamosios kalbos posakių, bet ir įvairios dalykinės leksikos, sinonimų (plačiau žr. Ising, Gerhard, 2001, „Einführung und Bibliographie zu Matthias Kramer, Das herrliche grosse Teutsch-Italiänische Dictionarium (1700-1702)“, *Deutsche Wörterbücher des 17. und 18. Jahrhunderts. Einführung und Bibliographie*, hrsg. von Helmut Henne, 2., erweiterte Auflage. Hildesheim/Zürich/New York: Olms 2001, 95-107.

1715)¹⁵⁹ įvade nusakytu žodyno turinio apibūdinimu. Krameris žodyno įvade sakėsi pateikias ne tik visuotinai vartojamus žodžius, bet ir tikrinius vardus bei įvairią dalykinę leksiką. Tokios leksikos esama ir Brodovskio žodyne (plg. 4.1. skyrių). Vis dėlto, Drotvino minimas Kramerio žodynas buvo prancūzų–vokiečių kalbų, taigi jo panaudojimas *B* apskritai vargu ar galėjo būti įmanomas. Sugretinus *B* ir kitų Kramerio parengtų žodynų registrus matyti, kad panašumai tarp jų yra tik principinio, bet ne faktinio pobūdžio. Pavyzdžiui, Kramerio vokiečių–italų kalbų žodynas (1678)¹⁶⁰ teikia ne tik žodžius, bet ir gana daug posakių. Nors tokia praktika iš esmės sutampa su Brodovskio, tačiau Kramerio pateikiama leksika platesnė, posakių daugiau, jie kitokie, ir net iš esmės tų pačių posakių formos smarkiai skiriasi¹⁶¹. Panašus rezultatas gaunamas ir gretinant *B* registrą su kitais Kramerio žodynais¹⁶², taip kad tiesioginės giminystės galimybę reikia atmesti. Antra vertus, įvairūs teminiai žodžių sąrašai (ypač vietovardžių ir asmenvardžių, taip pat giminystės

¹⁵⁹ *Das recht vollkommen-Königliche Dictionarium Radicale, Etymologicum, Synonymicum, Phrasologicum et Syntacticum, Frantzöfisch-Teutsch* (...). Nürnberg. I. 1712. II–V. 1715.

¹⁶⁰ Kramer, Matthias, 1678, *Das neue Dictionarium oder Wort-Buch, in deutsch-italänischer Sprach: reichlich ausgeführt mit allen seinen natürlichen Redens-Arten* (...) zusammengetragen von Matthia Krämer Nürnberg: Endter 1678.

¹⁶¹ Kad geriau išryškėtų skirtumai, posakiai pateikti ne žodyne buvusią eilės tvarka, bet stengiantis greta nurodyti gimininius posakius. Lentelės gale pateikiami visiškai nesutampantys žodžių junginiai:

B 691 , lema <i>Hertz</i> das Hertz mit einem theilen einem ins Hertz reden ich läge wie mir umbs Hertz ift Wie ift dir umbs Hertz? Ein fteinern Hertz haben Ein gut Hertz haben Ein böfes Hertz haben das Hertz ift ihm entfallen Es gehet mir zu Hertzzen Es gehet vor Hertzzen Kein Hertz haben, verzagt feyn kein Hertz zu einem haben.	Kramer 1678 ich wollte das Hertz mit euch theilen ein Hertz einfpreden ich weiß wie ihm ums Hertz ift einer fo Hertz hat einer fo kein Hertz hat einem das Hertz entfallen feyn das Ding gehet mir fo fehr zu Hertzzen follte euch das nicht zu Hertzzen gehen das Hertz haben etwas zu sagen oder zu thun
mann fiehet keinem ins Hertz Na galu i jo Szirdi ilyft' Hertz faßen Druta Szirdi imti Hertz machen drutinti das Hertz bringen das Hertz groß machen einem Übers Hertz bringen Uffiveßti. ... <i>B</i> 698	ein Menfch nach dem Hertzzen Gottes einem fein Hertz schencken einem etwas aufm Hertzzen ligen von Hertzzen / Hertzlich auf das Hertz klopfen v. Brunft ihm etwas ans Hertz drucken fein Hertz auf etwas wenden / legen <i>etc.</i> das Hertz benehmen

¹⁶² P vz., Kramer, Matthias, 1719, *Das Königliche Nider-Hoch-Teutsch, und Hoch-Nider-Teutsch Dictionarium, oder, beider Haupt-, und Grundsprachen Wörterbuch ... Zweiter Teil*. Nürnberg: Endter (Nachdruck auf Mikrofiche, Erlangen: Fisiko 1992).

pavadinimų) buvo spausdinami daugumoje stambesnių paralelinių žodynų, o mokymo tikslams naudojamuose populiariuose teminiuose žodynuose (nomenklatoriuose) buvo pateikiama nemažai dalykinės leksikos, taigi šiuo požiūriu *B* šaltinių ratas galėjo būti labai platus.

Ieškant kitų galimų Brodovskio žodyno šaltinių, šio tyrimo metu buvo peržiūrėta per pusantro šimto įvairių XVII–XVIII a. žodynų, turinčių vokišką registrą.¹⁶³ Kadangi Brodovskio žodyne kai kurios ne iš konkordancijų imtos lemos turėjo lotyniškų atitikmenų (Abtragen 1. *deterere* ~ 2 *Solvere debitum*. ~ 3. *deportare*, Abtritt. *Seceffus*, ~ nehmen *exonerare ventrem*. *B* 39; Gefallen *piacere*. *B* 534, [Geheimer Ort] *Cloac* žokádas, Szikkinink's *B* 538, Reißen *imagine delineare* molawóti *B* 1013 ir t. t.), tai logiška atrodė susitelkti į vokiečių–lotynų kalbų žodynų paiešką, nors buvo peržiūrėti ir keletas žodynų su italų bei prancūzų kalbomis.¹⁶⁴ Taip pat į akiratį pateko ir lotynų–vokiečių kalbų žodynai, turintys platų abėcėlinį vokiškų žodžių registrą (pvz., Faber 1696, 1726, Calvisius 1538, 1666). Visų tikrintų žodynų leksika buvo lyginama su keliais Brodovskio žodyno registro fragmentais, kurie buvo parengti ne pagal konkordancijas. Lyginant buvo atsižvelgiama ir į tai, kad tie *B* žodžiai, sutampantys su žodyno *Clavis Germanico-Lithvana* registre buvusiais žodžiais, galėjo būti perrašyti iš pastarojo, todėl jų buvo paisoma tik labai ribotai. Į lyginimą pateko tokios žodyno atkarpos, kuriose buvo daug sudurtinių žodžių su besikartojančiu pirmuoju elementu bei posakių grupės (pvz., *Acker* *B* 50, *Amt* *B* 78–79, *Geld* *B* 545, *Hertz* *B* 698, *kommen* *B* 808–810, *Korn* *B* 814–815, *Kueche* *B* 825, *Land* *B* 839 ir kt.). Daugumą peržiūrėtų žodynų buvo galima atmesti po pirminio palyginimo, tačiau buvo keletas, kurie iš pradžių pasirodė turį kiek daugiau panašumų su *B* negu kiti, todėl jie

¹⁶³ XVII a. žodynai buvo atrenkami daugiausia remiantis Jones (2000) bibliografija, XVIII a. žodynai – remiantis Wolfenbüttelio Hercogo Augusto bibliotekos katalogais. Dauguma reikalingų žodynų rasti ir peržiūrėti šios bibliotekos fonduose, taip pat naudotasi Halės Frankesche Stiftungen ir Vilniaus, Heidelbergo, Kölno bei Mūnsterio universitetų bei Latvijos mokslų akademijos bibliotekomis.

¹⁶⁴ Pvz., *Fontana Della Cruscam Overo: Dizzinario Italiano-Tedesco, E Tedesco-Italiano. Das ist: Neuvollständiges Italiänisch-Teutsch- und Teutsch-Italiänisches Sprach- und Wörter-Buch*. Nic. di Castelli. Leipzig 1700, jau minėtas Matthias Kramerio (1678) žodynas (plg. aukščiau), Pomas, Francois, 1700, *Das Grosse Königlische Wörter-Buch: I. Teutfch-Frantzöfijch-Lateinijch. II. Frantzöfijch-Lateinisch-Deutsch. III. [...] Franckfurt am Mayn: Bencard* (skaitmeninė leidinio kopija prieinama per Wolfenbüttelio Hercogo Augusto bibliotekos elektroninį puslapį).

buvo nagrinėjami atidžiau.¹⁶⁵ Visgi sugretinus daugiau vietų tapo aišku, kad skirtumų su *B* juose daugiau negu panašumų, o panašumai galėjo būti tiesiog atsitiktiniai. Todėl nė vienas iš šių, į siauresnę atranką patekusių žodynų, nebuvo dar smulkiau nagrinėjamas kaip galimas *B* šaltinis ir jų lyginimo su *B* medžiaga šiame darbe pateikiama nebus.

Kaip minėta šio skyriaus pradžioje, autoriai, matę Brodovskio žodyno lietuviškai–vokišką dalį manė ją esant gimininga su Haacko žodyno lietuvių–vokiečių dalimi (Nesselmann 1851, VI, Schleicher 1853, 86–87). Brodovskis turėjo neblogų galimybių gauti Haacko žodyną. 1736 m. Trempuose pradėjo dirbti kunigas Gerhardas Ludwigas Mühlenkampfas, kuris studijavo Halės universitete ir mokėsi ten lietuvių kalbos (Lebedys 1956, 19). Tuo metu Halės lietuvių kalbos seminare dėstė Haackas, jau minėto pirmojo spausdinto lietuvių ir vokiečių kalbų žodyno (1730) autorius. Gali būti, kad Mühlenkampfas iš Halės parsivežė ir Haacko žodyno egzempliorių, kurį savo darbe panaudojo Brodovskis. Didesnę Haacko žodyno dalį sudaro lietuvių–vokiečių kalbų žodynėlis. Gal kaip tik Haacko pavyzdžio pastūmėtas Brodovskis ėmėsi rengti ir savo lietuvių–vokiečių žodyno dalį? Kaip teigiama remiantis visų pirma Schleicherio pastabomis, ši Brodovskio žodyno dalis pradėta rašyti vėliau negu vokiečių–lietuvių, taigi galėjo būti pradėta rašyti kaip tik po to, kai Brodovskiui į rankas pateko Haacko žodynas.

Jeigu Brodovskis turėjo ir naudojo Haacko žodyną (kuris apėmė ir lietuvių–vokiečių, ir vokiečių–lietuvių kalbų dalis), tai logiška būtų tikėtis pastarojo pėdsakų ir vokiečių–lietuvių kalbų Brodovskio žodyno dalyje. Tačiau Brodovskio vokiškai–lietuviškos žodyno dalies gretinimas su Haacko žodynu aiškaus rezultato nedavė. Nemaža dalis Haacko žodyno lemų ir atitikmenų atspindi ir *B*, tačiau atsižvelgiant į giminingus jų šaltinius (abu naudojosi lietuvišku Biblijos vertimu), tai yra dėsninga ir nebūtinai turi būti susiję su žodynų giminyse. Tuo tarpu yra ir daug priešingų pavyzdžių, kai Haacko žodyne pateiktos lemos (žodžiai ir žodžių junginiai) ar kai kurie atitikmenys *B* neatsispindi, plg.:

¹⁶⁵ Faber 1696, 1726, Frisius 1693, 1731, Guertler 1683, Kirschius 1732, Schönsleder 1647, 1663; Spiesser 1700, Pedagogus 1733.

B	Haack 1730
[Aneinander] halten <i>Prie kits kitto laikytis</i> <i>B 87</i>	An einander halten <i>fufilaikyti</i>
-	Angebohren werden <i>prigimti</i>
-	Angebohrne Wefen <i>Prigimmimas</i>
-	Angürten <i>priejūfti</i>
-	Anheben zu reden <i>prakalbti</i> ~ zu fingen, zu krahen <i>pragyfti</i> . Anheben fich zu freuen <i>pradzugti</i> .
Ankleiben <i>Prillipinti</i> –pÿti <i>B 98</i>	Ankleiben <i>prilipti</i>
-	Ankleiden (fich) <i>apfidarryti, apfwilkti, apfidëti wilketi</i> .
Anlangen <i>pripulti</i> Act 25,24. ~ ankořen <i>curru atkellauti, atwažūti</i> ~ <i>per pedes ateiti</i> <i>B 99</i>	Anlangen <i>Prieiti</i> .
Anlauffen <i>collidere</i> <i>Nufitrenkti</i> [...], <i>fjitrënkti</i> [...] <i>confugere glauftisf</i> [...] <i>oppugnare</i> den Sturm <i>Ummaru bëgti</i> [...], <i>įweikti, įgauti, pergalëti</i> <i>adire prieiti</i> [...] <i>B 100</i>	Anlauffen <i>pribëgti, uffigauti, užkabinti, užkabinti</i>
-	Baum (kahler) <i>Padžuwęs Médis</i>
-	Bedecken (fich) <i>apfidengti, apfifiaufti, uffidengti</i>
Beflecken. <i>Įštepti</i> [...] <i>Apbiaurinti</i> [...] ~ Necht[en] Weib <i>Artimo pacze/moteri apgëdinti</i> [...] <i>Ap- Įđdarkÿti, Sutepti, Supuißÿti, Sutermenti</i> <i>B 203</i>	Beflecken <i>apbjaurinti</i> . Beflecken, <i>fchânden apderkti</i> .
Behangen bleiben <i>Pri- Kibti</i> <i>Už- Kludÿti, Užkluti</i> <i>B 208</i>	Behangen bleiben <i>ikluti</i> .
-	Belegen (fich) <i>apfidëti</i>

Šie pavyzdžiai leidžia teigti, kad Haacko žodyno vokiečių–lietuvių kalbų dalis nebuvo naudojama *B* sudaryti. Kadangi nėra jokio pagrindo netikėti Schleicheriu ar Nesselmannu, kurie matė Brodovskio žodyno lietuvių–vokiečių kalbų dalį ir teigė, jog Brodovskis rėmėsi Haacko žodynu savo lietuvių–vokiečių kalbų žodyno dalyje, atrodo gana keista, kad Haacko vokiečių–lietuvių kalbų žodyno medžiaga neatsispindi Brodovskio žodyne. Gal paaiškinimą gali duoti svarstymai dėl žodyno parašymo laiko? Kadangi Brodovskis medžiagą žodynui pradėjo rinkti labai anksti (kaip liudija Ostermejeris, vos atvykęs į Trempus), galėjo būti taip, kad tuomet, kai į Brodovskio rankas pateko Haacko žodynas (po 1730 m.), *B* vokiečių–lietuvių kalbų žodyno pusei jau buvo surinkta tiek medžiagos, kad mažutis Haacko žodynėlis, parengtas, kaip pavadinime nurodo pats autorius, remiantis Biblijos

Naujojo Testamento ir Psalmyno leksika¹⁶⁶, galėjo atrodyti pernelyg menkas, kad vertėtų kreipti į jį dėmesį. Tuo tarpu lietuvių–vokiečių kalbos žodyno dalies registras dar nebuvo parengtas, ir čia Brodovskis galėjo pasinaudoti Haacko registru.

Toliau šiame skyriuje bus smulkiau aptariami kai kurie jau anksčiau žinomi bei naujai atrasti Brodovskio žodyno šaltiniai ir *B* santykis su jais.

6.1. Biblijos konkordancijos.

Kaip rašė Lebedys (1956, 21–22), Brodovskio žodynas perėmė ligtolinę lietuviškų žodynų sudarymo tradiciją, kuri rėmėsi visų pirma biblinės leksikos panaudojimu.¹⁶⁷ Lietuviškai žodyno daliai sudaryti Brodovskis panaudojo 1735 m. Biblijos vertimą, tuo tarpu vokiškas žodyno registras buvo rengiamas pasitelkiant Biblijos konkordancijas (Lebedys 1956, 22). Konkordancijos netiesiogiai dalyvavo ir rengiant žodyno lietuviškąją pusę – tik remdamasis jomis autorius galėjo išrankioti iš lietuviškos Biblijos visus kokio nors žodžio atitikmenis. Kaip rodo *Clavis Germanico-Lithvana* pavyzdys, lietuviškų žodynų rengimo būdas pasitelkiant konkordancijas ir Bibliją jau turėjo savo tradiciją.¹⁶⁸

Išanalizavęs Brodovskio žodyno vokiško registro *P* raidės antraštinius žodžius, Drotvinas nustatė, kad Brodovskis naudojo vokiškai kalbančiuose kraštuose paplitusio Konrado Agricolos parengto Biblijos žodžių žodyno *Concordantiae Bibliorum* 1674 m. leidimą, naujai perredaguotą ir išleistą Christiano Zeise's.¹⁶⁹ Drotvinas palygino šį konkordancijų leidimą su keliais

¹⁶⁶ *Vocabularium Litthvanico-Germanicum et Germanico-Litthvanicum, darin alle im Neuen Teftament und im Pfalter befindliche Wörter nach dem Alphabeth anthalten find ...* Ausgefertiget von Friederich Wilhelm Haack... Halle, 1730.

¹⁶⁷ Ši tradicija, žinoma, nėra būdinga vien lietuviškiems žodynams. Leksikografinis metodas, pagal kurį žodynai sudaromi Biblijos leksikos pagrindu, buvo naudojamas ir rašant kitų, nedidelę raštiją turinčių, kalbų pirmuosius žodynus. Pavyzdžiui, Rygoje gyvenęs mokytojas Liborius Depkinas ketino išleisti Biblijos leksika paremtą latvių kalbos žodyną, kaip skelbia 1704 m. išėjusio bandomojo sąsiuvinio pavadinimas: *Vortrab zu einem längft gewünschten Lettifchen Wörter-Buche, mehrentheils aller derer Wörter/ Jo in der Lettifchen Bibel / und allen andern in der Lettifchen Sprache augefertigten Büchern/ befindlich find ...*

¹⁶⁸ Kaip matyti iš Triškaitės atlikto *Clavis Germanico-Lithvana* tyrimo, šis žodynas buvo parengtas remiantis veikiausiai keliais Biblijos konkordancijų leidimais (Triškaitė 2008, 21–24).

¹⁶⁹ *Concordantiae bibliorum, emendatae ac ferè novae : das ist: Biblische Concordantz, oder Verzeichnus der fürnehmsten Wörter, wie auch aller Nahmen, Sprüche und Geschichten, so offt derselben in Heiligen Schrift, Altes und Neues Testaments, gedacht wird ... / Conradus Agricola. ... an den Tag gegeben durch Christianus Zeisius, Franckfurt a[m] M[ain]: Friderici, 1674.*

senesniais, aptarė pagrindinius jų skirtumus ir priėjo prie išvados, kad Brodovskis naudojo būtent 1674 metų konkordancijų redakciją (Drotvinas 2000, 18–19).

Nėra pagrindo abejoti Drotvino išvada, kad senesniais konkordancijų leidimais Brodovskis nesinaudojo. Kaip įprasta, išsamus 1674 m. konkordancijų pavadinimas skelbia, kad šis leidimas pirmą kartą išaina su žodžių reikšmės paaiškinimais (*kurtz=verfaßter Wegweiser/ oder Erklärung und Außlegung aller und jeglicher Wörter/ was vor Bedeutungen dieselben haben*). Kaip bus matyti iš tolesnės analizės, Brodovskis tais naujai pridėtais reikšmės paaiškinimais plačiai naudojosi, taigi tikimybė, kad rėmėsi tokių paaiškinimų neturinčia senesne konkordancijų versija, tikrai menka.

Tačiau dar lieka atviras klausimas, ar Brodovskis negalėjo pasinaudoti kuriuo nors vėlesniu, po 1674 m. išėjusiu konkordancijų leidimu? Aptariamuoju laikotarpiu jų būta dar ne vienas: 1677, 1688, 1696, 1718 metais. Tačiau visiems jiems būdinga tai, kad greta vokiškų antraštinių žodžių jie pateikia hebrajiškus ir graikiškus jų atitikmenis, tuo tarpu lotyniško atitikmens ar smulkesnio reikšmės paaiškinimo čia atsisakoma. Kadangi, kaip jau minėta, Brodovskis iš konkordancijų perėmė ir lotyniškus reikšmės paaiškinimus, galima daryti išvadą, kad ir kuris nors vėlesnysis konkordancijų leidimas, neturintis tokių paaiškinimų, negalėjo būti pagrindiniu B šaltiniu.

Vargu ar vėlesniais leidimais naudotasi ir papildomai. Taip teigti leidžia kai kurie pastebėjimai. 1677 m. konkordancijų leidimo įvade,¹⁷⁰ (kuris kartojamas ir vėlesniuose leidimuose), be kita ko, teigiama, kad konkordancijos papildytos smulkiais žodeliais (*die particulæ, die man vorhin nirgends gehabt*): *auch, aus, denn, der=die=dasselbe/ige, durch, mit, nun, ob* ir kt. Tai ne visai tiesa, nes dauguma šių žodelių jau yra 1674 m. leidime. Iš šio nedidelio sąrašo 1674 m. konkordancijose trūksta tik *auch* ir *nun*. Brodovskio žodyne antraštiniai žodžiai *auch* ir *nun* yra (*Auch Ir, Beÿ, Taipojeg, Taipojë,*

¹⁷⁰ „Vorrede an den chriſtlichen Leſer“, *Concordantiæ Bibliorum germanico-hebraico-græcæ = Deutsche, hebraische, und griechische Concordantz-Bibel, oder Vollständige Anweiſung aller Wörter, welche in der gantzen H. Schrift .: fürkommen .: Auff Gnädigſte verordnung und beförderung deſſ .: herrn Ernſts, herzogen zu Sachſen .: in dieſe gantz neue und bequeme form / zuſammen gebracht und abgefaſſet von M. Friederich Lanckischen. Sampt einer vorrede .: Herrn Martini Geieri. Leipzig und Franckfurth, In Verlegung derer Lanckischen Erben, Gedruckt bey Johann Erich Hahnen, 1677. b2 recto.*

Taipojau B 125, Nun. nunc. Nu, Nunay. *dabbar dabbarstel, tikt, tiktaÿ* B 953), tačiau jie pateikti be jokių nuorodų į Biblijos vietas, taigi greičiausiai yra paimti iš kokio kito šaltinio ir nerodo ryšio su vėlesniais konkordancijų leidimais. Atsižvelgiant į tai galima tvirtinti, kad vėlesnių konkordancijų leidimų naudojimo pėdsakų Brodovskio žodyne nematyti.

Įvairių Brodovskio žodyno vietų palyginimas su Zeise's redaguota 1674 m. Agricolos konkordancijų versija (toliau CB 1674) atskleidžia didelį abiejų veikalų registrų panašumą ir neabejotinai rodo, kad naudotas būtent šis konkordancijų leidimas. Daugeliu atvejų sutampa perimamų žodžių rašyba, jų išdėstymo eilės tvarka, gana nuosekliai perimamos kalbos dalies ir rašybos variantų nuorodos, dažnai ir lotyniški vokiško žodžio reikšmės paaiškinimai, kaip matyti iš žemiau pateiktų pavyzdžių:

B	CB 1674
<i>Abwifchen vid abwafchen</i> . Nußlûftiti Efa 25,8 B 42	<i>Abwifchen vide Abwafchen</i> Efa 25,8: der Herr Herr wird abwifchen <i>Abziehen</i> . / <i>Excoriare, pellem detrahere</i> .
<i>Abziehen Excoriare, pellem detrahere</i> , [...]. [<i>Abziehen</i>] <i>die Haut</i> . Úða nuimti. Lev. 1,6 [...] <i>Abziehen manum retrahere</i> <i>die Hand</i> Ranką atraukti Num 14,34. [...] [<i>Abziehen</i>] <i>Recedere, relinquere neutrum</i> . Szállin traukti, Reg 15,19 [...] B 42-43	<i>Levit 1,6: dem Brandopfer die Haut abziehen</i> <i>Abziehen/ Manum retrahere</i> . Num 14,34 wenn ich <i>die Hand abziehe</i> [...] <i>Abziehen. Recedere, Relinquere Neutrum</i> 1. Reg 15,19: daß er von mir abziehe [...]
<i>Legen 1. ponere 2 apponere 3 superimponere 4 subjicere 5 imputare 6 locare, collocare 7 injungere 8 vincere profternere 9 infidiari 10 manum admovere notat (a) laborare (b) prædari 11 idem est ac vestire [etc.]</i> <i>Legen Concubere, accumbere</i> [...] <i>Legen Cubitum ire, dormire, in lectum se projicere</i> [...] B 858	<i>Legen I. ponere 2. Apponere 3. Superimponere 4. Subjicere 5. Imputare 6. Locare, collocare. 7. Injungere 8. Vincere profternere 9. Infidiari 10. Manum admovere notat (a) laborare (b) prædari 11. idem est ac vestire &c.</i> <i>Legen. Concumbere, accumbere.</i> <i>Legen. Cubitum ire, dormire, in lectulum se projicere</i>
<i>Rabfaces /Ertzchenke/ nom viri Rabfaces</i> [...] <i>Rabfake idem</i> [...] <i>Rachal /Kauffstädten/ nom loci</i> [...] B 992	<i>Rabfaces. (Ertzchencke) Nomen viri.</i> <i>Rabfake (Idem.)</i> <i>Rachal (Kaufftådten) Nomen loci</i>

Pasitaiko nedidelių rašybos nesutapimų: skiriasi didžiųjų ir mažųjų raidžių vartojimas, Brodovskis umliautus žymi taškeliais, o konkordancijose jie perteikiami ženklais <â>, <ú>, <ô>, skirtingai žymimos geminatos (plg. Racha /leer, unûtzze/ B 992 ir Racha (Leer, unnûtzze) CB 1674), kartais nesutampa raidei <s> žymėti toje pačioje pozicijoje vartojamas ženklas, ne visada identiškios gramatinių pažymų formos (plg. Raamja /des Herren

Doñer/ *nom viri* Raamja Neh 7,7 *B* 992 ir Raamja. (deß Herrn Donner) *Nomen viri*. Neh 7,7 [...] *CB* 1674). Tačiau tokie neatitikimai gali būti atsiradę Brodovskiui žodyną perrašinėjant, taip pat ir dėl kitų šaltinių įtakos. Be to, vokiečių kalbos ortografija iki pat XIX a. pabaigoje pasirodžiusių Konrado Dudeno rašybos žodynų nebuvo tvirtai nusistovėjusi, todėl keli skirtingi to paties žodžio rašybos variantai netgi tame pačiame tekste buvo įprastas dalykas. Tad smulkūs rašybos skirtumai negali sumenkinti lemų ir ypač jų lotyniškų reikšmės paaiškinimų įrodomosios galios ir neduoda rimto pagrindo abejoti tuo, kad *B* rengti buvo naudojamas būtent šis Agricolas konkordancijų leidimas.

Patvirtinus, kad Brodovskis naudojo Zeise's redaguotą 1674 m. Biblijos konkordancijų leidimą, toliau bus mėginama analizuoti, kaip *B* autorius juo naudojosi ir siekiama atskleisti, kaip dėl konkordancijų poveikio formavosi Brodovskio žodyno struktūra.

6.1.1. Rėmimosi *CB* 1674 ypatumai.

6.1.1.1. Apimtis. Drotvinas pastebėjo, kad Brodovskis konkordancijų medžiagą naudojo labai nuosekliai, skrupulingai persirašydamas beveik be išimties kiekvieną žodį¹⁷¹. Kaip parodė mano atliktas gretinimas, iš maždaug 200 antraštinių žodžių *M* raidės atkarpoje tarp *Maacha* ir *Manoah* Brodovskio neperimta tik 9: *Machmas*, *Mahlon*, *Malmon*, *Maluchus*, *Malfit*, *Manaffe*, *Männermörderin*, *Manlius* ir *Maffz*. Iš 300 konkordancijų antraštinių žodžių *R* raidės atkarpoje tarp *Raamja* ir *Reichthumb* Brodovskio žodyne trūksta trijų pavienių žodžių: *Rabbith*. (*Groß*) *Nomen loci*, *Rahab*. (*weit außgebreitet*), *Rauchkopff*, ir trijų konkordancijose antraštiniais žodžiais pateiktų žodžių junginių: *Recht schreiben*, *Recht sehen*, *Recht schweren*. Greičiausiai tai atsitiktiniai praleidimai, nes peržiūrėdamas jau parašytą žodyną, Brodovskis, matyt, dar kartą lygino jį su konkordancijomis ir į papildymus įtraukė pastebėtus pavienius praleistus žodžius. To nebūtų daręs, jeigu būtų norėjęs juos sąmoningai praleisti. Iš devynių minėtų *M* raidės atkarpoje praleistų

¹⁷¹ Drotvino apskaičiavimu, 97 proc. konkordancijų žodžių pateko į Brodovskio žodyno registrą (Drotvinas 2000, 16).

antraštinių žodžių į papildymus pateko asmenvardžiai *Mahlon Pfeiffer/ nom viri Malon. Ruth 1,2,5 c 4,9,10 B 894, Manlius nom viri Manlius 2 Macc 11,34 B 897* ir sudurtinis žodis *Männer Mörderin wyrû 3uddÿtoje Tob 3,10 B 897*. Iš trijų minėtų praleistų *R* raidės antraštinių žodžių į papildymus pateko biblinis vietovardis *Rabbith /groß/ nom loci, Rabbit Jofua 19,20 B 992* ir visi trys praleisti žodžių junginiai (*recht schreiben. tikkraÿ rašÿti Eccl 12,10, recht schweren. tikkraÿ bazitis Jer 4,2, recht sehen tikkraÿ mattÿti Jer 1,12 B 1003*). Yra ir daugiau žodžių, daugiausia tikrinių daiktavardžių (kartais net ištidos jų grupės), iš konkordancijų patekusių į papildymus *B* parašėse: *Achaicus (traurig) nom viri. Akaikas. 1 Cor 16,17 B 44, vardų grupė nuo Jegabea /Höhe/nomen oppidi Jegabea Num 32,35 iki Jehedia /eintziger Herr/ nom viri Jedia 1 Par 28,30 B 745, Kenchrea /Hirs/ nom oppidi Kenkrea Act: 18,18 Rom 16,1 B 777, Kinder Ifrael. Waikai Ifraelo Gen 32,32 etc. waikai Ifrael [...] B 782, Likhi Liki 1 Par 8,19 (Lehrer) nom viri B 876, Odollam /ihr Zeuge/ nom loci Odollam Gen 38,1,12,20 etc. B 957* ir kt.

Vadinasi, pildydamas žodyną į praleistas konkordancijų vietas žodyno autorius žiūrėjo kritiškai, kaip į klaidą, kurią reikia ištaisyti. Tai liudija, kad praleidimai greičiausiai buvo atsitiktiniai, ir leidžia tvirtinti, kad Brodovskio intencija buvo pavartoti žodyne visus konkordancijų antraštinius žodžius.

6.1.1.2. Konkordancijos kaip atitikmenų paieškos priemonė.

Konkordancijos buvo naudojamos ne tik kaip registro šaltinis, bet ir kaip parankinė priemonė lietuviškame Biblijos vertime ieškant atitikmenų. Ir čia Brodovskis elgėsi nuosekliai, kaip ir perrašinėdamas konkordancijų antraštinius žodžius: stengėsi atrinkti ir žodyne pateikti visus skirtingus vokiško žodžio vertimo į lietuvių kalbą variantus, išrankioti visus sinonimus ir sužymėti jų pateikimo vietas (plačiau apie rėmimosi lietuviška Biblija pobūdį žr. 6.4.1. skyrių), pvz.:

Abtreten. Nuffikreipti Devt. 11,16. Mal: 2,8, Atfikreipti Devt. 11,28, Szallin eiti 2 Par: 23,8, Atftóti 2 Macc: 7,24. Act: 22,29, pamefti 1 Tim: 4,1, lautisfi 2 Tim: 2,19, atfitraukti Ebr: 3,12 B 39

Geburt Užgimmiņas Eccl. 7,2 Ezech 16,4, [...], Gimmiņas Matth 1,18, Pagimdimas Gen 35,17,20,22,24 [...], Užgimtis. Num 1,18 Giņine 1 Par 6,7, Gimdimmas. Efa 37,3 Gimtine Ezech 16,9 B 537

Moft Jaunas wynas Num 18,12 Jaunas wynas Job 32,19 βwiežas wynas Deut 7,13 Matth 19,17 Wýnas Prov 3,2 [...] B 923.

Jeigu koks atitikmuo pradiniam darbo etape nepateko į žodyną, tai Brodovskis, lygiai kaip ir antraštinių žodžių atveju, savo neapsižiūrėjimą stengėsi ištaisyti ir įtraukti jį į papildymus, plg.:

Lema	Papildomi atitikmenys
[achten] gleich <i>B 48</i>	priliginti ψ 88,5
[Auffmachen] das Maul <i>B 148</i> bauen Bollwerck <i>B 190</i>	Burna ifližoti Thren 3,46 Pylimus padarýti Eccl 9,14, Bulwerka padarýti Ezech 4,2, [Bulwerka] pakurti Ezech 21,22
lagern fích <i>B 834</i>	šuféti Joh 6,10
laffen fahren den Bund <i>B 846</i>	Suderrėjimą pamešti 2 Par 16,3
Leuchte <i>B 868</i>	Žwáke Prov 20,20
Mitgefanger <i>B 917</i>	draugkalinis Rom 16,7, Draugas kalinije Coll 4,10 Sankalinys Philem 23

Galima pastebėti ir tai, kad Brodovskis, ypač žodyno pradžioje, prie kiekvieno atitikmens stengėsi nurodyti kuo daugiau Biblijos vietų, kuriose tas atitikmuo yra minimas. Pavyzdžiui, prie lemos *Abweichen* prirašytos visos 17 konkordancijose teikiamų nuorodų *B 41*, prie *Abwenden* – 33 iš 39 (*B 41–42*), prie *Acker* (*B 50*) – visos iš kone šimto konkordancijose buvusiųjų. Viena kita praleista nuoroda vėliau dar patenka į papildymus (pvz., prie lemų *Abtrünniger B 39*, *Ängften*, *Ärger B 56*, *Gebühren B 531*).

Tačiau autoriaus užsidegimas pateikti prie kiekvieno atitikmens kuo daugiau biblinių nuorodų ryškus tik pačioje žodyno pradžioje. Jau raidės *B* ruože nuorodų yra mažiau, dažniausiai po vieną dvi kiekvienam atitikmeniui. Prie antraštinių žodžių, kuriems buvo priskirta labai daug pavyzdžių konkordancijose, Brodovskis pridėjo atitinkamų pastabų: &c. (pvz., prie lemų *haben B 618*, *Hand B 627*), *viel* (pvz., prie lemos *Baalim B 181*), *ift viel hievon* (pvz., *Buch B 297*), *ift fehr viel* (pvz., *Hauß B 645*, *König B 810*) ir pan. Vien tik Biblijos vietą (be atitikmenų) nurodančių papildymų žodyno paraštėse yra taip pat tik prie pirmųjų kelių raidžių.

Galbūt Brodovskis įsivaizdavo, kad jo rengiamas vokiečių–lietuvių kalbų žodynas būtų galėjęs bent iš dalies atlikti ir lietuviškos Biblijos konkordancijų funkcijas? Prisiminus tai, kad į žodyną buvo skrupulingai perrašyti visi Biblijos asmenvardžiai ir vietovardžiai su atitinkamomis nuorodomis į Biblijos

knygas, šita mintis neatrodo neįmanoma. Tačiau susidūręs su nepaprastai didele tokio darbo apimtimi, autorius tik iš dalies ją įgyvendino: perėmė visus antraštinius žodžius, įskaitant asmenvardžius ir vietovardžius, bet tik dalį pavartojimo vietos nuorodų.

6.1.1.3. Biblijos citatos *B* registrui ir straipsniams pildyti.

Konkordancijose pateiktos Biblijos citatos su vietos nuorodomis buvo naudojamos ne tik lietuviškiems ekvivalentams Biblijos vertime surasti. Kitas konkordancijų panaudojimo būdas, turėjęs įtakos žodyno struktūrai ir sudėčiai, buvo žodyno pildymas remiantis konkordancijose teikiamais Biblijos sakinių fragmentais, iliustruojančiais antraštinį žodį. Iš tokių bibliinių sakinių fragmentų į žodyną patekę žodžiai ir žodžių junginiai sudaro bene ketvirtadalį visos *B* medžiagos. Į žodyno lemų, sublemų ar lemos iliustracijų¹⁷² poziciją buvo iškelti kai kurie iliustracijose vartojami sudurtiniai žodžiai (1), vediniai (2), o daugiausia įvairūs žodžių junginiai (3), plg.:

(1)

<i>B</i>	<i>CB 1674</i>
Räuber [...] <i>Räuber Hände</i> Plešikku Naggai Judic: 2,16. Rankas Plešikku 2.Reg 17,20 <i>B</i> 997	Räuber [...] Judic. 2,16: die ihne[n] holffen auß der <i>Rauber hände</i> 2. Reg. 17,20: gib fie in die <i>Hand der Rauber</i>

(2)

<i>B</i>	<i>CB 1674</i>
Rathen [...] [Rathen] zu Suffiroditi 2 Sam 16,20 <i>B</i> 996	Rathen. 2. Sa. 16,20 <i>rath zu/was</i> follen wir thun

(3)

<i>B</i>	<i>CB 1674</i>
Gefallen placere. [...] Thue wies dir gefält darrÿk, kaip žinnai Gen 16,6. Kaip taw patinka 1 Sam 1,23 Thut was euch gefällt. Darrÿkite, kas	Gefallen. [...] Gen. 16,6: Thue wie es dir gefällt 1. Sam. 1,23: fo thue wie dirs gefällt Gen. 19,3: Thut mit ihnen was euch gefällt

¹⁷² Griežtai atskirti junginius, kurie patenka į antraštinio žodžio (lemos) poziciją, ir tokius, kurie yra kokios nors lemos lizdo smulkesnieji vienetai (sublemos ar iliustracijos), Brodovskio žodyne yra sunkoka, nes ir pats autorius čia nesilaiko nuoseklios sistemos. Dalis junginių, kurie autoriaus performuluojami taip, kad įgautų žodynei būdingą bendraties formą (smulkiau apie tai žr. toliau poskyrį „Leksikografinis konkordancijų pavyzdžių įforminimas“), griežtai pagal abėcėlę rikiuojami nuo puslapio kairės pusės ir turėtų būti vertinami kaip savarankiškos lemos. Kiti junginiai pateikiami originalios tekstinės formos ir antraštinio žodžio atžvilgiu yra kiek atitraukti į dešinę, todėl juos reikėtų priskirti lemos žodžio iliustracijoms. Prie to paties antraštinio žodžio dažnai rašomi abiejų tipų junginiai, jų apipavidalinimas keičiasi tame pačiame segmente, tad griežtai jų skirti neįmanoma. Todėl šioje dalyje aptariami abiejų tipų junginiai, žodyne pateikiami ir lemos, ir iliustracinių pavyzdžių pozicijoje.

jum's mėgta Gen: 19,3 wohne, wo es dir gefält. Gywenk, kur taw patinka Gen 20,15 gefält es euch. Jeigi jum's tai patinka Gen 23,8 B 534	Gen. 20,15: fihe da/wohne/ wo es dir gefält Gen. 23,8: gefält es euch/daß ich meinen Todten begrabe
Land, Feld. Lauk's Dirwa, [...] auff dem Lande leben lange ilgäy gýwas patekti Zemeje Devt 11,9 eben Land plýnas Lauk's Gen 11,2 in alle Länder verftreuen. po wiffas Žémes išbarítýti Gen 11,4 i --- --- --- Gen 11,8 aller Länder Sprach verwirren. Wiffú Žémjû Kalbas fumaißýti Gen 11,9 B 839	Land [...] Deut. 11,3: daß du lang lebeft auff dem Lande Gen.11,1: funden fie ein eben land Gen. 11,4: wir werden in alle lânder verftreuet Gen. 11,8: in alle lânder verftreuet Gen. 11,9: verwirret aller Lânder Sprach

Iškelti į lemos poziciją pavyzdžiai tesudaro nedidelę dalį visų konkordancijose teikiamų Biblijos pavyzdžių. Perrašyti ar bent sužymėti visų ar daugumos jų žodyno autorius vargu ar būtų galėjęs – prie kai kurių antraštinių žodžių konkordancijose pateikiama daugiau nei tūkstantis citatų (pavyzdžiui, prie žodžių *geben, gehen, Hand, Herr, kommen, König* ir kt.). Vadinasi, Brodovskiui teko daryti tam tikrą atranką. Antai iš visos maždaug penkiasdešimties biblinių pavyzdžių grupės, pateiktos prie antraštinio žodžio *Recht / Adv.*, Brodovskis atrinko aštuonis junginius ir išskirstė juos kaip savarankiškas lemas pagal antrojo žodžio abėcėlę į deramas vietas: [*Recht*] *bekehren sich nicht ne tikkraý priffiwerfti Ofea 7,16 B 1001*, [*Recht*] *faßen dawadnay furaßýti 2. Macc. 2,25 B 1001*, [*Recht*] *führen gerray wadzóti Prov. 3,6 B 1002*, [*Recht*] *komēn tikkraý ateiti Ezech 38,13 B 1002*, [*Recht machen*] *kluge Leut. 3mones tikkraý protingus darryti Syr 1,24 B 1002*, [*Recht*] *reden v. ausprechen, gerray í tarti Judic 12,6, gerray iškalbeti Marc 7,35 B 1002*, [*Recht*] *und redlich thun. gerray ir wertay darryti Judic 9,16 B 1003, Recht wol butinay 2 Reg 11,18 B 1003*. Iš prie antraštinio žodžio *Rede* pateiktų maždaug 300 konkordancijų pavyzdžių Brodovskis į žodyną perkėlė 30, rinkdamas juos ne iš eilės (*B 1004–1005*). Prie antraštinio žodžio *Rauchen B 997* iškeltas vienas junginys iš aštuonių konkordancijose pateiktų pavyzdžių. Prie lemos *kaum B 773* pateikta 11 žodžių junginių, o konkordancijose jų yra 23. Kokiu būdu, kokiais principais ir kriterijais remdamasis Brodovskis perėmė minėtus pavyzdžius į žodyno registrą?

6.1.1.4. Pastovieji žodžių junginiai. Ieškant atrankos dėsningumą pirmiausia krinta į akis, kad Brodovskis stengėsi atrinkti iš pavyzdžių vokiečių kalbos žodžių junginius, turinčius nusistovėjusią formą bei dažniausiai perkeltinę reikšmę (vadinamuosius pastoviuosius junginius) ir pateikti jiems lietuviškus atitikmenis. Neretai tokie junginiai dėl perkeltinės reikšmės būdavo pažodžiui vargiai išverčiami, todėl autoriui galėjo atrodyti prasminga įtraukti juos į žodyną, plg.:

B	CB 1674
Ding [...] <p><i>guter Ding feyn</i> linkimas buti Eccl. 7,15 B 351</p>	Eccl. 7,15 [...] am guten Tag <i>sey guter Ding</i>
Gefallen [...] <p><i>Ihm gefallen laß[en]</i> laikyti per ger Levit 10,20. itikti Lev 26,34, [...] B 534</p>	Gefallen. <p>Levit. 10,20: Mofe <i>ließ es ihm gefallen</i> Levit. 26,34: <i>ihm seine Feyre gefallen lassen</i></p>
Leben. [...] <p><i>zerfchlagen das Leben zu Boden Smertney įpaušti ψ 143,3 [...] B 852</i> <i>Einer dem andern nach dem Leben stellen</i> Kits kitta <i>jeβkóti nužawinti</i> Prov 1,18 <i>Einer dem anderen das Leben nehmen.</i> Kit's kittam <i>gála darrýti</i> Prov 1,19 [...] B 852 <i>nach dem Leben trachten</i> tŷkoti <i>gala darrýti</i> Jer 4,30 B 853</p>	Leben Vita. <p>Pfal. 143,3 und <i>zufchlágt mein Leben zu boden</i> Prov. 1,18 <i>einer stellt dem anderen nach dem Leben</i> Prov. 1,19: <i>einer nimbt dem anderen das Leben</i> Jer 4,30 <i>dir nach dem Leben trachten</i></p>
Machen. [...] Padarýti Gen 1,7 <i>[machen] fich einen Nahmen</i> ľaw Garbe padarýti Gen 11,4 B 890	Machen [...] <p>Gen. 11,4: daß <i>wir uns einen Nahmen machen</i></p>
[Mächtig] diddis, Gen 18,18. gallŷs Prov 30,30. Stipprus, macnusľis Gen 49,24 Macnus Judic 5,13, Sŷlingas Exod 13,3. Nu-pajėges, drutas [...] <p><i>feines Leibes nicht mächtig feyn</i> ne turrėti wáles ant ľawo kuno 1 Cor 7,4 B 891</p>	<p>1 Cor. 7,4 <i>das Weib ift ihres Leibes nicht mächtig</i> <i>der Mann ift feines Leibes nicht mächtig</i></p>

6.1.1.5. Junginiai, patekę į B dėl lietuviško vertimo ypatumų.

Kitas pastebimas junginių atrankos dėsningumas gali būti susijęs su lietuviško Biblijos vertimo naudojimu atitikmenims ieškoti. Ieškomas antraštinis žodis, net ir nebūdamas pastoviojo junginio dalis, ne visuomet turėdavo tiesioginį atitikmenį lietuviškame Biblijos tekste. Tam tikrame kontekste lemos žodis į lietuvių kalbą galėjo būti išverstas koku nors kitu, tik tame konkrečiame junginyje ar kontekste priimtinu, žodžiu (kontekstinis vertimas). Tuomet Brodovskis į registrą įtraukdavo visą tokį junginį ir pateikdavo atitinkamą vertimą iš 1735 m. Biblijos, pvz.:

B	CB 1674
Geburt Užgimimā Eccl. 7,2 Ezech 16,4 [...], Gimimā Matth 1,18, Pagimdimas Gen 35,17,20,22,24 [...], Užgimtis. Num 1,18 Gimine 1 Par 6,7, Gimdimmas. Efa 37,3 Gimtine Ezech 16,9 [...] unzeitige <i>Geburt</i> . Ne czėlu <i>gimmes waifus Moteriβkes</i> . Job 3,16 Ne czėlu <i>gimmes kūdikis</i> Eccl. 6,3 Ne Czėlu <i>gimmes</i> 1 Cor 15,8 Efr 2,62 <i>B</i> 537	Geburt. [...] Hiob 3,16: wie <i>eine unzeitige Geburt</i> /Pfal. 58,9 Eccl. 6,3: <i>unzeitige Geburt</i> ist besser dann er 1.Cor. 15,8: als <i>einer unzeitigen Geburt</i>
Klein mąžas [...] <i>Kleine Bitte</i> bitten <i>mažumo ko</i> prašyti 1 Reg 2,20 <i>B</i> 800	Klein. Adject&Subft. [...] 1. Reg. 2.20 ich bitte <i>eine kleine Bitte</i> von dir
Leben. <i>vita</i> . Žywat's, Gywata Apoc 3,5 1 Cor 15,19 [etc.] Gywėnimas, Gywaftis ψ 119,5, Iffilaikimas ψ 133,3, Iβganimas Prov 2,19. Paffielgimmas Jer 7,3 das elende <i>Leben</i> wargingos <i>Dienos</i> Eccl. 5,19 kein <i>Leben</i> haben <i>Dwafes</i> ne turrėti Jer 10,14, <i>ne gyw's buti</i> Jer 51,17 [...] <i>B</i> 853	Leben Vita. Eccl. 5,19 er dencket nicht an <i>das elende Leben</i> Jer. 10,14 ihre Gőtzen <i>haben kein Leben</i> Jer. 51,17 ihre Gőtzen <i>haben kein Leben</i>

Gana dažni buvo ir atvejai, kai lietuviškas kokio nors žodžių junginio vertimas ryškiai skyrėsi nuo vokiško junginio visų pirma savo gramatine struktūra. Tai irgi galėjo būti Brodovskiui motyvas įtraukti tokį junginį į registrą ar į lemos straipsnį:

B	CB 1674
[Kindes] noht. Gimimas [...] <i>ſie war in Kindes Nöhthen buwo begimdanti kudiki</i> Apoc 12,2 Wie ein Weib <i>in Kindes Nöhthen</i> neį moteriβkei <i>dabar gimdyfenczei</i> Jer 13,21 <i>B</i> 783, 783p	Kindesnöhthen I. Proprie advenit mulieribus. 2. Tropice tribuitur Eccleſiae. 3. Notat graves dolores Apoc. 12,2 <i>ſie war in Kindsnöhthen</i> und ſchrey Jer. 13,21 <i>wie ein Weib in Kindsnöhthen</i>
Leben [...] <i>beį Leibs Leben</i> kune <i>gywas budam's</i> 2 Cor 5,10, <i>B</i> 853	2. Cor. 5,10 <i>bey leibs leben</i> gehandelt
Miteinander tarp ſawes Gen 21,27 Podraug Gen 22,6 Podraugeį Efa 11,6 iβ wieno ψ 34,14 Su wiens antru [<i>Miteinander</i>] <i>zancken beffiwaiditi</i> Exod 2,19 [...] <i>B</i> 917	Mit einander. [...] Exod 2,19 er ſahe ſich <i>miteinander zancken</i> 2. Ehrreiche Männer
Ratſchlag Ródas 2 Sam 15 Padumójimas Mich: 4,12 Sudumójimas Jer: 49,20. Sudummim's Hab 3,10 böfen <i>Rathſchlag machen</i> piktaį <i>ſuffikalbėti</i> . Efa 7,5 <i>B</i> 997	Rathſchlag [...] Efa. 7,5 die Syrer <i>einen Boefen Ratschlag macht</i> wider dich

6.1.1.6. Įvykių, švenčių pavadinimai ir simbolinės reikšmės sąvokos. Į registrą iš konkordancijų pateko ir kai kurie pavadinimai (įvykių,

švenčių, vietovių ir kt.). Autorius veikiausiai manė, kad verčiant pavadinimus, ypač susijusius su Biblija, improvizacijos nėra pageidautinos, todėl pravartu turėti atitikmenis žodyne, pvz.:

B	CB 1674
Féit [...] [Féit] <i>der ersten Erndte</i> Szwénte pirmófes Pjutés Exod 23,16	Féit/Féitum. Exod. 23,15: <i>das Feft der ersten Erndten</i>
[Féit] <i>der Einfamlung.</i> Szwénte Sudaggawimo. Exod 23,16	Exod. 23,15: <i>Das Feft der Einfammlung/ c.34.22</i>
[Féit] <i>der Wochen</i> Sekminnû Szwénte Exod 34,22	Exod 34,22: <i>das Feft der Wochen foltu halten [...]</i>
[Féit] <i>der ungefäueren Brodt.</i> Szwénte neraugintôs Dûnôs Devt 16,16, B 467	Deut.16,16: <i>auff das Feft der ungefäueren Brod</i> 3.Efr 1,19: <i>das Feft der ungefäueren Brod</i>

Dar vienas pavyzdys – Jeruzalės miesto vartų pavadinimai, kuriuos autorius išrankiojo iš įvairių konkordancijų vietų ir žodyne pateikė kartu prie žodžio *Jerufalem B 747*. Kai kurie šių pavadinimų konkordancijose buvo antraštinio žodžio pozicijoje, kiti – tik pavyzdžiuose prie žodžio *Thor*, pvz., *Alte Thor* ir *Thor Ephraim*. Tam, kad pateiktų juos vienoje vietoje, Brodovskis turėjo jų specialiai ieškoti, o tai rodo, kaip jam tai buvo svarbu. Šiame kontekste galima prisiminti ir Mörlino raginimą nustatyti aiškias lietuviškas tikrinių vardų formas (Mörlin 1706, §15). Galbūt ir čia galima įžiūrėti Brodovskio mėginimą įtvirtinti bent kai kurių Biblijoje esančių pavadinimų vartojimą.

Remiantis panašiais motyvais į žodyną galėjo patekti ir kai kurių svarbių religinių metaforų ar simbolinę reikšmę turinčių sąvokų pavadinimai, plg.:

B	CB 1674
Höllifch [...] [Höllifch] <i>Feuer</i> Peklôs ugnis Matth 5,22. c 18,9 B 723	Matth. 5,22: <i>der ift deß hellifchen Feuers fchuldig</i> Matth 18,9 <i>werdet ins hellifch Feuer geworffen</i>
Leben. [...] <i>Baum des Lebens</i> medis Gywałcio Gen. 2,9. Prov 3,18 [...], <i>das ewige Leben</i> amžinas dangaus džauglmas. 2 Macc 7,9 amžina gŷwata Matth 19,16 B 852	Leben Vita. Gen. 2,9: <i>der Baum deß lebens</i> mitten im Garten Prov. 3,18: <i>fie ift ein Baum deß Lebens</i> 2. Macc 7,9 <i>du nimbft mir das zeitliche Leben zu einem ewigen leben</i>

6.1.1.7. Kolokacijos. Dažnai į lemos poziciją (kartais ir į pavyzdžius) buvo iškeliami tokie žodžių junginiai, kurie šiandienine terminologija kalbant

galėtų būti įvardijami kaip antraštinio žodžio kolokacija. Daugiausia tokių iškeltų kolokacinių junginių yra prie įvairių būdvardžių, pvz.: *Eisern B 402, Hart B 637, Jung B 762–764, Klein B 800, Klug B 803, Köftlich B 816, Lofe B 882*. Tačiau yra ir kitokių – veiksmazodžio (su arba be prielinksnio) ir daiktavardžio, veiksmazodžio ir prieveiksmio bei kiti junginiai. Kartais jie gali apimti daugiau nei du reikšminius žodžius. Žemiau pateikta keletas įvairaus pobūdžio iškeltus kolokacinius junginius reprezentuojančių pavyzdžių, plg.:

B	CB 1674
<p><i>Abwaschen mit Waßer.</i> Wandenimi nupláuiti. Num 5, 23, Ap- Numazgóti, 1 Cor. 6,11 ~ <i>die Striemen</i> Randas numazgóti Act. 16,33 ~ <i>die Thräne[n]</i> Ašaras nušlóftiti Apoc 7,17 B 40</p>	<p>Abwafchen [...] Num 5, 23 <i>mit dem bittern Waßer abwaschen</i> Actor. 16,33 <i>wufch ihnen die Striemen ab</i> Apoc. 7,7 Gott wird <i>abwafchen alle Thränen</i></p>
<p><i>Kamer vid Camer Kamára</i> ~ <i>gehen i kamara iesti</i> Gen 43,30 ~ <i>kommen sc Fróšche, i kamára ifigauti sc: warles</i> Exod 8,3 [...] <i>die Kamer zu machen Kamára uždarrýti</i> Judit 13,2 <i>allein feyn in der Kamer wiens buti kamaroj'</i> Judit 13,2 B 769 Káfe Kėžas 1 Sam 17,18. 2 Sam 17,29 <i>frijche Káfe.</i> šwiežy Kėžas. 1 Sam 17,18. [...] --- <i>laßen geriñen</i> Suri šurauginti. Job 10,10 B 771</p>	<p>Kammer. [...] Gen 43,30 er <i>gieng in seine Kammer</i> Exod 8,3 und <i>Fróšche kommen in deine Kammer</i> Judit 13,2 Bagoa <i>macht die Kammer zu</i> Judit 13,2 <i>war allein</i> bey ihm <i>in der Kammer</i> Káfe vide Keše 1 Sam 17,18: bringet ihm diese <i>gehen frijche Keše.</i> Job 10,10 wie <i>Keše laßen geriñen</i></p>
<p>Kauffen Nupirkti Gen 25,10. Pirkti Gen 39,11, Nuffipirkti Gen 33,19 --- <i>Speife</i> Wálgi pirkti Joh 4,8 --- <i>Brod.</i> Dūnos prikti Joh 6,5 --- <i>umbs Geld</i> už Pinnigus nupirkti Act 7,16 B 773</p>	<p>Kauffen [...] Joh 4,8 <i>feine Jünger Speiß kaufften</i> Joh 6,5 wo <i>kauffen wir Brod/</i> daß dese eßen Act 7,16 das Abraham <i>kaufft umbs Geld</i></p>
<p>Lofe [...] [loses] <i>Band</i> Rýšpalaikis Efa 3,24 [...] [lofer] <i>Bube</i> niekam newért's Šmógus 1 Reg 21,10,13, Sutélnink's.</p> <p>[lofes] <i>Ding</i> niekam newértas Daikt's Sap 15,13 [loses] <i>Gefchwätz</i> pikta kálba. 1Tim 6,20, noprofini Šódzei 2 Tim 2,16</p> <p>[lofe] <i>Lehr</i> piktas Pamóklas ψ 24,4. ψ 31,7</p>	<p>Lofe [...] Efa 3,24: ein <i>loß band</i> für einen Gürte 1. Reg 21,10: štellet <i>zween lofer Buben</i> für ihn 1. Reg 21,13: da kamen die <i>zween lofe Buben</i> Sap 15,13: wenn fie šolche <i>lofe Ding</i> machen 1. Tim 6,20: meid <i>lofe Gefchwätz</i> und das Gežánck 2. Tim 2,16 <i>deß lofen Gefchwátzes</i> entšchlage dich Pfal. 24,4: wer nicht luft hat zu <i>lofer Lehr</i> Pfal. 31,7 ich hafte die da halten auff <i>lofe lehre</i></p>

[lofe] <i>Leut</i> nelabbi ʒmónes Judic 11,3. 1 Sam 10,24, 2. Sam 6,20 etc. nelabbi ir pikti ʒmones 1 Sam 30,22 pikti ʒmones ψ 12,9 B 882	3 Macc 3,2 von etlichen <i>lofen Leuten</i> Jud. 11,3: er famlet zu ihm <i>lofe leut</i> 1. Sa. 10,27: etliche <i>lofe leute</i> Íprachen 1. Sa. 30,22: was <i>lofe Leut</i> waren/Íprachen 2. Sa. 6,20: wie sich <i>die lofe leut</i> entblófen Pfal. 12,9 wo folche <i>lofe leut</i> herrfchen unter dē Volck
---	--

Ne visuomet įmanoma tiksliai nustatyti autoriaus motyvus, tačiau kai kurie aukščiau minėti pavyzdžiai leidžia manyti, kad į žodyną visų pirma buvo perkeliama Biblijos pavyzdžiuose kelis kartus pasikartojantys junginiai. Štai žodžių junginiai [*in die*] *Kammer gehen*, *Speife kauffen*, *ums Geld kauffen*, [*lofer*] *Bube*, [*lofes*] *Gefchwätz* ir kt. pavyzdžiuose prie atitinkamų antraštinių žodžių *Kammer*, *kauffen* ir *Lofe* kartojasi po keletą kartų. Todėl jų įtraukimas į žodyną tikrai atrodo pagrįstas ir junginių vartojimo dažnumu.

Kartais kolokacinių junginių konkordancijų pavyzdžiuose būdavo tiek daug, kad Brodovskis nusprendavo jų nebeatrinkinėti ir, kaip anksčiau minėtais atvejais dėl Biblijos vietos nuorodų, įrašydavo į žodyną atitinkamą pastabą. Pastabų formuluotės įvairios: *Und fo weiter* (prie lemos *Leer* po junginio *Leer Gefäß*, prie lemos *legen sich in die Asche. gultis i Pélenus Jer 6,26, abu B 858*) arba *und fo fortan* (prie lemos *halben* po junginio *verborgnes Dings halben. dėl paflepto Daikto, Dan 2,18 B 623* ir kt.). Kartais pastabos išsamesnės, primenančios pasiteisinimą, kad išskelti visų kitų junginių buvo neįmanoma dėl jų gausos: *ibidem Und fo weiter ift zu weitläuffig alles anzusetzen* (prie lemuotų junginių su žodžiu *machen B 891*). Iš tokio pasiaiškinimo galima numanyti, kad Brodovskio buvo užsibrėžta išties labai didelių tikslų, kurių dirbant teko iš dalies atsisakyti.

Greta junginių, kurių įtraukimą į žodyną galėjo nulemti tam tikri su jų dažnumu ar jų vertimo į lietuvių kalbą ypatumais susiję motyvai, lieka dar gana daug tokių, kurių motyvaciją atsekti sunku, arba susipina iš karto keli motyvai. Galbūt kai kuriais atvejais autorius tiesiog pateikė keletą žodžio iliustracijų, o gal norėjo pasiūlyti vertimo variantą įdomesniems ar sudėtingesniems posakiams, kaip antai:

Ampt [...] *Was deines Ampts nicht ift, da laß deinen vorwitz* Kas taw ne prirúp', cze nellíkißkis, Syr 3,24 B 79

Beÿde [...], *Beÿde gefund und frisch finden* abbuddu Íweiku ir drutu rafti Tob 8,15 B 251

Blume des Grafes Ziedas Žolės. 1 Petr. 1,24, *Die Blume ist abgefallen, das Gras ist verdorret*
 Žiedas nukritto, Žole pawyto 1 Petr 1,24 B 274

[Fleisch] Banck [...], *Wie ein Ochs zur Fleischbanck geführt wird* Kaip Jautis ant wietos
 mušimo wedams l. kaip Jautis nuwedams, kad pamuštas butu Prov 7,22 B 481

Kalb [...], *Hättet ihr nicht mit meinem Kalb gepfüget.* Jeŷ jus ne butumbit mano Telŷcze áre
 Judic 14,18 B 767

Vienas kitas atvejis leidžia manyti, kad būta ne vien semantinių motyvų plėsti žodyno registrą ir straipsnius remiantis pavyzdžiais iš konkordancijų. Toliau pateiktame pavyzdyje matyti, kad Brodovskis kaip dvi atskiras lemas į žodyną įtraukė dalyvį *gecreutziget* ir jo daiktavardinį vedinį *Gecreutzigter*, nors konkordancijose kaip antraštinė pateikiama tik viena šių formų, o kita užfiksuota pavyzdžiuose, plg.:

B	CB 1674
Gecreutziget Nukrŷžawótas, ta Marc 16,6 1 Cor 2,2	Gecreutzigter
[Gecreutziget] werd[en] [Nukrŷžawótas] buti	Matth 28,5: Jefum den Gecreutzigten fucht ihr
Gecreutzigter Nukrŷžawotasfis Math 28,5, 1 Cor 1,23.	Marc. 16,6: ihr fucht den Gecreutzigten 1. Cor. 1,23: wir predigen den gecreutzigten Chriřtum 2,2 Jefum Chriřtum den Gecreutzigten

Šiuo atveju *B* autorius dvi lemas iš vieno konkordancijų straipsnio išskyrė remdamasis skirtingomis gramatinėmis lietuviškų atitikmenų formomis. Dalyvis *Gecreutziget* verčiamas neįvardžiuotinė forma *Nukrŷžawótas*, o daiktavardinis dalyvio vedinys *Gecreutzigter* – įvardžiuotinė *Nukrŷžawotasfis*. Pagal tai, ar Biblijos vertime buvo įvardžiuotinė forma, ar ne, Brodovskis sužymėjo ir biblines nuorodas žodyne. Jeigu Biblijos nuorodos būtų buvusios priskiriamos pagal vokiškos lemos formą, tai jų pasiskirstymas būtų turėjęs būti kitoks: citatoje *1. Cor. 1,23*, Brodovskio nurodytoje prie lemos *Gecreutzigter*, yra pažyminio funkciją atliekantis dalyvis: *wir predigen den gecreutzigten Chriřtum*, todėl iš tikrųjų ji iliustruoja pirmąją lemą. Tuo tarpu *Marc.16,6 ihr fucht den Gecreutzigten* esanti forma yra daiktavardinis dalyvio vedinys ir turėtų būti priskirta antrajai lemai. Taigi Brodovskio suskirstymas atsirado remiantis lietuvišku atitinkamų frazių vertimu. Šis pavyzdys patvirtina jau anksčiau iškeltą mintį, kad sprendimai dėl žodyno registro būdavo dažnai priimami atsižvelgiant į tai, koks buvo lietuviškas vieno ar kito pavyzdžio vertimas.

Apibendrinant galima sakyti, kad rėmimasis konkordancijų pavyzdžiais žodynui sudaryti gerokai praplėtė žodyno registrą įvairaus pobūdžio junginiais. Pavyzdžių perkėlimą į žodyną dažnai galima paaiškinti kalbiniais motyvais, susijusiais su vokiško žodžių junginio ypatybėmis (pastovumu, perkeltine reikšme ir vartojimo dažnumu), o ypač su jų vertimo į lietuvių kalbą ypatumais (perkeltinės reikšmės junginių vertimais, kontekstiniais vertimais ir dėl skirtingos kalbų struktūros atsiradusiais ryškiais gramatinių konstrukcijų skirtumais). Tačiau lyginant šaltinį ir žodyno medžiagą bei mėginant atsekti atrankos kriterijus negalima pamiršti ir to, kad Brodovskis, rašydamas žodyną, vargu ar turėjo prieš akis išsamias teorines instrukcijas, kokius elementus įtraukti į žodyną, o kokių – ne. Sprendimus dėl vieno ar kito junginio jis priimdavo pasikliaudamas savo intuicija, greičiausiai gana spontaniškai, todėl tikėtis didelio nuoseklumo jo sistemoje neįmanoma. Vis dėlto galima kalbėti apie gana ryškiai matomą tendenciją, darant žodžių junginių atranką remtis lingvistiniais, ypač iš abiejų kalbų santykio kylančiais, kriterijais.

6.1.2. Konkordancijų medžiagos leksikografinis įforminimas.

Aptarus Brodovskio pastangas išsamiai panaudoti konkordancijų medžiagą, gali susidaryti įspūdis, kad pagrindinis jo leksikografinio darbo tikslas buvo kuo gausiau pateikti Biblijos žodžius ir žodžių junginius su vertimais į lietuvių kalbą. Šis aspektas, be abejonės, autoriui buvo svarbus, tačiau negalima teigti, kad jam nerūpėjo Biblijos medžiagos pateikimo žodyne kokybė, jos reprezentavimas, bent kiek atitinkantis leksikografinio veikalo reikalavimus. Kokybės siekimas atsiskleidžia jau iš konkordancijų junginių atrankos kriterijų analizės (plg. 6.1.1.1.–6.1.1.6. skyrius). Dar aiškiau tai matyti iš atitinkamo žodyne pateikiamų antraštinių žodžių ir junginių leksikografinio įforminimo.

Leksikografiškai pateikdamas konkordancijų medžiagą, Brodovskis taikė abėcėlinį išdėstymo principą. Išskeltus iš konkordancijų pavyzdžių žodžius ir junginius Brodovskis dažniausiai teikė ne kaip vienalytę, vienai lemai skirtą pavyzdžių grupę, bet išdėstė abėcėlės tvarka ir įterpė tarp jų pagal abėcėlę

derančių junginių ir žodžių iš kitų šaltinių. Tokiu būdu jis pabrėžė iškeltų junginių savarankišką leksikografinę reikšmę. Turėdami savarankišką statusą iš konkordancijų pavyzdžių iškelti žodžių junginiai žodyne galėjo atsidurti gana toli nuo tos lemos, kuriai konkordancijose buvo skirtas atitinkamas pavyzdys. Sakykim, žodyno straipsnis [*Recht*] *koḿen tikkraḿ ateiti Ezech 38,13* pateiktas tarp dviejų, taip pat iš konkordancijų perimtų junginių *Recht klug* ir *Recht leben B 1002*. Konkordancijose pastarieji abu junginiai iškelti į antraštinių žodžių poziciją, tačiau junginio *Recht kommen* tarp jų nėra. Jis yra nurodytas kaip vienas iš daugybės pavyzdžių prie antraštinio žodžio *Recht/Adv.* keletu puslapių aukščiau. Vadinasi, autorius turėjo peržiūrėti visus prie *Recht/Adv.* buvusius pavyzdžius, ir pasirinkęs būtent šį junginį pateikti jį kaip savarankišką lemą pagal struktūrą ir abėcėlę jam tinkamiausioje registro vietoje.

Tačiau ryškiausiai siekis paversti konkordancijų medžiagą integralia žodyno dalimi atsiskleidžia ten, kur, plėsdamas registrą konkordancijų pavyzdžiais, Brodovskis neperėmė čia buvusios Biblijos pavyzdžio formos, bet pakeitė ją į leksikografiniam veikalui įprastą, autoriaus nuomone, nuo nereikalingų žodžių „išvalytą“ nominalinį junginį. Lietuviškas, Biblijoje surastas tokio žodžių junginio atitikmuo taip pat pateiktas pagrindine forma. Tai matyti iš toliau pateiktų pavyzdžių:

B	CB 1674	1735 m. Biblija
[<i>Abwafchen</i>] <i>die Sünden Griekus numazgóti. Act. 22,16 B 40</i>	Act. 22,16: laß <i>abwafchen deine Sünde</i>	Kėlkis, krikšdykis, ir numazgodik šavo griekus ...
Ding [...] große Ding <i>diddis Daikt's 2 Sam 7,21, Jac 3,5 Schrecklich ding diddis ir ftebuklingas daikts 2 Sam 7,23</i>	Ding [...] 2 Sam 7,21: hałt folche <i>groffe Ding</i> alle gethan 2 Sam 7,23: folche <i>fchreckliche Ding</i> zu thun	2 Sam 7,21: tu ištaifei wiffus tokius <i>didzus daiktus</i> 2 Sam 7,23: ir tokius <i>didzus ir ftebuklingus daiktus</i> ištaifyti
Ehe [...] <i>Zur Ehe nehmen wėfti. Gen 38,8 [...] Ohne Ehe bleiben passilikti be wyro 1 Cor 7,11 B 380</i>	Ehe [...] Gen 38,8: <i>und nim sie dir zur Ehe</i> 1 Cor 7,11: <i>daß sie ohn Ehe bleibe</i>	Gen 38,8: gulkis prie šavo brolio moters, <i>ir wėfk je</i> 1 Cor 7,11: Bet jeygu atfiškirtu, <i>kad passiliktu be wyro, [...]</i>
Leben. [...] <i>zerfchlagen das Leben zu Boden Smertneḿ fpausti ψ 143,3</i>	Leben Vita. Pfal. 143,3: <i>und zufchlāgt mein Leben zu boden</i> Prov. 1,18: <i>einer stellt dem</i>	ψ 143,3: ir manņe <i>smertney spáudza;</i>

<i>Einer dem andern nach dem Leben stellen Kits kitta jeβkóti nužawinti</i> Prov 1,18 <i>Einer dem anderen das Leben nehmen. Kit's kittam gála darryti</i> Prov 1,19 B 852	<i>anderen nach dem Leben</i> Prov. 1,19: <i>einer nimpt dem andern das Leben</i>	Prov. 1,18: <i>ir kit's kitta jeβka nužawint.</i> Prov. 1,19: <i>kad kit's kittam gála dara</i>
Legen [...] <i>legen sich in die Afche. gultis i Pélenus</i> Jer 6,26 B 858	Legen [...] <i>Jerem 6,26: und lege dich in die Aschen</i> Tochter meines Volcks	Jer. 6,26: <i>Ak, dukte mano žmonū, apfifaufk žakais, ir gulkis i pélenus;</i>
Machen [...] <i>klug machen iβmintageus darryt</i> Gen 3,6 B 889	Machen [...] <i>Gen 3,6: daß weil er klug machte</i>	Gen 3,6: <i>kadangi iβmintageus dāro</i>
Rabe Wārnas. [...] <i>Ein Junger Rabe Warnū Waik's</i> ψ 147,9 [...] B 992	Rab. [...] <i>Pfal. 147,9: den jungen Raben</i> die ihn anrufen	Pfal. 147,9: <i>warnū waikams,</i> kurrie jo meldžaffi.

Biblijos žodžių vartojimo iliustracijas Brodovskis vertė leksikografinė informacija apie žodžius ir jų junginius bei galimus jų vertimus į lietuvių kalbą. Čia matyti autoriaus noras peržengti Biblijos žodžių žodyno ribas ir siekti žodyno universalumo. Galima padaryti ir dar vieną netiesioginę išvadą dėl Brodovskio kalbinės kompetencijos: gebėjimas atstatyti pagrindines formas iš sakinyje pavartotų kaitomų formų rodo Brodovskį labai gerai mokėjus lietuvių kalbą.

Tačiau negalima tvirtinti, kad Brodovskis tokį medžiagos „leksikografinimo“ metodą taikė labai nuosekliai ir visus iš konkordancijų perimtus pavyzdžius pateikė bendraties forma. Yra nemažai frazių, kurios į žodyną buvo perrašytos nekeičiant originalios, tekste buvusios formos. Tekste užfiksuotą formą tokiu atveju išlaikė ir lietuviški atitikmenys. Vis dėlto ir čia galima įžvelgti tam tikros motyvacijos ir galbūt sąmoningo autoriaus apsisprendimo. Originalia forma žodyne buvo pateikiamos dažniausiai tokios frazės, kurios, pateiktos bendraties forma, būtų tapusios arba sunkiai suprantamos, arba būtų netekusios savo gyvumo. Kaip matyti iš kai kurių pavyzdžių, tai neretai buvo tiesioginės kalbos citatos, pvz.:

B	CB 1674
Keiner Niek's. Nei wien's, Nejoj's, Nicznieks <i>Es war kein Mensch.</i> ne buwo ne wieno žmogaus Gen 2,5 [...] <i>Ich wil kein Brodt eßen</i> neį Dūnos noru	Kein. I. Nullus, i.e. non aliquis, non ullus vel ne unus quidem. 2. Ponitur por non. Gen 2,5: <i>Es war kein Mensch</i> der das Land bauet 1 Reg 13,8: <i>Ich wil kein Brodt eßen</i>

walgýt' 1 Reg 13,8 <i>Es ift keiner wie du.</i> Niera neý wieno per tawe 2 Sam 7,22 B 776	2 Sam 7,22: <i>Es ift keiner wie du.</i>
Lang adj. Ilgas [...] <i>was fehet ihr euch lang umb</i> Kam ilgaý apfižwalgaties. Gen 42,1[...] <i>wie lang weigereft du dich</i> kaip ilgai ne apfiimmi. Exod 10,3 B 841	Lang/ Temporis significationem habens Gen 42,1: <i>was fehet ihr euch lang umb</i> Exod 10,3: <i>wie lang weigereft du dich</i>
Lauten [...] Skambėti 1 Cor 14,7 <i>der Brief lautete alfo.</i> ta Grómata taipo rašýta 2 Reg 5,6 [etc.] 10,16 [...] <i>wie die alte Rede lautet.</i> pagal Páfaka Sennujû 1 Par. 4,22 <i>die Worte lauten alfo.</i> tie Žodžei taipo buwo parašýti Efr. 5,7 B 851	Lauten . Verbum [...] 2 Reg. 5,6: <i>der Brief lautete alfo:</i> 1 Par. 4,22: <i>wie die alte Red lautet</i> Efr 5,7: <i>die Wort lauten alfo</i>
Rathen [...] <i>Wie rathet ihr. Ka jus fakot?</i> 1 Reg 12,6,9. 2 Par 10,9 B 996	Rathen 1 Reg. 12,6: Rehabeam fprach/ <i>wie rathet ihr</i> 1 Reg. 12,9: <i>was rathet ihr</i> daß wir antworten diefem Volck

Taigi šiuo atveju frazių pateikimas originalia forma gali būti susijęs su tam tikromis kalbinėmis išvalgomis bei pastangomis perteikti kuo gyvesnį žodį ir tikresnį abiejų kalbų ir jų santykio vaizdą.

Kaip pastangas suteikti konkordancijų medžiagai priimtinesnę leksikografinę formą galima vertinti ir kelis nedidelius pataisymus, kurių Brodovskis ėmėsi jos atžvilgiu. Daugiausia tai antraštinių daiktavardžių daugiskaitos atitaisymai į vienaskaitą, pvz.:

B	CB 1674
[Bach] <i>Weýde</i> Gudkarklis, Paupjo=Glófnis Lev: 23,40. [...] B 182	<i>Bachweiden</i> [...]
<i>Becker Gaße</i> Békerû Ulicia Jer 37,21 B 197	<i>Beckergaffen</i> [...]
[Kíndes] <i>noht.</i> Gimimas [...] B 783	<i>Kindesnóthen</i> [...]
<i>Linde</i> l. Lindenbaum Lėpa Efa 6,13 [...] B 876	<i>Linden</i> [...]
<i>Linie.</i> Brukβnis, [...] B 877	<i>Linien.</i> [...]
<i>Lippe.</i> Lupa [...] B 877	<i>Lippen</i> [...]
[Lock] <i>Vogel</i> Paukβtis iwillojes Jer 5,27 [...] B 880	<i>Lockvōgel.</i> [...]

Keliose vietose matyti Brodovskio pastangos atskirti konkordancijų pavyzdžiuose į vieną grupę suplaktas veiksmožodžio bendraties ir daiktavardžio homografinės formos:

B	CB 1674
Abtreten. Nuffikreipti Devt. 11,16. Mal: 2,8.	Abtreten. Recedere [...] Deut.11,16: daß ihr abtretet und dienet Malach. 2,8: ihr feyd vom Wege abgetreten
Atfikreipti Devt. 11,28 [...] <u>Subft.</u> Atfójimas Ofea 14,5. [...] B 39	Deut. 11,28: und abtretet von dem Wege Hos 14,5: will <i>ihr Abtreten</i> wieder heilen

Brodovskis stengėsi teikti įprastesnes žodžių formas, pasenusią konkordancijų rašybą kai kur keitė naujesne, pvz., konkordancijų *Bawen* keičia į *bauen* B 191, *Helle* į *Hölle* B 723, *Löcken* į *lecken* B 856, *Kefe* į *Käfe* B 771, junginyje *zufchlâgt mein Leben zu boden* buvusį senesnėje kalboje įprastą priešdėlį *zu-* keičia į *zer-*: *zerfchlagen das Leben zu Boden* B 852 ir kt.

Tai, kad Brodovskis ėmėsi keisti kai kurių iš konkordancijų pavyzdžių iškeltų junginių formą, taisyti smulkius netikslumus, patvirtina jo visų pirma į leksikografinę pusę nukreiptus ketinimus. Brodovskio leksikografinė technika, kaip parodė žodyno struktūros analizė, buvo labai nevienalytė, trūko vientisos sistemos ir pateikimo principų. Tačiau konkordancijų medžiagos pateikimo analizė atskleidė ir kitą Brodovskio darbo pusę: jo akivaizdžias pastangas bent šiek tiek apipavidalinti teikiamą medžiagą ir pritaikyti ją žodyno poreikiams. Tai rodo, kad Brodovskis suvokė, jog žodynininko uždaviniai neapsiriboja vien medžiagos rinkimu, bet apima ir jos tinkamą pateikimą.

6.1.2.1. Žodžių reikšmės paaiškinimai konkordancijose. Paskutinį argumentą, pagrindžiantį tezę, kad į konkordancijas Brodovskis žiūrėjo leksikografo akimis, duoda konkordancijų antraštinių žodžių reikšmės aiškinimai. Brodovskis jais naudojosi, bet perėmė tik dalį aiškinimų, remdamasis, kiek galima spręsti išanalizavus pavyzdžius, taip pat lingvistiniais argumentais.

Kaip jau buvo minėta, Zeise's konkordancijų redakcijoje greta beveik kiekvieno antraštinio žodžio pateikiami jo atitikmenys lotynų kalba arba gana išsamūs skirtingų to žodžio reikšmių paaiškinimai. Jeigu koks žodis turi daug reikšmių, tai kiekviena jų gali užimti ir atskiro antraštinio žodžio poziciją bei turėti paaiškinimą ar lotynišką vertimą (pvz., žodžiai *Abfallen/Recedere*, *Abfallen/Decidere*, *Abnehmen/Defluere*, *Minuere*, *Abnehmen/Intelligere*, *Conjecturare*, *Abnehmen/Auferre*, *Einfetzen/De officiis ac beneficiis*, *Einfetzen/de ædificus &c.*, *Einfetzen/de Carceratione* ir kt.). Gramatinėmis arba semantinėmis pažymomis konkordancijose atskiriami ir atskirai lemuojami homonimai (*Bitter/Adjectiv*, *Bitter/Substantiv*, *Drohen/Nomen*, *Drohen/Verbum*, *Ehe/priusquam*, *Subcontinuativa conjunctio*, *Ehe/Conjugium*,

Ehrlicher/Substant., Ehrlicher/Comparat., Falfch/Adjectivum, Falfch/Substantio, Falfch/Adverb ir kt.), kartais net veiksmažodžių rūšys (*Brennen/ in fign. act., Brennen/ in fign. neutral, Fügen. Verbum. Coniungere* [...], *Fügen. Transitivum* ir kt.).

Vis dėlto reikia pastebėti, kad konkordancijų žodžio reikšmių aiškinimas yra specifinis. Kaip yra aprašęs Drotvinas, įvairios vieno žodžio reikšmės skiriamos ir aiškinamos remiantis ne vien kalbine, bet ir teologine motyvacija (plg. Drotvinas 2000, 18). Iš pradžių apibūdinama tiesioginė žodžio reikšmė (ar kelios reikšmės, jeigu žodis poliseminis) nurodant lotynišką ekvivalentą, reikšmės (arba žymimo realybės objekto) paaiškinimą, hiperonimą ar kolokatą, o po to perteikiama žodžio perkeltinė, metaforinė reikšmė Šventajame Rašte, pvz.:

Bedrohen. Tribuitur I. Chriſto, qui increpat ſive objugat præcipiendo, ac comminando. 2. Hominibus increpantibus vel tempeſtivè, vel intempeſtivè
Eckſtein I Eſt lapis in angulo ædificii poſitus, cui domum f. ædificium ſuperſtruere ſolemus.
2. Chriſtus ita vocatur
Erhören I. Exaudire, ac Deo tribuitur. 2. Audire, quod etiam effertur de hominibus
Haar: I. Capillus. 2. Sumitur pro quovis pilo. 3. Pro barba. 4. Tribuitur DEO& innuitur ejus Majeſtas, ſapientia& æternitas &c.
Kennen Tribuitur I. Deo, & notatur ejus omniſcientia 2. Hominibus. 3. Diabolis, &c
Kleinod. 1. Propriè ſunt ornamenta aurea 2. Vocantur viri prudentes. 3. Vita æterna
Rehe 1. Animal fylveſtre. 2. Sumitur pro celeri. 3. Pro Timidò. 4. Pro Amabili. 5. Chriſtus ipſe vocatur & cum eo comparatur

Kadangi tokie reikšmės paaiškinimai žodynui tiko tik iš dalies, Brodovskiui teko rinktis, kuriuos reikšmės paaiškinimus perimti, kurių – ne. Kaip jau buvo pastebėta Drotvino, Brodovskis dažniausiai perimdavo tik pirmąjį ar kelis pirmuosius lotyniškus antraštinio žodžio atitikmenis, atskleidžiančius pagrindinius žodžio reikšmės aspektus (Drotvinas 2000, 19). Šį pastebėjimą galima patvirtinti įvairiais pavyzdžiais: iš konkordancijų perrašant lemą *Bauch*, buvo perimtas pagrindinis reikšmės apibūdinimas: *Venter, Uterus, Aloys &c. B 189*, o smulkesni išvedžiojimai apie perkeltines šio žodžio reikšmes (*Metonym. accipitur pro Corde, Synecdoch pro ipſo homine* ir t. t.) praleisti; iš jau minėtų konkordancijose teikiamų žodžio *Rehe* reikšmių Brodovskis į žodyną perkėlė tik pagrindinę: *Rehe. Animal fylveſtre B 1008*. Tokių atvejų yra gana daug, plg. *Bach. Rivus B 181, Baden Lavare B 183* ir kt.

Tačiau buvo ir tokių konkordancijų reikšmės skirstymo atvejų, kuriuos Brodovskis buvo linkęs perimti ištiesai, nieko nekeisdamas. Su visais buvusiais paaiškinimais jis perkėlė į žodyną tuos žodžius, kurių kiekviena reikšmė konkordancijose buvo lemuojama atskirai. Žodyne taip pat buvo teikiamos atskiros lemos, perimant iš konkordancijų reikšmės apibūdinimus. Pavyzdžiui, žodis *Abziehen* B 43 ir konkordancijose, ir *B* yra pateiktas keturis kartus su atskirais ekvivalentais ir vietos nuorodomis. Dar ryškesnis pavyzdys – veiksmazodis *laffen*, konkordancijose lemuotas net 30 kartų. Ir nors jo reikšmės nėra labai tiksliai atskirtos (tą rodo ir tai, kad nemažai tų pačių Biblijos pavyzdžių priskirta kelioms skirtingoms reikšmėms), visi konkordancijų antraštiniai žodžiai su atitinkamais lotyniškais reikšmės paaiškinimais perimami ir į *B*. Kitas panašus pavyzdys – veiksmazodis *legen*, konkordancijose bei žodyne lemuojamas 9 kartus (*B* 858–859).

Iš konkordancijų su visais reikšmės paaiškinimais į *B* pateko ne tik sudėtingos semantinės struktūros daugiareikšmiai žodžiai. Gana dažnai perimti ir vieną kartą lemuoti antraštiniai žodžiai su keliais skirtingas reikšmes atskleidžiančiais ekvivalentais. Tokiais atvejais ir žodyne, sekant konkordancijomis, žodis lemuojamas tik vieną kartą, visi reikšmės apibūdinimai rašomi kartu iš eilės, o po jų visi kartu surašomi atitikmenys, nesistengiant priskirti atskiriems reikšmės aspektams skirtingų atitikmenų. Pavyzdžiui dalyvis *Gebundene* 1 qui Catenis confriectus est 2 afflictus 3 Vincutus Christi, i. e qui vinculis spiritualibus est ligatus. furiβti Efa 61,1 Sap 7,2 [...], veiksmazodis *Löfen* 1 redimere 2 liberare 3 pecuniam colligere waddûti Exod 13,13,15 atwaddûti Levit 25,24. iβwaddûti Levit 25,25 ψ 146,7 Efa 52,3 B 883 ir daug kitų.

Kartais į žodyną perimami ir konkordancijose pateikti teologiniai reikšmės paaiškinimai, pvz., *Ehre. Gloria ac Majeſtas DEi Chriſti, quat. de Hominibus Garbe Gen 49,6 B 332, Reich. imperium, regnum. Karalÿſte Gen 10,10 [...] Regnum DEi Karalÿſte Matth 6,10 [etc.], Regnum Diaboli Reich der Hollen Peklôs Karalÿſte Sap 1,14 B 1009*. Bet net čia ne visuomet galima teigti, kad Brodovskio sprendimas viską perrašyti tebuvo aklas sekimas

konkordancijomis. Pvz., žodis *loben*, kaip ir konkordancijose, *B* lemuojamas du kartus: *Loben laudare. Homines eorumqam facta l dicta* ir *Loben. laudare, Deum ejusquam verbum ac beneficia B 878*. Toks žodžio reikšmės skyrimas žodyne pasirodo visai pagrįstas tuomet, kai paaiškėja, kad kiekvienai reikšmei tenka vis kiti lietuviški atitikmenys: *girti, pagarbinti gérbti* (apie žmones) ir *laupfinti, blowinti, garbinti* (apie dievą). Taigi ir šiuo atveju galima įtarti, kad būtent skirtingi atitikmenys buvo pagrindas perimti konkordancijų reikšmės skyrimą.

6.1.2.2. Konkordancijų reikšmių aiškinimo praleidimai. Gana dažnai Brodovskis atsisakydavo konkordancijose pateikto reikšmės skirstymo, ypač tais atvejais, kai konkordancijose buvo pateiktas vien teologinis reikšmės aiškinimas. Tuomet žodyno autorius tiesiog perimdavo antraštinį žodį ir teikdavo jam lietuviškus atitikmenis bei Biblijos žodžių junginius. Pavyzdžiui, antraštinis žodis *Rede* konkordancijose teikiamas tris kartus: kaip dieviškoji (*Rede. Adscribitur Deo*), angeliškoji (*Rede. Angelis tribuitur*) ir žmogiškoji (*Rede. De Hominibus*) kalba, kuri savo ruožtu dar skirstoma į kelias smulkesnes reikšmes. Į žodyną patenka tik vienas antraštinis žodis *Rede* be jokių reikšmės skyrimų ir su keletu tiesioginių lietuviškų atitikmenų. Greta pateikiama daug iš konkordancijų pavyzdžių iškeltų žodžių junginių, daugiausia daiktavardžio *Rede* ir įvairių būdvardžių kolokacijų (plg. *B 1004*). Tas pats tinka ir lemoms *Eifern B 386, Kommen B 810, König B 810, Krone B 823, Rad B 993* ir kt.

6.1.2.3. Konkordancijų reikšmės aiškinimų modifikacijos. Kartais Brodovskis keitė iš konkordancijų perimtus reikšmės aiškinimus: sutraukdavo kelias reikšmes į vieną, pateikdavo savo lotyniškų ekvivalentų. Pavyzdžiui, lema *Laft* konkordancijose pateikta septynis kartus, su atskirais lotyniškais atitikmenimis. Brodovskis pažodžiui perėmė pirmąsias keturias reikšmes, vieną perėmė iš dalies, bet pakeitė lotynišką jos paaiškinimą savo ekvivalentais, o dvi – visai praleido. Pastarosioms dviem konkordancijose priskirtas Biblijos citatas Brodovskis perskirstė kitoms reikšmėms (*B 857*).

Panašiai ir lema *Licht*¹⁷³, konkordancijose reprezentuojama penkiolikos skirtingų antraštinių žodžių, iš kurių Brodovskis nusirašė pirmuosius penkis ir perėmė – šį kartą grynai teologiškai motyvuojamus – paaiškinimus (pvz., *Licht. fubst quat. Deo tribuit[ur]. [Licht] de Angelis dicit[ur]. [Licht] Ecclēfia Doctores nec non alii pii dicunt[ur]. tum respectu Doctrinæ, tum vitæ* ir t. t. B 870). Po to, matyt, susigriebė, jog – kad ir koks būtų lotyniškas reikšmės aiškinimas – lietuviškas atitikmuo beveik visur yra tas pats, t. y. *Szwiefa*, ir nutarė konkordancijų reikšmių nebeperrašinėti. Lemų grupę užbaigia žodis [*Licht*] *candela. Żwake Matth 5,15. Liktis B 870*, kurio lotyniškas atitikmuo taip pat imtas ne iš konkordancijų, bet iš kito šaltinio (žr. 6.2. skyrių). Reikia manyti, kad paskutinė žodžio *Licht* reikšmė (*candela*) žodyne atsirado dėl poreikio atskirti lietuviškus atitikmenis *Szwiefa* ir *Żwake*.¹⁷⁴

Atvejų, kai Brodovskis praleidžia konkordancijų, o vietoj jų pateikia savo ar greičiausiai iš kito šaltinio paimtą apibūdinimą, yra ir daugiau. Pavyzdžiui, plataus vartojimo veiksmožodis *machen CB 1674* apibūdinamas pagal įprastinę schemą „apie dievą“ ir „apie žmones“: *Machen Tributur. 1. Deo, tum quoad Opera Creationis, t. respectu gratiæ collationis seu foederis gratiofi erectionis, tum quoad alia opera, seu sint beneficia, seu suplicia. 2. Homiibus, vel bona vel mala agentibus &c.* Brodovskis pakeitė šį reikšmės aiškinimą lotyniškais ekvivalentais, paimtais greičiausiai iš kito šaltinio, bet lietuviškus atitikmenis rinko pagal konkordancijas ir dėjo atitinkamas nuorodas: *Machen. facere. creare. formare [etc.] informare. ftruere. fingere. concinnare. Padaryti Gen 1,7 viel &c., darryti Exod 14,24 [etc.] viel &c. werfti Pawérfti Efa 44,25 [...] B 889*. Kitas pavyzdys – lema *obliegen*, kuri *CB 1674* pateikta kaip vienas antraštinių žodis be jokių paaiškinimų, o žodyne duodama kaip dvireikšmis žodis, reikšmes atskiriant lotyniškais atitikmenimis:

Obliegen 1. Vincere wirbu gauti Gen 32,28. Pergaleti 1 Reg 20,26.

¹⁷³ Konkordancijose lemos forma yra *Liecht*, bet Brodovskis tokią rašybą ištaisė į *Licht*.

¹⁷⁴ Įdomu tai, kad ir prie šios reikšmės pateiktas Biblijos atitikmuo su nuoroda, vadinasi, konkordancijos ir šiuo atveju buvo naudojamos. Konkordancijose atitinkamas Biblijos pavyzdys teikiamas du kartus, prie skirtingų žodžio *Liecht* reikšmių [*Liecht. Ecclēfia Doctores nec non alii pii dicuntur, tum respectu doctrinæ, tum Vitæ.* ir *Liecht. Verbum Dei, seu doctrina sana, quæ vel Legalis, vel Evangelica*]. Taigi ir šiuo atveju Brodovskis perskirstė konkordancijų pavyzdžius remdamasis jų vertimais į lietuvių kalbą.

--- *nicht wirßu ne gauti Jer 20,11 vid pl überwinden*
--- *2. incumbere alicui rei vid gebühren B 883*

Išanalizavus konkordancijų reikšmės aiškinimų perrėmimą, galima nubrėžti tokias Brodovskio darbo gaires: konkordancijų teikiamais reikšmės paaiškinimais jis naudojosi, bet neskė jais akiai. Iš paaiškinimų žodyno autorius dažniausiai atsirinko tuos, kurie jam atrodė tinkami žodynui, nevengė jų keisti, trumpinti ar plėsti. Tai liudija sąmoningą leksikografinį požiūrį į turimą medžiagą. Tačiau čia, kaip ir daug kur žodyne, atrankos kriterijai nėra taikomi labai nuosekliai, pasitaiko ir automatiškai perrašytų dalykų. Nors perimtų konkordancijų lemų reikšmės aiškinimų kriterijai yra kiek sunkiau atsekami negu žodžių junginių atrankos parametrai, bet ir čia galima įžvelgti tendenciją rinktis vokiečių kalboje reikšmingus reikšmių skyrimus, o kartais – atsižvelgti į atitinkamo žodžio lietuvišką vertimą.

6.1.3. Konkordancijų vieta žodyno atsiradimo chronologijoje.

Jau buvo minėta, kad išsamiai panaudota konkordancijų ir lietuviškos Biblijos medžiaga sudaro struktūrinį žodyno kamieną. Tai matyti iš to, kad konkordancijų pagrindu parengti straipsniai pildomi kitų šaltinių medžiaga ir beveik nėra atvirkštinių atvejų, kuriuose nekonkordancinių lemų straipsniai būtų pildomi Biblijos pavyzdžiais. Kitų šaltinių medžiaga savarankiškų straipsnių forma į žodyną pateko tokiu atveju, kai atitinkamos lemos konkordancijose nebuvo. Kitais atvejais ji papildydavo Biblijos pagrindu parengtus straipsnius atitikmenimis, sublemomis ir/arba iliustracijomis. Dėl šios priežasties Biblijos žodžių žodyną reikia laikyti konstrukcine prasme pirminiu *B* šaltiniu (nors nebūtinai chronologiškai seniausiu, plg. 6.2. ir 6.3. skyrius).

Iš to, kaip skrupulingai abėcėlės tvarka išrikiuotos žodyno lemos ir iš konkordancijų pavyzdžių į lemų pozicijas iškelti žodžių junginiai (ypač žodyno pradžioje), galima spręsti, kad iki šių dienų išlikęs žodyno švarraštis jau galėjo turėti gana neblogai sutvarkytą pirmtaką. Tai, kad į abėcėlinę makrostruktūrą beveik be nusižengimų griežtai abėcėlės tvarkai įsipina ir kitų šaltinių straipsniai, rodo, kad minėtą pirmtaką arba juodraštį greičiausiai jau

sudarė ne vien konkordancijų pagrindu surinkta medžiaga. Jeigu Brodovskis būtų kompiliavęs švarraštį iš konkordancijų pagrindu parengto žodynėlio ir dar kelių šaltinių (jų buvo ne vienas, plg. 6.3., 6.3., 6.4., 6.5. skyrius) vienu metu, toks tikslus abėcėlės tvarkos išlaikymas makrostruktūroje vargu ar būtų buvęs įmanomas. Tai liudija ir vientisas grafinis pagrindinio žodyno teksto pavidalas, kurį vargu ar būtų buvę įmanoma išlaikyti kompiliuojant pagrindinį švarraščio tekstą iš kelių šaltinių. Kiek tikslesnę šaltinių medžiagos patekimo į *B* chronologiją bus galima pamėginti atkurti aptarus daugiau realių ir numanomų žodyno šaltinių.

6.1.4. Apibendrinimas.

Reziumuojant Brodovskio žodyno ir 1674 metais išleistų Christiano Zeise's redaguotų Konrado Agricolas konkordancijų santykį galima pasakyti, kad žodyno autorius nuosekliai pasinaudojo šiuo Biblijos žodžių žodyno leidimu *B* registru ir jo lietuviškai daliai parengti. Į *B* registrą pateko ne tik beveik visi antraštiniai šių konkordancijų žodžiai, bet ir daug įvairaus pobūdžio konkordancijų pavyzdžiuose buvusių Biblijos žodžių junginių. Tyrimas atskleidė, kad junginių pateikimas nebuvo tik iliustracinio pobūdžio, bet atitiko tam tikrus kalbinius ir leksikografinius kriterijus: junginių pastovumo, perkeltinės reikšmės, vartojimo dažnumo, santykio su lietuviškais atitikmenimis. Tokiu būdu ne tik gerokai išsiplėtė žodyno apimtis (už ką Brodovskiui kartais papriekaištaujama), bet žodynas praturtėjo įvairialypę rašytinės lietuvių kalbos medžiaga.

Kad Brodovskis į konkordancijas žiūrėjo kaip leksikografas ir siekė universalesnių tikslų, nei pateikti Biblijos žodžius ir posakius su vertimais, rodo ne tik iš dalies motyvuota junginių atranka, bet ir leksikografinis konkordancijų medžiagos įforminimas, bandymas suteikti jai universalesnę žodyninę formą. Pastebimas autoriaus mėginimas perimti lingvistiškai pagrįstus konkordancijose duotus reikšmės paaiškinimus taip pat rodo, kad *B* autorius į konkordancijas ir Bibliją žvelgė ne kaip į Šventojo Rašto citatų, bet kaip į kalbos vartojimo šaltinį. Kadangi Brodovskis dirbo remdamasis veikiau intuicija ir nuovoka, o ne turėdamas prieš akis kokius nors griežtai nustatytus

atrankos kriterijus, jam nepavyko išvengti nenuoseklumo. Todėl lyginant Brodovskio žodyną su konkordancijomis išryškėję autoriaus darbo bruožai gali būti vadinami tendencijomis, bet ne griežtai nustatytais principais. Tačiau šios tendencijos rodo gana reiklų Brodovskio požiūrį į turėtą medžiagą ir siekį universaliai panaudoti vieno konkretaus kūrinio – Biblijos – medžiagą žodyne. Žiūrint iš metodinės pusės konkordancijų pagrindu parengti žodyno straipsniai sudaro žodyno stuburą, aplink kurį išdėstoma kitų šaltinių informacija.

6.2. Johanno Jacobo Dentzlerio žodynas *Clavis Linguae Latinae*.

Kadangi Triškaitė (2007, 9–38) įrodė, jog *C* parengtas remiantis Johanno Jacobo Dentzlerio¹⁷⁵ žodyno *Clavis Linguae Latinae* vokiečių–lotynų kalbų dalimi *Clavis Germanico-Latina* (veikiausiai 1686 m. leidimu, toliau trumpinama *Cla* 1686), pastarasis žodynas iš pradžių nepateko į galimų tiesioginių *B* šaltinių ratą. Atrodė, kad jo medžiaga į *B* jau ir taip bus patekusi per *C*, o pakartotinis to paties žodyno panaudojimas mažiau tikėtinas.

Kaip rašo Triškaitė (2007, 32), *C* autorius Dentzlerio žodynu rėmėsi labai selektyviai, kiek daugiau atsirinko pirmųjų abėcėlės raidžių žodžių, o prie tolimesnių registro žodžių juo naudojosi visai nedaug. Kai kitų galimų *B* žodyno šaltinių paieškos nedavė norimo rezultato, buvo nutarta palyginti jį su *Cla* 1686¹⁷⁶. Paaiškėjo, kad nemažai *B* lemų (ypač sudurtinių žodžių ir žodžių junginių), kurių nėra nei *C*, nei konkordancijose, galima rasti Dentzlerio žodyne, plg. sudurtinių žodžių grupę su elementu *Korn-* (*B* 814–815)¹⁷⁷:

B 814-815	C	Cla 1686
<i>Korn Ähre</i> Ruggiu Wárpa	Korn=Aehre. Ruggiû Warpa.	<i>kornâhre</i> / ípica.
~ Angft. Rugpiute.	---Angft. Rugpjutis. czio. M	

¹⁷⁵ Žodyno autorius Johannes Jacobus Dentzleris (1622–1705), klasikinės filologijos žinovas ir kunigas, kilęs iš senos Ciūricho giminės, gyveno ir dirbo Šveicarijoje (Basadingene ir Embrache, Thurgau kantone). Be žodyno, dar išleido knygą *Angelographia* (1645). Duomenys iš *Historisch-biographisches Lexikon der Schweiz*. Hrsg. von Heinrich Türlér, Marcel Godet, Victor Attinger. Band 2, Basel – Egnach. Neuenburg: Administration des historisch-bibliographischen Lexikons der Schweiz 1924.

¹⁷⁶ Šis žodyno leidimas tyrimo pradžioje buvo pasirinktas todėl, kad tuo metu jis buvo prieinamas Wolfenbüttelio HAB fonduose (leidinio signatūra Xb 6923).

¹⁷⁷ Lentelėje palyginimui pateikiami ir atitinkami straipsniai iš *C*. Sutapimai tarp *B* ir *Cla* 1686 išskirti kursyvu. Iš konkordancijų perimtų sudurtinių žodžių kilmę rodo greta atitiktens pateiktos Biblijos vietos nuorodos.

auff Korn Angft ant Rugpiutes.	f Rugpjute, es. F	
~ Binden Ruggius rißti		
~ Blum Wofilka	~ Blume. Wofilka, ôs, F	kornblum / cyanus
~ Bodem Spikere, Aukßtas, Klétis, Arroda [papild.?] ~ drefchen Ruggius Kulti.	Boden. Aukßtas, ô, M.	
		kornerd/ meffis.
Körnen Willóti Grudais, jaukinti, léfinti.		
Kornfeldt Ruggena.		
~ führen Ruggius wèßti		
~ Gabel Száke		korngabel / merga
~ Garbe Pèds		korngarb / merges.
~ ~ fo groß diddis Pèd's		
~ ~ fo klein mážas Pèd's Pèdélis		
~ Grub im Felde Arróda Lauke		korngrub / firus
~ Halm vid. Halm		kornhalm / ftipula, culmus.
~ Händler ruggiû Kupczius		kornhändler / Dardanarius.
~ hauen Ruggius Kirtti		
~ Hauffen Ruggiû Kruwa Hagai 2,17		
~ haus Klétis, Spýkere etc.	Hauß. Szpykere, ês. F.	kornhauß/ granarium.
~ Hülle Ruggiû Krußins. Ruggiû Kewalai		
Körnicht. Brendes, Grudûtas		
Korn Jude. Ruggiû Žyd's		kornjud / fructor annouæ
~ 2 Kaften ~ Skrýne		kornkaften / granarium.
~ 1 Kāmer Arrûdas		
~ Kâuffer		kornkâuffer / frumentarius, negotiator, frumentator.
[papildymas]: Korn Klopff[en]. blokßti fo vor geklopfft blaßkai	~ klopfen. Blokßtu, tau ~ fo ausgeklopfft. Bleßkai, f Blaßkai	
~ Land Ruggiû Laukas		kornland / solum frumentarium, Cereale.
Körnlein Grudélis Amos 9,9 Syr 18,8		körnlein / granum. viel körnlein machen auch einen hauffen/ ib.
Korn mahlen Ruggius malti		
~ mangel Pawalaris, Stokójim's Ruggiu		kornmangel / penuria rei frumentariae
~ Marckt. Ruggiû Trubus.		kornmarckt / forum frumentarium.
~ Maß. Saikas 1 Reg. 18,32		
~ Meifter		kornmeifter / fitocomus.

<i>Korn Meßer</i>		<i>kornmesser / menfor frumentarius</i>
<i>Milbe, Korn Wurm</i>		<i>kornmilbe / kornwurm / curculio.</i>
Mutter Grießle		
Müntze Rugmètes		
Pfeiffe Wamzdis, dudéle Ruggiu		
<i>Reich</i> Bagot's Rugeis		
<i>Rofe</i>		<i>kornros/ anemone</i>
Sack		
fäen Ruggius feti		
fäubern czÿftÿt'		
<i>Schauffel</i> Ruggiû Szupele		<i>kornschauffel / rutellum.</i>
Ichneiden Ruggius piaut		
Schreiber Jawinnis	~ Schreiber. Jawinnis, ió. M.	
<i>fchütte</i>		<i>kornschütte / farrarium cella frumentaria.</i>

17 iš 34 šioje lentelėje pateiktų sudurtinių žodžių pavyzdžių yra tik Dentzlerio žodyne, o dar trys yra ir jame, ir *C*. Panašaus pobūdžio sutapimų galima rasti ir daugiau (plg. sudurtinius žodžius prie lemų *Feuer B* 468, *Land B* 839 ir kt.).

Vis dėlto pavienių žodžių sutapimas, net ir gana dideliais kiekiais, negali būti laikomas tvirtu įrodymu, nes gali būti ir atsitiktinis. Juo labiau, kad dalis *B* lemų ir po šio palyginimo lieka neišaiškintos kilmės (plg. lentelę aukščiau). Kur kas tiksliau ir įtikinamiau Dentzlerio žodyno ryšį su *B* atskleidžia sutampantys žodžių junginiai – ir pavieniai, ir ištisos jų grupės:

B 53	Cla 1686
Aderlein der Kräuter, Wurtzeln Gÿflele	åderlein der kråutern / wurtzeln / Fibrae, capillamenta
B 200	Cla 1686
Bedencken [...] ich hab das Bedencken, ich dencke das. Aß taip miñliju l dumóju.	Bedencken [...] ich hab das bedencken / in ea cogitatione curaque verfor, hoc me folicitas
Es hat ein großes Bedencken.	es hat ein großes bedencken / res est multæ cogitationis.
Ein Bedencken haben, zweiffeln Abejóti	ein bedencken haben / dubitare
Ich hab kein Bedencken	ich hab kein bedencken / per me licet
Bedencklich	bedencklich / confideratione dignus

B 594	Cla 1686 ¹⁷⁸
Gott [...] In Gottes Nahmen wardana Diewo.	Gott [...] In Gottes nammen / aufpice Chrifto.
Gott gebe daß Te düde Diew's Kadd'	Gott gebe es / faxit Deus
...	
Umb Gottes Willen Del Diewo. [papildyta:] wieder Gottes will[en] thun Diewui prießtarauti	umb Gottes willen / per Deum. wider Gottes willen thun / adverfo Deo
Wollte Gott Diewe dük. Jeib Diew's norétu	wolte Gott / utinam
Wils Gott Jeÿ Diew's nor. Diewui padedant. [...]	wils Gott / Deo volente, favento, bono cum Deo
Umb Gottes Willen Dèl Diewo.	umb Gottes willen / per Deum
Gott helffe od Hilf gott Diewe padek.	hilff Gott / Deus bone!
Vor Gott und der Welt. Po Diewo ir Swieto (3monu) Akkimis.	vor Gott und vor der welt / id quod fas & jura finnuit.
Gott und den Menfchen verhaft. Diew's ir Žmónes n'apkencz.	Gott und den menfchen verhaft / gravis coelo ac terris.
B 780	Cla 1686
Kind [...] Kinder find der erste Haußgeraht.	kind [...] kinder find der erfte haußbraht. Sihe Liberi
das Kind ift todt, die Gevatterschafft ift aus.	das kind ift todt / die gevatterschafft ift aus. Sihe Spina.
Kinder geh[en] mit kindifch[en] Ding[en] umb.	kinder gehen mit kindifchen dingen umb/ pueri puerilia tractant.
Dem Kind ein[en] Nahm[en] geben. Kudikui wárda düti	dem kind den namen geben. Sihe Scapha
Kind fo aus Mutterleib gefchnitt[en]	kind fo auß mutterleib gefchnitten / caelo.
Kinder über kōmen	kinder überkommen / fufcipere liberos ex aliqua
Mit dem kind gehen	mit dem kind gehen / ferre uterum, partum.
Kind v[on] einer vertreiben	kind von einer treiben / abigere foetum
Kinder auff der Gaßen	das kind auf der gaffen (jederman) weißt darvon & lipis & tonforibus noturm eft
B 808 f.	Cla 1686
Kommen [...] heißen kōmen	Kommen [...] Heiffen kōmen / vocare
an die Welt kōmen ant Swieto ateiti l užgimti	An die welt kommen / in lucem edi, lucem afpicere, in vitam venire
Ins Regiment kōmen l zur Regierung. Karalumi paštóti	Ins regiment kommen addire rempublicam.
aus den Schulden kōmen in Skólú ißeiti	Auß den fchulden kommen/exire ære alieno
[...]	
kōmen für einen	kommen für einen / subire vultum alicujus, venire in confpectum
für fich kōmen laßen	Für fich kommen laffen / potestatem facere fui. ...
kōmen von einen/m	kommen von einem / difcedere ab aliquo.

¹⁷⁸ Posakių išdėstymo tvarka pakeista pagal atitinkamų posakių išdėstymą B, kad būtų geriau matyti sutapimai.

koḿen ab der materie koḿen <i>unverfehens</i> über etwas.	kommen ab der materi/ digredi à caufa kommen <i>unverfehentlich</i> über etwas/ fupervenire. ...
koḿen an einander	kommen an einanderen / committi, venire in contentionem
koḿen an einen	kommen an einen/ incaffere aliquem, invadere

Pateikti sutapimų pavyzdžiai neleidžia abejoti, kad tarp šių žodynų yra ryšys. Sutampa ne tik posakių forma, bet dauguma atvejų ir išdėstymo tvarka. Yra keletas rašybos ir leksikos skirtumų (didžiųjų ir mažųjų raidžių rašyba daiktavardžiuose, skirtingai žymimos geminatos, skirtingos tuose pačiuose posakiuose vartojamos žodžių formos, pvz., *B: Nahmen, Cla 1686: nammen, B: Haußgeraht, Cla 1686: haußbraht, B: vertreiben, Cla 1686: treiben, B: unverfehens, Cla 1686: unverfehentlich* ir kt.), bet jų reikšmės negalima pervertinti. Rašybos skirtumai, atsižvelgiant į to meto vokiečių kalbos rašybos variantiškumą, iš esmės neišnykusį iki XIX a. pabaigos, negali būti laikomi pagrindiniu ar svariu kriterijumi, paneigiančiu žodynų giminystę. Tas pats pasakytina ir apie šiek tiek besiskiriančias to paties žodžio formas, kurias *B* autorius galėjo tiesiog priderinti prie jam įprastos vartosenos – juk Dentzlerio žodynas buvo jau gana senas, be to, parengtas ir išspausdintas alemaniškajame¹⁷⁹ Bazelyje, todėl ir jo leksika galėjo kiek skirtis nuo Rytų Prūsijoje įprastos.¹⁸⁰ Brodovskis galėjo persirašydamas ir kiek modifikuoti *Cla*

¹⁷⁹ Pietvakarių Vokietijos ir Šveicarijos vokiečių kalbos tarmės priklauso alemanų tarmių grupei. Pietų ir Pietvakarių Vokietijoje bei Šveicarijoje ankstyvosios naujosios vokiečių kalbos (vok. *Frühneuhochdeutsch*) raidos laikotarpiu iki XVIII a. egzistavo savitas vokiečių rašytinės kalbos variantas (vok. *Schreiblandschaft*), turintis specifinių alemanų ir švabų dialektams būdingų požymių (Hartweg/Wegera 1989, 24–25). Tačiau XVIII a. jis galutinai užleido pozicijas Vidurio Rytų dialektų (vok. *Ostmitteldeutsch*) pagrindu atsiradusiai bendrinei vokiečių kalbai. Tad Dentzlerio veikaluose neabejotinai atsispindėjo tuo metu dar egzistuojantis pietrytinis rašytinės kalbos variantas. Kaip bus matyti iš tolesnio tyrimo (plg. 6.2.2.3. skyrių), Brodovskis keitė kai kuriuos pietietiškus bruožus.

¹⁸⁰ Tokius skirtingų rašytinės kalbos variantų sąlygotus leksinius skirtumus atskleidžia dalinių sinonimų *Roß* ir *Pferd* (liet. *arklys*) santykis: vokiečių kalbos centrinėse ir šiaurinėse tarmėse, rašytinėje ir šnekamojoje kalboje įprasta vartoti žodį *Pferd*, tuo tarpu pietų ir pietvakarių dialektuose įprasta leksema yra *Roß* (dabartinėje bendrinėje kalboje vartojama „žirgas“ reikšme) (duomenys iš: König, Werner, 1994, *dtv-Atlas zur deutschen Sprache*. 10. überarbeitete Auflage. München: Deutscher Taschenbuchverlag, 210). Šis skirtumas gerai atsispindi ir *B* bei Dentzlerio žodynuose. Brodovskis pateikia platų *Pferd* straipsnį su daugybe posakių, nes jo regione vartojamas bendrinis žodis yra *Pferd*, tuo tarpu Dentzlerio žodyne prie lemos *Pferd* tėra nuoroda į lemą *Roß*, o pastarasis jau pateikiamas labai išsamiai. Analogišką pavyzdį galima pateikti ir su žodžiais *Böttcher* bei *Küfer* (liet. *kubilius*). Pirmasis variantas būdingas šiauriniams ir šiaurės rytiniams dialektams, antrasis – pietų ir pietvakarių (plg. ten pat, 193). Atitinkamai pirmojo žodžio *Cla* leidimuose nėra, bet yra

medžiaga: pateikti savo sinonimų (sinonimas *zweifeln* prie posakio *Ein Bedencken haben* atsiradęs turbūt kaip *Cla* buvusio lotyniško ekvivalento *dubitare* vertimas, plg. aukščiau), posakių variantų (*Ich hab das Bedencken, ich dencke das. Aß taip mißliju l dumóju*, plg. aukščiau). Taigi minėtieji skirtumai gali būti objektyviai paaiškinti ir nesugriauna hipotezės, kad Brodovskis naudojo Dentzlerio žodyną *B* registrai sudaryti.

6.2.1. Dentzlerio žodyno leidimai ir jų santykis su *B*.

1686 m. Dentzlerio žodyno leidimas nebuvo pirmasis ar vienintelis šio žodyno laidos istorijoje. Tarp pirmojo leidimo 1666 m. ir paskutiniojo žinomo 1716 m. leidimo išėjo dar dešimt (1667, 1677, 1686, 1697, 1706, 1708, 1709, 1713, 1715, 1716 m., duomenys pagal Jones 2000, 290). Prieš pradėdant toliau analizuoti, kaip Brodovskis panaudojo Dentzlerio žodyną, derėtų pamėginti nustatyti, kuriuo šio žodyno leidimu jis naudojosi.

Dentzlerio žodyno leidimus jau ištyrė, palygino ir aprašė Triškaitė (2007, 13–16, 22–24). Ji patvirtino, kad pirmasis Dentzlerio žodynas dar neturėjo vokiečių–lotynų dalies, tik vokiškų žodžių indeksą (*Index Germanicus*) (Triškaitė 2007, 14), todėl šiame darbe jis į tolesnį nagrinėjimą nebuvo įtrauktas. 1667 m. žodyno leidimas vietoje indekso jau turėjo ne registrą, o vokiečių–lotynų žodyną, todėl buvo laikomas ne 1666 m. žodyno perlaidu, bet atskiru, nauju žodynu¹⁸¹. Antrajame, 1677 metų leidime, sprendžiant pagal identišką puslapių skaičių (330), vokiečių–lotynų kalbų žodynas buvo perspausdintas iš esmės nieko nekeičiant. Tuo tarpu 1686 m. leidimas, lyginant su pirmaisiais dviem, buvo papildytas: tai rodo padidėjęs puslapių skaičius (370), žodyno pavadinimas (plg. išnašą aukščiau) bei patvirtina Triškaitės atlikto žodynų gretinimo rezultatai (2007, 23–24). Pasak Triškaitės (ten pat), vėliau žodyno vokiečių–lotynų dalis pildyta dar du kartus: keliais puslapiais daugiau turi 1697 m. leidimas (372 psl.), o šį dar kiek lenkia XVIII

pietinis variantas *küfer / viator, dolarius* (*Cla* 1697, 1709). Tuo tarpu *B* yra žodis *Böttcher, Butkere, Baczkinnik's Kubilnik's, Kubillus B* 283, bet nėra pietiniams dialektams būdingos leksemos.

¹⁸¹ Apie tai galima spręsti iš 1686 m. leidimo žodyno pavadinimo, kuriame jis vadinamas trečiuoju leidimu: *Clavis linguae latinae auctiūs limatiúsque tertio recusa ... et vice versa clavis germanico-latina ...* / Dentzler, Johann Jacob / Basileæ: König 1686. Antrasis – 1677 m. leidimas.

a. išėję leidimai (384 psl.). Čia reikėtų patikslinti, kad ir 1709 m., ir 1713 m.¹⁸² leidimų vokiečių–lotynų dalis turi tiek pat puslapių, kiek ir 1697 m. leidimas (t. y. 372), taigi greičiausiai tokį patį puslapių skaičių turėjo ir 1706 m. bei 1708 m. leidimai.¹⁸³ Vadinasi, lyginant su 1697 m. leidimu, Dentzlerio žodyno leidimai, nors ir buvo pildomi (kaip skelbia jų įvadai, žr. išnašą aukščiau), bet labai nežymiai. Kiek išsamiau žodynas galėjo būti pildomas vėliau, 1715 arba 1716 metais.¹⁸⁴

Sugretinus *Cla* 1686, *Cla* 1697, *Cla* 1709 ir *Cla* 1713¹⁸⁵ matyti, kad didesni skirtumai yra tarp 1686 m. ir vėlesnių žodyno variantų, tuo tarpu pastarieji tarpusavyje skiriasi tik nežymiai: šiek tiek varijuoja rašyba, atsiranda kitokia vieno ar kito žodžio forma, retkarčiais keičiasi lotyniški ekvivalentai ar atsiranda naujų lemų, plg.:

<i>Cla</i> 1686	<i>Cla</i> 1697	<i>Cla</i> 1709	<i>Cla</i> 1713
kaftenvogt/ prefectus annonæ	kaftenvogt / prefectus annonæ. Kaftenvogt/ ſchirmherr / advocatus, patronus	kaftenvogt / prefectus annonæ. Kaftenvogt/ ſchirmherr / advocatus, patronus	kaftenvogt / ſchirmherr/ advocatus, patronus
-	<i>kaftenvogtey / advocatia,</i>	<i>kaftenvogtey /</i>	<i>kaftenvogtey / jus</i>

¹⁸² Šiame darbe remtasi žodynų egzemplioriais, esančiais šiose bibliotekose: 1697 m. leidimas saugomas Vilniaus universiteto bibliotekos Retų spaudinių skyriuje, signatūra BAV 53.9.1, ten pat yra ir 1709 m. leidimo egzempliorius, signatūra BAV 53.9.1a; 1713 m. leidimo egzempliorius buvo žiūrėtas Kólno miesto ir universiteto bibliotekoje (Universitäts- und Stadtbibliothek Kólno), signatūra WA IV 110 ir Trierio miesto bibliotekoje (Stadtbibliothek Trier, Weberbach), signatūra G 395 8'. Pasinaudota taip pat ir 1716 m. leidimo egzemplioriumi Göttingeno valstybinėje universiteto bibliotekoje (Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen), signatūra 8 LING IV 4187.

¹⁸³ Bibliotekų kataloguose man nepavyko aptikti jokio 1708 m. leidimo egzemplioriaus. Triškaitė rašo, kad elektroniniuose kataloguose nėra 1706 metų leidimo, tačiau čia galbūt įsivėlusį klaidą, nes ši leidimą turi Würtembergo žemės biblioteka Stuttgarte (Württembergische Landesbibliothek Stuttgart), signatūra Phil.oct.522-1, ir Bavarijos Valstybinė biblioteka Münchene (Bayrische Staatsbibliothek München), šifras BV001403789. Tuo tarpu vėlesniojo, 1708 m. leidimo, nėra. Gali būti, kad 1708 m. Dentzlerio žodyno apskritai nebuvo, tai tiesiog per klaidą į bibliografijas patekęs įrašas. Taip manyti leidžia 1697 ir 1709 m. žodyno leidimų įvadai, kuriuose sakoma, jog 1697 m. leidimas yra ketvirtas iš eilės (*Dum Clavis L. L. quartum recusa atque ultimam passa limam in lucem denuo prodit ... (Cla 1697, Præfatio ad lectorem, 5)*), o 1709 m. leidimas vadinamas šeštuoju, pataisytu leidimu (*Dum Clavis hæc L. L. sextum recusa, innumeris acceptionibus aucta, atque ultimam... Cla 1709, Præfatio ad lectorem, 5*). Tarp ketvirtojo ir šeštojo leidimų galėjo įsiterpti tik vienas, o ne du leidimai. Ši spėjimą patvirtina ir 1713 m. leidimo įvadas, kuriame kalbama apie septintąjį leidimą (*Dum Clavis hæc L. L. septimum recusa, innumeris acceptionibus aucta, atque ultimam... Cla 1713, Præfatio ad lectorem, 5*). Taigi 1708 metų leidimo *Cla* tikriausiai neegzistuoja.

¹⁸⁴ 1715 m. Dentzlerio žodyno egzemplioriaus man apžiūrėti nepavyko, tad belieka pasikliauti spėjimu, kad žodynas buvo papildytas per kelerius metus tarp 1713 ir 1715 m. leidimų, o 1716 m. leidimas buvo jo perspaudas. Deja, iš mano turėtos *Cla* 1716 medžiagos nepavyko nustatyti skirtumų tarp 1713 ir 1716 m. leidimų, todėl į tolesnį tyrimą *Cla* 1716 irgi nebuvo įtrauktas.

¹⁸⁵ Kadangi 1667 ir 1677 metų leidimai man nebuvo prieinami, jie į tolesnį lyginimą nebuvo įtraukti. Kaip parodė tolesnis tyrimas, tai nė nebuvo reikalinga, nes *B* yra panašesnis į vėlesnius *Cla* leidimus.

jus patronatûs

*advocatia, jus
patronatûs*

patronatûs

<i>Cla 1686</i>	<i>Cla 1697</i>	<i>Cla 1709</i>	<i>Cla 1713</i>
knecht / fervus. Knechtlich: knechtſchaft; ibid. Wann die knechte das dörffen / was wollen die herren thun. Sihe/ Fur. Welcher <i>ein</i> knecht haben wil, muß ihm einen dingen. Sihe Impero.	knecht / fervus. Knechtlich: knechtſchaft. ibid. Wann die knechte das dörffen / was wollen die herren thun. Sihe / Fur. Welcher <i>ein</i> knecht haben wil, muß ihm einen dinge. Sihe Impero. [...] <i>Der nie knecht gewesen/ kan auch kein guter herr feyn. Sihe Herus.</i>	knecht / fervus. Knechtlich: knechtſchaft. ibid. Wann die knechte das dörffen / was wollen die herren thun. Sihe / Fur. Welcher <i>einen</i> knecht haben wil, muß ihm einen dinge. Sihe Impero. [...] <i>Der nie knecht gewesen/ kan auch kein guter herr feyn. Sihe Herus.</i>	knecht / fervus. Knechtlich: knechtſchaft. ibid. Wann die knechte das dörffen / was wollen die herren thun. ſihe / Fur. Welcher <i>einen</i> knecht haben wil, muß ihm einen dingen. ſihe Impero. [...] <i>Der nie knecht gewesen/ kan auch kein guter herr feyn. Sihe Herus.</i>

<i>Cla 1686</i>	<i>Cla 1697</i>	<i>Cla 1709</i>	<i>Cla 1713</i>
kalthans / cybiraticus canis, quadruplator, -	kalthans / cybiraticus canis, quadruplator, <i>kaltſchmid / orichalcarius.</i>	kalthans / cybiraticus canis, quadruplator, <i>kaltſchmid / orichalcarius.</i>	kalthans / cybiraticus canis, quadruplator, <i>kaltſchmid / orichalcarius.</i>
-	<i>kaltſeiche / harnſtreng / disuria</i>	<i>kaltſeiche / harnſtreng / disuria</i>	<i>kaltſeiche / harnſtreng / disuria</i>
kaltfinnig / frigidus	kaltfinnig / frigidus	kaltfinnig / frigidus	kaltfinnig / frigidus
-	-	<i>kaltgefucht / defluxio</i>	<i>kaltgefucht / defluxion</i>
kaltweh / febris. Sihe/ Fieber	kaltweh / febris. Sihe / fieber.	kaltweh / febris. Sihe / fieber.	kaltweh / febris. Sihe / fieber

Tačiau dėl kelių pavienių išbrauktų ar pridėtų lemų tarp vėlesniųjų *Cla* leidimų (1697, 1709, 1713 m.) neatsiranda jokių akivaizdžių tipografinių skirtumų – lieka vienodas ir bendras puslapių skaičius, ir tame pačiame puslapyje pateiktų lemų skaičius, sutampa ir keliamieji žodžiai puslapio gale.

Kadangi tarp *Cla 1686* ir visos vėlesnių šio žodyno leidimų grupės egzistuoja gana ryškūs skirtumai, tai jie padėjo gana patikimai nustatyti ir šio *Cla 1686* leidimo santykį su *B*. Skirtumai parodė, kad Brodovskis naudojo ne 1686 metų Dentzlerio žodynu, bet kuriuo nors iš vėlesniųjų jo leidimų, plg.:

B 205	Cla 1686	Cla 1697	Cla 1709	Cla 1713
Begegnen <u>obviam ire, venire.</u> [...]	Begegnen / entgegen gehen / obviam ire, venire, occurrere; in occurfum venire. Das begegnen/ occurfus	Begegnen / entgegen gehen / obviam ire, venire, occurrere; in occurfum venire. Das begegnen/ occurfus	Begegnen / entgegen gehen / obviam ire, venire, occurrere; in occurfum venire. Das begegnen/ occurfus	Begegnen / entgegen gehen / obviam ire, venire, occurrere; in occurfum venire. Das begegnen/ occurfus
~ mit <i>Andtwort</i>	-	<i>Begegnen mit antwort/ respondere, objicere.</i>	<i>Begegnen mit antwort/ respondere, objicere.</i>	<i>Begegnen mit antwort/ respondere, objicere.</i>
<i>Wie muß man dem begegnen.</i>	-	<i>Wie muß man dem begegnen? Quod est remedium?</i>	<i>Wie muß man dem begegnen? quod est remedium?</i>	<i>Wie muß man dem begegnen? quod est remedium?</i>
Es begegnet in einem Augenblick, deßen man sich nie verfehen.	Es begegnet in einem augenblick, deßen man sich nie verfehen/ Sihe Accido im Cado	Es begegnet in einem augenblick, deßen man sich nie verfehen/ Sihe Accido im Cado	Es begegnet in einem augenblick, deßen man sich nie verfehen/ Sihe Accido im Cado	Es begegnet in einem augenblick, deßen man sich nie verfehen/ Sihe Accido im Cado
B 539	Cla 1686	Cla 1697	Cla 1709	Cla 1713
gehen [...] <i>Es gehet wunderlich in der Welt zu.</i> Dywnaÿ Swietu eiti	-	<i>es gehet wunderlich in der welt / res humaniæ miro feruntur curfu.</i>	<i>es gehet wunderlich in der welt / res humaniæ miro feruntur curfu.</i>	<i>es gehet wunderlich in der welt / res humaniæ miro feruntur curfu.</i>
<i>Es gehet ihm, wie ers verdienet hat.</i> Eit' jam kaip użpelne oder kokie pólna tokie alga.	-	<i>Es gehet ihm, wie ers verdienet hat / poena merita ejus facta confequitur. fihe Sementis</i>	<i>es gehet ihm wie ers verdienet hat / poena merita ejus facta confequitur. fihe Sementis</i>	<i>Es gehet ihm, wie ers verdienet hat / poena merita ejus facta confequitur. fihe Sementis</i>
B 691	Cla 1686	Cla 1697	Cla 1709	Cla 1713
Hertz [...] <i>mann fiehet keinem ins Hert3</i> Na galu i jo	hertz [...] -	hertz [...] <i>Man fiehet keinem ins hertz.</i> fihe Cortex.	hertz [...] <i>Man fiehet keinem ins hertz.</i> Sihe / Cortex.	hertz [...] <i>Man fiehet keinem ins hertz.</i> fihe Cortex.

Szirdi iljft'				
---------------	--	--	--	--

B 782	Cla 1686	Cla 1697	Cla 1709	Cla 1713
[<i>Kinder</i>] <i>Mord</i>	-	<i>Kindermord/</i> <i>infanticidium</i>	<i>Kindermord/</i> <i>infanticidium</i>	<i>kindermord/</i> <i>infanticidium</i>
[<i>Kinder</i>] <i>Mörder</i> Waikaicziu Žawintojis I Razbaininks	-	<i>Kindermörder/</i> <i>infanticida.</i>	<i>Kindermörder/</i> <i>infanticida.</i>	<i>Kindermörder/</i> <i>infanticida.</i>

B 782	Cla 1686	Cla 1697	Cla 1709	Cla 1713
Kauffen [...] ~ an sich Nuffipirkti ~ theuer brangeÿ pirkti ~ wohlfeil piggeÿ	kauffen / emere, mercari. [...]	Kauffen / emere, mercari. [...] <i>Kauffen an</i> <i>sich /</i> redimere. <i>Theur</i> <i>kauffen /</i> magnô emere. <i>Wolfeil</i> <i>kauffen /</i> parvô emere.	Kauffen / emere, mercari. [...] <i>Kauffen an sich /</i> redimere. <i>Theur</i> <i>kauffen /</i> magnô emere. <i>Wolfeil</i> <i>kauffen /</i> parvô emere	kauffen/ emere, mercari. [...] <i>Kauffen an sich /</i> redimere. <i>Theur</i> <i>kauffen /</i> magnô emere. <i>Wolfeil</i> <i>kauffen /</i> parvô emere

B 806	Cla 1686	Cla 1697	Cla 1709	Cla 1713
Knoll Guffikas, Sprauftis ~ Brodt kamp's Dunos <i>Ein grober</i> <i>Knoll.</i> <i>Knollfinck</i>	knollen/ grumus, maÿfa.	knollen / grumus, maÿfa. <i>Ein</i> <i>grober knoll /</i> <i>Knollfinck/</i> homo solidus, rufticus	knollen / grumus, maÿfa <i>Ein grober</i> <i>knoll / Knollfinck/</i> homo solidus, rufticus	knollen / grumus, maÿfa. <i>Ein grober</i> <i>knoll / Knollfinck/</i> homo solidus, rufticus

Remiantis šiuo palyginimu galima konstatuoti, kad Brodovskis naudojosi kuriuo nors vėlesniu nei 1686 metų Dentzlerio žodyno leidimu. Bet nustatyti, kuris iš vėlesniųjų leidimų artimesnis *B*, praktiškai neįmanoma, nes minėtuose pavyzdžiuose ryškesnių skirtumų tarp vėlesniųjų leidimų nėra.

Brodovskio naudoto leidimo tikslinimą labai apsunkina tai, kad Dentzlerio žodyną jis naudojo ne išties, o nurašė tik dalį jo lemų ir posakių, taigi dauguma ir taip jau nežymių skirtumų tarp įvairių *Cla* leidimų tiesiog neatsispindi Brodovskio žodyne, nes būtent tas vietas autorius yra praleidęs.

Pavyko rasti vos vieną kitą vietą, kurioje skirtumai tarp vėlesniųjų Dentzlerio žodynų leidimų atspindėtų ir *B*. Tačiau išvados, kurias galima padaryti iš šių skirtumų, yra kiek prieštaringos. Štai iš toliau pateiktų pavyzdžių atrodytų, kad *B* pateikti posakiai artimesni *Cla* 1697 leidimui, plg.:

B 794	Cla 1697	Cla 1709	Cla 1713
Kirche [...]. Zur kirchen tragen i Bažnyčia nésti	Kirche [...] Zur kirchen tragen / funus ad tumultum efferre. Sihe / beftatten	Kirche [...] <i>Ein leich</i> zur kirchen tragen / funus ad tumultum efferre. Sihe/ beftatten	Kirche [...] <i>Ein leich</i> zur kirchen tragen / funus ad tumultum efferre. Sihe / beftatten

Tą patvirtina ir rašybos variantų sutapimas žemiau nurodytame pavyzdyje:

B 691	Cla 1697	Cla 1709	Cla 1713
Hertz [...] Ich fage wie mir <i>umbs</i> Hertz ift	hertz [...] Ich fage wie mir <i>umbs</i> hertz ift / dico ut sentio.	hertz [...] Ich fage wie mir <i>ums</i> hertz ift / dico ut sentio.	hertz [...] Ich fage wie mir <i>ums</i> hertz ift / dico ut sentio.
Wie ift dir <i>umbs</i> Hertz?	Wie ift dir <i>umbs</i> hertz? quo es affectus animo?	Wie ift dir <i>ums</i> hertz? quo es affectus animo?	Wie ift dir <i>ums</i> hertz? quo es affectus animo?

Tačiau daugiau tokio pobūdžio pavyzdžių identifikuoti nepavyko. Pirmajame pavyzdyje žodžių *ein leich* praleidimą galima paaiškinti tuo, kad jis šiame posakyje nebūtinai ir gali būti pakeistas koku kitu žodžiu. Antrasis pavyzdys dėl jau minėtų nenusistovėjusių vokiečių kalbos rašybos taisyklių taip pat nėra tvirtas įrodymas. Brodovskio žodyne formos su *umb-* apskritai yra dažnesnės nei su *um-* (*Ich bekümere mich nicht umb das, Warumb bekümerft dich B 214*), taigi autorius galėjo ir pats pasirinkti ar tiesiog automatiškai įrašyti jam labiau įprastą (nors ir archajiškesnę) prielinksnio formą.

Priešingų atvejų, rodančių, kad *B* artimesnis jau XVIII a. išleistiems *Cla* leidimams, yra kiek daugiau. Nors sunkiai nuginčijamas yra tik pirmasis iš toliau pateiktų pavyzdžių, visi kartu jie duoda kiek daugiau pagrindo teigti, kad Brodovskio žodynas panašesnis į vėlesnius Dentzlerio *Cla* leidimus:

B 472	Cla 1697	Cla 1709	Cla 1713
auch nicht einen Finger umb etwas <i>krümen</i>	Auch nicht einen finger umb etwas <i>grimmen</i> / ne digitum quidem porrigere in rem.	Auch nicht einen finger umb etwas <i>krümmen</i> / ne digitum quidem porrigere in rem.	Auch nicht einen finger umb etwas <i>krümmen</i> / ne digitum quidem porrigere in rem.
B 472	Cla 1697	Cla 1709	Cla 1713
Bedräuen. Apdraufti [...] Bedräuung. Apdraudimmas	bedrâwen/minari. Bedrâwung/comminatio	bedrâuen/minari. Bedrâuung/comminatio	bedrâuen/minari. Bedrâuung/comminatio
B 794	Cla 1697	Cla 1709	Cla 1713
In frembde Hand koġnen i fġwġtimas Rankas ateiti	In frömbde Hand koġnen / in alienas manŭs devenire.	In frembde Hand koġnen / in alienas manŭs devenire.	In frembde Hand koġnen / in alienas manŭs devenire.
B 469	Cla 1697	Cla 1709	Cla 1713
[Feuer] fġpeġend.	feurfġewend/ignivomus.	feurfġeyend / ignivomus.	feurfġeyend / ignivomus.
B 730	Cla 1697	Cla 1709	Cla 1713
<u>Prov.</u> Viel hund <i>find</i> des Hafen Todt. Dewÿni Guddai Ap winŭ Baczka <u>Vel</u> Dewÿni Guddai Awÿna pjauja	Viel hund <i>feind</i> des hafen todt. Sihe / Hercules	Viel hund <i>find</i> des hafen todt. Sihe / Hercules	Viel hund <i>find</i> des hafen todt. Sihe / Hercules

Kadangi šios rūšies pavyzdžių, rodančių kad *B* labiau skiriasi nuo *Cla 1697* negu nuo vėlesniųjų leidimų, skaičius yra didesnis negu priešingų atvejų, tai toliau bus laikomasi nuomonės, kad artimesni *B* yra vėlesnieji *Cla* leidimai. Tačiau išsiaiškinti abiejų nagrinėjamųjų leidimų (1709 ir 1713 m.) santykį su *B* bus dar sunkiau, nes skirtumai tarp jų – labai nežymūs. *B* atsispindinčių skirtumų tarp *Cla 1709* ir *Cla 1713* pavyko rasti tik vieną¹⁸⁶:

B 472	Cla 1697	Cla 1709	Cla 1713
Es gehet ihm, wie ers verdienet hat. Eit' jam kaip	Es gehet ihm, wie ers verdienet hat / poena merita ejus facta	es gehet ihm wie ers verdienet hat / poena merita ejus facta	Es gehet ihm, wie ers verdient hat / poena merita ejus

¹⁸⁶ Tai galima paaiškinti iš dalies ir tuo, kad 1713 m. leidimą galėjau tyrinėti tik neilgai ir persirašytos vietos atskleidė tik šį skirtumą.

užpelne oder kokie pėlna tokie alga.	confequitur. fihe Sementis	confequitur. fihe Sementis	facta confequitur. fihe Sementis
--	-------------------------------	-------------------------------	-------------------------------------

Šis pavyzdys gali būti interpretuojamas kaip nuoroda į stipresnį *B* ryšį su 1709 m. (šiuo atveju – ir su ankstesniuoju, tačiau jis jau atkrito dėl kitų priežasčių) leidimu. Kadangi sinkopuota veiksmažodžio galūnės forma be balsės [e] (*verdien-t*) reprezentuoja naujoviškesnę formą¹⁸⁷, tai kiek lengviau yra patikėti tuo, kad Brodovskis perėmė senesnę, dar neredukuotą formą *verdienet* iš šaltinio nepakeistą, bet ne tuo, kad atitaisė šaltinyje buvusią modernesnę formą, pakeisdamas ją senesne.

Kiek prieštaringi gretinimo, besiremiančio tik pavieniais atvejais, rezultatai neleidžia griežtai tvirtinti, kad Brodovskio buvo naudojamas tik *Cla* 1709 leidimas. Vis dėlto, neturint tvirtų priešingų įrodymų, šiame darbe kaip Brodovskio žodyno šaltinis toliau bus nagrinėjamas būtent šio leidimo egzempliorius, saugomas VU bibliotekoje. Kadangi skirtumai tarp vėlesniųjų Dentzlerio žodyno leidimų yra minimalūs, ši išlyga neturėtų iš esmės paveikti tolesnio tyrimo rezultatų.

6.2.2. *Cla* 1709 panaudojimas *B*.

Kaip buvo matyti iš ligšiolinio tyrimo, Brodovskis žodyną rengė persirašydamas beveik be išimties visas konkordancijų lemas bei iškeldamas daug Biblijos pavyzdžiuose pateiktų žodžių junginių į sublemų pozicijas. Taip pat jis išsamiai pasinaudojo vokiečių–lietuvių kalbų žodyne *Clavis Germanico-Lithvana* buvusią medžiagą, nors šis žodynas nebuvo registro pagrindas – pagal jį tik pildė nesamus straipsnius, o lemų sutapimo atveju jį naudojo kaip atitikmenų papildymų šaltinį (plg. 6.3. skyrių). Nors abiejų minėtų šaltinių funkcija *B* buvo skirtinga (konkordancijų medžiaga teikė pamatinę konstrukciją, o *C* buvo naudojamas turėtai medžiagai pildyti), abiem jais Brodovskis pasinaudojo išsamiai. Tuo tarpu iš Dentzlerio žodyno imta toli

¹⁸⁷ Sinkopė, arba balsio [e] iškritimas nekirčiuotuose skiemenyse (priešdėliuose ir galūnėse), buvo vienas ryškiausių ir nuosekliausių kalbinių procesų vokiečių kalbos raidos istorijoje. Sinkopė buvo dar germanų prokalbės laikais prasidėjusio kirčio atitraukimo į žodžio pradžią (šaknį) (vok. *Initialakzent*, *Initialbetonung*) ir šio proceso sukulto nekirčiuotų skiemenų balsių silpnėjimo (virtimo [e]) vėlyvas rezultatas. Sinkopavimas ypač intensyviai vyko ankstyvosios naujosios vokiečių kalbos (*Frühneuhochdeutsch*) laikotarpiu (plg. Hartweg/Wegera 1989, 108).

gražu ne viskas ir jo medžiaga žodyne pasiskirsčiusi nevienodai. Pirmosiose abėcėlės raidėse medžiagos, paimtos iš *Cla* 1709, aptinkama kiek daugiau (apie atrankos pobūdį žr. toliau), o nuo raidės *M* ir toliau jo pėdsakai išnyksta. Tiesa, ir toliau iš pažiūros sutampančių lemų yra nemažai, bet dažniausia tai tokios lemos, kurios, kaip rodo šalia esančios Biblijos nurodos, į *B* yra patekusios iš konkordancijų, vadinasi, su *Cla* 1709 sutampa tik atsitiktinai. Tokį spėjimą sustiprina ir iš pažiūros sutampančių lemų formų skirtumai bei prie jų duodamų sinonimų nesutapimai (*B* 993: *Rad Sperren*, *Cla* 1709: *radfperr*; *B* 993: *Rädelsführer*, *Cla* 1709: *Rädleinführer*; *B* 996: *Rathfahm*, *zu rathen*, *Cla* 1709: *rathfam*; *B* 997: *Rath Stube*, *Cla* 1709: *rathftuben*; *B* 998: *Räude*, *Krätze*, *Cla* 1709: *raud*; *B* 999: *Rebeller*, *Cla* 1709: *Rebell* ir kt.).

Dar ryškesnis indikatorius – nuo *M* raidės Brodovskio žodyne visiškai nebeatsispindi ir *Cla* 1709 posakiai, nors apskritai nebiblinės kilmės posakių *B* ir toliau yra pateikiama. Pavyzdžiui, prie veiksmazodžio *machen* *B* 889 pateiktoje 15-kos nebiblinių posakių grupėje nėra nė vieno posakio, sutampančio su *Cla* 1709, nors ir pastarajame šios lemos straipsnis labai platus, apimantis daug įvairių žodžių junginių. Panašus atvejis ir prie lemos *Recht* – nė vienas iš aštuonių *B* 1001 pateiktų nebiblinių posakių ar žodžių junginių nerandamas *Cla* 1709, nors čia žodis *recht* taip pat pateikiamas labai išsamiai. Visoje *O* raidės atkarpoje pavyko aptikti vos keletą posakių, kuriuos galima įtarti esant giminingus su *Cla* 1709, bet ir šiais atvejais sutapimai nėra absoliutūs, nes skiriasi kai kurių žodžių formos, plg.:

B	Cla 1709
Ordnung [...] in die Ordnung bring[en] išdėstyti außer der Ordnung be Twarkummo, be dawádo [Ordnung] in Speiß u. Tranck Twarka wálgime ir gerime. <i>B</i> 962	ordnung /ordinanz ordo, ordinatio [...] In ein ordnung bringen / in ordinem redigere, adducere Auffert der ordnung / exordinarius ordnung in ípeis und tranck / diæta
Ort [...] an einen Ort leg[en] <i>B</i> 962	Ort/locus. An ein ort ítellen / legen / ibid. ...

Kaip parodė analizė ir patvirtina aukščiau pateikti pavyzdžiai, *Cla* 1709 Brodovskis intensyviau naudojo tik žodyno pirmosios pusės (imtinai iki *L* raidės) sudarymui. Kodėl Brodovskis pasinaudojo tik puse *Cla* 1709

medžiagos, vargu ar bus įmanoma tiksliai pasakyti. Kiek aiškesnio atsakymo galima tikėtis išanalizavus *Cla* 1709 medžiagos panaudojimo pobūdį *B*.

6.2.2.1. *Cla* 1709 medžiagos atranka. Kaip minėta, Brodovskis *Cla* naudojo selektyviai ir ėmė iš jo toli gražu ne viską. Tačiau išaiškinti tikslūs atrankos kriterijus gana sudėtinga, nes neatmestina galimybė, kad pavienių *B* ir *Cla* 1709 lemų sutapimai, nors ir gana gausūs, gali būti atsitiktiniai¹⁸⁸, o didesnę įrodomąją vertę turinčių atliepinių (sinonimų, žodžių junginių) yra mažiau ir jų pasiskirstymas atrodo gana nesistemiškas.

Kalbant apie atskirų lemų perėmimą galima pasakyti, kad iš *Cla* 1709 Brodovskis gali būti perrašęs nemažai sudurtinių žodžių su besikartojančiu pradžios elementu, kurių dar nebuvo *CB* 1674 ir *C*. Viena pavyzdžių grupė su elementu *Korn-* jau buvo pateikta šio skyriaus pradžioje. Iš jos matyti, kad sudurtinius žodžius Brodovskis iš *Cla* 1709 atsirinko ne visus, kai kuriuos jų praleido: minėtoje grupėje praleistas vienas žodis *Kornernd*. Išanalizavus kitas perimtų sudurtinių žodžių su besikartojančiu elementu grupes galima teigti, kad perimdamas *Cla* buvusius sudurtinius žodžius, Brodovskis atsisakė tik tų, kurie buvo rečiau vartojami, turėjo labai siauras reikšmes ar galėjo būti jam nežinomi dėl savo regionalumo. Sakykim, iš sudurtinių žodžių grupės su *Hand-* jis neperėmė raktažolės pavadinimo *Handschuhblümlein*, nes galėjo tokio ir nebūti girdėjęs – plačiau paplitęs yra pavadinimas *Schlüsselblume*. Iš šios grupės yra perimtas žodis *handtuch* (liet. *rankšluostis*), o sinonimiškas, bet rečiau vartojamas žodis *handzwehlen* į registrą nepateko. Iš junginių su *Himmel-* grupės *B* nėra tik reto žodžio *Himmelsfeste* / *firmamentum* (liet. *dangaus skliautas*).

Antra vertus, lyginant *B* ir *Cla* 1709 esančias sudurtinių žodžių bei vedinių grupes (ypač, kai kalbama apie priešdėlinius veiksmažodžius) atsiskleidžia, kad *B* pateikta gerokai daugiau sudurtinių žodžių ir vedinių negu *Cla* 1709 (pvz., veiksmažodžių su priešdėliu *Bejseits-* *Cla* 1709 yra 6, o *B* 255

¹⁸⁸ Kadangi jau buvo matyti, kad ir *Cla* 1709 nebuvo vienintelis papildomas Brodovskio šaltinis, o atskirų lemų tikrai buvo semtasi ir iš dar kitur, tai negalima atmesti galimybės, kad pavieniai lemų sutapimai su *Cla* 1709 atsirado todėl, kad sutapo *Cla* 1709 ir tas kitas, dar neidentifikuotas, šaltinis. Kol pastarasis šaltinis nerastas, absoliučiai tiksliai įvertinti pavienių sutapimų reikšmės neįmanoma.

– 26, veiksmazodžių su atskiriamuoju priešdėliu *herab-* *Cla* 1709 – 18, o *B* 665–666 – 56). Tai rodo, kad Brodovskis bet kuriuo atveju turėjo dar bent vieną registro šaltinį, kurio vienas iš bruožų galėjo būti gausiai pateikti sudurtiniai žodžiai ir vediniai. Šiuo atveju *B* sutapimai su *Cla* 1709, nors ir atrodo gana akivaizdūs, gali būti ir atsitiktiniai.

Kiek daugiau tikrumo dėl *Cla* 1709 kaip šaltinio galima matyti tuomet, kai sutampa tos *Cla* 1709 ir *B* lemos, kurios pateiktos su reikšmę tikslinančiais sinonimais, pvz.:

B 110: *antaften / schmähen*, *Cla* 1709: *Antaften / schmähen / Caluminari*, ignonominia notare aliquem

B 256: *Beystand leiften, beÿfstehen*, *Cla* 1709: *beystand leiften / beÿfstehen / preſto eſſe aliqui*

B 322: *dahin gehe[n] / ſterbe[n]*. mirti *Cla* 1709: *Dahin gehen / ſterben / vita difcedere, animam agere*

B 534: *Gefäll, Einkōmen*, *Cla* 1709: *Gefäll / einkommen / reditus*

B 536: *gefedert, gefidert*, Plunkinótas, *Cla* 1709: *gefedert / gefidert / Pennatus*

B 539: *Gehen, ergehen, Sektiſi*, *Cla* 1709: *gehen / ergehen*

Brodovskis pasinaudodavo *Cla* 1709 ir lemuodamas sudėtingesnės semantinės struktūros žodžius, turinčius keletą daugiau ar mažiau giminingų reikšmių, kurios *Cla* 1709 buvo skiriamos pasitelkus vokiškus sinonimus, pvz.:

B 130: *auffenthalten, behalten* U₃- Palaikyti, ne dūti, *Cla* 1709: *auffenthalten / behalten / Retinere*

auffthalten, unterhalten Išlaikyti, valgidinti *auffthalten / underhalten / Sustentare*

Toliau esančio pavyzdžio žodis yra lemuotas ir *C*¹⁸⁹, tačiau *B* autorius pirmenybę suteikė *Cla* 1709 buvusiam sudėtingesniai lemos pateikimo variantui, o iš *C* galbūt perėmė tik ekvivalentą *Gnauſtas* ir priskyrė jį vienai iš reikšmių, plg.:

<i>B</i> 603	<i>Cla</i> 1709
Griff, das Angreifen Twerimās	Griff / das angreifen / preſſus
~ das Greiffen Gribβnis, Gnauſtas	Griff / das greiffen / tactus
Einen Griff thun Gribβni gribtereti	Einen griff thun / apprehendere, manum injicere.
~ Liſt Wÿlis	Griff / liſt artificium [...]

Yra ir daugiau pavyzdžių, kai ir *C*, ir *Cla* 1709 registre esantys žodžiai *B* buvo lemuojami pagal *Cla*, nes čia jie pateikti tiksliau ar aiškiau. *C* tuomet atliko tik lietuviškų atitikmenų šaltinio vaidmenį, plg.:

¹⁸⁹ *C* šis žodis lemuotas tik vieną kartą: *Griff. Gnauſtas, ō.M. C* II 287H.

B 472	C II 37H	Cla 1709
Fiñen [...] ~ an Schweinen Wirrai, Wirrones	Finnen. Wirrai, ū. Pl. M. Wirrones, ū. F. pl.	Finnen an schweinen glandulæ, grandines. Finnig / ibid.

Antra vertus, *B* galima sutikti ir vokiškais sinonimais atskirtų lemos reikšmių, kurių nėra *Cla 1709*:

B 254	Cla 1709
[Beÿlegen] pridėti od[er] darzulegen. ~ vertragen, <i>stillen</i> . Sutaikiti, Sudėrinti. ~ <i>verwahren</i> Iškawóti.	beylegen / darzu legen / apponere, addere beylegen / vertragen / decidere, componere

Tai galima aiškinti dvejopai: arba Brodovskio naudotame dar viename šaltinyje irgi buvo sinonimais patikslintų vokiškų lemų, arba Brodovskis pritaikė *Cla 1709* taikytą reikšmės tikslinimo vokiškais sinonimais metodą ir papildomus sinonimus prirašė bei reikšmes atskyrė pats. Kol nėra žinomas dar vienas *B* šaltinis (arba šaltiniai), į šį klausimą vienareikšmiškai atsakyti nepavyks.

Panašu, kad *Cla 1709* buvo naudojamas ne tik kaip naujų lemų šaltinis, bet ir pildyti iš kitų šaltinių paimtų lemų straipsnius, pridedant jau turimoms lemos naujų reikšmių. Sakykim, žodis *auffgeblafen B 132* pateikiamas du kartus, su konkordancijų pavyzdžiais, tačiau prie antrosios lemos ir jos biblinio atitiktens yra reikšmės patikslinimas *i. e. Stoltz* ir sinonimu išskiriama dar viena reikšmė: [*Auffgeblafen*], *gef wollen*. *Užputtes, Pa- Satinnes, papuſtus*. Abu šie reikšmės patikslinimai sutampa su *Cla 1709* esančiu šios lemos pateikimu: *aufgeblafen/ stoltz / Inflatus, turgidus, tumidus, Aufgeblafen / gefchwollen / Tumidus*. Taip pat konkordancijų lema *Licht B 870* buvo pateikta penkiomis skirtingomis iš konkordancijų perimtomis reikšmėmis, bet paskutinė *B* išskirta šio žodžio reikšmė [*Licht*] *candela. Żwake Matth 5,15. Liktis B 870* konkordancijose nenurodyta. Ši reikšmė yra viena iš dviejų *Cla 1709* šiam žodžiui priskiriamų reikšmių (*Liecht/lumen, lux. Ein liecht/candela, lychnus, lumen*). Taigi galima spėti, kad Brodovskis galėjo papildyti pagal konkordancijas lemuoto žodžio *Licht* straipsnį būtent remdamasis *Cla 1709*. Žemiau pateiktame pavyzdyje žodis *berühren B* lemuojamas tris kartus – iš pradžių remiantis konkordancijomis pateikiama tiesioginė šio žodžio reikšmė, o po to, remiantis *Cla 1709*, lemuojamos dar dvi, jau perkeltinės, reikšmės:

B 224	Cla 1709
berühren. Pakruttinti Gen 20, 4, 6 [...]	Berühren / tangere, attingere, contrectare. [...]
~ betreffen Es berührt, betrifft mich	berühren / betreffen/ interesse. Es berührt mich / Meâ refert
~ andeuten.	berühren / andeuten / indicare
Berührlich	berührlich / tactilis. [...]

Taigi galima teigti, kad iš *Cla 1709* Brodovskis perėmė lemas, kurių reikšmės buvo patikslintos vokiškais sinonimais ir dėjo jas kaip savarankiškas *B* lemas arba, jeigu tas pats žodis jau buvo patekęs į žodyną iš kito šaltinio, – pildė jo straipsnį šiais reikšmę tikslinančiais sinonimais. Tai rodo, kad žodyno autorius buvo jautrus daugiareikšmiškumo problemai ir siekė geriau apibūdinti ir išskirti žodžių reikšmes.

Iš kitos pusės galima pastebėti, kad *B* pasitaikantys lotyniški lemos reikšmę tikslinantys atitikmenys¹⁹⁰ beveik niekada nesutampa su *Cla 1709* atitinkamai lemai pateiktais atitikmenimis, taigi greičiausiai yra paimti iš kito šaltinio, pvz.:

B 39	Cla 1709
Abtritt. <i>Seceffus</i> . Atfójimas, atitraukimas.	Abtritt/ <i>Seceffio</i> .
~ <i>Cloaca</i> . Szikkinÿcze. Szikkininkas v. Żokádas.	
~ <i>nehmen</i> fecedere. atfóti. atfíkirti. atfítolinti. niñ ein wenig einen Abtritt atfítok Walandéle	Abtritt <i>thun</i> / abtretten/ fecedere
~ <i>nehmen exonerare ventrem</i> . Ant Wèjo eiti Pařfikellauti. Pa- Nuffilengwinti	einen abtritt nehmen / feine nohtdurfft zu thun/ <i>Ire ad requifita naturæ</i>
B 101	Cla 1709
Anleitung. <i>manuctio</i> . Paróda, Pamokinnimas, Pamókflas. <i>adductio</i> . Priweddiñas. ----- geben Paróda dñti, Pamokinnima, pamokfla dñti <i>vid</i> Anleit[en].	Anleiten / anleitung geben / Erudire, instituire: præferre facem. Anleitung / <i>Introductio, ductus</i>
B 127	Cla 1709
[Auffbinden] oder drauff binden <i>Migare</i> Pri- Uzriřti Uzđéti	Aufbinden [...]. Darauf binden / <i>Superligare</i> .

Kartais lemų, kurios *B* pateiktos su lotyniškais atitikmenimis, *Cla 1709* apskritai nėra, pvz.: *Anfcharren 1. ignem inflare [...]* *2. Inftigare. [...]* *3. Hac voce*

¹⁹⁰ Kalbama tik apie tuos, kurių nėra konkordancijose.

utuntur et lineorum textores [...] *B* 106, [*Gedenck*] *Spruch Symbolum* *B* 532, *Gediehen tractabilis tikras* *B* 533, *Haußvogt* [...] *Procurator Domus* *B* 648. Šie pavyzdžiai taip pat orientuoja į kitą Brodovskio šaltinį ir rodo, kad jame galėjo būti vartojama lotynų kalba.

6.2.2.2. *Cla* 1709 žodžių junginiai *B*. Vis dėlto labiausiai Dentzlerio žodyne Brodovskį domino ne pavienės naujos lemos ar papildomos jau turimų lemų reikšmės, bet gausiai čia pateikti žodžių junginiai, idiomos ir patarlės. Brodovskis posakiais iš *Cla* 1709 pildė lemų, kurias jau turėjo paėmęs iš kitų šaltinių (konkordancijų ir *C*), straipsnius. Kartais tokių posakių buvo tik vienas ar keli, o prie kai kurių lemų – net keliolika (plg. gausesnės posakių grupės prie šių lemų: *Ansehen* *B* 107, *gehen* *B* 539–541, *Geld* *B* 545, *Hand* *B* 631, *Katze* *B* 772, *Kommen* *B* 808–810, *Land* *B* 839 *Liebe*, *Liecht* *B* 871, *liegen* *B* 875 ir kt.). Tačiau atranka buvo taikoma ir didesnėms posakių grupėms, toli gražu ne visi *Cla* 1709 buvę posakiai pateko į *B*. Pavyzdžiui, iš 34 *Cla* 1709 posakių, pateiktų ties lema *Hand*, į *B* pateko 23. Keletas galėjo būti nepaimta dėl to, kad buvo giminingos reikšmės su kitais posakiais, pvz., iš *Cla* 1709 buvusių *hand bieten* / *manum dare*, *porrigere* ir *Einem die hand bieten/ helfen*. *Sihe/ helfen* pasirinktas tik vienas: *Einem die Hand bieten* *Ranka fulyti* *B* 628. Taip pat iš trijų *Cla* 1709 buvusių gana panašios reikšmės posakių *die hânnde zusammen schlagen* / *complodere manûs*, *Die hânnde in einander schlagen* / *complicare manus*, *Die hânnde ob dem haupt zusammen schlagen jactare in coelum brachia* į *B* buvo perimti tik du pirmieji. Tačiau dėl kokių motyvų Brodovskis iš *Cla* 1709 neperėmė junginių *Zu handen nehmen*, *Von handen geben*, *Zu handen stellen* lieka neaišku. Panašių sunkiai paaiškinamų praleidimų yra ir kitose vietose (plg. prie lemų *gehen* *B* 539–541, *Haar* *B* 616, *Hertz* *B* 690, *Katze* *B* 646 ir kt. pateikiamus posakius). Tikriausiai ir čia, kaip ir pavienių lemų atveju, Brodovskis pasiklovė subjektyviu vertinimu bei atsirinko tuos posakius, kurie jam buvo žinomi ir atrodė vertotini. Nors šis Dentzlerio žodynas išėjo 1709 metais, jo pagrindas buvo padėtas dar XVII a. viduryje ir didelių esminių pakeitimų vėlesniuose *Cla* leidimuose nebuvo daroma. Taigi visai galimas dalykas, kad jo medžiaga kai

kuriais atvejais buvo kiek nutolusi nuo realios to meto vartosenos. Taip pat tikėtina, kad tam tikrą vaidmenį ir čia galėjo suvaidinti regioniniai kalbos ypatumai. Bazelyje išleistame Dentzlerio žodyne buvo remiamasi pietvakariniu vokiečių literatūrinės kalbos variantu (plg. 179 išnašą), todėl ne viskas jame galėjo Brodovskiui atrodyti priimtina.

Ši bei tą apie *B* ir *Cla* 1709 santykį gali atskleisti ir *Cla* medžiagos abėcėlinio integravimo į *B* nagrinėjimas. Iš *Cla* perimta medžiaga buvo įterpiama tarp kitų, iš kitų šaltinių paimtų, elementų, išdėstant ją *B* būdinga abėcėlės tvarka. Dažnai į abėcėlinį *B* registrą patekę posakiai ar žodžių junginiai iš *Cla* būdavo atitinkamai modifikuojami, kad geriau atitiktų *B* taikomą abėcėlės tvarką, plg.:

B 253 Beykõmen einem betrũgen prigauti.	Cla 1709 Einem beykõmen / betriegen / imponere alicui: in fraudem impellere aliquem.
B 248 Bewegen. [...] --- zur Freud. --- zum Mittleyd[en] --- zur Sünd. Er iſt nich zu bewegen	Cla 09 bewegen [...] Zur freud bewegen / lætitia afficere Zum mitleyden bewegt werden / calamitate alicujus affice Bewegen zur ſünd / inducere ad, in peccatum Er iſt nicht zu bewegen / Caucaſo durior eft: mens immota manet. Sihe / Silex.

Kartais *Cla* 1709 pateikti sinoniminiai žodžių junginiai *B* dėl griežto abėcėlės tvarkos laikymosi buvo išskiriami ir pateikiami toliau vienas nuo kito, įterpiant tarp jų iš kitų šaltinių paimtų elementų:

B 267 Blau [...] ~ ſchlagen ~ feyn Blau vogel avis Blau von Schlägen	Cla 1709 Blau/ caeruleus [...] blau ſchlagen fuggillare blau feyn: blau von ſchlâgen / ibid.
--	--

Šitoks išdėstymas rodo, kad *Cla* 1709 medžiaga buvo remiamasi papildomai, ji derinama prie jau esamos žodyno struktūros. Tai liudija ir straipsnio viduje pateikiamų junginių išdėstymas. Iš *Cla* 1709 perimti posakiai *B* dažniausiai išdėstyti kita tvarka nei *Cla*, be to, tarp jų įsimaišo medžiaga iš

kitų šaltinių. Žemiau esančiame pavyzdyje iš *Cla* 1709 perimti posakiai pateikiami kursyvu, todėl matosi, kaip jie susipina su kitais posakiais. Tokiame išdėstyme matyti autoriaus mėginimas išlaikyti šiokią tokią abėcėlės tvarką posakių grupės viduje, atskaitos tašku pasirenkant žodį *Lieb/Liebe*, nepriklausomai nuo jo pozicijos posakyje: grupės pradžioje pateikiami posakiai su *Lieb*, po to su vediniu *Liebchen* ir galiausiai su *Liebe*¹⁹¹, plg.:

B 871	Cla 1709
Liebe [...]	lieb / werth / gratus & acceptus.
<i>In Lieb und Leid</i>	Lieb und werth haben / complecti, in oculis ferre, amare & charum habere.
<i>Zu Lieb reden</i>	Lieb und werth feyn / in amore ac deliciis effe alicui.
<i>Für Lieb nehmen</i>	<i>Es gefchicht mir kein lieb damit</i> / repugnante natura id fit. Sihe / Adverfus.
<i>Es gefchicht mir kein Lieb damit.</i>	Mit keinem lieb / nullo modo.
Liebchen Meiléle	Mit lieb / volens, volenti animo, libenter.
<i>Liebe feiner felbft</i>	Zu lieb thun / gratificari, amicitiae tribuere.
<i>Unordentliche Liebe</i>	<i>Zu lieb reden</i> / ad voluntatem, in gratiam, gratia alicujus loqui.
<i>Die Liebe ift blind</i>	<i>Für lieb nemmen</i> / boni confulere, aequi bonique facere.
<i>Liebe erwirbt Liebe</i>	<i>In lieb und leid</i> / in omni casu, in utraque fortuna.
<i>Liebe zu einem gewiñen</i>	liebâuglen / oculi ludibundi
<i>Liebe zu einem tragen</i>	Liebe / amor, charitas, dilectio.
<i>Zur Liebe bewegen</i>	<i>Liebe feiner felbs</i> / amor fui, philautia.
Die eigene Liebe ift uns angebohren Ne	<i>Unordentliche liebe</i> / Caunius, amor.
Szû fawo Girroj' ne lój'	<i>Die liebe ift blind</i> / ludit amor fenfus, oculo praeftingit & aufert.
Euer Liebe Jufu mylífta	Die liebe muß gezancket haben. Sihe / Amor.
Brüderliche Liebe und Treu. brólißka	Liebe pflanzet liebe. Sihe / Amor.
meile ir wiernÿbe.	<i>Liebe erwirbt liebe</i> / ibidem.
<i>Liebe, Luft zu einem Ding haben.</i>	Die liebe laßt sich nicht zwingen. Sihe / Amor.
	<i>Liebe zu einem gewinnen/tragen</i> / amore alicujus capi, amore complecti aliquem.
	Es ift nicht alles zucker in der liebe / amor amaror.
	Zur liebe bewegen / amore accendere, inflammare: ad amorem allicere.
	Liebe / luft / voluptas. Sihe luft.
	<i>Liebe zu einem ding haben</i> / amore alicujus capi: deletari re.

¹⁹¹ Abėcėlinė iš skirtingų šaltinių atkeliavusių posakių integracija dar nėra tiesioginis įrodymas, kad iš kelių šaltinių turėjo būti perrašinėjama vienu metu – naujai perskirstyti posakius autorius galėjo ir perrašinėdamas galutinį žodyno variantą. Vis dėlto tai rodo, kad *Cla* 1709 buvo naudojamas ne kaip jau gatavo žodyno papildymų šaltinis (tuo atveju jo posakiai būtų buvę pateikti vienalyte grupe) galutinio perrašymo metu, bet jo medžiaga pateko į *B* kiek anksčiau ir buvo integruota į esamą ar kuriamą struktūrą.

Palyginimui pateikta atitinkama *Cla* 1709 ištrauka atskleidžia, kad Brodovskis ne tik darė posakių atranką ir keitė išdėstymo tvarką, bet ir neišlaikė *Cla* 1709 buvusio posakių priskyrimo skirtingoms lemos (paryškintos pusjuodžiu šriftu). Brodovskis visus posakius priskyrė daiktavardinei lemai *Liebe*, kurią turėjo perėmęs iš konkordancijų, ir taip išvengė kai kurių *Cla* buvusių posakių priskyrimo netikslumų.¹⁹²

Panašų *Cla* 1709 medžiagos perskirstymo atvejį pateikia ir lemos *lang* straipsnis. *Cla* 1709 šis žodis lemuotas kelis kartus, prie kiekvienos lemos pateikiant vis kitų žodžių junginių. *B* žodis *lang* pateikiamas kaip viena lema, kurios reikšmės pasitelkus gramatines pažymas suskirstytos į būdvardines irrieveiksmines, o visi junginiai pateikiami kaip viena iliustracinė grupė, neskirstant pagalrieveiksmines ir būdvardines reikšmes (*B* 841). Panašiai ir *Cla* 1709 lemos *dahin* lizde pateiktas posakis *die Sach ift dahin kōmen / eó res recidit, redacta eft B* pateikiamas veiksmažodžio *dahin kōmen B* 323 straipsnyje. Pastarasis *Cla* irgi yra, bet jo lizde nėra jokių posakių.

Yra ir daugiau pavyzdžių, rodančių kad Brodovskis komponavo *Cla* medžiagą į jau turėtą registrą. Sakykim, *Cla* 1709 patarlė *Wann die katz schlaft / tantzen die māuse* yra pateikta prie visų kitų lemai *Katze* priskirtų patarlių. Tuo tarpu *B* ši patarlė pateikta ne prie lemos *Katze* (*B* 727), kur pateikta dauguma iš *Cla* 1709 atėjusių patarlių su šiuo žodžiu, bet kiek aukščiau, ties lema *Kater* kaip lietuviškos patarlės *Katin's iβ Nammu, Péles iβ kampu* atitikmuo.

6.2.2.3. *Cla* 1709 medžiagos modifikacijos *B*. Brodovskis nevengė šiek tiek pakeisti iš *Cla* 1709 į savo žodyną perimtų elementų formos. *B* autorius jau palyginti nuosekliai laikėsi vokiškų daiktavardžių rašybos didžiąja raide, nors *Cla* 1709 (ir kituose *Cla* leidimuose) jie buvo pradedami mažąja raide (išskyrus pozicijoje po taško). *Cla* 1709 rašyba buvo derinama prie *B* ir kitais atvejais. Sakykim, visos umliautų raidės *B* rašomos su

¹⁹² Pvz., Dentzlerio žodyne posakis *In lieb und leid* priskirtas būdvardinei lemai *lieb/werth*, nors jame esantys žodžiai *lieb* ir *leid* yra apokopuoti daiktavardžiai.

taškeliams, o *Cla* jos žymimos prirašant virš atitinkamos balsės <e>; *Cla* buvusios grafemos <ā>, <ē> išskleistos ir paverstos atitinkamai <an> ir <en>. Brodovskis stengėsi pakeisti ir kai kurias *Cla* 1709 užfiksuotas pietų ar pietvakarių dialektams būdingas žodžių formas į jam artimesnes: atstatė kai kurias sutrumpėjusias (apokopuotas) galūnes (pgl. *Cla* 1709: *abwetzen die zāhn / præterere dentes*, *B* 42: *Abwetzen die Zähne*, *Cla* 1709: *Beziehen ein erb*, *B* 257: *Beziehen ein Erbe*, *Cla* 1709: *es ift eine gute katz die bey der milch fitzt / und nicht darauß lecket* ir *B* 646: *es ift eine gute katze die bey der milch fitzt und nicht darauß lecket*), suduslėjusius žodžio pradžios priebalsius keitė skardžiaisiais (*Cla* 1709: *Das feur ift im tach* *B* 468: *Das Feuer ift im Dach*).

Brodovskis padarė ir morfologinių pakeitimų. Jie taip pat dažnai susiję su pietietišku dialektinių požymių neutralizavimu. Vienas iš morfologinių vokiečių kalbos pietvakarių dialektams būdingų bruožų yra beaprašėlinė būtojo laiko dalyvio (vok. *Partizip II*) forma, kurią Brodovskis keitė įprasta priešdėline:

B 592	Cla 1709
es ift gnädig <i>abgegangen</i>	Es ift gnädig <i>abgangen</i> / res leniter, clementer eft tranfacta.

Atitaisytos kai kurios vidurio rytų dialektų pagrindu besiformuojančioje bendrinėje kalboje neįprastos, bet pietuose paplitusios daugiskaitos formos su galūnėmis *-n/-en*:

B 592	Cla 1709
Gneipe der Schufter	gneipe der <i>ſchufteren</i> / culter futuroius.

Atmesta vokiečių aukštaičių dialektuose kai kuriais atvejais išlaikyta linksnių galūnė *-en*¹⁹³:

B 592	Cla 1709
Das Glück trifft mich I ift auff meiner Seite	Das glück trifft mich / ift auf meiner <i>feiten</i> / fortuna mihi favet.

Alemanų dialektams būdingas pakitusias daiktavardžių giminės¹⁹⁴ Brodovskis taip pat grąžino į jo vartotame bendrinės kalbos variante įprastas, pvz.:

¹⁹³ Čia Brodovskis nėra labai nuoseklus, kai kuriais atvejais galūnes jis palieka ir originalo formos (pvz., *B* 781 *Kinder auff der Gaßen*, *Cla* 1709 *das kind auf der gaffen* (jederman) weißt darvon & lipis & tonforibus noturm eft). Plačiau apie moteriškosios giminės linksniavimo paradigmos raidą ir regioninius skirtumus žr. Hartweg/Wegera 1989, 117–118.

B 186	Cla 1709
Banck Sūlas Sólas Eíth 1,6 [etc.]	banck/ fcamnum
auff <i>die</i> lange <i>Banck</i> ípielen od íchieben <i>procraftinare rem fufpendere.</i>	auf <i>den</i> langen <i>banck</i> spielen/ differe et <i>procraftinare rem</i>
Der unter <i>der Banck</i> liegt, fált nicht hoch hinab.	Der under <i>dem banck</i> ligt, fállt nicht hoch hinab. Sihe / Jaceo
Wiltu auff <i>die banck</i> kōmen, fo lerne zuvor unter derfelben liegen	Wilt auf <i>den banck</i> kōmen, fo lehrne zuvor under <i>demfelben</i> ligen / vis loqui, dífcetacere prius.
B 606	Cla 1709
Größe Diddybe ψ 145,3, Diddummas. [...]	Größe/ magnitudo, quantitas. [...]
Es íft nicht an der Größe gelegen, fonft möchte <i>eine Kuh</i> einen Haafen erlauff[en].	Es íft nicht an der große gelegen, fonft möchte <i>ein kuh</i> einen haafen erlauffen.
Mažas kėras diddi wežíma werczia	Sihe/Canis.

Brodovskis ne vien modifikavo iš *Cla 1709* perimamos medžiagos ortografiją, tikslino gramatinės formos, bet keitė ir pasenusias arba labiau pietiniuose dialektuose vartojamas leksemas, pvz., vietoje senesnio *katzenbätt*¹⁹⁵ (liet. *katės malda*) įdėjo modernesnį žodį *Katzen Gebeht* posakyje *Katzen Gebeht gehet nicht gen himmel B 646*, vietoje *hausrath* (liet. *namų apyvokos daiktai*) įdėjo naujesnę žodžio formą *Hausgerath* posakyje *Kinder find der erste Haußgeraht (B 781)*, žemiau nurodytame posakyje vietoje *Cla 1709* buvusio *allwegen*¹⁹⁶ įdėjo *allemahl* ir pakeitė beasmenį įvardį *einer* į *man*. Tačiau lietuviškas posakio atitikmuo *vienas* leidžia spėti, kad posakis verstas prieš akis matant žodį *einer*, plg.:

B 540	Cla 1709
Gehen, ergehen Sektisli [...]	Es gehet nicht <i>allwegen</i> wie <i>einer</i> will. fihe
Es gehet nicht <i>allemahl</i> fo wie <i>man</i> wil ne wis taip fékalfi kaip wiens nor	Eventus in Venio.

Brodovskis ne tik priartino *Cla 1709* medžiagą prie savo krašto vokiečių kalbos vartosenos, bet ėmėsi ir kai kurių leksikografinio pateikimo modifikacijų. Tolesniame pavyzdyje atsiskleidžia, kad *Cla 1709* buvusi medžiaga *B* kartais pateikiama trumpiau ir koncentruočiau: vietoj

¹⁹⁴ Kitokia nei įprasta vidurio rytų dialektų pagrindu susiformavusioje bendrinėje kalboje daiktavardžių giminė ir jau minėtos plačiau paplitusios daugiskaitos galūnės *-n/-en* yra minimi kaip vieni iš charakteringų morfologinių Šveicarijoje egzistavusios regioninės rašto kalbos požymių (plg. Wells 1990, 343).

¹⁹⁵ Forma be priešdėlio *bätt* gali būti išlikusi senesnė, iš senosios vokiečių aukštaičių kalbos (vok. *Althochdeutsch*) žodžio *pet* ar *bit* paveldėta forma, bet gali būti atsiradusi iš *Gebet* nukritus priešdėliui *ge-*. Toks nukritimas taip pat būdingas alemanų dialektams, plg. DWB straipsnius *Bet*, *Gebet*.

¹⁹⁶ Grimų žodyno (*Deutsches Wörterbuch, DWB*) duomenimis, būtent Šveicarijoje žodis *allweg/en* buvo plačiai vartojamas *immer* (liet. *visada*) reikšme. Plg. DWB straipsnį *Allweg*.

sudaiktavardėjusios bendraties formos pateikta tik pažyma *Subft.* bei lietuviški atitikmenys, o vietoj dviejų tą patį fizinį procesą nusakančių žodžių junginių duotas tik vienas:

B 126-7	Cla 1709
auffbrechen, auf feyn Paffikéliti	auffbrechen / auf feyn / moras rumpere. parare profectionem.
<i>Subft</i> Traukimas, Kelimas, Paffikélimmas.	<i>Aufbruch</i> / eruptio. Das aufbrechen der füllen / pernio
Auffbrechen der Wunde Praffiweríti íc: Róna	Die wunden bricht wiederum auf / vulnus

Greta to pasitaiko ir priešingos krypties leksikografinių pakeitimų – viename antraštiniame vienete *Cla 1709* pateikti du posakiai *B* išskleidžiami ir pateikiami kaip dvi atskiros sublemos:

B 539	Cla 1709
gehen [...]	gehen [...]
wohl geh[en] gerraÿ deftisí, gerraÿ paffífekti	Wol/úbel gehen. Sihe ergehen.
Ubel geh[en] piktaÿ ~ fektisí	

B 839	Cla 1709
Land [...]	land [...]
Über Land reifen 3émês kelliu kellaut	uber land reifen/ gehen/ peregrè abire, prifocíci: pedibus ire
~ ~ gehen ~ ~ eiti	

B 855	Cla 1709
[In Lebensgefah] kómen	In lebensgefah kommen /feyn/ perilitari
[In Lebensgefah] feÿn.	capite, de vita.

Kodėl Brodovskiui buvo svarbu išskirti dvi lemas vietoje *Cla 1709* buvusios vienos? Galimas dalykas, kad tai ir vėl susiję su skirtingais abiemis posakiams tenkančiais lietuviškais atitikmenimis, į kuriuos jau ne pirmą kartą orientavosi Brodovskis. Nors paskutiniame pavyzdyje duotų posakių atitikmenys *B* nepateikiami, bet ir šiuo atveju autorius galėjo numanyti, kad jie bus skirtingi. Atrodo, kad ir čia Brodovskis taikė tą patį principą, kuris išryškėjo nagrinėjant *B* santykį su pagrindiniu šaltiniu – Agricolas konkordancijomis: kai kuriuos su žodyno registru susijusius sprendimus jis priėmė atsižvelgdamas į lietuviškąją žodyno pusę.

Atrodo, kad *Cla 1709* Brodovskis pasinaudojo ir kaip patarlių šaltiniu. Nemažai Brodovskio lemos žodžiui pateiktų vokiškų patarlių tiksliai sutampa

su *Cla* 1709 atitinkamuose straipsniuose esančiomis patarlėmis ir posakiais, todėl tikėtina, kad Brodovskis juos ėmė būtent iš *Cla* 1709 (plg. taip pat 6.6. skyrių „Patarlių šaltiniai“). Laikantis *B* konvencijų, prie iš *Cla* 1709 perimtų pasakymų *B* kartais dedama atitinkama pažyma *Prov.* ar *Pr.*, nors pačiame *Cla* 1709 šie posakiai niekaip neišskirti¹⁹⁷, plg.:

B 606	Cla 1709
Größe Diddybe Ψ 145,3, Diddummas. [...]	Größe/ magnitudo, quantitas. [...]
Prov. Es ift nicht an der Größe gelegen, fonft möchte eine Kuh einen Haafen erlauff[en]. Mažas kėras diddi vežima werczia <i>B</i> 606	Es ift nicht an der grōße gelegen, fonft möchte ein kuh einen hafēn erlauffen. Sihe/Canis.
B 730-731	Cla 1709
Hund Szū Matth 7,6 etc. 15,26 [...]	Hund / canis.
<i>Prov.</i> Ein unverfchämter Hund Kadda Szū Gėdōs turrėjes.	Ein unverfchamter hund / canis impudentior [...]
<i>Prov.</i> Bellende Hund beißen am wenigft[en] Iß tōlo ir Mares iβlaka, o priėjes neŷ Kraβto	Bellende hund beißen am wenigften / canis allatrans non mordet
<i>Pr.</i> Zweŷ Hund an einem Bein, koēnen nicht überein vel Zweŷ Herren in einem Haufe dienen nicht. Du Gaidziu ant wieno Mėžino nefutinka.	Zwey hund an einem bein, kommen nicht über ein. Sihe / Catulus
<i>Pr.</i> Einen ſchlaffenden Hund foll man nicht weck[en]. Pakāju turrėdam's ir turrėk	Einen ſchlafenden hund foll man nicht wecken / canem fopitum ne excita. Sihe / crabro.

Brodovskis ėmė ne visas kokias nors lemai *Cla* 1709 priskirtas patarles, tik kai kurias. Galima spėti, kad ėmė tas, kurioms žinojo lietuviškus atitikmenis. Minėtame pavyzdyje prie lemos *Hund Cla* 1709 pateikiama ir daugiau patarlių (*Wann man den hund trift / bellet er. Sihe Infidere im Sedeo. Alter hund laßt sich nicht mehr gewehnen. Sihe / Canis. Todte hund beißen nicht/ mortui non mordent*), tačiau jos į *B* nepateko.

6.2.3. Neišversti *Cla* 1709 posakiai.

Vis dėlto galimybė kokį nors posakį išversti į lietuvių kalbą nebuvo ta sąlyga, nuo kurios priklausė, ar jis bus įtrauktas į *B*: daug iš Dentzlerio žodyno perimtų posakių (ir pavienių lemų) *B* taip ir liko neišversti. Tai neblogai atskleidžia ir jau aukščiau pateiktas pavyzdys su lemai *Lieb* pateiktais posakiais, kurių dauguma liko be lietuviškų vertimų. Analogiškų pavyzdžių

¹⁹⁷ *Cla* 1709 (ir visuose kituose *Cla* leidimuose) atskiru sąrašu pateikiamos tik lotyniškos patarlės su nuorodomis į atitinkamas lotynų–vokiečių kalbų žodyno vietas.

galima rasti prie lemos *Banck B 186, Hertz B 690–693, Katze B 727, Kind B 781, kommen B 808–810* ir kt.). Kad autorius ketino ateityje imtis atitikmenų paieškos, liudija prie ilgesnių vokiškų posakių paliktos tuščios eilutės (trumpesnių posakių atitikmenims vietos būtų užtekę ir dešinėje jo pusėje).

Stebint vokiečių kalbos posakių su lietuviškais atitikmenimis ir be atitikmenų pasiskirstymą žodyne ir lyginant juos su šiuo šaltiniu, išryškėja ir dar viena tendencija: posakiai, kurių *Cla 1709* nerandama, *B* dažniau pateikiami su lietuviškais vertimais. Tolesniuose pavyzdžiuose pateiktos posakių grupės, sudarytos iš *Cla 1709* ir kito ar kitų, dar neidentifikuotų, šaltinių posakių. Jose aiškiai matyti, kaip pasiskirstę išversti ir neišversti posakiai: lietuviškus vertimus turintys posakiai neatsispindi *Cla*¹⁹⁸, ir atvirkščiai, *Cla* posakiai dažnai likę be vertimų, plg.:

B 128	Cla 1709
Auffbreñen das Holtz <i>Malka fukurėnti, Sudėginti</i>	-
~ ein Zeichen	aufbrennen ein Zeichen / inuro
~ im Zorn	aufbrennen im Zorn / excandefere ira, exardefcere.
~ laßen <i>Sukurendinti</i>	-
Auffbringen etwas neues. <i>Pramanýti, iþbráfti, užkėlti, Uždawáditi. Fingere.</i>	aufbringen etwas neues/ introducere morem novum
das ift dein Auffbringen <i>Tai tawo Prámone</i>	-
Auffbringen beweg[en]	aufbringen/bewegen/ concitare, inflammare.
Auffbringen. Utuntur hoc verbo Textores. <i>Užriefti</i>	-
~ Geld <i>Surafti Pinnigus, Sudaußti</i>	-
B 591	Cla 1709
Glück über Glück habender <i>belaima laimis</i>	-
Gott gebe dir Glück zu deinem Vornehmen. <i>te padek taw Diew's</i>	-
Wer Glück hat führt die Braut heim. <i>Laiminczio Piewi Dirwi</i>	Wers glück hat/ führt die braut heim. Sihe/ Fors, Sponfa.
Das Glück trifft mich ift auff meiner Seite	Das glück trifft mich / ift auf meiner feiten/ fortuna mihi faver.
Sein Glück verluchen	Sein glück verluchen/ aleam jacere.
Glück u. Glas wie bald bricht das	Glück und glas/ wie bald bricht das. Sihe / Fortuna.

¹⁹⁸ Kalbama ne apie absoliučiai visus atvejus, bet apie pastebimas tendencijas, todėl tarp pavyzdžių yra ir šio paaiškinimo neatitinkančių vienetų, kurie pateikiami tik siekiant neardyti žodyne buvusių posakių eilės tvarkos.

B	Cla 1709
geh und koīm nur nicht mehr in meine Augen. <i>Eik o neateik man daugiaus i mano Akkis</i>	-
3u sich felbīten koīmēn <i>atfi- atkuklēti</i>	kommen zu sich felbs/ se recipere, colligere animum
entgegen koīmēn <i>priešais at- eiti</i>	-
koīmēn dahin <i>užėiti</i>	-
koīmēn wohin, gelangen <i>iškakti, kakinti</i>	-
koīmēn am Nechīsten <i>arcziausejį priėiti</i>	-
koīmēn wieder <i>at- pargriβti</i>	-
der wieder komt <i>atgriβtas</i>	-
koīmēn hinzu <i>priėiti</i>	-
koīmēn īpāt <i>pašivėlinti</i>	-
koīmēnherfür <i>išeiti, Laukan eiti</i>	-
koīmēn her <i>ateiti</i>	-
wo komt du her <i>iβ kur ateini l pareini, iβ kur esfi?</i>	-
koīmēn zufamēn <i>fuffiėiti</i>	-
Ich werd ihm nicht mehr koīmēn	-
koīmēn für einen	kommen für einen/ subire vultum alicujus venire in conspectum
für sich koīmēn laβen	Für sich kommen laβen /potestatem facere sui. Nicht laβen für sich kommen / aditu arcere, prohibere. Sihe Arceo.
koīmēn von einem	kommen von einem / discedere ab aliquo.
koīmēn ab der materie	kommen ab der materi/ digredi à caufa
koīmēn unverfehens über etwas.	kommen unverfehens über etwas / supervenire. [...]
koīmēn an einander	kommen an einanderen / committi, venire in contentionem
koīmēn an einen	kommen an einen/ incessere aliquem, invadere
koīmēn an die Košt. l. du wirft an koīmēn <i>gaufi Pirti</i>	-
Ankoīmēn des Getrejdes. <i>Priplėkti</i>	-
--- --- fleišches <i>Priβzinkti</i>	-
koīmēn in eines Gewalt	kommen an einen/ in eines gewalt kommen / devenire ad aliquem, venire ad alicujus manus
Es komt mir zu. <i>man pirklaufa, man pareit?, mano įra</i>	-

Iš šio pastebėjimo galima padaryti keletą tolesniam B nagrinėjimui svarbių išvadų. Pirma, galima manyti, kad Dentzlerio žodyną Brodovskis naudojo pats – jeigu Cla 1709 medžiaga būtų buvusi kieno nors kito parengto vokiečių–lietuvių kalbų žodyno dalis, tai persirašinėdamas ją Brodovskis vargu ar būtų perėmęs tiek daug neišverstų likusių vokiškų posakių. Tuo tarpu šiuo atveju jis, matyt, buvo juos savo nuožiūra atsirinkęs ir tikėjosi

vėliau išversti – tai rodo jau minėtos prie ilgesnių posakių paliktos tuščios eilutės.

Kita išvada labiau susijusi su tais *B* posakiais, kurių *Cla* 1709 nėra, taigi jie turi būti atėję iš kito šaltinio. Kaip matyti, skirtingai nuo *Cla* 1709 posakių, kito šaltinio posakiai ir sudurtiniai žodžiai beveik visada turi lietuviškus atitikmenis.¹⁹⁹ Toks faktas gali rodyti du dalykus – arba Brodovskis čia pasinaudojo dar vienu jau gatavu kieno nors kito parengtu žodynėliu, arba parengė jį pats, bet aiškiai skyrė jam daugiau laiko negu kiek vėliau papildomai naudotam *Cla* 1709, todėl spėjo prirankioti lietuviškų žodžių ir posakių. Ir vienu, ir kitu atveju aukščiau pateikti pavyzdžiai akivaizdžiai patvirtina jau minėtą spėjimą, kad Biblijos konkordancijos, Dentzlerio žodynas ir Brodovskio žodyno šaltiniu visuotinai pripažįstamas *Clavis Germanio–Lithvana* (plg. 6.3. skyrių) nebuvo vieninteliai Brodovskio leksikografiniai šaltiniai. Apie tai, kad Brodovskio žodynas rėmėsi ne vien *Claviu*, bet dar mažiausiai vienu leksikografiniu šaltiniu su lietuvių kalba, jau rašė Zubaitienė (2007, 88–91). Šio tyrimo medžiaga rodo, kad greta jau minėtų šaltinių Brodovskis turėjo naudoti ir dar bent vieną, kol kas tiksliau neidentifikuotą, žodynėlį.

Iš to, kas atsiskleidė atskyrus konkordancijų ir *Cla* 1709 medžiagos sluoksnius, galima daryti pirmuosius spėjimus apie šio šaltinio pobūdį: tai galėjo būti gana išsamus, ne tik vieno žodžio lemas su atitikmenimis, bet ir į lietuvių kalbą išverstus posakius apimantis šaltinis, turintis šiokių tokių lizdinės struktūros užuomazgų (kaip rodo *kommen* pavyzdys aukščiau). Žodynėlis (kol kas sąlygiškai vadinamas **A*) buvo parengtas remiantis dar vienu (ne *Cla* grupės) vokiško žodyno registru (apie galimą jo pobūdį plg. plačiau 6.5. skyrių). Kaip buvo matyti iš aukščiau pateikto nagrinėjimo, hipotetiniame **A* lemuų reikšmės tikslinimui galėjo būti vartojama ir lotynų kalba.

**A* ir *Cla* 1709 santykių chronologiją galima įsivaizduoti taip: gana nemažos apimties, daug lietuviškų atitikmenų turintį žodyną **A* Brodovskis

¹⁹⁹ Čia aptariama žodyno medžiaga neatsispindi *C*, taigi tikrai turėjo turėti kitą šaltinį.

pradėjo pildyti *Cla* 1709 lemomis bei posakiais ir priėjo iki *M* raidės (ties čia *Cla* 1709 medžiaga dingsta iš *B*). Šioje vietoje jis darbą dėl kažkokių priežasčių nutraukė. Priežasčių galėjo būti visokių, bet teoriškai galimas ir toks paaiškinimas: Brodovskis prie savo žodynelio (sudaryto iš **A* ir plečiamo iš *Cla* 1709 medžiagos, galbūt apimančio ir kažkiek „apversto“ anksčiau parengto lietuvių–vokiečių žodyno lemu bei neleksikografinių šaltinių informacijos) dirbo iki 1735 metų, kol pasirodė lietuviškas Biblijos vertimas. Tada savo daugiau ar mažiau išplėtotą žodynelį (aiškumo dėlei verta jį pavadinti **A*+) padėjo į šalį ir ėmėsi konkordancijų pagrindu rengti Biblijos žodžių žodyną. Galbūt tai, kad tariamame **A*+ jau buvo daug vokiečių kalbos posakių su atitikmenimis, paskatino Brodovskį konkordancijas naudoti ne tik lemu ir jų lietuviškų atitikmenų, bet ir įdomesnių ar reikalingesnių žodžių junginių su vertimais paieškai. Parengęs pirminį lietuviškų Biblijos atitikmenų žodynelį, Brodovskis jau nebegrižo prie **A*+, bet ėmėsi rengti jungtinį žodyno variantą, kuriame **A*+ medžiagą įpynė į konkordancijų pagrindu parengtą struktūrą. Todėl *Cla* 1709 galėjo taip ir likti iki galo nepanaudotas, o nemaža dalis iš *Cla* 1709 perimtos medžiagos – neišversta. Šį iš **A*+ ir konkordancijų medžiagos sudarytą jungtinį žodyną reikėtų laikyti iki šių dienų išlikusio *B* juodraščiu (**B*).

Nėra iki galo aišku, kurioje stadijoje į Brodovskio rengiamą žodyną buvo įkeltos ir patarlės, tačiau čia manoma, kad sekant metodiniu *Cla* 1709 pavyzdžiu, kur patarlės taip pat buvo cituojamos atitinkamuose reikšminių žodžių straipsniuose, patarlės atsirado tik rengiant *B* švarraštį. Tokią mintį netiesiogiai remia ne visai nuoseklus patarlių pateikimas *B* švarraštyje (plg. atitinkamą mikrostruktūros nagrinėjimo skyrių), rodantis, kad į jį patarlės (žinoma, tik tos, kurios imtos ne iš *Cla* 1709) galėjo būti įrašytos tiesiai iš šaltinio ar šaltinių jau švarraščio rengimo metu.

Zubaitienė (2007, 112) yra iškėlusį hipotezę, jog egzistavo Brodovskio žodyno pirminis variantas, kuris dar neturėjo patarlių (todėl Brodovskio frazeologija neatsispindi Ruigio žodynuose, kuriuose remtasi būtent ankstesne *B* versija). Kadangi dėl milžiniškos žodyno apimties sunku tikėtis, jog

Brodovskis būtų galėjęs turėti kelis skirtingus savo didžiojo žodyno variantus (vieną dar be patarlių, kitą – su jomis), greičiausiai tas Zubaitienės minėtas pirminis *B* variantas galėtų būti tapatinamas su Brodovskio juodraščiu **B*, kuriame patarlių (išskyrus vokiškas *Cla* 1709 patarles) dar nebuvo.

6.2.4. Apibendrinimas.

Cla 1709 ir *B* santykio analizė atskleidžia, kad Brodovskis *Cla* 1709 naudojo imtinai iki raidės *L*. Paskesnių raidžių atkarpose sutapimai labai menki ir greičiausiai atsitiktiniai. Prie pirmųjų raidžių Brodovskio žodyne gana daug lemų sutampa su *Cla* 1709, bet neginčijamai įrodytais perėmimo atvejais galima laikyti tik tuos, kai sutampa žodžių junginiai, posakiai, patarlės arba jų grupės. Atmetus galbūt iš *Cla* 1709 perimtas lemas ir iš čia perimtus posakius, *B* vis tiek lieka dar gana nemažai nepaaiškintos kilmės žodžių ir posakių, kurie leidžia teigti, jog Brodovskio šaltinių ratas neapsiribojo konkordancijomis, *C* ir *Cla* 1709.

Cla 1709 Brodovskis naudojo selektyviai ir kritiškai, nors atrankos kriterijus vienareikšmiškai atsekti ne visuomet pavyksta. Atrodo, autorius gana spontaniškai perėmė tą medžiagą, kuri jam atrodė vartotina, arba kurią galėjo išversti jau turimais lietuviškais posakiais. *Cla* 1709 medžiaga į dabartinę *B* švarraštį pateko ne tiesiai iš žodyno, bet per anksčiau Brodovskio rengtą nebiblinių žodžių žodyną, kurio medžiaga vėliau buvo sujungta su konkordancijų pagrindu parengtu Biblijos žodžių žodynu. Kai kurie iš *Cla* 1709 atėję žodžių junginiai pateko į abėcėlinį *B* registrą kaip savarankiškos lemos, tačiau dauguma įpinti į žodyno mikrostruktūrą kaip kokios nors lemos straipsnio dalis. Daug iš *Cla* 1709 atėjusių žodžių ir posakių liko neišversti, tačiau iš jiems paliktų tarpelių matyti, kad autorius dar ketino *B* papildyti. Kadangi *Cla* 1709 naudotas kaip papildomas šaltinis, jis nepadarė *B* didelės struktūrinės įtakos, nors keletą pėdsakų galbūt paliko. Kaip būdingą *Cla* 1709 struktūros požymį, perėjusį į *B*, galima paminėti lemų (ypač poliseminių) reikšmės tikslinimą vokiškais sinonimais. Kitas metodinis žingsnis, kurį galėjo paveikti *Cla* 1709 pavyzdys, galėjo būti patarlių vartojimas straipsnio iliustracijoms. Tačiau neturint tikslesnės informacijos apie kitus

leksikografinius Brodovskio žodyno šaltinius, negalima tiksliai pasakyti, ar šie dalykai tikrai atėjo tik per *Cla* 1709, ar buvo taikomi ir kituose šaltiniuose.

6.3. *B* santykis su *Clavis Germanico-Lithvana*.

Apie *B* santykį su kitu didžiuliu išlikusiu vokiečių–lietuvių kalbų rankraštiniu žodynu *Clavis Germanico-Lithvana* ligi šiol yra išsakyta keletas bendro pobūdžio nuomonių. Bene pirmasis apie šių žodynų santykį kalbėjo G. H. F. Nesselmannas savo „Lietuvių kalbos žodyno“ (1851) pratarinėje (Nesselmann 1851, VI). Jis įvardijo žodynų giminystę, tačiau pripažino, kad tiksliau jos pobūdžio nustatyti jam nepavyko.²⁰⁰ Šimtmečiu vėliau šia tema panašiai rašė ir Lebedys, teigęs, kad *C* buvo *B* šaltinis. Kaip įrodymą Lebedys pateikė panašumus lemų *Heller* straipsniuose. Brodovskio žodyne esantis *Heller* aprašymas beveik ištisai sutampa su atitinkamu straipsniu *C*, tik senesni pastarajame cituojami leidiniai (*Evangelijas bei epistolas*) pakeisti naujais (*Naujuoju Testamentu*). Lebedys teigė, kad *C* galėjęs būti tik pagalbinė priemonė Brodovskio žodynui sudaryti, nes greta sutapimų tarp žodynų esą ir nemažai skirtumų (Lebedys 1956, 23).

Tiesioginį ryšį tarp šių žodynų išvelgė Norbertas Vėlius, aprašydamas Brodovskio žodyno mitinę leksiką. Pasak Vėliaus, Brodovskis didelę dalį šios leksikos perėmė iš *C*, kuris čia vadinamas F. Pretorijaus žodynu (Vėlius 1996, 67–71). Vėliau abiejų žodynų santykio problemą mėgino kelti Drotvinas, konstatuodamas, kad į Nesselmanno užduotą klausimą dėl abiejų žodynų giminystės atsakymo vis dar nėra, bei paminėdamas keletą bendro pobūdžio žodynų panašumų, pvz., abiem žodynams būdingas jų turinio plėtimas įvairaus pobūdžio nebibline leksika (Drotvinas 2000, 17, 21). Taigi iš ligšiolinių tyrinėjimų aišku, kad žodynai yra susiję giminystės ryšiais, tačiau į klausimus, koks yra tikrasis tos giminystės mastas ir pobūdis, atsakymų kol kas nėra.

Lyginant Brodovskio žodyną ir *C*, iš tiesų susidaro gana prieštaringas vaizdas. Viena vertus, žodynai atrodo neabejotinai giminingi. Antra vertus,

²⁰⁰ „Über das gegenseitige Verhältnis leider bin ich im Laufe meiner Arbeit nicht ganz in Klare gekommen“ (Nesselmann 1851, VI).

yra nemažai neatitikimų, kurie kelia dvejonų dėl žodynų giminystės pobūdžio. Norint išnarplioti šitą painų kamuolį, reikia sugretinti žodynus ir nuosekliai aptarti bei pasverti jų sutapimus ir skirtumus.

6.3.1. *B* ir *C* sutapimai.

Pirminis abiejų žodynų registrų palyginimas visiškai patvirtina Nesselmanno ir Lebedžio teiginius apie akivaizdžią *B* ir *C* sąsają. Beveik visi *C* registro pagrindinio sluoksnio²⁰¹ žodžiai atsispindi ir *B*. Tačiau žinant, kad ir *B*, ir *C* rėmėsi tais pačiais šaltiniais (Agricolos konkordancijomis ir Dentzlerio žodynais, nors ir skirtingais jų leidimais [plg. Triškaitė 2007, 9–38 ir 6.1., 6.2. skyrius]), žodynų registro sutapimai dar nėra pakankamai svarus įrodymas, nes jie gali būti atsiradę dėl bendrų šaltinių. Bent kiek reikšmingesnių žodynų giminystės įrodymų pateikia jų straipsnių sugretinimas, rodantis, kad sutampa ir vokiškoji, ir lietuviškoji straipsnio pusė, ypač tuomet, kai abiejuose žodynuose tam pačiam žodžiui yra pateikiami keli lietuviški atitikmenys, arba lemujamas žodžių junginys. Rašybos, eilės tvarkos ir formų skirtumų yra, tačiau jie gali būti redakcinio pobūdžio ir žodynų ryšio nepaneigia, plg.:

<i>B</i>	<i>C</i>
[Acker fo] bearbeitet igitentas Lauk's [...] [Acker fo] brach. Pudimas. [...] [Acker fo] Fruchtbar waifing's Lauk's, waifinga dirwa <i>B</i> 50	Acker fo bearbeitet. igitentas Laukas. Brack Acker. Pudimas, ô.M. [Acker] Fruchtbahrer. Waifingas Lauk's <i>C</i> I 56H ²⁰²
[Bier] fûß machen mießti <i>B</i> 259	Bier fûß machen. Mießti, Mießu, ßau, ßu. <i>C</i> I 355H
Gebühren [...] unf gebühret zu erfüllen mums reikia išpildit <i>B</i> 537	Gebühren. Parfieiti. Pareitifi. Uns gebühret zu erfüllen Mums reik išpilditi [...] <i>C</i> II 154H
Halten vor nârrifch. ant Jûko l. Czÿpo l.	[Halten] vor nârrifch. Ant czÿpô [<i>prierašas</i>]

²⁰¹ *Clavis* tekstas sudarytas iš dviejų sluoksnių: pagrindinio, surašyto pirminiu sudarytojo darbo etapu kas antrame žodyno puslapyje, ir papildymų sluoksnio, apimančio žodyno autoriaus keliais etapais padarytus papildymus šalia pagrindinio teksto, tuščiuose puslapiuose ir prieduose (plg. Triškaitė 2008, 13–14). *Clavis* turi dar ir prierašų sluoksnį, kuris sudarytas iš maždaug 700 pavienių, vėlesnių žodyno savininkų ar skaitytojų ranka prirašytų papildomų leksemų (ir lemų, ir atitikmenų) ar išisų žodyno straipsnių (plg. Triškaitė 2007, 47–57). *C* prierašai į tolesnį lyginimą neįtraukiami.

²⁰² *Clavis* cituojamas pagal faksimilinį leidimą, romėniškas skaičius reiškia faksimilės tomą, arabiškas – puslapį. Didžiosios raidės greta puslapio nurodo, ar tai pagrindinis žodyno tekstas (H), ar papildymų puslapis (N). Papildymų pasitaiko ir šalia pagrindinio teksto, tačiau jų nėra labai gausu. Šie papildymai atskirai išskiriami tik tais atvejais, kai tai gali turėti kokios nors reikšmės *B* ir *C* santykių nustatymui.

Czyro laikyti <i>B</i> 626	<i>viršuje</i> :] c3yrô Jûkô laikyti <i>C</i> II 319H
Hertz faßen Druta Szirdi imti <i>B</i> 690	Hertz faßen. Druta Szirdi immu <i>C</i> II 390H
[Meßer] ohne Spitze Stungis <i>B</i> 911	[Meßer] ohne Spitz. Stungis, iô.M. <i>C</i> 51H
[Recken] heraus die 3unge Liežuwi ißkißti <i>B</i> 1003	Recken die 3unge herauß. Liežuwi ißkißu <i>C</i> III 288H
Reiffen Szalnóti, Szarmóti <i>B</i> 1010	Reiffen Szalnóju, jau, fu, ti. Szarmóju, jau, fu, ti. <i>C</i> III 303H

Giminingi yra ne tik lemuoti žodžių junginiai ir atitikmenys, bet ir kai kurie lotyniški lemų ekvivalentai ar atitikmenų reikšmės paaiškinimai:

B	C
AmptsGenoß Uredo draugas od Bendras, <i>vel etiam simpliciter Bendras B</i> 79	Ambts=Genoß. Uredo Bendras, ô. M. <i>in simpliciter Bendras C</i> I 83H
Fleihen <u>congerere</u> . Krauti, Krauftiti <i>B</i> 480	Fleihen, congerere. Kráujiu, owjau, áufu, ti Kráuftu, krowjau, tyfu, tyti <i>C</i> II 47H
Pflantze <i>de crambe et brasfica capitata</i> Rasfoda ~ Propffreiß. Czépas Efa 17,10 Cepélis ψ 144,12 ~ Sotas 1 Par 4,23 ~ <u>plantatio</u> Sodinnimas <i>B</i> 974	Pflantze. Rallóda, ôs.F. <i>De brasficâ capitatâ et crambe</i> Sodinnimas, ô.M. <i>Plantatio</i> Cziepas, ô.M. <i>C</i> III 215H

Neabejotinai giminingi yra ir platesni kai kurių atitikmenų lotyniški komentarai, tarp jų jau Lebedžio minėtas lemos *Heller* aprašymo pavyzdys (Lebedys 1956, 23), prie lemų *Pathen Pfenig* (*B* 967, *C* III 199–200H) pateiktas krikštytųjų papročių aprašymas bei keletas kitų, taip pat rodančių žodynų sąsają, plg.:

B	C
Mitfahren drauge wažūti in <i>S. Bibliis hæc vox fumit[ur] pro facere thun</i> darryti 2 Par 7,21 padarrÿti Sulan: v. 57 <i>B</i> 917	[Mitt] fahren wažūti drauge. <i>Item hæc vox mitfahren in S. Scr[iptura] q[uo]q[ue] fumitur pro facere thun C</i> III 67H

Minėtuose pavyzdžiuose sugretinti *B* ir *C* sutapimai yra tik iš *C* pagrindinio sluoksnio. Žinant, kad *C* yra daugiasluoksnis veikalas, rengtas keliais darbo etapais ir kompiliuotas iš įvairių daugiau ar mažiau giminingų šaltinių (plg. Schiller 2002, 159–172, Schiller 2007, 39–56, Triškaitė 2008, 15–31), reikia atsakyti ir į klausimą, ar *B* yra reprezentuojamas tik pagrindinis, ar ir *C* papildymų sluoksnis. Tokio sugretinimo rezultatas leistų spėti, ar *B* naudotas iki šių dienų išlikęs *C*, ar galbūt koks nors jo nuorašas, reprezentuojantis tik pagrindinį sluoksnį. Palyginimas rodo, kad *B* atsispindi

ne tik *C* pagrindiniame sluoksnyje buvusieji, bet ir jo papildymų puslapiuose pateikti žodyno straipsniai.²⁰³ Reikia atkreipti dėmesį į tai, kad čia irgi sutampa ne tik pavienės lemos su atitikmenimis, bet ir žodžių junginiai su vertimais, pvz.:

B	C
Abweiden Nuganŷti <i>B</i> 42	Abweiden. Nugannau, niau, nyfu, nyti <i>C</i> I 50N
Accife Akczŷze Accis Einnehmer Akczŷzinink's --- Inftigator Ūflŷs: ab ŷfti riechen --- Ordnung Akczŷzes dawadas <i>B</i> 41	Accife Akczyfe, ŷs.F. Accis Einnehmer Akczyzininkas, ō.M. --- Inftigator Ūflŷs,iō M. ab ŷfti riechen --- Ordnung Akczyzŷs dawadas, ō M <i>C</i> I 54N
Befetzte Hube Giwenam's, Apfodintas Ubas <i>B</i> 232	Besetzte Hube Gywŷnimas. f. Apfodintas Ūbas <i>C</i> 310N
Haar [...] bey den Haaren herumb ŷchleppen Plauku tasfŷti <i>B</i> 617	Haar [...] bey den Haaren herumbŷchleppen. Plaukŷ tafŷti.v. ŷaufen <i>C</i> II 304N
[Haut] der Schlangen. Iŷnarra <i>B</i> 648	Haut der Schlangen. Iŷnarra, ōs.F. <i>C</i> 345N
Hertz [...] Ūbers Hertz bringen Uffivŷzti Wie haftu das ŷber dein Hertz bring[en] kŷnn[en]. Kaip galŷjei uffiwŷŷti <i>B</i> 691	Ūber Hertz bringen Uŷfivŷze, ŷau. Wir haftu es ŷber dein Hertz bringen kŷnnen: Kaip gallejei uffiwŷŷt? <i>C</i> II 389N
[Mehr] alŷ daugiaus neng <i>B</i> 905	Mehr alŷ. Daugiaus nengi <i>C</i> III 37N
[Meineidig] werden neteifeŷ l. newertay prifekti <i>B</i> 906	Meineydig werden Neteisey, Newertay Prifekiu, kiau, kfu, kti <i>C</i> III 38N
[Muckelicht] Korn Priplŷke Ruggei <i>B</i> 923	Muckelicht Korn. Priplŷke Ruggei. <i>C</i> III 85N
Pferd [...] [Pferd] Strich ŷber den Rŷcken Pelles Takas <i>B</i> 974	Pferd=Strich ŷber den Rŷcken. Pellŷs- takas <i>C</i> III 214N
Rein Czŷras Ein purer l. reiner Litthauer Czŷras Lietuwnink's [...] Ein reines Weibŷtŷck Szwanki moteriŷke <i>B</i> 1011	Ein purer l. reiner Littau[er] Czyras Lietuwinink's Ein reines Weibŷtŷck. Szwanka Moteriŷke <i>C</i> III 305N
[Rad] Schiene Szŷenis ~ Speiche Szpŷkis <i>B</i> 993	Radŷchiene. Szŷenis ŷpeiche. Szpykis <i>C</i> III 269N
Rappucke[n] ŷemlindei, Reppukai, Gruczkai <i>B</i> 995	Rappuck, ŷemlindei, dzŷ M. Rappukai, kŷ M.

²⁰³ *Clavio* papildymų sluoksniui priklauso ir žodyno priedas, pavadinimu *Addenda*. Tačiau jis prasideda nuo įrašo *Schwieger=Mutter* (*C* IV 563), o *B* tekstas tesiekia iki *Scharwercker*. Todėl tiesioginis *B* lyginimas su *C* priedais neįmanomas. Tačiau galima pasakyti, kad šiuo priedu Brodovskis tikrai nepasinaudojo kitoms žodyno vietoms pildyti, nors jame būtų galėjęs rasti vieną kitą papildomą atitikmenį lizduose esančioms sublemoms ar žodžių junginiams išversti, plg.:

B	C	C ADD
Hund [...] Spŷr Hund <i>Pedŷekkis</i> <i>B</i> 732	-	Spŷr Hund. <i>Skaliŷus, aus Skalikas, ō. M.</i> <i>C</i> IV 582
[Acker] 1 fteinigt Akmenŷne <i>B</i> 51	steinigter Acker. Akmenŷne <i>C</i> I 58N	Steinichter Acker. <i>Grauŷas, ō.M.</i> <i>C</i> IV 587

Aukščiau pateiktas įvairių žodynų atkarpų palyginimas rodo, kad Brodovskio žodynas ir *Clavis Germanico-Lithvana* yra artimai susiję. Be to, galima tvirtinti, kad Brodovskio žodyne atsispindi ir *C* pagrindinio teksto straipsniai, ir papildymų puslapiuose esantys autoriaus rankos vėlesni įrašai. Remiantis tuo, galima gana drąsiai teigti, kad iki šių dienų išlikęs žodynas *Clavis Germanico-Lithvana* buvo *B* šaltinis.

6.3.2. Žodynų neatitikimai.

Visgi tarp *B* ir *C* yra nemažai neatitikimų, kuriuos minėjo jau Lebedys ir kurie kėlė abejonių dėl šių žodynų ryšių Nesselmannui (plg. šio skyriaus įvadinę dalį). Toliau bus mėginama kai kuriuos šių skirtumų įvardinti, suklasifikuoti, atsekti dėsningumus bei pateikti paaiškinimų, kaip jie galėjo atsirasti.

Pirmiausia minėtini rašybos nesutapimai, kurių yra ir lemų, ir atitikmenų lygmenyje. Čia kalbama tik apie tuos atvejus, kai *B* lema yra paimta ne iš konkordancijų, o atitikmenys – nebibliniai (priešingu atveju skirtumus tiesiog būtų galima paaiškinti skirtinga žodžių kilme). Kai kurie neatitikimai kartojasi gana sistemingai, pvz., *C* dažnai duodama pilna vyr. g. daiktavardžių galūnių forma *-as* ir *-is*, tuo tarpu *B* tos galūnės yra redukuotos, pvz.:

B	C
Gartinierer l. Baumgärtner Cžepinink's, Žolinink's, Daržinink's B 524	Gartinierer. Cžepininkas, ū.M. Žolininkas, ū. M. C II 143H
Eifen Kramer Gelležinink's B 401	Eifen Krâmer Gelležininkas, ū. M. ke, ês.F C I 553N
Hafcher Grëbik's, Budelbernis B 639	Hafcher. Grebikkas, ū.M. C II 331H
Mahomet Maomet's B 895	Mahomet. Maomëtas, ū.M. C III 16H
Paucker. Bubninik's B 968	Paucker. Búbnininkas, ū. M. C IV 203

Nemažai yra rašyba arba gimine besiskiriančių to paties žodžio formų:

B	C
[Kinder] Werck. Waiku Darb's l. Bëflëpicžos B 782	[Kinder] Werck, Paflepyczos, ū.Pl.F. C II 358H
Mars. Karo Deive B 899	Mars. Karô Diewas, ū.M. C III 24H
Mietiger Kâfe. Kežas futrendëjes B 912	Mietiger Kâfe. Kiežas futréndejes C III 55H

Kai kurių smulkių rašybos skirtumų buvo galima pastebėti ir aukščiau pateiktuose žodynų ryši iliustruojančiuose pavyzdžiuose. Tačiau nedideli

rašybos skirtumai negali kelti rimtų abejonių dėl žodynų sąsajos. Juo labiau, jog iš santykių su kitais šaltiniais nagrinėjimo matyti, kad Brodovskis buvo linkęs redaguoti naudojamą medžiagą, todėl ir nukrypimai, lyginant su *C*, gali būti atsiradę dėl to, kad Brodovskis kitokią formą laikė taisyklingesne ar manė esant dažniau vartojamą.

Žodyne netgi galima rasti vietų, kuriose Brodovskis akivaizdžiai ištaisė ar patikslino ne visiškai tikslias *C* buvusias atitikmenų formas, pvz.:

B	C
Härten Pakétinti, <i>grudint</i> fc. Eýfen. <i>B</i> 638	Härten. Pa et Kétinnu, au, fu, ti. <i>Grúda</i> , <i>d3au</i> <i>C</i> II 330H.
Hartz. Sakkai 4 Efra 2,9 ~ Baum Puþis i. e. <i>Fichtenbaum welcher hartzig</i> Sakkútas médis, (<i>Puþu Sakkai fichten Baum hartz</i>) <i>B</i> 639	Hartz. Sakkai, ú.Pl.F. [...] Hartz=Baum. <i>Puþú Sakas</i> [...] <i>C</i> II 330 H

Antrajame pavyzdyje galima išvelgti net savotišką Brodovskio polemiką su *C*: jis ne tik paaiškino *C* netiksliai išversto žodžio *Hartz=Baum* reikšmę, bet ir pataisė *C* buvusią netikslią atitikmens vns. formą *Puþu sakas* į dgs. *Puþu sakai* bei pateikė jai tikslų vokišką atitikmenį. Taigi atsižvelgiant į Brodovskio kritišką požiūrį į turimą medžiagą, rašybos skirtumų negalima laikyti pakankamai svairiu kriterijumi, leidžiančiu abejoti dėl žodynų giminystės.

Reikšmingesni už rašybos ar formų neatitikimus yra sutampančiuose abiejų žodynų straipsniuose matomi leksikos skirtumai. Dažniausiai *B* yra daugiau ir įvairesnių atitikmenų negu atitinkamame straipsnyje *C*, bet jų pasiskirstymas yra labai nevienodas ir įmanomos įvairios konsteliacijos, kurias sugrupavus išryškėja kai kurie įdomūs dėsningumai.

Paprasčiausias atvejis – lemos, kurios *C* yra pateiktos be atitikmenų, *B* duodamos su vienu ar keliais atitikmenimis, plg.:

B	C
[Geld] gierig pinnigú norėjim's ~ Straffe. Strópa ~ Sucht Pinigu norim's vid Geitz ~ Wurm Pinnigu Kirmele <i>B</i> 546	Geldgierig Geld=Straffe Geld=Sucht Geld=Wurm <i>C</i> II 183H
[Haar] Tuch Walu Sképeta. Aþutinne Sképeta <i>B</i> 618	[Haar] Tuch <i>C</i> II 303H
Hornfích. Ragota 3uwis <i>B</i> 727	Horn=Fích II 451H
[Magen] Kraut 3óle pro Skilwi <i>B</i> 892	Magen Kraut <i>C</i> III 11H

Magnet. Akmū gēleži trauķes <i>B</i> 893	Magnet <i>C</i> III 11H
Marcketeñer Marketeuneris, Kukorus/Kupczus Żalnerū <i>B</i> 898	Marketenner <i>C</i> III 23H
[Mehl] Wurm Milt kirmele, Trandes <i>B</i> 905	[Mehl] Wurm <i>C</i> III 32H
Rath Stuhl Rótos Kráfe <i>B</i> 997	Raht Stuel <i>C</i> III 275H
Raufch. wenn einer getrunck[en] hat, Pagirros, Pagirres, apfigeres <i>B</i> 999	Raufch <i>C</i> III 283H
[Rechts]Gelehrter Swietiþku Prowu mokintas, Prowos mokitas. [...] Rechts Spruch. Atprowijimas, Atfudijimas <i>B</i> 1003	Rechts=Gelehrter <i>C</i> III 288H [...] ~ Spruch. <i>C</i> III 288H
Renn Platz kleczius begimmo, Ruimas lenktÿn einanczuju l lenktininku <i>B</i> 1014	Renn=Platz <i>C</i> III 312H

Āia galimi keli paaikškinimai – arba Brodovskis pasinaudojo koku nors kitu űaltiniu, arba iš *C* perimtomis lemoms atitikmenis parinko pats. Palyginimas su kitais išlikusiais vokiečių–lietuvių kalbų űodymais (Haacko *Vocabularium*, *Lex*, *Q* ir *R*²⁰⁴) parodė, kad űiuose űodynuose tokių lemų arba visai nėra, arba jos pateiktos be atitikmenų, arba juose esantys atitikmenys nesutampa su *B*. Kiek daugiau atitikmenų pasitaikė *Q*, tačiau jie gana ryškiai skiriasi nuo *B* esančiųjų (1), tuo tarpu lyginant aukšĉiau nurodytus atvejus su *R*, terastas vienas atitikmuo (2), plg.:

- (1) Hornfích. *Ragota Żuwis B* 727 // Horn Fích *Raggútas zuwis Q* 279
[Magen] Kraut *Żóle pro Skilwi B* 892 // Magenkraut *Skilwoizolis Q* 335
Marcketeñer *Marketeuneris*, *Kukorus/Kupczus Żalnerū B* 898 // Marcketeñer
Zelneru=zopofsteninks vel aprupitojis Q 338
[Mehl] Wurm *Milt kirmele, Trandes B* 905 // Meelwurm *Miltu=kirmele Q* 341
Rath Stuhl *Rótos Kráfe B* 997 // RathStuel *Rodkraffe Q* 405
Raufch. wenn einer getrunck[en] hat, *Pagirros, Pagirres, apfigeres B* 999 // Raufch
Girts. Q 406
[Rechts]Gelehrter *Swietiþku Prowu mokintas, Prowos mokitas. [...]* // Rechtsgelehrter
Prowas-Mokas. Q 408
Rechts Spruch. *Atprowijimas, Atfudijimas B* 1003 // Rechtsűpruch *Prowa nuneűta Q*
408

²⁰⁴ Kaip atskleidė Urbuĉio (1987, 57–75) atliktas tyrimas, *C* yra gimingas *Lex*, *Q* ir *R* (Urbutis trumpina *KlpŻ*) űodymams. Tačiau sugretinus skirtumus, kurie išryškėja tarp *Lex*, *Q*, *R* ir *C* matyti, kad *B* yra artimesnis *C* negu kuriam nors kitam űių űodynų, plg. (pavyzdĉiai iš Urbuĉio straipsnio):

Brunnquell Szaltinnis, Werfme. <i>Lex</i> 20	Gewerb. Reikalas, Priwole, Ankűczá. <i>Lex</i> 42a
BrunnQuell. Werfme Szaltinnis. <i>Q</i> 104	Gewerb Reikalas, Priwole, Ankűczia <i>Q</i> 222, <i>KlpŻ</i> 105
BrunnQuell Werfme. Szaltinnis <i>KlpŻ</i> 49	Gewerb. Reikalas, ó. M. Priwole, és.F., <i>Preke</i> , és.F.
Brunnquell. <i>Pawerfmis</i> , ió.M. Werfme, es.F. Szaltinnis. <i>C</i> I 407	Kupczyűte, és. Ankűbia, ós.F. <i>Uzzycka</i> , ós.F. <i>Winninge</i> , és.F. <i>C</i> I 761
Brunnquell. Szaltinnis Efa 35,7. Werfme, <i>Pawerfmis B</i> 295	Gewerb. <u>mercatura</u> , <u>negotiatio</u> [...] Reikalas, Priwole [...] Ankűczia, <i>Preke</i> <i>Użzyczka</i> , <i>Winninge B</i> 578
Brun Eýmer Spandis <i>Q</i> 104	
Brunn Eýmer Werfmes Kubillas <i>KlpŻ</i> 49	
<i>Lex</i> , <i>C</i> ir <i>B</i> –	

(2) Renn Platz *kleczius begimmo*, *Ruimas lenktyn einanczuju l lenktininku B 1014* // Renn Platz *Begimo Plotas R 190*

Galimas dalykas, kad čia *B* atsispindi jau anksčiau minėto dar vieno Brodovskio šaltinio (**A*) medžiaga. Kadangi šio šaltinio duomenys *B* chronologiškai galėtų būti seniausi (plg. ankstesnį skyrių), o *C* medžiaga į *B* perimta rengiant švarraštį (žr. toliau), reikėtų manyti, kad tokiu atveju minėtieji *B* ir *C* lemų sutapimai tėra atsitiktinumas, o iš **A* į *B* perkeltas visas straipsnis. Tačiau vienareikšmiškai atsakyti į šį klausimą kol kas negalima.

Galimas ir kitoks paaiškinimas: lemas Brodovskis paėmė iš *C*, o atitikmenis bent kai kurioms jų galėjo sukurti ar pritaikyti pats. Tai rodo pats atitikmenų pobūdis: pateikiami lemos žodžiu nusakomo objekto apibūdinimai (plg. [*Magen*] *Kraut*, *Magnet*) ar pažodiniai jos vertimai (plg. [*Geld*] *Sucht*, *Hornfisch*, [*Rechts*] *Gelehrter* ar *Renn Platz* atitikmenis). Taigi bent dalis šių lemų nebūtinai turėjo ateiti iš kokio nors kito šaltinio – jos galėjo būti paimtos į Brodovskio žodyną remiantis *C*, o *B* autorius pats pridūrė joms savo (parinktus ar sugalvotus) atitikmenis. Vadinas, šie pavyzdžiai nebūtinai rodo, kad čia *B* naudotas kitas šaltinis, o ne *C*.

Nagrinėjant ir lyginant tokius abiejų žodynų pavyzdžius, kai iš pažiūros sutampa *C* ir *B* pateiktos lemos ir dalis atitikmenų, ryškėja dėsningumai, galintys šį bei tą atskleisti apie Brodovskio naudojimosi *C* pobūdį. Pirmiausia reikėtų išskirti tokius straipsnius, kurių pagrindas aiškiai yra imtas ne iš *C*, o iš kito šaltinio. Pagal atitikmenų pasiskirstymą matyti, kad *C* atlieka tik papildomą vaidmenį. Tokio tipo straipsniai yra dviejų rūšių. Pirmajai priskirtini tie, kurių lemos imtos iš konkordancijų ir joms pirmiausia pateikti Biblijos vertime rasti atitikmenys su vietos nuorodomis. Po jų eina papildomai prirašyti atitikmenys, sutampantys su *C* (išskirti kursyvu), plg.:

(1)

B	C
Haafē. Kibkis Lev 11,6. Devt 14,7. <i>Zuikis</i> . <i>Zabarauckas B 618</i>	Hafe. <i>Zuikis</i> , kio.M. Kibkis, io.M. <i>Zabarauckas</i> , ô.M. ô [...] CII 331H
[Harnifch] Haus. Szarwû Nammai. Neh 3,19. <i>Szarwinÿcia B 636</i>	Harnifch Hauß <i>Szarwinÿcze</i> , ês.F. CII 327H
Haue Eft infrumentum ad Agriculturam	Haue. <i>Mattikka</i> , ôs.F. [...] C II 334H

pertinens. Kirwis 1 Sam. 13,20, 21 Efa 7,28. <i>Matikkas B 641</i>	
Hauer. Kirtikk's 2 Par. 2,18. <i>Kirtējas B 641</i>	Hauer. <i>Kirtējas</i> , ô.M. [...] C II 335H
Lâutern Czÿftiti ψ 17,3 etc. <i>atfkyrti</i> , <i>plowiti</i> . <i>B 852</i>	Lâutern. Czÿftiu, au, fu, ti. C II 642H <i>Plowiu</i> , wiau, wyfu wyti <i>Atfkyrtu</i> , fkyrau, fkyrtu, fkyrti C II 643N
Marckt. <u>oppidum</u> . Miestelis. Matth. 9,35. Luc 5,17 <u>Forum</u> Turgus. Marc 6,36 Matth 11,16 etc. <i>Turgaunÿcze. Rinka B 898</i>	Marckt. Turgus, aus. M. <i>Rinka</i> , ôs. F. <i>Turgaunÿcze</i> , ês.F. [...] C III 23H
Myrrhen Mira Matth 2,11 etc. <i>Karti Žole</i> [Myrrhen] Berg Myrru Kálnas Cant 4,6. <i>Karczû Žolû Kálnas B 929</i>	Myrrhen Berg. <i>Karczû Žolû Kálnas</i> [...] C III 102N
Nachdem <u>poftquam</u> , <u>quoad</u> , <u>qvatenus</u> , <u>fecundum</u> kaip Gen 24,9, Po Exod 16,1 Jau kad Lev 13,7, kadda Lev 14,43 Pagal Devt 10,10 Kaddangi Devt 24,4 ψ 90,15. <i>Potam</i> , <i>po to B 930</i>	Nachdem. <i>Potam. Po tō</i> , Kadangi, kaip. C III 107H
Nacheilen <u>1.colere</u> , <u>venerari</u> 2 <u>perfequi</u> etc. nulitikket ψ 16,4 paſkuÿ ſkubbintis Judit 5,11. Wÿti Judit 15,4 <i>Wyti ſkubey paſkuÿ. Skubbey pafekti B</i> <i>930</i>	Nacheilen. Paſkuy ſkubinnûs, naus fûs, tis. <i>Weju ſkubbey paſkuy. Pafekti ſkubbey. C</i> III 107H
Nacheinander. Paeiluy. Exod 23,30. [...] po kits kitto Tob 3,8 nûlataÿ Syr 44,1 [...] <i>po</i> <i>pagraczuÿ, po wiens antro. pakarczuÿ B 930</i>	Nacheinander. Nûlataÿ. <i>Pagraczuÿ</i> . <i>Po wiens antro</i> . Po kitt's kitto. Pawarczuÿ [...] C III 107H
Raßeln verb bildēti Joel 2,5. Nah 2,5 <i>Szukßdeti, Tarßkēti Skrebbēti B 995</i>	Raßeln <i>Skrebbu</i> , bau, gfu, bti. <i>Szukßdu</i> . dau dyfu, dyti. <i>Tarßku</i> , êjau, fu, ti. v. Praßeln. C III 272H
Reifig <u>Eqves</u> , <u>infidens eqvo l. miles eqveftis</u> <u>ordinis</u> . Ant Arklîu jûjas Gen 50,19. <i>Kelleiwis</i> , <i>Kellauninkas</i> Arklÿs raitas 1 Reg 4,26. <i>Žygunas</i> , <i>Raitelis</i> Reitelis 1 Macc 1,18 c 4,28 <i>B 1012</i>	Reifiger. <i>Kelleiwis</i> , wjō. <i>Kelláuninkas</i> , ô.M. <i>Žygúmmas</i> , ô.M. <i>Žygunas</i> , ô.M. <i>Ráitelis</i> C III 307H
Retter Gelbētojis 2 Sam 14,6 ψ 50,22 <i>Pagalbininks, Ißgelbētojis B 1015</i>	Retter, <i>Pagalbininkas</i> , kō, M. <i>Ißgēlbetojis</i> , jō. M. C III 315H

Į kitą grupę patenka tie B straipsniai, kurių pagrindą sudarė ne Biblijos, bet kito šaltinio leksika (leμος ir jų atitikmenys). C, kaip ir pagal konkordancijas parengtų straipsnių atveju, čia irgi buvo naudojamas tik papildyti iš kito šaltinio perimtus straipsnius naujais atitikmenimis, plg.:

(2)

B	C
Abwechfelung. Atmainimas. At-Perkeitimas. <i>Atmainas B 40</i>	Abwechfelung. <i>Atmainas</i> , ô.M. pakeitimas ô. M. C I 48H
Abwendig machen išgauti, pašifawinti, <i>attolinti B 42</i>	Abwendig machen. <i>Attólinti</i> , Attólinnu, au, fu,ti. C I 51H
Bader. Bódorus. Perikkas, Krauleidis, <i>Pirtinink's B 183</i>	Bader. Bóderis, iô.M. <i>Pirtininkas.</i> , ô.M. C I 231H
Forelle Laðiþele margóji, <i>apnarþas B 489</i>	Forelle. <i>Apnarþas</i> , ô. M. C II, 62H
Halten [...] viel von ſich halten daug nûg ſawe laikýt'. <i>Iffikélti, didžútis B 626</i>	Halten von ſich ſelblten. <i>Iſfikellu, kélau, fu, ti. Didžútis, jaus, fús, tis C II 320N</i>
[Kinder] Žucht Dabbójimas, graufme, drauþme, <i>Pamokinnimas, užauginnimas B 783</i>	Kinder Žucht Kudikio <i>Pamokinnimas</i> --- <i>Užauginnimas</i> --- Graufme, es. C II 353H
Muthmaßen Miſliti, dumóti, <i>numanýti, noþczoti B 927</i>	Muhtmaßen. <i>Numanaù, niau, nyfi, nyti. Nožczoju, jau, fu, ti C III 99H</i>
Muthmaßen Miſliti, dumóti, <i>numanýti, noþczoti B 927</i>	Muhtmaßen. <i>Numanaù, niau, nyfi, nyti. Nožczoju, jau, fu, ti C III 99H</i>
[Kinder] Žucht Dabbójimas, graufme, drauþme, <i>Pamokinnimas, užauginnimas B 783</i>	Kinder Žucht Kudikio <i>Pamokinnimas</i> --- <i>Užauginnimas</i> --- Graufme, es. C II 353H
Rappe Júdas ſc. Arklýs. <i>Júdis B 995</i>	Rappe <i>Júdis</i> , dziô.M. C III 271H

Šiais atvejais straipsnių pagrindą greičiausiai davė ankstesniojo skyriaus pabaigoje minėtas hipotetinis žodynėlis (*A arba *A+ [t. y. *A, papildytas *Clā* 1709 medžiaga]).

Rengdamas *B* švarraštį Brodovskis tuos straipsnius, kurių lemos sutapo su *C*, papildė naujais atitikmenimis iš *C*. Sutampančių straipsnių galėjo būti nemažai jau vien dėl minėtos priežasties, kad ir *C*, ir **B* iš dalies rėmėsi tais pačiais šaltiniais (konkordancijomis ir Dentzlerio žodynu). Tai, kad *C* buvo naudojamas jau rengiant *B* švarraštį, matyti iš to, jog jo atitikmenys yra vienaip ar kitaip atskirti nuo Bibliinių atitikmenų: jie arba rašomi iš naujos eilutės (pvz., lemos *Marckt B 898*, *Nacheilen B 930* iš 1 lentelės), arba po Biblijos atitikmenų dedamas taškas, ir *C* atitikmenys prirašomi po taško (plg. lemos *Haafe B 618*, [*Harnifch*] *Haus B 636*, [*Myrrhen*] *Berg B 929*, *Nachdem B 930* iš 1 lentelės). Kadangi atitikmenys *B* straipsnio viduje dažniau buvo skiriami kableliais arba visai neskiriami, o taškas paprastai dedamas tik po paskutiniojo eilutėje teikiamo atitikmens, tai toks šiuo atveju viduryje straipsnio atsiradęs taškas (atskiriantis biblinius atitikmenis nuo likusiųjų)

reiškia, kad autorius šioje vietoje baigė perrašinėti vieno šaltinio atitikmenis ir spontaniškai padėjo tašką, žymėdamas šios straipsnio dalies pabaigą. Jeigu į kitą šaltinį (*C*) pasižiūrėdavo iš karto baigęs perrašinėti Biblijos atitikmenis, tai papildomi atitikmenys būdavo įrašomi naujoje eilutėje. Tačiau kartais po Biblijos atitikmenų autorius automatiškai pradėdavo perrašinėti pagrindiniame juodraštyje toliau einančius posakius, patarles ar iliustracijas arba pereidavo prie kito straipsnio. Tuomet apsižiūrėdavo, kad *C* yra ir daugiau lemos atitikmenų, ir prirašydavo juos į dešinę nuo paskutiniojo biblinio atitikmens, po taško.

Tokią rašymo chronologiją patvirtina ir kiti fiziniai teksto požymiai: nelygi apatinė atitikmenų eilutės linija (papildomi atitikmenys iš *C* paprastai pradedami rašyti vos vos aukščiau), kiek didesnis tarpelis tarp paskutinio iš Biblijos perimto atitikmens ir papildomų atitikmenų. Šie požymiai taip pat rodo, kad visa eilutė parašyta ne vienu atsikvėpimu (kaip būtų perrašinėjant jau sukompiliotą tekstą), bet papildyta prieš tai bent trumpai atitraukus ranką nuo popieriaus (plg. aukščiau nurodytus pavyzdžius, taip pat lemų *Halten B* 626, *Mord B* 922 ir kt. straipsnius).

Po šių pastebėjimų galima daryti išvadą, kad *C* buvo naudojamas paskutiniu *B* rengimo etapu, jau rengiant švarraštį.

Toliau nagrinėjant *B* ir *C* santykius reikia pažymėti, kad pasitaiko ir atvejų, kai *C* medžiaga (abiejų sluoksnių) nėra papildoma *B* straipsnyje, bet, priešingai, sudaro jo branduolį (iš *C* imti lema ir vienas ar keli jos atitikmenys). Tačiau *B* straipsnyje *C* medžiaga neapsiribojama ir papildomai pateikti dar keli atitikmenys, kurių *C* nėra, plg. (kursyvu pažymėti sutapimai su *C*):

(3)

B	C
<i>Abwendig werden Pakrÿpfti</i> , atitraukti, atfitolinti <i>B</i> 42	<i>Abwendig werden. Pakrypti. C</i> I 51H
<i>Abzwacken. Iß- nuwillóti</i> . Nugauti. išgauti <i>B</i> 43	<i>Abzwacken. Nuwilóti Nuwillóju, jau, fu Ißwillóju, jau, fu, ti C</i> I 52H
<i>Breßem. pifcis Karßis</i> , Palßos, Bléjes	<i>Breßem. Karßis</i> , ið.M. I,396H
[<i>Geld</i>] <i>beutel Czeraflas, Maßna</i> , Kólÿta <i>B</i> 545	<i>Geld=Beutel. Czeraflas</i> , ð.M. <i>Maßna</i> , ðs. <i>F. C</i> II 183H
<i>Gründling Gruße</i> , Gramзде <i>B</i> 609	<i>Gründling. Gruße</i> , ês.F. II 395H

<i>Hand Becken Prauftuwe</i> , Békis <i>B</i> 628	<i>Hand=Becken Prauftuwe</i> , ês.F. <i>C</i> II 319H
<i>Hafcher Grëbik's</i> , Budelbernis. <i>B</i> 639	<i>Hafcher. Grebikkas</i> , ô. M. <i>C</i> II 331H
[<i>Haupt</i>] <i>Scheidel</i> , ~ <i>Scheitel Mûmû</i> , Wirßune Galwôs, Kiauße <i>B</i> 644	[<i>Haupt</i>] <i>Scheitel. Mûmû</i> , nies, M. <i>C</i> 339H
<i>Mißwachfen. Ne užtîkti, ne nuffidûti</i> , ne užeiti <i>B</i> 916	<i>Mißwachfen. N'uztîntku</i> , tikkaù, kfu, ti, <i>Nenusfidûdu</i> , dawjau, fu, ti <i>C</i> III 62N
<i>Mit Fleiß Tyczomis</i> , iß patÿczo, Sa Pilnaßcze, sa pilnÿfte, labaÿ <i>B</i> 917	<i>Mit Fleiß. Tyczomis</i> <i>C</i> III 67H
<i>Mühe machen Stróka darrÿti, Iftroßÿti</i> , nepakajûti Trufa l Proce darrÿti l uždûti Rupefti uždûti <i>B</i> 924	<i>Mühe machen Stróka daryti</i> , darau, riau, fu. <i>iftroßÿti, iftroßÿiu</i> , au, fu <i>C</i> III 87H
<i>Muthwilliger Sawwalninkas, Sawredißkas</i> , Raßpuftnas futtës <i>adv</i> lawredißkaÿ, lawwalninkaÿ, Tyczomis, Tycze <i>B</i> 927	<i>Muthwilliger. Saw-Walninkas</i> , ô.M., <i>Saw-Rédißkas</i> , ô.M. ka, os. F. <i>C</i> III 100H
[<i>Mutter</i>] <i>kraut Moterÿnai, Moter Zoles</i> , Zole pro Gumba Gumb'Zole <i>B</i> 928	[<i>Mutter</i>] <i>Kraut Mótérinai</i> , û.M. <i>Mótér-žoles</i> , û. F. >Pl. <i>C</i> III 103H
<i>Rabe Gefchreÿ Krankimmas</i> , Ízaukímas. ReKímas Warnu <i>B</i> 992	<i>Raben=Gefchrey. Krankímas</i> , ô. M., <i>C</i> III 260H
<i>Rappier Spogas</i> , Szpóda, Kardas <i>B</i> 995	<i>Rappier. Spógas</i> , ô.M. <i>C</i> III 271H
<i>Raum Zwifchen den Zeen Ißlýžei</i> , Tarp Pirßczei Kóju <i>B</i> 998	[<i>Raum</i>] <i>Zwifchen den Zähen. Ißlýžei</i> , û. F. <i>C</i> III 280H
<i>Respectiren atbóti, garbinti</i> vid ehren <i>B</i> 1015	<i>Respectiren Garbinnu</i> , nau, fu, ti <i>Atbóju</i> , jau, fu, ti <i>C</i> III 315H

Šiuo atveju sunku paaiškinti ne tiek *C* medžiagos buvimą *B* (greičiausiai tokių lemų Brodovskio juodraščiuose nebuvo, ir Brodovskis iš *C* perėmė visą atitinkamą straipsnį), kiek tai, iš kur galėjo atsirasti dar kitų, papildomų atitikmenų. Laikantis anksčiau suformuluotos hipotezės, pagal kurią *C* buvo naudojamas paskutinėje *B* rengimo stadijoje, anksčiau minėtuose pavyzdžiuose esantys kiti, su *C* nesutampantys atitikmenys, turi turėti dar vieną šaltinį, besiskiriantį ir nuo *C*, ir nuo Brodovskio turėto, jau anksčiau į pagrindinį žodyno tekstą integruoto **A* (**A+*).

Kaip matyti iš tolesnių pavyzdžių, šis antrasis hipotetinis šaltinis (patogumo dėlei pavadintas **P*) buvo naudojamas ne tik iš *C* perimtų straipsnių, bet ir konkordancijų pagrindu parengtų straipsnių papildymams. Tai rodo *B* straipsniai, kuriuose kaip papildomi priedašai atsispindi ne tik *C*

(jeigu tokių yra, tolesniuose pavyzdžiuose jie išskirti kursyvu²⁰⁵), bet ir dar vieno šaltinio medžiaga (pavyzdžiuose išskirta kursyvu ir pabraukta), plg.:

(4)

B	C
Artzt. Liekorus. Gen 50,2. Exod 15,20 C <u>Gyditojas</u> <u>Waiſtitojas</u> B 122	Artzt. Liekorus, aus.M. C I 144H
Gefpräch Sermo, locutio [...] Kalba Job 37,2. Kalbėjimas ψ 19,15 Sulfikalbėjimas Dan 4,14. Sap 8,18. Kalbefis Prov 6,22. <u>Sankalba, Sankalbefis</u> . B 568	Gefpräch. Kalba, ôs. F. Kálbefsis, , ies. Kalbėjimas, ô. M. C II 226H
Handthierung Kupczawimas, Ezech. 28, 5,16. <u>Prekÿſte, Prêke</u> . Kupczÿſte Matth 22,6. <u>Remeftas</u> B 631	Handthierung v. Handlung. Iſlaikimas, <u>Remeftas</u> , ô.M. C II 325N
Hafften. Paffilikti 1 Sam 26,19. <u>Laikitisf</u> . <u>Prilipti, gywénti</u> B 620	Hafften. idem q. wohnen, habitare. <u>Gywénti</u> . [...] C II 309N
[Heim]ftellen padûti 1Petr 2,23. <u>ant walios padûti, paliecowóti, pawéłiti, padûti</u> B 657	Heimftellen. <u>Paliecowoju</u> , au, íu, ti. <u>Pawéliu</u> , liau, lyfu, <u>padûti</u> C II 362H
Magen Skilwis Syr 31,22 1 Tim 5,23 <u>Pilwas, Skramblÿs</u> . <u>Tellokas, Stemple, Kurtokle, Dublinge, Zÿwat's</u> B 892	Magen. <u>Pilwas</u> , ô. M. <u>Tellokas. Skilwys</u> , jô. M. de volucibus <u>Stemple</u> , ês.F. <u>Kurtokle</u> , ês.F. <u>Dublinge</u> , ês.F. [...] C III 11H
Rafender. Padúkelis 2 Reg.9,11. <u>Pafuttes, Padúkes, durnas</u> <u>Klejojes, Pafwaiges, Klejojesfis, klejotojas</u> B 995	Rafender. <u>Paffútes</u> , tufô.M. <u>Padúkes</u> , kufô.M. C III 273 N
Räuber Lupikkas ψ 35.10. <u>Pleßunas, Pagrebéjas, Branitojis</u> Razbaininkas. Prov 23.28. <u>pr</u> Straßen Räuber B 997	Räuber. <u>Pleßikkas</u> , ô.M. [...] <u>Pleßúnas</u> , ô.M. <u>Pagrebéjas</u> . iô.M. [...] C III 276H
Reich feÿ[n]. bagóts būti Gen 13,2. Job. 16,12. <u>Pralobes būti, paffituréti, apfieiti, wiffo piln's būti</u> B 1010	[Reich] feyn. <u>Pralóbes būti</u> . C III 300H

Kad šie, su C nesutampantys prieraišai (pabraukti) irgi atsiradę papildomai jau rengiant žodyno švarraštį, liudija tokie patys požymiai, kurie buvo aptarti po (1) lentelėje pateiktų pavyzdžių: prieraišai pateikiami dažniausiai dešinėje Biblijos atitikmenų pusėje, dažnai po taško, eilutės apatinė linija nelygi, o kai kur skiriasi ir rašalo spalva. O kad jie buvo dar vieno, atskiro šaltinio medžiaga (o ne, sakykim, kokiame nors Brodovskio turėtame C nuoraše jau buvę papildymai), rodo dar keli dalykai. Pirma, jų nepastovi vieta straipsnyje – kartais jie pateikiami prieš C atitikmenis, kartais

²⁰⁵ Sutapimų tarp B ir C yra ir daugiau, tačiau dauguma jų – atsitiktiniai. Kaip rodo Biblijos vietos nuoroda, tokie su C sutampantys lietuviški atitikmenys į B yra patekę iš lietuviškos Biblijos. Tuo tarpu duotoje lentelėje kursyvu išskirti tik tie sutampantys atitikmenys, kurių kilmė nėra biblinė.

– po jų (plg. aukščiau pateiktą lentelę). Jeigu šie priedašai jau būtų buvę kokiame nors Brodovskio turėtame *C* nuoraše, tai jų vieta būtų buvusi pastovi – jie visuomet būtų ėję po *C* atitikmenų. Šis požymis, beje, patvirtina ir tai, kad abu šaltiniai buvo naudojami vienu metu, tik autorius kartais pirmiau pasižiūrėdavo į vieną, o paskui – į kitą. Antra, *C* ir **P* medžiagos atskirumą išryškina dar vienas išdėstymo bruožas: tais atvejais, kai vienoje bibliinių atitikmenų eilutėje nebūdavo užtektinai vietos visiems papildomiems atitikmenims ir tekdavo juos išdėstyti keliomis eilutėmis, *C* bei **P* atitikmenys (pastarieji pabraukti) patekdavo į skirtingas eilutes, plg.:

B	C
Ausbringen apfelbti Devt 27,14. <u><i>Iβneβóti.</i></u> <u><i>iβfakýti.</i></u> pranešti Neh 6,19. Iβfkelbti Efa 48,20. <i>Paβkelbti</i> Iβfufti ein Stück Eftħ 6,11. <i>B</i> 159	- Auβbringen. per rumorem. <i>Paβkelbju.</i> Iffkelbju et Skelbju, jau fu, ti. <i>C</i> I 187H
Handthierung Kupczawimas, Ezech. 28, 5,16. <u><i>Prekýfte. Préke.</i></u> Kupczýfte Matth 22,6. <i>Remeftas B</i> 631	- Handthierung v. Handlung. Iβlaikimas, <i>Remeftas</i> , ó.M. <i>C</i> II 325N

Dar vienas požymis, liudijantis kad ir *C*, ir **P* atitikmenys buvo įrašyti į *B* tik rengiant švarraštį, yra tas, kad šie atitikmenys dažniausiai neatsispindi iliustraciniuose straipsnio pavyzdžiuose (lentelėje pabraukti). Pavyzdžiuose dominuoja tie atitikmenys, kurie buvo senesniame, konkordancijų ir **A+* pagrindu sudarytame žodyno tekste (lentelėje pateikti kursyvu), plg.:

Belohnung <i>Alga</i> Ebr 10,35. etc. 11,26. <u><i>Mokéftis. Užmokejimas</i></u> [abu iš <i>C</i>] Herrliche Belohnung dav[on] tragen. Brangė <i>Alga</i> gauti, apturrėti. Einer herlich[en] Belohnung würdig Brangos <i>Algos</i> wert's <i>B</i> 236	Genick. <i>Sprandas</i> . Lev. 5,8 Brich ihm das Genich nufuk jam Spranda Exod 13,13. <u><i>Pakauβis</i></u> [iš <i>C</i>] das Genick abschlagen <i>Spranda</i> nutrenkti, nudausti Ich wil dir das Genicht abdrehen. aβ taw <i>Spranda</i> nufukfu <i>B</i> 551
Eingeweyde. Widdurei Exod 12,9. Act 1,18. <u><i>Iβczos. Žarnai.</i></u> [abu iš <i>*P</i>] ~ ausnehmen <i>Widdurus</i> iβimti <i>B</i> 392	Griff, das Angreifen Twerimas ~ das Greiffen <i>Gribβnis</i> , <u><i>Gnauftas</i></u> [iš <i>C</i>] Einen Griff thun <i>Gribβni</i> gribtereti <i>B</i> 603
Gebott. <i>Prifákimas</i> . Gen 26,5 Exod 15,26 etc. ift viel. <u><i>Paliepimmas.</i></u> [iš <i>*P</i>] Öffentlich Gebott atwiras <i>Prifákimas</i> . <i>B</i> 530	Richten judicare. <i>Juditi</i> Gen 15,14 etc. ψ 7,9 etc. <u><i>atprowiti</i></u> [iš <i>*P</i>] ~ eine Sache <i>nufuditi</i> Býla ~ vor der Zeit pirm Czeło <i>sudýt</i> <i>B</i> 1016

Remiantis visais aukščiau aptartais pavyzdžiais galima mėginti taip rekonstruoti Brodovskio darbą prie iki šių dienų išlikusios *B* švarraščio versijos: rengiant abėcėlinę žodyno švarraščio dalį²⁰⁶, turėjo būti naudojami bent trys šaltiniai: konkordancijų pagrindu parengtas Biblijos atitikmenų žodynas (= **B*), į kurį jau buvo integruotas hipotetinis **A+* (**A*, praturtinto *Cla* 1709 medžiaga)²⁰⁷, *C* ir **P*, kurių medžiaga buvo naudojama ir kaip savarankiškų straipsnių (kurių dar nebuvo **B*), ir kaip naujų atitikmenų sutampančiuose straipsniuose šaltinis. Dėl rėmimosi keliais šaltiniais vienu metu ne visi papildomi *C* bei kito šaltinio atitikmenys būdavo iškart įrašomi atitinkamo konkordancijų pagrindu parengto *B* straipsnio atitikmenų dalies pabaigoje atskira eilute. Kartais autorius neapsižiūrėdavo ir pradėdavo perrašinėti kitas straipsnio dalis, o papildomus atitikmenis po to (kartais dar rašydamas tą patį puslapį, o kartais ir dar vėliau, kaip rodo rašalo spalvos skirtumai) prirašydavo toje pačioje eilutėje į dešinę nuo Biblijos atitikmenų.

Darbo su iškart keliais šaltiniais specifika galima paaiškinti ir įvairius kitus *B* ir *C* neatitikimus, kurie, matyt, ir kėlė dvejonų dėl *B* ir *C* giminystės pobūdžio Nesselmannui ir Lebedžiui. Gana trikdančiai turėjo atrodyti tai, kad pagrindinio *C* teksto straipsnių galima aptikti ir *B* papildymams skirtose paraštėse. Tačiau įsivaizdavus, kad kompiliuojama buvo iš kelių šaltinių, galima suprasti, kad kai kurie *C* straipsniai ar atitikmenys buvo praleisti per neapsižiūrėjimą, ir autorius juos kiek vėliau įrašė paraštėse kaip papildymus, pvz.:

<i>B</i> [papildymai paraštėje]	<i>C</i> [pagrindinis tekstas]
Mitgenießen Bendrauti, Sebrauti <i>B</i> 916p	[Mit] Genießen Bendrāju, au, fu, ti Sebrāju, brawau, fu, ti <i>C</i> III 67H
Muth fincken laß[en] uma Paleifti, Nuffiminti, nulufti <i>B</i> 927p	Muth fincken laß[en] Uma Paleidžu, dau, fu fti, Nusfimennu, aum mi fu, ti <i>C</i> III 99H
Rächeln proprium porcorum krókti <i>B</i> 992p	Rächeln. Krókiu, kiau, kfu, kti, eft Porcorum <i>C</i> III 267H
kurtzweiliger Rath Szutkórus <i>B</i> 996p	Raht [...] Sztokórus. kurtz weilliger Raht. aus. <i>C</i> III 272H

²⁰⁶ Teminiai žodžių sąrašai dauguma atvejų turėjo dar kitus šaltinius (plg. šios dalies skyrių apie hipotetinius šaltinius), todėl čia kalbama tik apie abėcėlės tvarka išdėstytus žodyno straipsnius.

²⁰⁷ Ar **A* ir *Cla* 1709 medžiaga sudarė atskirą tarpinį žodynėlį **A+*, nėra visiškai aišku.

Į papildymus pateko ne tik *C* pagrindinio, bet ir kai kurie papildymų sluoksnio straipsniai:

B [papildymai paraštėje]	C [papildymai tam skirtuose puslapiuose]
Achtloß, unachtfahm N'atbójas, ti Achtlofigkeit N'atbójimas <i>B</i> 49	Achtloß. N'atbojas, ancžô.M. jenti, cžôs.F. Achtlofigkeit. N'atbojimas, ô.M <i>C</i> I 57N
Faltzen Burbulūti <i>B</i> 450p	Faltzen. Burbulūju, jau, ū, ti <i>C</i> II 12N
Morfenau, <u>Herba</u> Szakes <i>B</i> 923p	Morfenau, Herba Szakes <i>C</i> III 82N

Yra net atvejų, kuriuose *B* ir *C* medžiaga atrodo sukeista vietomis: *C* pagrindinio teksto straipsnis *B* pateiktas kaip papildymas, o *C* papildymų straipsnis – pagrindiniame *B* tekste. Tačiau tai irgi nėra dėsningumas, o tik pavieniai atvejai, todėl ir juos paprasčiausia aiškinti kaip kompiliavimo iš kelių šaltinių vienu metu rezultatą, pvz.:

B	C
Mülbe vid Nüß in den Haaren Kandys <i>B</i> 925 [pagr. tekstas]	Mülbe v. Haar Nüße in den Haaren p. 155 <i>C</i> III 90N [papildymų psl.]
Mulde Gélida, melninkas, Mulde <i>B</i> 925p [papildymų psl.]	Mulde. Gélida, ôs.F. Mélninkas, ô.M. <i>C</i> III 91H [pagr. tekstas]

Be to, anksčiau minėti pavyzdžiai netiesiogiai rodo, kad Brodovskis naudojo būtent iki mūsų dienų išlikusią *C* versiją, kurioje tekstas buvo išmėtytas per pagrindinius ir papildymų puslapius. Jeigu būtų naudojęs kokį nors patobulintą *C* perrašą, kuriame abiejų sluoksnių tekstas būtų buvęs integruotas į bendrą abėcėlinį registrą, terpė tokiems praleidimams atsirasti būtų buvusi kur kas mažiau palanki, nes autoriui nebūtų reikėję nuolat šokinėti akimis nuo vieno puslapio prie kito.

Neapsižiūrėjimu galima aiškinti ir tai, kad Brodovskis praleido kelis *C* buvusius žodyno straipsnius (pvz., *Glückwünschen. Ger welyti C* II 266H, [*Menschen*] *Tand Pramánimas*, ô. M. *C* III 44H, *Ratze. Źurke, ês.F.*, *Ratzen=Pulver. ŹurkŹoles, û.F. C* III 275H). Tokį paaiškinimą patvirtina ir faktas, kad lemų, esančių *C*, bet nesančių *B*, yra nedaug, taigi praleidimai galėjo būti ir atsitiktiniai. Tikriausiai kaip neapsižiūrėjimą reikėtų vertinti ir tai, kad Brodovskio žodyne neatsispindi kai kurie *C* atitikmenys, pvz.:

B	C
[Hahnen] Fuß Gaidžio Kója [Hahnen Fuß] Kraut GaidpirŹei <i>B</i> 622	[Hahnen]Fuß. GáidpirŹczei, <i>Papárczei</i> <i>Widrynei, et Wédrynai, C</i> II 311H
Häuffig pulkais Dan 6,6,11,15 ~ kommen pulkais ateiti ibid:	Häuffig. l. Hauffenweiß. Pulkais. <i>Su didžu</i> <i>Pulku, Kruwomis. Kaupais. Dauftingay. [...]</i>

~ gehen c3u33u, c3u33a i. e. Pulkais eiti <i>B</i> 642	<i>C</i> II 335H
Hauswerts. Nammolinkaj <i>B</i> 648	Haußwerts oder nach Hauß hin. <i>Namũ.</i> <i>Namũp, Namũpri, Namũfna</i> <i>C</i> II 346H
Marcklstein Arikkis. <i>B</i> 898	Marck=Stein. <i>Strakis</i> , ês.F. <i>C</i> III 23H
Mitgenoß Satewonis Eph 3,6. Draugas Eph 5,7 Apoc 1,9 [papildymas. parašėje:] Bendras, Sėbras, Sankarawis, Nodelninkas <i>B</i> 917	[Mit] Genoß Bėndras, ô.M. Sėbras, ô. M. <i>Drauge Dallininks, Draugas, ô, Nodelninkas, ô.M.</i> <i>C</i> III 67H
Mũhe <u>labor</u> Proce Gen 5,29 <i>C</i> 31,42 etc. Darbas <u>cura</u> Rupeftis Syr 6,20. Paľfirupinim’s Trufas Luc 10,41. <i>B</i> 924	Mũhe. Rúpeftis, cľiô.M Proce, ês.F. Trufas, ô.M. <i>Rabáta</i> , tós, F. <i>Sielwartas</i> , ô.M. et <i>Sielwarta</i> , ôs.F. [...] <i>C</i> III 87H
Muth Duße Devt 2,30, Drafummas Jofua 2,11. Umas Dumas Miflis <i>B</i> 927	Muht. <i>Dránfa</i> , ôs.F. <i>Dranfybe</i> , ês.F. umas, ô.M. <i>C</i> III 99H
Pitřchafft I Pitřchier Pec3wetus 1 Reg 21,8 <i>B</i> 980	Pitřchier. <i>Péc3zetis</i> , ô.M. <i>Péc3wetus</i> , cziô.M. <i>C</i> III 227H
Retten vid. erretten. padėti Jofua 10,6. pagėlbeti 1 Sam 11,3. iřgelbeti 1 Sam 24,16. gelbeti ψ 72,2. Luc 18,3 c unfer Leben zu rett[en] ľawo iřlikimmo deley 1 Macc 2,40. <i>B</i> 1015	Retten. <i>Užľtójũ</i> , jau, ľũ, ti. <i>Apgĩnnũ</i> , nau, ľũ, ti Pagėlbmi, bėjau, ľũ, ti. Rette und hilľf uns: Apgink : užľtok: ir gelbek mus, Jof. 10,6. <i>C</i> III 315H

Galima ir čia svarstyti kitokias paaiřkinimũ versijas, pvz., kad Brodovskis turėjo ne *C*, bet kokį nors jam giminingą žodyno nuorařą, kuriame būtent šių atitikmenų (o kartais ir iřtisių straipsnių) nebuvo. Tačiau toks paaiřkinimas mažai įtikinamas, nes sunku būtų suprasti, kodėl tame įsivaizduojamame nuoraře galėjo trũkti būtent šių *C* pagrindiniame tekste buvusių straipsnių ar atitikmenų. Greičiau visgi Brodovskis šiais atvejais arba pasikľiovė tik savo juodrašćio medžiaga ir visai nepasižiūrėjo į papildomus šaltinius (*Häuffig*, *Hauswerts*, *Pitřchafft*, *Retten* ir kt. pavyzdžiai), arba pasižiūrėjo tik į savo turėtą kitą, hipotetinį, šaltinį (**P*) ir nurašė tik jame buvusius papildomus atitikmenis (plg. kitus aukščiau pateiktus pavyzdžius, kuriuose yra ne iš *C* perimtų papildomų atitikmenų). Tai, kad kai kurie šių atitikmenų sutapo su *C* buvusiais (plg. lemų *Mitgenoß*, *Muth* straipsnius aukščiau), dar nereiřkia, kad jie turėjo būti paimti būtent iš *C* –tas pats lemos žodis bet kuriame šaltinyje galėjo ar net turėjo būti išverstas panařiai. Be to, ir hipotetinis Brodovskio naudotas **P* galėjo turėti tam tikrų genetinių panařumų su *C* – juk iki šių dienų išlikusieji rankrařtiniai vokiečių–lietuvių kalbų žodynai yra giminingi (plg. Urbutis 1985, 57–75).

Kita vertus, kai kurių *C* dalykų Brodovskis galėjo neperimti ir sąmoningai, nes laikė juos nereikalingais ar nevertotiniais. Pavyzdžiui, galėjo praleisti tas *C* lemas, kurios neturėjo atitikmenų, o greitai surasti ar sugalvoti jų pačiam nepavyko, pvz.:

Glückwünfchung *C* II 266H
 [Gold]Arbeiter *C* II 267H
 [Gold] Staub *C* II 270H
 [Menfchen] Muht. *C* III 44H
 [Meer] Auge
 [Meer] Hand *C* III 35H
 Roß=Feige. *C* III 335H
 [Roß] Zeug. *C* III 336H

Kadangi beveik visuomet trūksta tik sudurtinių lemu, galima šiuos praleidimus laikyti ir sąmoninga Brodovskio *C* naudojimosi taktika. Tačiau negalima teigti, kad taikė ją labai nuosekliai, nes kai kurios *C* lemos be atitikmenų vis dėlto pateko į *B*, pvz.:

<i>B</i>	<i>C</i>
Rabe Kraut <i>B</i> 992	Raben Kraut <i>C</i> III 260H
Reben Safft	Reben Safft
[...]	[...]
~ Stock	~ Stock
~ Wurm <i>B</i> 999	~ Wurm <i>C</i> III 284H
[Reit] Schue	Reut=Schue
[Reit] Stieffel	Reut=Stieffel
[Reit] Zeug ²⁰⁸ <i>B</i> 1013	Reut=Zeug <i>C</i> III 308H

Kai kurių *C* lemu straipsnių *B* autorius galėjo atsisakyti dėl to, kad kitoje vietoje jau buvo lemuotas kiek kitą formą turintis tas pats žodis. Pavyzdžiui, neperimtas *C* straipsnis *Marene. Sélawa ôs. pifcis* *C* III 23H, nes *B* jau turėjo straipsnį *Murene. Selawa. Murenka* *B* 926 (plg. ir *C*: *Murene. Sélawa, ôs.F.* *C* III 92N), neperimtas *Kinder=Mûße. Tyre, ês.F.* *C* II 535H, nes *B* jau buvo [*Kinder*] *Gemüfe. Tyre* *B* 782 ir kiti atvejai.

Bene sudėtingiausia rasti paaiškinimą tiems atvejams, kai *B* ir *C* straipsniai iš dalies sutampa, tačiau *C* atitikmenys *B* straipsnyje yra pasiskirstę taip, kad kyla abejonių, ar Brodovskis čia galėjo pasinaudoti *C*, plg.:

²⁰⁸ Šiame pavyzdyje galima atkreipti dėmesį ir į *C* buvusios formos *Reut-* pakeitimą *Reit-*, kas dar sykį patvirtina jau minėtą Brodovskio polinkį šį bei tą pataisyti šaltinio medžiagoje.

B	C
Häuffen [...] --- kaupinti, <i>kuppinti</i> , <i>pridėti</i> , <i>pilditi</i> , wirbūti, <i>daugfinti</i> B 642	Häuffen. <i>Kúppinu</i> , au, fu, ti. Dauginu, <i>Daugfínu</i> , <i>Prideddu</i> , dėjau, fu ti. <i>Pildžu</i> , džau, dyfú dyti [...] C II 335H
Hefftig <u>incitatus, inflammatus, propenfus</u> <u>nom et adv.</u> Szaunas Kerbtas Žorn Gen 49,7 [...] <i>baifey</i> , <i>diddey</i> , Szauney, <i>Skaudzey</i> , Smarkeý, <i>graudzey</i> , labaý, biaureý, <i>macney</i> B 653	Hefftig. <i>Macney</i> , <i>Baifey</i> . Diddey. Szaurey. <i>Skaudzey</i> . Graudžey. [...] C II 354H
Kaulbarfch. Ekblei, <i>Ežgýs</i> , <i>Ežzegýs</i> , <i>Pukýs</i> , Kulperbkis B 773	Kaulberß. <i>Puikys</i> , io.M. <i>Ežgys</i> , iò. M. C II 522H

Jeigu manytume, kad *C* buvo naudojamas šiems žodyno straipsniams sudaryti, tektų atsakyti į klausimą, kodėl sutapimai su *C* yra tarsi atsitiktinai išmėtyti po atitinkamą *B* straipsnį (t. y. nėra nei pirmieji, nei paskutiniai atitikmenų eilutėje, kaip buvo ankstesniuose pavyzdžiuose). Galima manyti, kad Brodovskis – tyčia ar netyčia – juos sukeitė vietomis, tačiau įmanomas ir kitoks paaiškinimas: galbūt šie straipsniai ir atitikmenys imti ne iš *C*. Tai netiesiogiai patvirtina ir kiti požymiai: nevysiškai sutampančios analogiškų atitikmenų formos (*pilditi* vs. [*pil*]dyti, *Pukýs* vs. *Puikýs*) ir besiskirianti lemos forma (*Kaulbarfch* vs. *Kaulberß*). Šie straipsniai arba atitikmenys gali būti atėję iš kitų *B* šaltinių (**A*+ arba **P*), o sutapimai su *C* čia tik atsitiktiniai (arba atsiradę todėl, kad minėtieji šaltiniai ir patys buvo giminingi *C*²⁰⁹).

6.3.3. Metodinė *C* įtaka *B*.

Drotvinas teigė, kad iš *C* Brodovskis galėjo pasiskolinti idėją plėsti žodyno apimtį liaudies kalbos elementais (Drotvinas 2000, 21). Tuo būtų galima kiek suabejoti. Idėja rinkti liaudies kalbos elementus, kaip jau buvo rašyta, greičiau yra XVIII a. pradžios kalbinės diskusijos išdava, neabejotinai sustiprinta ir bendrų to meto Europos (visų pirma – vokiečių) leksikografijos raidos tendencijų ir siekių atspindėti ne vien raštų, bet ir kasdienę kalbą. Minties, kad *C* padarė esminės metodinės įtakos Brodovskio žodynui, nepatvirtina ir prieš tai esančiuose skyriuose aprašytas *C* vaidmuo jame. Jau tai, kad Brodovskis neperėmė *C* gana sistemingai teikiamos gramatinės

²⁰⁹ Tokių minčių taip pat jau yra kėlę kiti tyrėjai, plg. Zubaitienė 2007, 89. Plačiau žr. 6.6.1. skyriuje.

informacijos apie atitikmenis, rodo, kad šio žodyno jis nelaikė metodiškai tobulesniu ir žiūrėjo į jį kaip į papildomą šaltinį, tad vargu ar galėjo pasiskolinti iš jo bene pagrindinę savo žodyno idėją – pateikti lietuvių kalbos *Vocabula Domestica*. Iš visko sprendžiant, *Clavis Germanico-Lithvana* į Brodovskio rankas pateko gana vėlai, greičiausiai jau rengiant žodyno švarraštį, taigi tokio vaidmens jis atlikti ir negalėjo. Galėtų kilti klausimas, ar *C* patarlių rinkinys *Proverbia quædam Litvanica* nesuteikė postūmio Brodovskiui rinkti patarles. Tačiau veikiausiai Brodovskis jas buvo pradėjęs rinkti daug anksčiau negu susidūrė su *Claviu*. Tai patvirtina ir faktas, kad *C* patarlės *B* neatsispindi (plg. 6.5. skyrių), tad vargu ar *C* rinkinėlis galėjo būti Brodovskio inspiracija.

Antra vertus, kai kurie *B* taikomi smulkūs leksikografinės technikos dalykai galėjo būti perimti ir iš *C*. Vienas iš jų – kelių greta pateiktų bendrašaknių priešdėlinių veiksmažodžių atitikmenų specifinis užrašymas, kai ištisai užfiksuojama tik paskutinio veiksmažodžio forma, o kiti, taupant vietą ir laiką, nurodomi atitinkamu priešdėliu su brūkšneliu, pvz.:

[Aufflauffen] accrescere e. g. aqvæ accrescunt. Pa- U3- Ap- Pritwinti. *B* 139
Einfchlaffen. Užmigti *Gen* 41,5. Į- Samigti. *B* 397

Mintį, kad čia Brodovskis galėjo pasinaudoti *C* metodika kiek sustiprina ir tai, kad toks veiksmažodžių užrašymas taikomas paprastai po bibliinių atitikmenų papildomai pateiktiems atitikmenims, t. y. tiems, kurie į *B* atkeliavo vėliausiai, kaip ir *C* medžiaga.

Dar vienas struktūrinės *C* įtakos *B* atvejis galėtų būti ekvivalentų darybos modelių apibūdinimas, pateikiamas prie analogiškos darybos vokiškų priešdėlinių veiksmažodžių. Brodovskis kartais renkasi kiek kitokias, išsamesnes, formuluotes negu *C* (bet plg. identiškas formuluotes prie *Herausathmen* – *Herausziehen* grupės *B* 672 ir prie *Herabbringen* *C* II 371H), tačiau iš esmės taikomas tas pats principas, tad čia visai realu galvoti apie metodinę *C* įtaką, plg.:

B	C
Herab beruffen – Herab Ziehen <i>Sic et omnia composita ex suo simplici,</i> <i>præfixa Particula Nu vel Zemyn</i> <i>componunt[ur]</i> <i>B</i> 666	Herabbringen <i>Zemyn</i> neßti. <i>et sic in aliis</i> <i>compositis omnibus</i> ~ fahren <i>Nuwažoju Sic in aliis compositis C</i> II 371H

Heran beugen - ~ ziehen <i>Reliqua compofita o[mn]ia ex Particula Pri l artÿn et fuo Simplici componunt[ur]. B 667</i>	Heranbrechen vid. heran et brechen <i>fic et in aliis C II 374H</i>
Heraus athmen - ~ ziehen <i>Sic et in aliis compofitis omnibus B 672</i>	Heraußbauen - <i>vide fuô locô et alde particulam herauß oder Laukan. C II 375H</i>

Kai kuriais atvejais *B* galima įžiūrėti ir *C* medžiagos struktūrinio modifikavimo atvejų. Vietoje vieno *C* straipsnio Brodovskio žodyne kartais yra du, pvz.:

B	C
Kind in Mutterleibe Embrû [...] ~ lo auffgenômen an Kindes ftatt. Augintinis M ne F B 783	Kind in Mutter Leibe. Embrû. Augintinis, io, M. ne ês.F. der an Kindes ftat ift C II 535H

Šis pavyzdys taip pat rodo, kad perrašinėjant iš *C* į *B* atsitiktinai patekdavo ir viena kita gramatinės informacijos nuotrupa (plg. *Augintinis M, ne F*), tačiau apie sistemingą tokios informacijos perėmimą kalbos būti negali.

Kitais atvejais Brodovskis iš *C* pagrindiniame tekste ir papildymuose buvusių dviejų straipsnių padarė vieną, plg.:

B	C
Abwechfelungs weife. 1) Proßwiczei dicit[ur]de tempestate vid. supra fig: F ead Pag: v. g. Proßwiczeis lije Regen und Soñenfchein wechfel ab. 2) Mainu oder Mainais. Pakarczuÿ dicit[ur] de tempore. So lange die Erde ftehet, wird nicht auff[hôren / oder es wird abwechfelungsweife feÿn Sommer und Winter. Kol Svietas bus (Stowes) wißfados mainais eis wafara ir Ziema B 41	Abwechfelungs Weife regen v. Sonnen[schein. Proßwiczeis lije [<i>perbraukta</i>] Item Mainu C I 48H C I 49N [<i>su nuoroda į Abwechfelungs Weife</i>]: So lange die Erde ftehet wird n[icht] auffhoren (oder abwechfelungs Weife feÿn) Winter und Sommer: Koley Swietas bus, wißfados mainu eis Ziema ir wafara
Handeln Kupczáuti, Prekioti, turgawóti wartúti, Sproawóti B 630	Handeln Kupczáuju, czawau, au fu, ti. Turgawóju, au, fu, ti. Prekioju. [...] C II 322H wartóju, Sproawoju, jau, fu, ti. C II 321N

Retkarčiais matomos Brodovskio pastangos patikslinti atitikmens formą (vienaskaitą keičiant daugiskaita ir, atvirkščiai, pridedant papildomų žodžių), tiksliau apibrėžti atitikmenų reikšmę, pridedant papildomą kolokatą, pvz.:

B	C
--- holtz Berzÿinne <i>málka B 202</i>	Birken=Hotlz. Berzÿinne, ês. F. C I 358N
Ragniter, Ragainenas B 994	Ragnitter Ragainenai û. F. C III 268H
Rauch fumus. Dúmai Gen 19,28. ... B 997	Rauch.Fumus. Dúmas, ô.M. [...] C III 276H
Reufe waržas íc: <i>auff die fÿsche</i>	Reuße. Waržas, ô.M. C III 317N

Kartais tikslinami ne atitikmenys, bet lemos, pvz.:

B	C
Ragnit / <i>Oppidum Prusfiæ penes Tilfam fitum.</i> Ragainė B 994	Ragnit Ragáine, ês.F. C III 268H
Rafen / <i>Graß mit Erd[en] abgestochen/</i> Wellėna B 995	Rafen. Wellėna, ôs.M. C III 272H

Kad Brodovskis nebuvo linkęs perimti visko iš eilės, nekeldamas klausimo dėl medžiagos pateikimo formos ir tikslumo, rodo ir abiejuose žodynuose esantys ilgesni koku nors atitikmeniu žymimo realybės objekto aprašymai, kuriuos Brodovskis reformulavo, kiek išplėtė, siekdamas, kad jie būtų tikslesni ir aiškesni, plg.:

B	C
Abwinder Wijurkas Ift ein Höltzchen, so auff beyden Enden ein Lochchen hat, dadurch der Zwirn durchgestochen wird, beym abwinden B 42	Abwinder, ift e. Holtzchen, auff beyden Seiten holl, damit das Garn abgewunden wird: Wyurkas, ô.M. C I 50N
Haube [...] --- Twanka Efa3,19. <i>Kýkas ift eine Littaufche Haube, da über eine Höltzerner Bügel eine Gewebe? gefpoñen B 641</i>	Haube. Czepczus, aus, M. [...] Kykas. ô.M. der Bügel an der Litt. Haube. C II 334H

Apibendrinant metodinio *B* ir *C* santykio aptarimą galima pasakyti, kad Brodovskis *C* medžiagą keitė ir tobulino. Tobulinimo pastangomis veikiausiai galima paaiškinti ir gana dažnai pasitaikančius atitikmenų rašybos skirtumus.

B ir *C* santykių analizė patvirtino ankstesnėje tyrimų literatūroje išreikštą nuomonę, kad *C* buvo *B* šaltinis. Tačiau Brodovskis naudojo *C* tik rašydamas žodyno švarraštį, daugiausia konkordancijų ir kitų šaltinių (**A*+) pagrindu parengtų straipsnių papildymams. Iš *C* į *B* pateko tik kai kurie ištisi konkordancijose ir **A*+ neužfiksuotų lemų straipsniai. Lyginant *B* ir *C* medžiagą išryškėjo dar vienas *B* lietuviškos leksikos sluoksnis, kurio šaltiniu galima numanyti buvus dar vieną vokiečių–lietuvių kalbų žodynėlį ar žodžių sąrašą (**P*). Pastarasis žodynėlis, atrodo, buvo naudojamas taip pat tik rengiant žodyno švarraštį bei jį pildant. Kadangi *B* švarraštis buvo kompiliuojamas iš mažiausiai trijų lygiagrečiai naudojamų šaltinių (o galbūt dar ir iš patarlių bei kitų šaltinių), jame pasitaikė šiokių tokių netolygumų, praleidimų, kuriuos Brodovskis stengėsi ištaisyti arba iškart, arba kiek vėliau. *C* buvo naudojamas kaip papildymų šaltinis *B* rengimo pabaigoje, tad

reikšmingesnės metodinės įtakos *B* jis nepadarė. Dėl to, kad *C* buvo naudojamas vėliausiu *B* rengimo etapu, Brodovskis nė negalėjo pritaikyti savo žodyne vieno iš didžiausių *C* metodinių privalumų ir perimti iš jo idėjos nuosekliai teikti atitikmenims gramatinę informaciją. Dėl tos pačios priežasties *C* negalėjo būti ir viena iš esminių Brodovskio siekių – surinkti ir pateikti kuo gausesnį liaudies kalbos fondą – inspiravęs žodynas. Tačiau *C* neabejotinai praturtino *B* gana gausia liaudies kalbos medžiaga.

6.4. Neleksikografiniai Jokūbo Brodovskio žodyno šaltiniai.

Brodovskis žodyno sudarymui naudojo ne vien įvairius to meto žodynus. Jis rėmėsi ir neleksikografiniais šaltiniais, kurių medžiaga pateko į visus žodyno lygmenis (ir į registrą, ir į straipsnius) bei padarė įtakos žodyno pobūdžiui ir struktūrai. Galima išskirti dviejų tipų neleksikografinius žodyno šaltinius: religinė literatūra ir pasaulietiniai raštai. Religinės literatūros grupei priklauso lietuviška Biblija ir giesmynas. Pasaulietinių raštų spektras labai įvairus – tai teisinė, didaktinė, etnografinė literatūra, galimas dalykas, ir kalendoriai. Kai kuriuos šios grupės šaltinius pavyko tiksliai identifikuoti, kitais atvejais tai tėra spėjimai ir tipologiniai pastebėjimai.

6.4.1. Lietuviška 1735 m. Biblija.

Jau buvo aptarta, kad Brodovskis žodyno registrui rengti išsamiai panaudojo Zeise's redaguotą Agricolas Biblijos konkordancijų 1674 metų leidimą (plg. 5.1.). Tuo tarpu lietuviškų atitikmenų pagal konkordancijose esančias nuorodas žodyno autorius ieškojo lietuviškoje Biblijoje. Lebedys nustatė, kad Brodovskis naudojo pirmąjį išsamų lietuviškos Biblijos leidimą (1735²¹⁰, Lebedys 1956, 21–22).

Brodovskio darbą su lietuviška Biblija galima įsivaizduoti taip: pagal konkordancijose buvusias Biblijos nuorodas jis susirasdavo ieškomą teksto atkarpą lietuviškoje Biblijoje ir užsirašydavo, kaip lema (žodis ar žodžių junginys) buvo čia išversta. Brodovskis stengėsi patikrinti kuo daugiau Biblijos citatų ir atrinkti visus skirtingus vieno žodžio vertimo variantus įvairiuose kontekstuose. Šitaip susidarydavo gana nemažos sinonimiškų ar iš dalies sinonimiškų atitikmenų grupės, plg.:

B	1735 m. Biblija
Abtreten. <i>Nuffikreipti</i> Devt. 11,16. Mal: 2,8	Alle kawokities, kad jufú bĩrdis ne dũtus pėrfikalbėti, <i>nuffikreipti</i> ir kitams Diewams flũžiti ... Deut. 11,16
<i>Atfikreipti</i> Devt. 11.28	O prakėikimmą, jey ne pakluñnus bufite priřákimams Pono Diewo řawo, ir <i>atfikreipfite</i> nũ

²¹⁰ *Biblia tai est i wiffas Szwentas Rasztas Seno ir Naujo Testamento ... nuo kellu Mokytoju Lietuwoj' Lietuwißkay perftatytas.* Karaliauczuje 1735. Remtasi VU bibliotekos egzemplioriaus kopija, signatūra FE 24.

<p><i>Szallin eiti</i> 2 Par: 23,8</p> <p><i>Atftóti</i> 2 Macc: 7,24. Act: 22,29</p> <p><i>pamefti</i> 1 Tim: 4,1</p> <p><i>lautisfi</i> 2 Tim: 2,19</p> <p><i>atftraukti</i> Ebr: 3,12</p> <p><u>Subft.</u> <i>Atftójimas</i> Ofea 14,5 B 39</p>	<p>to kėlo ... Deut. 11,28</p> <p>ir ėme koźnas ľawo ųmones, kurrie Sabbatoje ľu tais, kurrie Sabbatoje <i>ľallin ėjo</i>. 2 Par 23,8:</p> <p>... jėy jis nų ľawo tėwiľko ųócano <i>atftóľes</i>, tai jis jam maloningu wieľpatimi buľes... 2 Macc. 7,24</p> <p>Kellis paskutinųle czėľofe wiera <i>pameffenczus</i> 1 Tim: 4,1</p> <p>WIEľpat's paųyľta ľawųfus, ir te <i>ľaujaffi</i> nųg neteyfybės, ... 2 Tim 2,19</p> <p>Kurri <i>atftrąuktus</i> nųg gywojo Diewo Ebr: 3,12</p> <p>Tai aľ jų <i>atftojimma</i> wėľ gydifu... Ofea 14,5</p>
<p>Gang <u>Tabulatam notat.</u></p> <p><i>Rentinys</i> 1 Reg 6, 6</p> <p><i>Atľoľas</i> 1 Reg 6,10</p> <p><i>Trepai</i> Ezech 41,5,7,9,16</p> <p><i>Kėlas</i> 2 Reg 16,18.</p> <p><i>Gangai</i> Syr 50,1.</p>	<p>Appatinnis <i>rentinys</i> buwo penkių máltų plattus ... 1 Reg 6, 6</p> <p>Jis budawodino ir <i>átloľus</i> wirľbui wiľfų tų nammų aplinkui 1 Reg 6,10</p> <p>... prie tós buwo trėpai wiľfur aplinkui Ezech 41,5</p> <p>... ir <i>kėla</i> karaliaus iľ ľauko, ... 2 Reg 16,18</p> <p>... kurs ľawo czėľu aplink baųnycųia <i>gąngus</i> budawojo Syr 50,1.</p>
<p>Moľt</p> <p><i>Jaunas wynas</i> Num 18,12</p> <p><i>Naujas wynas</i> Job 32,19</p> <p><i>ľwieųas wynas</i> Devt 7,13. Matth 19,17</p> <p><i>Wynas</i> Prov 3,2 ... B 923</p>	<p>Wiľfa gerrąuľa allėjų ir wiľfa gerrąuľa <i>jauna wyna</i> ir jawaNum 18,12</p> <p>Sųtay, mano pilwas yra kaip <i>naujas wynas</i>, kurlai uųdarryts budams, naujus bóľus pėrplėba. Job 32,19</p> <p>... ir paųėgnos waiľu tawo ųywato, ir waiľu tawo ųėmėš, tawo jawus, <i>ľwieųa wyna</i> bey allėjų Deut 7,13</p> <p>Tai dumojau ľawo ľirdije, ľawo kuna nų <i>wyno</i> nujaukinti, ... Prov. 2,3</p>

Kaip matyti iš pateiktų pavyzdžių, Brodovskis ne tik perrašydavo į žodyno straipsnį Biblijos vertime buvusį žodį, bet paprastai jį atitinkamai leksikografiškai apipavidalindavo – pakeisdavo sakinyje buvusią veiksmožodžio formą į bendratį, daiktavardžius rašė vardininko linksniu – taip dar kartą patvirtino ir gerą lietuvių kalbos išmanymą. Apie motyvus, galbūt skatinusius teikti kai kuriuos žodžių junginius ne bendraties, o tekste buvusią sakinio forma, žr. 6.1.2. skyrių.

Viena vertus, žodyno sudarymo remiantis konkordancijomis ir Biblija praktika turėjo daug privalumų: žodyno lietuviškoji dalis dėl to išsiplėtė ir

praturtėjo atitikmenimis iš raštų kalbos; be to, žodyno autorius galėjo pasikliauti savo šaltinio, tuo pačiu ir jame surastų atitikmenų, kokybe – juk buvo naudojama autoritetingiausia to meto rašytinės kalbos šaltiniu, kolektyviai parengtu ir apčiuotu Biblijos vertimu. Kita vertus, ši praktika buvo susijusi ir su tam tikrais keblumais: iš konteksto ištraukti tam tikrų vokiškų žodžių atitikmenys ne visuomet buvo labai tikslūs arba buvo priimtini tik konkrečiame kontekste (pvz., *Abtreten – pamešti, Abtriünig seyn oder werd[en] – pabėgti B 39, Abweichen – paffidūti B 40*, daugiau pavyzdžių žr. 5.1.1. skyriuje), tad kai kuriuos jų teisingai pavartoti galėjo tik lietuvių kalbą gerai mokantis bei tinkamą kontekstą parinkti galintis vartotojas.

Laikydamasis konkordancijų praktikos, Brodovskis į žodyną perėmė ir Biblijos vietų nuorodas, tačiau Biblijos knygų santrumpas kartais žymėjo pagal lietuvišką Biblijos variantą, plg. konkordancijose *Hiob., Hos., Hebr.*, o Biblijos vertime į lietuvių kalbą *Job. Ofea, Ebr.* Vietos nuoroda prie kiekvieno atitikmens leido naudoti *B* kaip savotiškas lietuviškos Biblijos leksikos konkordancijas. Remiantis abėcėliniu vokišku registru buvo galima surasti reikalingą žodį ir jo atitikmenis lietuvių kalba, o Biblijos vietos nuoroda leido greitai susirasti atitinkamą vietą lietuviškoje Biblijoje.

Jau buvo minėta (plg. 6.1. skyrių), kad lietuviškos Biblijos naudojimas darė įtakos ir žodyno vokiškajam registrai bei straipsniams formuoti – jeigu atsivertus Biblijos vertimą paaiškėdavo, kad kokio nors vokiško žodžio (dažnai esančio pastoviajame junginyje) tiesiogiai į lietuvių kalbą išversti neįmanoma, arba Biblijoje esantis atitikmuo galimas tik konkrečiame junginyje, tai, siekiant išvengti painiavos, į žodyną patekdavo visas vokiškas žodžių junginys su vertimu, pvz.:

B	1735 m. Biblija
Ernft <u>adj et subft.</u> nuludes 2 Reg 8,11 aβtrus Job 19,25 <i>Es ift mein Ernft. mano Szirdis tikkraÿ</i> <i>ÿra Gatawa</i> ψ 108,2 <i>in rechtem Ernft haβen tikkraÿ</i> <i>n'apkefti</i> ψ 139,22 mit Ernft anruff[en] wiernaÿ melfti B 428	Diewe, <i>mano βirdis tikkray yra gatawa</i> , ... ψ 108,2 <i>Aβ jûs tikkray n'apkefczu</i> ; ... ψ 139,22

Taigi galima teigti, jog lietuviškos Biblijos naudojimas sudarant žodyną ne tik leido autoriui surasti lemons daugiau ir įvairesnių atitikmenų, bet apskritai turėjo įtakos žodyno makro- ir mikrostruktūros formavimui. Dėl lietuviškos Biblijos naudojimo į žodyno registrą ir straipsnius pateko daug konkordancijose atskirai nelemuotų vokiečių kalbos žodžių junginių, kurių vertimas į lietuvių kalbą buvo susijęs su kokiais nors sunkumais. Remiantis lietuviška Biblija žodynas praturtėjo ir kiekybine, ir kokybine prasme.

Žodyno autorius panaudojo Biblijos vertimą ne vien kalbinei informacijai rinkti. Remiantis lietuvišku Biblijos vertimu žodyne pateiktas jau minėtas Biblijos knygų sąrašas su nurodytu skyrių skaičiumi (prie lemos *Buch B* 297–300, plg. 4.2.2.1. skyrių). Tebėra neaišku, iš kokio Biblijos leidimo paimti vokiški Biblijos knygų pavadinimai. Kol kas galima pasakyti tik tiek, kad jie nesiremia Agricolas konkordancijose pateiktu Biblijos knygų sąrašu²¹¹. Visai įmanoma, kad vokiškus Biblijos knygų pavadinimus Brodovskis užrašė tiesiog iš atminties. Tuo tarpu lietuviška sąrašo pusė gana tiksliai²¹² sutampa su 1735 m. Biblijos leidimo skyrių išdėstymu ir pavadinimais, taigi šio sąrašo lietuviškos dalies šaltinis greičiausiai yra 1735 m. Biblijos leidimas, plg.:

B	1735 m. Biblija
Buch. Knygos [...] Erít Buch Mozis, pirmos knygos Mozeŕaus. hat 50 Capitel tur penkies deŕimt Pérŕkirimu. 2 Buch Mozis antros knygos Mozeŕaus. hat 40 Capitel tur keturisodeŕimt Pérŕkirimu 3 Buch Mozis treczos knygos Mozeŕaus. hat 27 Capitel tur dwideŕimt ir ŕeptinis Perŕkirimus [...] <i>B</i> 297–300	Suraszimas wiŕŕu knygŕ Mozeŕaus ikki Prarakŕ. [nuplęŕtas puslapio kraŕtas] knygos Moizeŕaus ~ ~ 50 perŕkyr. [nuplęŕtas puslapio kraŕtas]nygos Moizeŕaus ~ ~ 40 perŕkyr. [nuplęŕtas puslapio kraŕtas]os Knygos Moizeŕaus ~ ~ 27 perŕkyr.

²¹¹ 1674 m. konkordancijų leidimo pradžioje pateiktas visų Biblijos knygų sąrašas su nurodytu kiekvienos dalies skyrių skaičiumi šiek tiek skiriasi nuo Brodovskio žodyne pateikto sąrašo. Pavyzdžiui, Psalmynas konkordancijose vadinamas *Der Pŕalter Davids*, o Brodovskio žodyne – *Pŕalmen Buch B* 297. Kai kurių *B* įvardintų dalių konkordancijose nėra paminėta, pvz., *der Gefang der 3 Mäner im Feuroff[en]*, *Das Gebeht Manasŕe B* 299. Skiriasi ir knygų išdėstymo tvarka (apokrifų grupėje).

²¹² Skiriasi tik du pavadinimai: *Buch Jofua B* pateikiamas lietuviškas atitikmuo *Knygos Jofua B* 297, tuo tarpu Biblijoje yra sulietuvinintas variantas *Knygos Jozuwo*. Kitas skirtumas: prie *Buch der Richter* Biblijoje buvusio lietuviško vertimo *Knygos Waldonŕ B* dar pridėta *vel Sudziu B* 297. Taip pat žodis *perŕkirimus* Brodovskio rašomas su dviem trumposiomis <i>, tuo tarpu Biblijoje yra *perŕkyr*.

6.4.2. Lietuviškas giesmynas.

Kitas religinės literatūros šaltinis, kurio pėdsakų galima rasti Brodovskio žodyne, yra lietuviškas giesmynas. Prie lemos *Lied* Brodovskio žodyne pateikiamas sąrašas, kuriame chronologiškai pateikti visus metus giedamų giesmių grupių pavadinimai su atitinkama antrašte: *Folget der Inhalt der Materien wovon die Lieder handeln B 873*. Sąrašas pateikiamas vokiečių ir lietuvių kalbomis. Paskutinis sąrašo įrašas *Anhang, Appendix. Kittos naujos Giefmes βwežey pridėtos B 874* leidžia spėti, kad čia arba perrašytas kokio nors lietuviško giesmyno leidimo turinys, arba išrašyti giesmyno skyrių pavadinimai. Vokiškus pavadinimus autorius galėjo paimti ir iš kokio nors vokiško giesmyno arba jo naudotame lietuviškame giesmyne turinys ar skyrių pavadinimai galėjo būti teikiami abiem kalbomis.

Vienareikšmiškai nustatyti, kuriuo lietuvišku giesmynu Brodovskis naudojosi, vargu ar įmanoma, nes kai kurių giesmyno leidimų, pagal leidimo metus patenkančių į galimų šaltinių ratą, nėra išlikusių. Tačiau iš išlikusių giesmynų galima išskirti tuos, kurie šaltiniais būti tikrai negali, ir tuos, kurie galėjo jais būti. Šiame darbe buvo palyginti tokie giesmynai: Danieliaus Kleino (1666)²¹³, Jono Rikovijaus (1685)²¹⁴, Frydricho Šusterio (1701)²¹⁵ bei iki 1744 metų išleisti vadinamojo Berento (pavadintas pagal leidėją Johanną Behrendtą²¹⁶) giesmyno leidimai (1732, 1744²¹⁷).

²¹³ [Klein, Daniel], 1666. *Neu Littausches/ verbessert- und mit vielen neuen Liedern vermehretes Gesangbuch : Nebst einem sehr nützlichen/ nie außgegangenen Gebetbüchlein/ Auch einer Teutschen/ hochnötig-unterrichtlichen Vorrede an den Leser = Naujos Giesmju Knygos, Kurrose sénos Giesmos su pritarimu wissu Baznyczos Mokitoju per musu Lietuwayra pagerintos ...* Königsberg. Čia naudotasi šio giesmyno 1667 m. išleistu variantu, kurio egzempliorius yra Wolfenbüttelio Hercogo Augusto bibliotekoje (signatūra A: 831.16 Theol.)

²¹⁴ [Richovius, Johannes], 1685, *Naujos... pagerintos giesmju knygos, taipojeg Maldu knygeles... patogiej sutaisitos ir švežey išdutos per M. Jona Rikovia...* Karaliaučius.

²¹⁵ [Schuster, Friedrich S.], 1705, *Naujos su pritarimu wiffu Baznicios mufu Lietuwoje Mokitoju pagerintos giesmiu knygos Taipojeg Maldu Knygeles...* Karaliaučius.

²¹⁶ Plačiau apie šiuos giesmyno leidimus žr. Lietuvos TSR Bibliografija 1969, t. 1, 46 ir LTSR bibliografija. Papildymai. 1990, 18.

²¹⁷ [Behrendt, Johannes], 1732, *Iß naujo pérweizdėtos ir pagėrintos giesmū Knygos, kurrūfe brangiaufos fénos ir naujos Giefmes jurafytos, [...] Königsberg: Reussner; [Berendt, Johannes], 1745, Iß naujo pérveizdėtos ir pagėrintos Giesmū knygos, kurrūfe brangiaufos fénos ir naujos Giefmes jurafytos, Diewui ant Garbes ir Prufū Karalystėje efantiems Lietwininkams ant Dußū Ißganimo podraug su Maldū=Knygomis, kurrūfe ne tiktay fénos, bet ir naujos Maldos randamos yra.* Penkta Karta išpauftos Karaláučiuje, Mete 1745, Raštais Reufneraus.

Senesniusius giesmyių leidimus (Kleino, Rikovjaus, Šusterio²¹⁸) kaip galimus šaltinius tenka atmesti dėl kelių priežasčių. Nors žiūrėtame Kleino giesmyno leidime yra lietuviškas turinys su skyrių pavadinimais, bet jų formuluotės (ir turinyje, ir pačiame giesmyno tekste) skiriasi nuo Brodovskio:

B 873	Kleino giesmynas
Lieder von der Zukunfft Chrifti ins Fleiſch oder Advents Lieder Giefmes apie atėjima arba Infikunijima Kriſtaus l. Adwento Giefmes	[<i>Turinyje:</i>] Ape adwenta / a. atejimo Diewo Sunaus ing Kuna [<i>Tekste kaip grupės pavadinimas:</i>] Giefmes Adwento [<i>Kolontitule:</i>] Apie Adwenta / arba Ape Infikunijima Jezaus Kriſtaus
Auff das Feſt der Reinigung Mariae. Dienoj Grabnÿczû arba Apczÿftijimo Mergos Marijos.	[<i>Turinyje:</i>] Dienoj apczystijimo P. Maryos. [<i>Tekste:</i>] Dienoj Grabnydzu/alba Apczystijimo Pannôs Maryos. [<i>Kolontitule:</i>] Dienoj Grabnyczu alba apcziftijimo Maryos

Be to, ryškiai skiriasi *B* pateikto sąrašo ir Kleino giesmyno nekalendorinių giesmių grupių išdėstymo tvarka, kai kurių Brodovskio sąrašo minimų dalių (pvz., *vom Begräbniß Jefu Chrifti. Tÿkoj' Pėtnÿcyoj'*, arba *Dienoje Palaidojimo Jezaus Kriſtaus B 874* ir kt.) Kleino giesmyne visai nėra. Taigi 1666 metų giesmynas Brodovskio žodyno šaltinis negalėjo būti.

Panašūs skirtumai pastebimi ir lyginant Brodovskio pateiktą giesmių sąrašą su Rikovijaus bei Šusterio giesmynais, nors jie išsamesni nei Kleino giesmynas ir nekalendorinės giesmės juose išdėstytos kitokia eilės tvarka (Michelini 2009, 78–81). Tačiau giesmių išdėstymo eilės tvarka šiuose giesmynuose taip pat nesutampa su *B*. Rikovijaus giesmyne irgi nėra minėto skyriaus, kurio nebuvo ir Kleino giesmyne. Šiame giesmyne yra indeksas, kuriame giesmės suskirstytos pagal kiekvieną liturginių metų savaitę, t. y. smulkiau negu Brodovskio sąrašė. Vadinasi, juo Brodovskis taip pat nesinaudojo. Dėl tų pačių priežasčių tenka atmesti ir Šusterio giesmyną.

Nuo 1732 m. Mažojoje Lietuvoje pradėtas leisti naujos kartos vadinamasis Berento giesmynas, kuris didele dalimi rėmėsi Šusterio leidimu, bet pateikė ir nemažai naujovių (plačiau žr. Michelini 2009, 97ff.). Brodovskio gyvenamuoju laikotarpiu išėjo keturi šio giesmyno leidimai (1732, 1735, 1738, 1740). Iki mūsų dienų iš jų tėra išlikęs pirmasis leidimas

²¹⁸ Rikovijaus bei Šusterio išleisti giesmynai iš esmės buvo tik papildyti Kleino giesmyno leidimai (plačiau žr. Michelini 2009, 65–96, ypač 78–82).

(Lietuvos TSR bibliografija 1969, t. 1, 46; LTSR bibliografija, Papildymai 1990 18, Micheline 2009, 116). Taip pat egzistuoja ir vienas penktojo, 1745 m. išėjusio, papildyto leidimo egzempliorius, kurio kopija čia lyginant taip pat pasiremta. Šie giesmynai neturi turinio, kuriame būtų atskirai surašyti giesmių skyrių pavadinimai. Tačiau lietuviški skyrių pavadinimai nurodyti tekste, atitinkamos giesmių grupės pradžioje. Palyginus šiuos pavadinimus su Brodovskio pateiktu sąrašu matyti, kad jie didžiąja dalimi sutampa. Čia yra ir tas skyrius (*Vom Begräbniß Jezu Chrifti. Tÿkoj' Pètnÿcyoj', arba Dienoje Palaidojimo Jezaus Krištaus B 874*), kurio nebuvo Kleino, Rikovijaus ir Šusterio giesmynuose (daugiau šių giesmynų skirtumų, kurie atsispindi ir B, plg. Micheline 2009, 98). Sugretinus išlikusius šio giesmyno leidimus ir Brodovskio sąrašą matyti, kad Brodovskiui artimesnis 1732 m. giesmyno leidimas negu 1745 m. Ypač reikšmingas atrodo pirmasis pavyzdys, plg.:

B 874	1732 m. giesmynas	1745 m. giesmynas
Vom Gottlich[en] Worte. apie krikščionytę ir Dievo Žodžio	Apie Krikščionytę ir Dievo Žodžio	Apie Krikščionytę ir Dievo Žodi
Im Creutz und Anfechtung. Apie Kryžų, Pérfekkinėjimma, Pagundima ir wiffokias kittas Slogas.	Apie Kryžų, Pérfekkinėjimma, Pagundima ir wiffokias kittas Slogas.	Apie Wargą, Pérfekkinėjimma, Pagundima ir wiffokias kittas Slogas.
Anhang, Appendix. Kittos naujos Giefmes ðwežeÿ pridėtos	Appendix arba Kittos Naujos Giefmes ðwéczey pridėtos.	Kittos naujos Giefmes ðwéczey pridėtos.

Bibliografiniais duomenimis, tik pirmieji, 1732 ir 1735 m., giesmyno leidimai buvo redaguojami Berento, o vėlesnes redakcijas perėmė A. F. Šimelpenigis (LTSR Bibliografija 1969, 46). Kadangi Brodovskio giesmių sąrašas panašesnis į 1732 m. leidime pateiktąjį, tai galima manyti, kad Brodovskis bus pasinaudojęs kuriuo nors iš paties Berento redaguotų giesmyno leidimų (1732 arba 1735 m.). Kaip rodo pirmasis aukščiau pateiktos gretinimo lentelės pavyzdys, iš kurio matyti, kad 1732 m. leidime esanti spaudos klaida (kilmininko linksnio forma *Žodžio* vietoje čia reikalingo galininko) atsispindi ir žodyne, tad greičiausiai Brodovskis rėmėsi būtent 1732 m. giesmyno leidimu.

Į klausimą, iš kur Brodovskis ėmė vokiškus giesmyno dalių pavadinimus, kol kas aiškaus atsakymo nėra. Pirmajame Berento giesmyno leidime (1732)

vokiškų skyrių pavadinimų nebuvo. Greičiausiai jų nebuvo ir 1735 m. leidime. Ar negalėjo Brodovskis pasinaudoti kokio nors vokiško giesmyno turiniu? Michelini nustatė, kad Berento giesmyno dalių išdėstymas ir suskirstymas rėmėsi tuo metu populiariu M. Lilienthalio 1723 m. išleistu vokišku giesmynu *Des Singens Vernünfftiger Gottes-Dienst* (Michelini 2009, 98). Vis dėlto, kaip rodo kelių šio giesmyno skyrių pavadinimų²¹⁹ palyginimas su Brodovskio žodyno giesmių sąrašu, Lilienthalio giesmyno skyrių pavadinimai skiriasi nuo Brodovskio, plg.:

Lilienthalio 1723 m. giesmynas	B 873–874
In gemeinen Nöhten	Zeit u[nd] Wetter Lieder Giefmes wiffokiofa Bedofa
Von der Höllen-Ewigkeit Von der Himmels-Ewigkeit	Von der Höllen Pein Giefmes apie amžina Peklós Muka Vom ewigen Leben Giefmes apie amžina Dangaus Linkfmybe
Charfreitag Lieder, von Begräbniß Jefu	Von Begräbniß Jefu Chriſti Týkoj' Pètnýczoj', arba dienoje Palaidójimo Jezaus Kriřtaus

Taigi apie vokiškus giesmyno skyrių pavadinimus kol kas nieko tikra pasakyti negalima. Gali būti ir taip, kad Brodovskis nurašinėjo tik lietuviškus giesmių skyrių pavadinimus iš giesmyno, o vokiškus jų „atitikmenis“ atkūrė iš atminties. Antra vertus, nepanašu, kad būtų vokiškus giesmių pavadinimus atgaline tvarka „vertęs“ iš lietuvių kalbos – tam prieštarauja pernelyg dideli leksiniai neatitikimai (plg. *Zeit u[nd] Wetter Lieder Giefmes wiffokiofa Bedofa, Vom ewigen Leben Giefmes apie amžina Dangaus Linkfmybe B 873–874*).

Iš giesmyno buvo perimtas ne vien giesmių grupių sąrašas. Mažiausiai vienoje žodyno vietoje pavyko aptikti lemuotą giesmės eilutę su lietuvišku vertimu ir atitinkama vietos nuoroda, plg.:

Gleißen fchön v[on] auß[e]n Szwentais paffidaro vid Lied: Ah Gott vom Himel fieh darein χ 2 in fine B 590.

Ši giesmyno citata yra pagrindiniame žodyno tekste, visas straipsnis užima dvi žodyno eilutes. Citatai suteiktas atskiros lemos statusas rodo, kad ji čia pateko neatsitiktinai, bet į švarraštį buvo perkelta apgalvotai, siekiant parodyti dar vieną žodžio *gleißen* vertimo galimybę (greta kitų trijų). Todėl čia linkstama manyti, kad giesmynu buvo remtasi ne paskutinėje švarraščio

²¹⁹ Palyginti tie skyrių pavadinimai, kurie cituojami Michelini'o studijoje (2009, 98).

rengimo stadijoje, bet jo medžiaga iš pradžių pateko į žodyno juodrašį. Ši giesmės citata taip pat rodo, kad giesmyno kaip šaltinio vaidmuo neapsiribojo giesmių sąrašu, bet buvo platesnis: giesmynas, kaip ir lietuviškas Biblijos tekstas, buvo naudojamas kaip vokiškų žodžių ar frazių vertimo į lietuvių kalbą šaltinis. Daugiau tiesioginių nuorodų į giesmyną *B* aptikti nepavyko, tačiau *B* ir 1732 m. giesmyno teksto santykis neabejotinai būtų vertas tolesnio tyrinėjimo ir galėtų atskleisti tikrąjį šio šaltinio naudojimo mastą.

6.4.3. Didaktinė literatūra.

Lebedys (1956, 24) yra užsiminęs, kad Brodovskis galėjo pasinaudoti Danieliaus Kleino pirmąja lietuviška gramatika. Brodovskio žodyno ir Kleino gramatikų palyginimas atskleidė, kad sąsajų tikrai esama, tačiau atrodo, kad Brodovskio žodyne yra daugiau panašumų ne su gramatika, bet su Kleino vokiškuoju *Compendium Grammaticae Lithvanicae* (1654, toliau *KC*), ypač antrąja jo dalimi „Von rechtmäßiger Zusammenfügung der Wörter“. Tarp šioje dalyje teikiamų pavyzdžių ir Brodovskio žodyno yra gana daug neabejotinų leksinių sutapimų, pvz.:

B	KC
[Berühmen] Er berühmt sich als ob er alles wiße Girrefi wis žinnas <i>B</i> 224	gyriafi wifs žinnas er berühmet lich/ als ob er alles wiße, <i>KC</i> 111
[Krancker] der krancke ißt numehro fehr fchwach word[en] Liggonis jau nu blógu tápo <i>B</i> 819	ligónis jau nu blogu tapo / der Krancke ißt nunmehr fehr fchwach worden, <i>KC</i> 108
[Lehrer] Er ißt uns zum Lehrer gegeben, gefendet Dútas l. Suftas mum's ehti Mokitoju <i>B</i> 860	Dútas /Suftas mums eßt Mokintoju / er ißt uns zum Lehrer gegeben/gefendet, <i>KC</i> 109

Palyginus tuos atvejus, kai atitinkamas *B* pavyzdys randamas ir lotyniškoje Kleino gramatikoje (*KG*), ir *KC*, Brodovskio žodyne esantis variantas yra panašesnis į *KC* pateiktąjį:

B	KC	KG
[Gesund] Ich freue mich, daß du gefunden nach Hauße kommen bißt Džiaugiūs tawę Sweika <i>Nammū</i> parėjufi oder <i>Sweik's M. Sweika F.</i> <i>parėjes M parėjufi F. B</i> 573 [freuen lich] Džiaugiūs tawę Sweika	Wann der Deutfche fagt: Ich freue mich daß du gefund nach Hauße kommen bißt/ gebens die Littauen durch ein Participium: Acc: Cafus, džiaugiūs/ tawę fweika <i>namū</i> pareijufi/ oder mit kúrtzern Worten / <i>fweiks namū parejes</i> , <i>KC</i> 111	Džiaugiūs/ tawę fweika <i>namump</i> parejufi/ gaudeo, te falvum domum rediisse, ... Refolv. ita: džiaugiūs/ <i>jog</i> <i>tu fweiks namū parejei/ KG</i> 165

<i>Nammû</i> pareiufi od[er] Sweiks (ka) <i>Namû</i> parêjes, (parêjufi) Ich freue mich daß du gefund nach Haufe kõmen biſt <i>B</i> 496		
[Gott] Gottes Sohn iſt Menſch gebohren Diewo Sunus Žmogumi <i>gimme</i> [...] <i>B</i> 595	Diewo ſunus Žmogumi <i>gimē</i> / Gottes Sohn iſt Menſch gebohren, <i>KC</i> 109	Diewo Sunus žmogumi <i>užgimme</i> / Filius DEI homo natus eſt, <i>KG</i> 161

Visi su *KC* sutampantys posakiai yra integruoti į žodyno mikrostruktūrą ir pateikiami kaip atitinkamų antraštinių žodžių iliustracijos. Kai kurie jų Brodovskiui įprastu metodu teikiami kelis kartus, prie kiekvieno reikšminio žodžio. Tai rodo, kad perrašinėdamas žodyną šiuos pavyzdžius Brodovskis jau turėjo ir buvo priskyres atitinkamoms abėcėlės vietoms. Įdomu pastebėti ir tai, kad sakiniai iš *KC* Brodovskio žodyne dažnai atlieka kitokią funkciją ir iliustruoja ne tai, ką jie rodo gramatikoje. Sakykim, sakiny *Ich freue mich, daß du gefund nach Hauſe kõmen biſt Dziaugiūs tawē Sweika Nammû parêjufi oder Sweik's M. Sweika F. parêjes M parêjufi F B* 573 žodyne yra pateiktas ir kaip lemos *gefund* iliustracija, nors gramatikoje šio pavyzdžio pagrindinis akcentas yra visai kitur: jis skirtas veiksmažodinei konstrukcijai su dviem galininko linksniais parodyti. Panašiai yra ir su kitais minėtais pavyzdžiais. Tai rodo, kad Brodovskis net ir paprasčiausių žodžių vartojimui iliustruoti sąmoningai rinkosi sudėtingesnes, lietuvių kalbos specifiką atskleidžiančias konstrukcijas.

Ar *KC* medžiaga į Brodovskio žodyną pateko tiesiogiai? Kadangi Kleino gramatika naudojosi ir *C* autorius (plačiau plg. Triškaitė 2008, 30–31), reikėjo apsvarstyti galimybę, kad *KC* medžiaga į *B* pateko per *C*. Tačiau ją teko atmesti dėl tos priežasties, kad aukščiau minėtų su *KC* sutampančių žodžių junginių *C* nėra. Tačiau būtent šie *KC* posakiai yra anoniminiame patarlių rinkinyje (*Sp*, plg. 6.5. skyrių), tad reikia manyti, kad *KC* medžiaga į Brodovskio žodyną pateko per jį. Lebedys teigė, kad *Sp* sudaryti buvo naudojama Kleino gramatika ir kompendiumas (Lebedys 1956, 15). Vis dėlto, kaip parodė aukščiau pateiktas kelių posakių (patekusių į *B* per *Sp*) palyginimas su abiem gramatikomis, *B* posakiai panašesni į *KC*, o ne į

lotyniškąją gramatiką, vadinasi, ir *Sp* rėmėsi Kleino kompendiumu. Kad Brodovskis, rengdamas žodyną, nesinaudojo Kleino gramatika, netiesiogiai patvirtina ir 5.1.3. skyriuje atliktas Kleino ir Brodovskio lietuviškų veiksmožodžių rūšių palyginimas, rodantis, kad nėra jokio panašumo tarp Kleino ir Brodovskio.

Kitas didaktinio pobūdžio veikalas, atrodo, palikęs pėdsaką Brodovskio žodyne, yra vieno žymiausių XVII a. pedagogų Johanno Comenijaus²²⁰ lotynų kalbos ir pasaulio pažinimo vadovėlis *Orbis Sensualium Pictus*²²¹. Ši knyga dėl savo unikalios koncepcijos, sujungiančios kalbos mokymą su dalyko pažinimu, susilaukė ypatingo populiarumo visoje Europoje²²². Jos sandara šiek tiek primena teminį žodyną, arba nomenklatorių: visa medžiaga suskirstyta į temas (pvz., Dievas, pasaulis, dangus, ugnis, oras, vanduo, metalai, akmenys, žmogus ir jo aplinka, veiklos rūšys, darbo įrankiai ir t. t.), o kiekvienai temai pateikiami svarbiausieji kokį nors dalyką apibūdinantys žodžiai dviem (ar daugiau, priklausomai nuo leidimo) kalbomis bei trumpi sakinukai, išaiškinantys kokio nors reiškinio esmę ar apibūdinantys kokį nors objektą. Prie kiekvienos temos duodamas ir atitinkamas paveikslėlis, padedantis geriau suvokti dalyką ir įsiminti svetimoms kalboms žodžius.

²²⁰ Johannes Amos Comenius [Janas Amosas Komenskis] gimė 1592 m. Moravijoje, mirė 1670 m. Amsterdame. Jis išgarsėjo kaip keleto visoje Europoje plačiai paplitusių ir į įvairias kalbas išverstų lotynų kalbos vadovėlių autorius bei pedagogikos teoretikas. Pirmasis populiarumo susilaukęs Comenijaus lotynų kalbos vadovėlis *Janua linguarum reserata sive seminarium linguarum et scientiarum omnium* buvo išleistas 1631 metais. Kalbos žinios čia buvo perteikiamos ne įprastai aiškinant gramatikos taisykles, bet trumpais teminiais teksteliais ar sakinukais. Jaunesniems, lotynų kalbos visai dar nemokantiems, vaikams Comenijus parengė ir įvadinę knygėlę *Januae linguarum reseratae Vestibulum*, pirmą kartą išleistą 1633 metais. 1655-aisiais Niurnberge išėjo Comenijaus parengta lotynų kalbos gramatika *Eruditionis Scholasticae Atrium, Rerum et Linguarum*. Jis išleido ir teorinių pedagogikos veikalų (pvz., *Linguarum methodus novissima, fundamentis didacticis solide superstructa*, Lissa 1648, kuriame teoriškai suformuluotas naujas požiūris į gimtosios kalbos vaidmenį mokantis kitų kalbų ir kt.). Bene žinomiausias Comenijaus veikalas yra lotynų kalbos vadovėlis *Orbis Sensualium Pictus*, žr. toliau.

²²¹ Johannes Amos Comenius, 1658, *Orbis Sensualium Pictus. Hoc est, Omnium fundamentalium in Mundo Rerum & Vita Actionum Pictura & Nomenclatura = Die sichtbare Welt. Das ist, aller vornemsten Welt-Dinge und Lebens-Verrichtungen Vorbildung und Benahmung. Noribergae: Endter.*

²²² Didžiulį šio veikalo populiarumą liudija bibliografiniai duomenys: nuo pirmojo leidimo 1658 m. iki 1698 m. *Orbis* buvo išverstas į visas pagrindines Europos kalbas ir perleistas 51 kartą. Iki XVIII a. pabaigos jis susilaukė dar 95 leidimų įvairiomis kalbomis ir jų kombinacijomis (pagal Schröder 1992, 47–50; Pilz, Kurt, 1967, *Johann Amos Comenius. Die Ausgaben des „Orbis Sensualium Pictus“*. Eine Bibliographie. Nürnberg: Selbstverlag der Stadtbibliothek).

Brodovskio žodyne yra vienas fragmentas, turintis nemenko panašumo su žymiausio Comenijaus veikalų *Orbis Sensualium Pictus*²²³ XXXVI skyriumi, kuriame apibūdinami septyni žmogaus amžiaus tarpsniai²²⁴. Skyriaus antraštės vokiškoji dalis *Die Sieben Alter des Menschen* sutampa su Brodovskio atitinkamo fragmento antrašte *Die Sieben Alter des Menschen B 74*. Su *B* lygintame Comenijaus *Orbis* 1658 m. leidime sutampa beveik visi vokiški atskirų amžiaus grupių pavadinimai, išskyrus ketvirtu ir šeštu numeriu pažymėtus moterų amžiaus tarpsnius, kur Brodovskio pateikta daugiau vokiškų sinonimų (*Magd*) bei skiriasi sudurtinio žodžio antrieji komponentai (*B: altes Weib*, Comenijus: *Altfrau*), plg.:

B		Orbis 1658	
Die sieben Alter des Menschen		Die Sieben Alter des Menschen.	
1 Ein Kind Kudikis	1 Kind Kūdikis	Der Mensch ist/ Erstlich ein Kind/	
2 Knab waik's	2 Püpch[en], Töchterlein, Merguze, Mergite, Mergute	darnach ein Knab/	Also auch im andern Geschlecht/ sind das Püpchen (Töchterlein)/
3 Jungling Jaunikaitis	3 Mägdlein, Mergéle, Mergaite	dann ein Jüngling/	das Mägdlein/
4 Jung Mann Jaun's Wyr's	4 <i>Magd</i> od[er] Jungfrau Pus=merga.	wiederum ein Jungmann/	die Jungfrau/
5 Ein Mann Wyr's	5 das Weib od[er] Frau Marti	folgends ein Mann/	das Weib (die Frau)/
6 Alt Mann Sen's Wyr's	6 <i>altes Weib</i> Moterißke	als dann ein Altmann/	die <i>Altfrau</i> /
7 Ein Greiß Wyr's pražillufi	7 alt Mutter Sene pražillufi	Endlich ein Greiß.	die Altmutter

²²³ Čia nagrinėjamas ir cituojamas mikrofilmuotas šio veikalų 1658 m. leidimas. Mikrofilmas yra Hercoگو Augusto bibliotekoje Wolfenbüttelyje, signatūra 47.7 Eth.(a).

²²⁴ Žmogaus gyvenimo skirstymas į nustatytus amžiaus tarpsnius atėjo dar iš Antikos laikų. Hipokratas, o jo pavyzdžiu ir Platonas, skirstė žmogaus amžių į septynis etapus, kurių kiekvienas trukdavo septynerius metus. Ši amžiaus suvokimo koncepcija per Viduramžius išsilaukė iki pat Naujųjų laikų ir tebebuvo paplitusi XVIII a. Štai Zedlerio enciklopedijoje amžiaus sąvoka apibrėžiama taip: *Aetas, Frantz. Age, teutſch das Alter. Unter dieſem Worte wird inſgemein die natürliche Währung eines ieden Dinges verſtanden. [...] Vornehmlich aber wird das menſchliche alter darunter verſtanden, welches in ſieben Stufen, oder Lebens=Periodos, abgetheilet wird, in welche an und für ſich von der Natur eine augenſcheinliche Leibes= und Gemüths=Aenderung geſchiehet ...* (Zedler 1732, I, 699, straipsnis „Aetas“).

Nuo XVI a. atsirado ir konkuruojantis vaizdinys, skirstantis gyvenimą ne į septynis, bet į dešimt tarpsnių. Šio vaizdinio ikonografinė išraiška buvo taip vadinama „amžiaus piramidė“ (vok. *Alterstreppe*), kurios laipteliai žymėjo atskirus žmogaus gyvenimo tarpsnius. Pirmoji gyvenimo pusė buvo vaizduojama kaip kopimas laiptais aukštyn, iki brandos, o antroji – leidimasis žemyn iki mirties. Tokia žmogaus gyvenimo etapų vizualizacija išliko populiari iki pat XIX amžiaus (plačiau žr. Zedler 1732, I, 699, straipsnis „Aetas“ bei 1551, straipsnis „Alter“; taip pat Jaeger, Friedrich [Hrsg.], 2005, *Enzyklopädie der Neuzeit*, Bd. 1. Abendland–Beleuchtung. Stuttgart/Weimar: Metzler, 269–272).

Atsižvelgiant į vadovėlio *Orbis Sensualium Pictus* paplitimą visoje Europoje, galima daryti prielaidą, jog Brodovskis galėjo būti su šiuo vadovėliu susipažinęs. Minėti skirtumai paaiškintini tuo, kad Brodovskis naudojo kitą *Orbis* leidimą negu tas, su kuriuo žodynas buvo lygintas šiame darbe. Žinant, kad iki XVIII a. vidurio buvo išleista gerokai per šimtą įvairių *Orbis* leidimų, tai galėtų būti visiškai įmanoma. Kai kurių bibliografų duomenimis, 1682 m. yra išėjęs *Orbis sensualium Pictus* leidimas su lietuvių kalba (Schröder 1992, 49). Vis dėlto, kadangi daugiau duomenų apie tokį leidimą surasti nepavyko, ši galimybė toliau negali būti svarstoma.

Tai, kad daugiau ryškesnių sutapimų su Comenijaus veikalu *B* nepastebėta, gali būti aiškinama tuo, kad Brodovskis, rengdamas žodyną, tos knygos neturėjo. Su Comenijaus vadovėliu galėjo būti susidūręs mokykloje ar studijų metais, kai mokėsi lotynų kalbos. Galbūt tuo metu jis persirašė kai kurias jo dalis ir vėliau panaudojo žodyne, be to, kai ką galėjo cituoti ir iš atminties. *Orbis*, savo struktūra primenantis teminį žodyną, ir trumpais sakiniukais pateikiantis įvairių pasaulio ir žmogaus gyvenimo reiškinių esmę, galėjo būti ir savotišku tipologiniu *B* pavyzdžiu. Labai daug šiame vadovėlyje išnagrinėtų temų atitinka ir Brodovskio žodyne pateiktas nomenklatūras (giminystės ryšių, šalių, medžių, žuvų, augalų pavadinimai, įvairios žmogaus veiklos ir jų įrankiai: malimas, audimas, maisto gamyba, sodininkystė ir pan.), bet leksika jose – skiriasi. Pavyzdžiui, *Orbis* skyriuje *Molitura. Das Mühlwerk* išvardyti įvairūs malūnų tipai. Ir Brodovskio žodyne prie žodžio *Mühle* *B* 924 pateikiami malūnų tipai, tačiau yra skirtumų, neleidžiančių kalbėti apie tiesioginį ryšį, plg.:

B	Orbis 1658
Walck Mühle Waßer Mühle, Hand Mühle Wind Mühle Efel oder Roß Mühle Stampff Mühle Pelta	Eine solche Mühl ist erstlich gewesen die <i>Handmühl</i> , darnach die <i>Roßmühl</i> , ferner die <i>Wassermühl</i> und Schiffmühl, endlich die <i>Windmühl</i>

Apibendrinant galima pasakyti, kad yra tik vienas akivaizdus sutapimas tarp *B* ir Comenijaus veikalo (žodžio *Alter* straipsnis, plg. aukščiau). Tačiau didžiulis šio veikalo populiarumas ir kai kurie tipologiniai bei iš dalies

leksiniai panašumai su atitinkamais *B* fragmentais sustiprina hipotezę, kad Brodovskis buvo susipažinęs su Comenijaus veikalu ir galėjo juo pasiremti.

Rengdamas žodyną Brodovskis po ranka turėjo ir dar vieną didaktinio pobūdžio leidinį – lietuvišką katekizmo vertimą. Tai atskleidžia tiesioginė nuoroda į šį šaltinį, pateikta prie lemos *Glaube B* 586, plg.:

Glaube. Wiera. Religio etc.
[...]
Der Chrifliche Glaube Wiera Krikščioniška *vid 2dam Part[em] Catech[ismi]*

Ši pastaba ne tiek primena nuorodą į šaltinį, kuriame galima surasti vienaip ar kitaip išverstą žodį, kiek skamba kaip dalykinio pobūdžio priminimas („plačiau apie krikščionių tikėjimą žiūrėk katekizme“). Ji „išduoda“ Brodovskio mokytojišką toną bei patvirtina spėjimą dėl Brodovskio įsivaizduojamo žodyno adresato, kuris turėjo būti kasdieniame darbe su lietuviais ir jų švietimu reikalų turintis žmogus – kaimo kunigas ar mokytojas.

Katekizmo pėdsakų žodyne pavyko surasti ir daugiau, pvz.:

Gefalten apfutas Exod 39,23 Stalpūtas.
Die Kinder und Gefinde follen mit gefaltenen Händen züchtig vor den Tisch tret[en]
Vaikai ir Šeimyna tur Rankas fufieme gražej ties Stalu patogej Stotis *B* 534

Nors prie šio lemą *gefalten* iliustruojančio sakinio nėra tiesioginės nuorodos į šaltinį, tačiau jo pamokomas pobūdis leido įtarti, kad jis galėtų būti paimtas iš katekizmo. Patikrinus paaiškėjo, kad analogiškas sakinytis yra ir 1709 m. keturkalbiame Liuterio Mažojo katekizmo leidime²²⁵, ir 1722 bei 1730 metų Gabrieliaus Engelio parengtuose katekizmo leidimuose²²⁶, plg.:

B	1709 m. katekizmas	1722 m. katekizmas	1730 m. katekizmas
Glaube. Wiera. Religio etc. [...] Der Chrifliche Glaube Wiera	Das Ander Stück des Catechifmi. Der Chrifliche Glaube.	Das andere Haupt=Stück. Der Chrifliche Glaube.	Das andere Haupt=Stück. Der Chrifliche

²²⁵ D. Martini Lutheri Catechismus minor, Germanico-polonico-lithoanico-latinus. Nunc quartū in his quator ligois editus ... Königsberg 1709. Cituojama pagal skaitmeninį LKI duomenų bazės leidinį, pateiktą adresu www.lki.lt/seniejirastai/db.php?source=7. Skaitmeniniame leidinyje yra tik lietuviškas tekstas.

²²⁶ [Engelis, Gabrielius], 1722, *Mažas Katgifmas D. Mertino Luteraus/Lietuwißkay ir Wokißkay ... Iß naujo Tilžeje Mete 1722 pérweizdėtas. Ir Karaláuczujė iß Spáuftas* ir [Engelis, Gabrielius], 1722, *Mažas Katgifmas D. Mertino Luteraus/Lietuwißkay ir Wokißkay. ... Iß naujo Tilžeje Mete 1722 pérweizdėtas O dabbar treciu Kartu ißSpáuftas. Spauftuwoj Reufnėraus Méte po užgimmimmo Kriřtaus 1730*. Abu leidiniai cituojami pagal Lietuvos MA bibliotekoje esančius mikrofilmus (Mf 428).

Krikščioniška vid 2dam Part[em] Catech[ismi] B 586	(psl. 48) ²²⁷ Antra Dalis Katgīmo / Wiera Krikšč=čzoniška (49 psl., 3-4 eilutēs)	Antra Dalis. Wiera krikščzo=nižka. (psl. 7)	Glaube. Antra Dalis Kat=gīmo. Wiera Krikščzoniška. (psl. 12-13)
Gefalten [...] Die Kinder und Gefinde follen mit gefaltenen Händen züchtig vor den Tiſch tret[en] Waikai ir Szeimyna tur Rankas fufieme gražey ties Stalu patogey Stotīs B 534	Die Kinder und Gefinde follen mit gefaltenen Händen, <u>und</u> züchtig <u>für</u> den Tiſch treten, und ſprechen (102 psl.) Waikai ir ſeimyna tur rankas fu-fi-eme gražei ties ftallu patogey ftotīs / ir taipo tarti: (103 psl., eil. nr. 16-19)	Die Kinder und Gefinde follen mit gefaltenen Händen fein züchtig <u>vor</u> den Tiſch treten / und ſprechen Waikai ir Szeimyna tur Rankas fufieme gražey ties Stalu patogey ftotīs' ir taipo tarti. (psl. 55)	Die Kinder und Gefinde follen mit gefaltenen Händen fein züchtig <u>vor</u> den Tiſch treten/ und ſprechen: Waikai ir Szeimyna tur Rankas fufieme gražey ties Stalu patogey ftotīs' ir taipo tarti. (psl. 58- 59)

Iš šio palyginimo matyti, kad artimesnis *B* atrodo 1722 arba 1730 m. katekizmo variantas (plg. pabrauktas raidės ar raidžių kombinacijas), tačiau iš tiek pavyzdžių negalima nuspręsti, kuris jų artimesnis *B*.

Taip pat galima tvirtai pasakyti, kad bent jau aukščiau cituojamais atvejais nebuvo remtasi 1612 m. L. Zengštoko *Enchiridionu*²²⁸. Tą akivaizdžiai rodo rašybos ir leksikos skirtumai, plg.:

Waikai ir ſheimina tur fudegħie rankas/ patogei ties ftalu ftaweti ir biloti (psl. 37, eil. 8–9)

Nors remiantis vos keliais žodžių junginiais ir smulkiais jų rašybos skirtumais negalima griežtai pasakyti, kuriuo katekizmo leidimu (keturkalbiu 1709 m. ar dvikalbiu 1722 arba 1730 m.) Brodovskis rėmėsi, visgi čia linkstama manyti, kad Brodovskis naudojosį būtent dvikalbe Liuterio *Mažojo katekizmo*²²⁹ versija. Kiti šio leidinio pėdsakai ir jo įtakos žodynui mastas taip pat būtų verti atskiro tyrinėjimo.

²²⁷ Vokiškas tekstas pacituotas pagal keturkalbio katekizmo 1751 m. leidimą, nes 1709 m. skaitmeniniame leidime vokiško teksto nepateikiama. Tačiau sprendžiant iš lietuviško teksto palyginimo, šie katekizmai identiški.

²²⁸ [Zengštokas, Lozorius], 1612, *ENCHIRIDION Catechifmas Mažas / dėl paspalitu Plebonn ir Koznadiju / Wo= kijchku lieſwuiu paraſchits / per D. Martina Luthera ... Nu Dieuwj ant garbes / bei Chrikſchczonims ant naudos / per Lazaru Sengftack / Lietuwos Plebona Kara=llauczios atnaugintos. Iſchpauſtas per Iona Fabričiu / Metu M. DC. XI. Catechismus minor, Germanico-polonico-lithvanico-latinus. Nunc quartu in his quator ligvis editus ... Kōnigsberg 1709. Cituojama pagal skaitmeninį LKI duomenų bazės leidinį, pateiktą adresu www.lki.lt/seniejirastai/db.php?source=16. Skaitmeniniame leidinyje yra tik lietuviškas tekstas.*

²²⁹ Gabrieliaus Engelio katekizmas, pirmą kartą išleistas 1722 m., nemaža dalimi buvo paremtas 1719 m. parengtu Heinricho Johanno Lysijaus katekizmo rankraščiu, kuris nebuvo išspausdintas. Plačiau

6.4.4. Teisinė literatūra.

Šiame skirsnyje aptariamas klausimas, iš kur žodyno autorius sėmėsi informacijos apie Prūsijos bažnyčias, kurių sąrašas pateiktas *B 784–794* (smulkiau plg. 7.3.). Iš aptariamojo laikotarpio (XVIII a. pirmoji pusė iki 1744 m.) yra žinomi du tokie parapijų ir bažnyčių sąrašai, kurie pagal pasirodymo laiką galėjo būti Brodovskio naudojami. Vienas jų pateiktas Georgo Grubės²³⁰ išleisto Prūsijos įstatymų sąvado *Corpus Constitutionum Prutenicarum*²³¹ pirmojoje dalyje *Von Kirchen=Schulen=Universitæten=Consistorial=Matrimonial=Hospital=Kloster= und Stipendien= Sachen* (LXXIV skyrius, p. 149–166). Kitas sąrašas išspausdintas žurnalo *Erleutertes Preussen*²³² 1727 m. numeryje (*EP 1727*, 562–577). Kaip matyti, pastarasis yra 6 metais vėlesnis negu įstatymų sąvade pateiktas sąrašas. Kadangi Brodovskio žodynas baigtas perrašinėti gana vėlai, po 1741 metų (plg. 2.3. skyrių), tai galima buvo tikėtis, kad žodyne bus panaudotas būtent šis, naujesnis, šaltinis, atspindintis naujesnį bažnyčių skirstymą.²³³

Tačiau palyginus paaiškėjo, kad tarp sąrašo, išspausdinto minėtame žurnale, ir Brodovskio pateikto sąrašo yra nemažų skirtumų. Visų pirma, skiriasi apskričių pateikimo tvarka. Brodovskio sąrašas prasideda nuo

apie Engelio katekizmą bei Lysijaus ir Engelio katekizmų santykį plg. Dini, Pietro U., 1995, „Engelis als Herausgeber von Lysius. Ein Beitrag zur Ausgabe des litauischen Katechismus von 1722“, *Das Baltikum im sprachgeschichtlichen Kontext der europäischen Reformation*, herausgegeben von Jolanta Gelumbeckaitė und Jost Gippert. Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla, 17–34.

²³⁰ Georg Grube (?–1723), teisininkas, kilęs iš Klaipėdos, mokėsi Karaliaučiuje ir Frankfurte, dirbo Karaliaučiuje advokatu ir Rūmų teismo tarėju (*Hofgerichtsrat*). Jis parengė keletą praktinių Prūsijos teisės leidinių, kurių žymiausias yra trijų tomų *Corpus Constitutionum Prutenicarum* (1721) (Jöcher 1750, 1208).

²³¹ *Corpus Constitutionum Prutenicarum, Oder Königliche Preußische Reichs-Ordnungen, Edicta und Mandata Sambt unterschiedenen Rescripten : Welche ... zusammengetragen, Und in drey Theil, In Dessen Erstem Kirchen- Schulen- Universitæten- Consistorial- Matrimonial- Hospital- Kloster- und Stipendien- Im Andern Justitz- Wechsel- und Wett- Im Dritten Militair- Lehn- Jagt- Forst- Post- Cammer- und Policy-Sachen, Befindlich ; Nebst einem vollständigen Register /* Herausgegeben D. George Grube, Königlicher Preuß. Hoff-Gerichts-Raht. Königsberg, gedruckt bey Johann Stelter, 1721.

²³² *Erleutertes Preußen oder auserlesene Anmerkungen, ueber verschiedene zur preußischen Kirchen-, Civil- und Gelehrten-Historie gehörige besondere Dinge: woraus die bißherigen Historien-Schreiber theils ergänzt, theils verbessert, auch viele unbekannte historische Warheiten ans Licht gebracht werden /* [Hrsg.: Lilienthal, Michael]. Königsberg: Hallervord, Vier und vierzigtes Stück. 1727.

²³³ Kaip rašo *EP* leidėjai, 1725 metais buvo pertvarkyta Prūsijos bažnyčių organizacija, todėl nutarta peržiūrėti ir iš naujo išspausdinti minėtame Grubės išleistame įstatymų sąvade buvusį bažnyčių sąrašą: *Allein es hat sich darinn vieles verändert / nachdem A. 1725 eine neue Einrichtung gemacht / und mehrere Ertz=Priester (die den Nahmen von Pröbsten führen) im Lande find beftellet worden. Wir haben deshalb solche Consignation revidiret und vermehret* (*EP 1727*, 562).

Karaliaučiaus miesto bažnyčių, o *EP* sąrašė, kuris prasideda pavadinimu *I. Samland und Lithauen* pirmiausia yra Fischhauseno apskrities (*Ertz=Priesterthum Fijchhaufen, EP 1727, 563*) bažnyčių sąrašas; Brodovskio sąrašė pastarasis eina antruoju numeriu. *EP* aštuntuoju numeriu pateiktas *Ertz Priesterthum Insterburg* bažnyčių sąrašas, po jo įdėtas 9-uoju numeriu pažymėtas skyrius *Neu=fundirtes Ertz=Priesterthum Stallupehnen (EP 1727, 565)*, kurio Brodovskio sąrašė nėra. Visos bažnyčios, kurios *EP* nurodytos kaip priklausančios Stalupėnų apskrīčiai, Brodovskio žodyne dar prirašytos prie Įsruties (*Insterburg*) bažnyčių (*B 785–786*). Yra ir kitų skirtumų: *B* pateiktame *Ertz=Priestertum Schaacken* bažnyčių sąrašė nurodytas senasis *S. Albert Szw Albert's* bažnyčios pavadinimas, kuris *EP* jau pakeistas į *Tenkitten* su pastaba *vorhin S. Albrecht genaīt (EP 1727, 563 ir B 784)*. Skiriasi ir bažnyčių išdėstymo eilės tvarka grupių viduje, yra rašybos nesutapimų (*EP: Tierenberg – B: Thierenberg Tierenberg's, EP: Kumehmen – B: Kumeinen, Kumeinai, EP: Ponicken – B Ponincken B 784 f.*) Visi šie skirtumai rodo, kad Brodovskis naudojo kitą, akivaizdžiai senesnę padėtį atspindintį, sąrašo variantą.

Tuo tarpu Grubės išleisto 1721 m. Prūsijos įstatymų sąvado pirmojoje knygoje pateiktame sąrašė (*Regifter aller Kirchen / derer Patronen und Prediger des Kōnigreichs Preuffen, CCP 149*) bažnyčių išdėstymo tvarka sutampa su *B*. *CCP* sąrašas pateiktas lentelės forma: pirmojoje grafoje vardijamos bažnyčios, antrojoje nurodoma, kas jų patronas, trečiojoje minima, ar joje dirba tik pastorius, ar yra ir diakonas, o ketvirtojoje surašytos tarnautojų pavardės. Pastarojoje kartais galima rasti ir pastabų apie bažnyčios būklę, pamaldų dažnumą ir pan. Būtent šių pastabų beveik pažodinis sutapimas su atitinkamomis pastabomis *B* yra pagrindinis įrodymas, kad Brodovskis naudojosi šiuo arba identišku sąrašū. Tai matyti iš žemiau pateikto palyginimo:

B	CCP
Schōnau, Pfarrer in Rogehnen prediget alhier auff kōnigl. Verordnung den 3ten Soñtag <i>B 790</i>	Schōnau. Pfarrer in Rogehnen prediget Allhier auff Kōnigl. Verordnung den dritten Sonntag <i>CCP 160</i>
Reichwalde ift eine Filia nach Liebftadt	Reichwalde. Ift eine Filia nach Liebftadt

und wird von dafigen Diacono der Gottes Dienft umb den andern Soñtag verfhen B 791	und wird von dem dafigen Diacono der Gottesdienft umb den andern Sonntag verfehen. CCP 161
Plaute Nach Paulus Judæig Pfarrern Tode ift auff Königl. Verordnung de Anno 1717 die Gemeine zur Kirche nach Freyftadt gefchlagen worden, weil der Patronus aus Armuth keinen Priefter halten kan B 791	Plaute Paulus Judæig. Nach diefes Pfarrern Todt ift auf Königl. Verordnung de Anno 1717. die Gemeine zur Kirchen nach Freyftadt gefchlagen worden. Weil der Patronus aus Armuth keinen Priefter halten kann. CCP 162
Hermenau ift ganz wülte, die Gemeine hält fich nach Belfchwitz, B 792	Hermenau Ift wülte. Die Gemeine hält fich nach Belfchwitz. CCP 163
Kl. Jerutten ift eine neue Kirche ao 1715 in den Scatul Dorff angeleget, ift aber durch den Herr[en] Oberforftmeifter Lyderitz unter die Jurisdiction des Sambländifchen Confiftorii gefetzt word[en], B 793	Klein Jerutten Ift eine neue Kirche An. 1715 in dem Scatul=Dorff angeleget / ift aber durch den Herrn Ober =Forftmeifter Lyderitz unter die Jurisdiction des Sammländifchen Confiftorii gefetzt worden. CCP 164

Kaip ir CCP, Brodovskio sąrašas pradedamas nuo Karaliaučiaus miesto bažnyčių ir baigiamas Gilgenburgo apskrities bažnyčiomis. Vis dėlto tarp B ir įstatymų sąvade esančio bažnyčių sąrašo, be keleto smulkmenų (daugiausia rašybos skirtumai, pora sukeistų vietomis²³⁴ ar greičiausiai atsitiktinai praleistų pavadinimų²³⁵), yra ir keli gana ryškūs neatitikimai:

1) Į Karaliaučiaus bažnyčių sąrašą B 784 paskutinėmis įtrauktos keturios bažnyčios, kurių CCP sąrašė nėra: *Neu Gvarnifon Kirch. nauja Žalnėru ~, Zuchthauß. Cuktufas, Collegium Fridricianum, Juden Schul Zydu Szuile.*

2) Įsruties apskrities bažnyčių sąrašė prie Įsruties miesto B yra pažymėtos dvi bažnyčios, kurių nėra CCP: *Infsterburg Urbs. Įfrutis. ibid: Remormirte [sic!] Kirche Kalwinu Baznyczia, ibid: Capelle, woriñen beÿ Leichen geprediget wird Baznytele kurroj' laidojent' Miße bus laikÿta B 785²³⁶.* Tame pačiame skyriuje CCP nėra ir dar dviejų pavadinimų: *Berfchkalnen Filia nach Salau Berßkalnei ir Klykutfchen oder Willemsdorff Klikuczei wird drinen Litt: und Reformirt gepredigt, die Litaufche Gemeinde von daselbft gehört nach Gawaiten B 786.*

²³⁴ Prie Königsbergo bažnyčių B yra sukeistos vietomis *Thum Kirche im Kneiphoff. Knÿpowo [Bažnycza]* ir *St. Georg im Vorstadt[en] Hofpital Knypowo Prÿmieſti Spitol Baž[nycza]* B 784.

²³⁵ *Oletzko* parapijos bažnyčios pirmasis įrašas *Oletzko alias Margrabowa Aleckas Urbs* B 790. CCP tiesiog *St. Margrabowa*. (EP irgi tik *Margrabowa*). *Mohrungen* parapijos sąrašė paskutinis įrašas *Venedig ift eine Filia nach Soñenborn in dem Preußmarckifch[en] Amhte Liebemühl unter dem Salfeldifchen Ertz=Priefterthumb* B 791. CCP nėra žodžio *Liebemühl*.

²³⁶ EP yra minima reformatų bažnyčia (*Stadt Infsterburg, wofelbft auff der Evangelifchen auch eine reformirte Kirche ift EP 1727, 565*), bet apie kopyčių neužsimenama.

3) *Schliebenschche Aembter Gerdauden und Nordenburg B 789, CCP 158*. Šios parapijos sąrašas *B* yra du įrašai, kurių nėra *CCP*: *Nordenburg Urbs Norteburg's: NB Anno 1740 ift Hlr Pfarrer Schmidt von Nordenburg zum Seniore verordnet, welcher auch die Kirchen Vifitation zum erften Mahl in gantz Schliebifch[en] District gehalt[en], und vor ihm keiner ir Bainunen, Bainunai neue Reformirte Kirche*²³⁷ *B 789*.

Šie pavyzdžiai rodo, kad *B* esantis bažnyčių sąrašas lyginant su *CCP* buvo kiek atnaujintas ir jame pateikiama informacija apie kelias *CCP* neminimas ar naujai pastatytas bažnyčias (tai patvirtina datos ir komentarai, pvz., prie įrašo *Nordenburg* (3) esanti metų nuoroda (1740) bei žodyno tekste atitinkamoje abėcėlinėje vietoje pateikta informacija apie *Bainunen B 184*). Vis dėlto minėtieji papildomi *B* įrašai neprieštarauja minčiai, kad būtent *CCP* sąrašas buvo *B* bažnyčių sąrašo pagrindas. Kadangi įrašai, kurių nėra *CCP*, susiję tik su Sembos konsistorijai priklausančiomis ir sąlyginai netoli Brodovskio gyvenamosios vietos buvusiomis bažnyčiomis²³⁸, galima manyti, kad iš *CCP* paimtą sąrašą jis galėjo papildyti ir pats, remdamasis savo žiniomis apie aplinkinių vietovių reikalus. Tokią mintį netiesiogiai remia ir faktas, kad *B* sąrašo pabaigoje neatitikimų tarp *B* ir *CCP* beveik nelieka – kadangi sąrašo antroje pusėje esančios apskritys ir parapijos buvo labai tolimos ir apie jas naujesnių žinių neturėta, tai informacija tiesiog perrašyta automatiškai, be pakeitimų. Tik automatizmu galima paaiškinti ir tai, kad iš *CCP* į *B* buvo perkelta informacija apie bažnyčių būklę, ar kas kokioje bažnyčioje kunigavo prieš dvidešimt ar daugiau metų (plg. aukščiau atitinkamų komentarų palyginimą *B* ir *CCP*). Tokia informacija penktajame XVIII a. dešimtmetyje, kai žodynas buvo perrašytas, jau neabejotinai pasenusi²³⁹. Galiausiai,

²³⁷ Ši bažnyčia minima žodyno tekste prie raidės *B*. Čia pateikta platesnė informacija apie tai, kuo ji ypatinga: *Bainunen Groß Kirchdorff, darinnen gantz neue reformirte Kirche aô 1739 ins 1740 eingeweyhet B 184*.

²³⁸ Kai kurios jų, pvz., *Bainiūnų* ir *Nordenburgo*, netgi priklausė tai pačiai apskričiai kaip ir *Trempų* bažnyčia, kurioje dirbo *Brodovskis*.

²³⁹ Atsižvelgiant į tai, kad Prūsijos karalius *Friedrichas Wilhelmas I* po maro pradėjo taip vadinamąjį *retablisementą*, arba atstatymą, kurio metu, greta kolonizacijos ir įvairių reformų, buvo tankinamas bažnyčių bei mokyklų tinklas (Juška 2003, 89–119), galima pagrįstai manyti, jog antrojo dešimtmečio žinios apie ištuštėjusias ir apleistas bažnyčias (plg. *Hermenau ift ganz wüfte*) penktajame XVIII a. dešimtmetyje jau galėjo neatitikti realios būklės.

Brodovskis nelabai galėjo pasinaudoti koku nors vėlesniu šaltiniu dar ir todėl, kad bet kokiame po 1725 m. Prūsijos bažnyčių sistemos reformos išspausdintame leidinyje jau turėjo atsispindėti nauja Prūsijos bažnyčių hierarchija (kaip yra anksčiau minėtame *EP* 1727 sąrašė). Be to, kaip galima spręsti iš *EP* (1727, 562) pateikiamos informacijos, laikotarpiu nuo 1721 iki 1727 metų jokių kitų bažnyčių sąrašų išspausdinta nebuvo.

Apibendrinant galima pasakyti, kad Brodovskio žodyne buvo panaudotas Prūsijos įstatymų sąvade *Corpus Constitutionum Prutenicarum* išspausdintas Prūsijos bažnyčių sąrašas. Brodovskis perėmė ne tik bažnyčių sąrašą, bet ir *CCP* išspausdintus komentarus apie bažnyčių būklę. Remdamasis jam prieinamomis žiniomis apie netolimose apylinkėse esančias bažnyčias, Brodovskis sąrašą šiek tiek papildė, tačiau, matyt stokodamas tikslesnių žinių, radikaliai jo modifikuoti nesiėmė, išlaikė *CCP* sąrašo struktūrą ir perrašydamas neatsisakė jau pasenusios informacijos. Tai, kad iš *CCP* į žodyno švarraštį pateko mažai aktuali trisdešimties ir daugiau metų senumo informacija, rodo, kad bažnyčių sąrašas turėjo patekti į žodyno juodraštį kažkada seniau (tačiau po 1721 m.), kai tos žinios dar buvo gana aktualios. Į švarraštį pasenę komentarai buvo perimti automatiškai, nekeliant klausimo dėl jų aktualumo.

Kyla klausimas, ar Brodovskis negalėjo pasinaudoti *CCP* ir kitose žodyno vietose? *CCP* yra trijų tomų veikalas, sudarytas iš įvairiausių teisinių reglamentų, suskirstytas pagal temas. Jame daugybė įvairiausių sąrašų – pradedant profesijomis ir baigiant pašto įkainiais. Yra netgi pateiktas pašto vežimo nuo Weselio miesto įvairiomis kryptimis nuvažiuojamų atstumų sąrašas²⁴⁰, kuris savo struktūra atitinka Brodovskio žodyno paraštėse esančius maršrutų su nurodytais atstumais sąrašus. Nors *CCP* sąrašas teapima vieną miestą ir negali būti laikomas Brodovskio šaltiniu (tuo tarpu Brodovskis nurodo atstumus tarp labai įvairių vietovių), pats jo pateikimo faktas *CCP* šiek tiek ryškiau apibrėžia ir Brodovskio geografinių papildymų šaltinių

²⁴⁰ *Damit auch wegen Diftantz der Oerter zwischen den Poft Bedienten und Paffagiers kein Streit entstehen möge/ ift diefem Extra-Poft Reglement eine abfonderliche Lifte davon gedruckt/ und eine jede Meile auf 2. Stunden nach Gewohnheit diefer Provintzien determiniret. ... Lifte oder Verzeichnűß/ wie weit ein und anderer Ort und Stadt von Wefel belegen ift/ wornach die Bezahlung gefchehen foll (CCP 172–176, §13).*

paieškos ratą – galima spėti, kad buvo Prūsijos vyriausybės patvirtintas visuotinis pašto vežimų maršrutų ir atstumų tarp miestų įvairiose provincijose sąrašas, kuriuo Brodovskis ir pasinaudojo. Kol kas tokio sąrašo tiksliau identifikuoti nepavyko. Vėliau išleistame atnaujintame Prūsijos įstatymų sąvade²⁴¹ prie pašto reglamento (*Postordnung*) atstumų tarp vietovių nurodyta nėra.

6.4.5. Etnografiniai veikalai.

Kaip jau buvo minėta teminėje žodyno medžiagos apžvalgoje, Brodovskio žodyne galima aptikti etnografinių žinių apie lietuvių gyvenimo būdą, papročius, tikėjimą ir kt. (plg. 4.2.2. skyrių). Šios informacijos kilmė nėra visai aiški. Ji galėjo būti paremta tiek paties autoriaus stebėjimais, tiek kokiais nors rašytiniais šaltiniais. Keletas nuomonių yra išsakyta dėl Brodovskio žodyne esančio Prūsijos lietuvių dievų sąrašo. Štai Ostermejeris buvo įsitikinęs, kad Brodovskio paskelbtas sąrašas yra jo paties kruopštaus darbo rezultatas ir jokiais šaltiniais Brodovskis nesirėmė, nes jų ir neturėjo (Ostermeyer 1780, 79). Tačiau vėliau kai kurie autoriai pasisakė priešingai ir teigė, kad Brodovskis naudojosi Mato Pretorijaus *Prūsijos įdomybių* rankraščiais (daugiausia IV knygos IX skyriaus 23 paragrafu)²⁴² ir iš jų perėmė prūsų dievų vardus. Taip manė Mannhardtas (1936, 610–611), o jam vėliau pritarė Vėlius (1996, 68–69). Pasak Vėliaus, Brodovskis Pretorijaus veikalu naudojosi atsargiai, perėmė tik tai, ką Pretorijus sakėsi pats paėmęs iš liaudies lūpų, kai ką iš Pretorijaus visai praleido arba pakeitė, matyt, remdamasis savo žiniomis. Vėlius, remdamasis Mannhardtą, išvardino nemažai esminių skirtumų tarp Brodovskio sąrašo ir Pretorijaus pateikiamų aprašymų: skiriasi ir tų pačių dievų pavadinimų formos, ir jiems priskiriamos funkcijos (plg. Vėlius 1996, 69). Prie skirtumų dar galima pridėti ir tai, kad Pretorijaus rankraštyje

²⁴¹ *Corpus Constitutionum Marchiarum, Oder Königlich Preußische und Churfürstl. Brandenburgische in der Chur- und Marck Brandenburg, auch incorporirten Landen publicirte und ergangene Ordnungen, Edicta, Mandata, Rescripta etc. ... colligiret und ans Licht gegeben von Christian Otto Mylius.* Berlin und Halle: Waysenhaus, 1737–1755.

²⁴² Ketvirtoji *Prūsijos įdomybių* knyga yra šiuo metu leidžiamo Mato Pretorijaus rankraščio perrašo ir vertimo trečiame tome. Pagal jį čia ir cituojama (Matthäus Prätorius, *Deliciae Prussicae oder Preussische Schaubühne / Matas Pretorijus Prūsijos įdomybės arba Prūsijos regykla*, parengė I. Lukšaitė, III tomas, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla 2006).

esantiems dievų vardams, išskyrus keletą, neteikiami romėnų ar graikų mitologijoje esantys atitikmenys, o Brodovskio sąrašas sudarytas pagrindu imant lotyniškus ar graikiškus dievų vardus ir duodant jiems lietuviškų atitikmenų, o kai kur – ir vokiškų paaiškinimų, toli gražu ne visada sutampančių su Pretorijaus paaiškinimais, plg.:

B	Prūsijos įdomybės, IV knyga
<u>Ceres</u> . Žemyna l. Žemes pati. Göttin des Getreydes	<i>Zemynele, Zemyna, Zemynlena</i> ... wird derselben die würckung zugeschrieben, daß durch sie die Erde fruchtbar wirdt, ... Gabjavja ist ein Gott über das Getreydigt, und dessen Gebäude (Pretorijus 2006, 299)
<u>Divitiarum</u> . Gabjauja B 597 Aolus. Žeme patys der Gott der Winden B 598	<i>Zemepatijs, Zemeluks, Zemeninkas</i> ist ein Herr der Erden, wiewol sie ihn restringiren bloß auff das Gehefft und Wohnstätte (Pretorijus 2006, 298)
Neptunus. Bangputtis. Gott des Meres. B 598	Bangputijs ist ein Gott des Sturms (Pretorijus 2006, 300)

Minėtieji skirtumai atrodo pakankamai reikšmingi ir gali sukelti abejonių dėl šių darbų giminystės. Be to, nelengva būtų atsakyti į klausimą, kokiū būdu Trempų kaimo mokytojas Brodovskis gavo Pretorijaus rankraštį, kurio švarraštis buvo saugomas Karališkajame slaptajame valstybės archyve Berlyne, o juodraštis pateko į privačias Gdansko kolekcionierių rankas (Lukšaitė, 1999, 61, 68). Galiausiai, jeigu ir buvo gavęs kokį nors jo nuorašą, tai kodėl pasinaudojo tik labai nedidele ten buvusios informacijos dalimi, ir nepersirašė kitos Pretorijaus rankraštyje gausiai pateiktos tautosakinės medžiagos bei posakių? Juk, kiek matyti iš santykių su kitais šaltiniais tyrinėjimo, Brodovskis buvo gana smulkmenišką ir šaltinius stengėsi panaudoti išsamiai. Mannhardtas savo teiginį dėl Brodovskio ir Pretorijaus duomenų giminystės grindė tuo, kad kai kurios Pretorijaus veikalo senesnės redakcijos dalys galėjo būti paplitusios rankraščių forma²⁴³ ir tokiu būdu patekti Brodovskiui (o

²⁴³ XVIII a. pirmojoje pusėje kai kurie Pretorijaus rankraščių epizodai prasiskynė kelią į spaudą ir buvo publikuoti keliuose žurnalų *Erleutertes Preussen* (1724–1728) bei *Acta Borussica* (1730–1732) numeriuose („Nachrichten von der Litthauer Arth/ Natur und Leben. Ex MScto M. Matth. Prætorii“, *Erleutertes Preussen*, I, 3weytes Stück. Königsberg Anno 1723, 125–132; „M Matthæi Prætorii Bericht von der Münzein Preuffen ex MSCto“, *Erleutertes Preussen*, III, Acht und zwanzigstes Stück. Königsberg, Anno 1725. 243–384, „M. Matthæi Prætorii Hiltorifche Nachricht, von der alten Preußifchen Sprache“, *Acta Borussica*, II. Band, Erftes Stück. Königsberg und Leipzig, Anno 1731, 55–85, „M. Matthæi Prætorii Bericht, von der Ausrede und Schrift der alten Preußifchen Sprache“, *Acta Borussica*, II Band, Fünfftes Stück, Anno 1731, 780–791, „M. Matthæi Prætorii Beweis, daß diejetzige Preußische sprache, der Wurtzel nach, fey die alte Gothifche

vėliau ir Ruigiui) į rankas (Mannhardt 1936, 610), tačiau tai yra tik galimybė. Net ir tokiu atveju Mannhardtui tenka pripažinti, kad Brodovskis savo pateikiamą dievybių sąrašą pildė arba savo paties surinktais, arba iš kur nors gautais duomenimis (611). Atsižvelgiant į Ostermejerio išsakytą teiginį dėl Brodovskio pateikto dievų sąrašo originalumo ir į Brodovskio bei Pretorijaus teikiamų žinių skirtumus, galima abejoti, ar tarp jų esama kokio nors tiesioginio ryšio.

Dar vienas XVII a. pabaigos etnografinis veikalas, kuriame pateikta gana gausios lietuvių kalbos medžiagos, buvo Būdvečių kunigo Theodoro Lepnerio *Der Preusche Littauer*, parašytas 1690, bet išspausdintas tik 1744 metais. Čia aprašomi Prūsijos lietuvių papročiai (krikštynos, piršlybos, vestuvės, laidotuvės) ir lietuvių būdas bei pateikiama nemažai lietuviškų iliustracijų: frazių, žodžių junginių bei patarlių, atskleidžiančių lietuvių charakterį. Yra ir atskiras skyrius, skirtas lietuvių kalbai, kuriame pateikti keli lietuviškai–vokiški atitikmenų sąrašai, įvairių žodžių junginių, pastebėjimų dėl lietuvių kalbos sintaksės.²⁴⁴ Kadangi Lepnerio knyga išspausdinta Brodovskio mirties metais, jis kažin ar galėjo ja pasinaudoti, nebent būtų matęs rankraštį. Tačiau, kaip rodo kai kurių žodyno vietų ir atitinkamų Lepnerio pateiktų sąrašų (giminystės ryšių, mėnesių pavadinimų) palyginimas, tiesioginio ryšio tarp šių veikalų nėra, plg.:

B 921, lema Monath	Lepner 1744, 110–111
<i>Maÿ. Birzelinnis l Sultekis</i>	Der May, <i>Semenis</i> [...]
<i>Junius. Brachmonath. Semenijos, Pudimo Menû, Wisjawis</i>	Der Brach=Monath <i>Birzelis</i> [...]
<i>Julius Heumonath. Liepos Menû</i>	Der Heu=Monath <i>Lepas Menu</i> [...]
<i>Augustus Augftmonath Rupiutis, Pjuwes Menû</i>	<i>Der Auguft=Monath, Piutis</i> [...]
<i>September Herbftmonath. Rujos Menû a rujûti ramlen weil der Hirsch in d[en] Brunft tritt.</i>	<i>Der Herbft=Monath Ruggus Menu, von Ruggys, das Korn, welches alsdenn gefâet wird</i>
<i>October Wein Monath Lapkriftis</i>	Der Wein=Monath <i>Wiffgawys</i> [...] Lap

Sprache“, *Acta Borussica*, II Band, Sechtes Stück, Anno 1731, 883–902). Tačiau kokios nors reikšmingesnės lietuvių kalbos medžiagos čia publikuota nebuvo, tad per minėtus žurnalus Pretorijaus rankraščių medžiaga į Brodovskio žodyną irgi nepateko.

²⁴⁴ Pvz., Lepneris pastebi, kad lietuviai gali labai trumpai atsakyti į kai kuriuos klausimus, nekartodami klausime buvusio žodžio, o tik jo priešdėlį: *Ar atnefzei? Haft du gebracht? At, antwortet der Littauer kurz. ... Denn sie haben kein eigentliches Ja=Wort, sondern gebrauchen dazu theils das ganze Wort, damit man fraget, wie auch ôfters die Lateiner, oder die erste Sylbe davon, wie jetzt angeführet ist* (Lepner, 1744, 113). Panašus pastebėjimas yra ir Brodovskio žodyne, prie lemos *Ja B 735*, tačiau jis kiek kitaip suformuluotas ir remiasi kitokiais pavyzdžiais. Todėl tiesioginės sąsajos galimybė nėra didelė.

	Kritis
<i>November Winter Monath Grodinnis a Grod's Kluten weil es als d[en] schon gefroren.</i>	Der Winter=Monath Grôclis [Grôdis?] von <i>Groclys, eine Klaute</i> [...]
<i>December Criftmonath Saufis, Skerftujis kadangi toc3es Meitelus Skerdzia</i>	Der Chrifft=Monath, Saufis, von <i>Saufas, Trucken</i> [...]

Apibendrinant rezultatus reikia pasakyti, kad nėra pagrindo teigti, jog Brodovskis būtų pasinaudojęs to meto spausdinta ar rankraštine etnografinė literatūra. Šiame darbe linkstama abejoti ir mokslinėje literatūroje paplitusiu teiginiu, kad Brodovskis naudojosi Mato Pretorijaus rankraščiais. Gana dideli abiejų veikalų skirtumai nepatvirtina jų giminystės. Nematyti ir jokių Brodovskio žodyno panašumų su Lepnerio knygelėje išspausdinta informacija apie lietuvių kalbą. Vadinasi, Brodovskio polinkis rinkti etnografinės nuotrupas apie lietuvių papročius ir gyvenimo būdą galėjo būti inspiruotas tuo metu vyravusios kultūrinės atmosferos, pasireiškusios domėjimusi senaisiais vietos gyventojais ir jų papročiais (tą liudija ir atitinkamos žurnalų *Erleutertes Preussen, Acta Borussica* publikacijos bei Lepnerio knygelės pasirodymas), tačiau šią informaciją jis greičiausiai rinko ne iš knygų, bet iš savo aplinkos.

6.4.6. Praktinė literatūra.

Pagal Brodovskio žodyne pateikiamos nekalbinės medžiagos pobūdį galima spėti, kad jis galėjo naudotis XVII a. pabaigoje – XVIII a. pradžioje išpopuliarėjusia praktinio pobūdžio literatūra – kalendoriais, žinynais, kelionių aprašymais ar kitais veikalais. Tokio pobūdžio knygelių, ypač kalendorių, kasmet buvo leidžiama daug, tačiau dėl savo taikomojo pobūdžio jos nebuvo laikomos vertingomis, kaupiamos ir saugomos, todėl daug tokių knygų (ypač kalendorių) tiesiog neišliko. Atsižvelgiant į tokios literatūros gausą (kalendoriai išeidavo kasmet, kiekviename didesniame mieste buvo leidžiami savi kalendoriai) tiksliai įvardinti, kuo galėjo pasinaudoti arba iš tiesų pasinaudojo Brodovskis, gali būti labai sunku, o gal ir visai neįmanoma. Vis dėlto kai kurių tokių leidinių paralelės su įvairiomis Brodovskio žodyno

vietomis leidžia spėti, kad žodyno autorius galėjo semtis informacijos iš minėtų tipų veikalų.

Visų pirma, Brodovskis galėjo naudoti kalendorius, kurie buvo gausiai leidžiami jau nuo XVII a. pabaigos. Kalendoriuose buvo spausdinami įvairiausi dalykai: astrologinės žinios, patarimai ūkininkams, sodininkams, namų šeimininkėms. Buvo patariama, kaip ir kuo gydytis, spausdinama įdomių istorijų apie karus ir karalių gyvenimus bei teikiama informacijos apie pašto vežimų grafikus, turgaus dienas aplinkiniuose miesteliuose, valiutų kursus, mato vienetus ir pan. Kaip tokio žanro literatūros pavyzdį galima panagrinėti kalendorių *Alt und Neu Liefpländischer Chroniken- und Geschichts-Calender/ ...* (1678), kuris, be jau minėtos tipinės, beveik visiems kalendoriams būdingos, informacijos dar turėjo ir vardyną (*Onomasticon oder Namens-Register*, psl. 43–46). Jame pateikiami populiariausi to meto vardai su etimologiniais paaiškinimais ir vardadienio data. Panašus vardų sąrašas su etimologiniais vardo reikšmės paaiškinimais yra ir Brodovskio žodyne (lema *Name B* 936–938). Sugretinus abu vardų sąrašus, matyti, kad kalendoriuje jų pateikiama daugiau, be to, skiriasi kai kurių vardų aiškinimai kalendoriuje ir *B*, plg.:

B 936–938	<i>Alt und Neu Liefpländischer Chroniken- und Geschichts-Calender 1678</i>
A	A
<i>Abel. Eitelkeit</i> Abėlis	Aaron/Bergmann <i>Abel / Eitelkeit</i>
<i>Abraham</i> Vater vieler Völcker Abromas	Abdon/ Der Knecht <i>Abraham / vieler Hauffen.</i>
<i>Adam</i> Menſch, <i>irrdifch</i> , Staub v. Erde. Adóm's	Abfolon / des Vaters Friede. <i>Adam/Eva. Irrdifch/lebendig</i> ...
<i>Adolff.</i> Den Adel Liebend, ein Helffer v. Erretter. Adolps	<i>Adolphus / adeliche Hülffe.</i>
...	
F	F
<i>Fabian</i> Bohnemann Pobius	<i>Fabian</i> Sebaſtian / <i>Bonnenmann.</i> Faufta/ glücklichhaftig
<i>Ferdinand</i> werth genannter, Friedemann	... <i>Ferdinandus</i> Wehrtgenandt. Fides / Treu.
<i>Friderich</i> Liebhaber des Friedens, <i>reich an</i> <i>Friede</i>	... <i>Fridericus/ Friedenreich.</i>

Nėra abejonės, kad Brodovskiui kaip šaltinis pasitarnavo ne šis sąrašas – skirtumų čia daugiau negu panašumų. Antra vertus, tokio sąrašo buvimas kalendoriuje ir panašus abiejų sąrašų pateikimo principas (abėcėlinis, nurodant trumpą vardo etimologiją) rodo, kad žodyno autorius galėjo pasinaudoti koku nors panašaus pobūdžio šaltiniu. Atsižvelgiant į tai, kad peržiūrėtuose tikrinių vardų žodynuose²⁴⁵ arba kaip kitokių žodynų ar žinytų priedai pateiktuose tikrinių vardų sąrašuose²⁴⁶ jokių bent kiek žymesnių panašumų su Brodovskio žodyno vardų sąrašu nepastebėta, bei į tai, kad minėtame Livonijos kalendoriuje pateiktas savo apimtimi ir struktūra labiausiai į *B* vardyną panašus asmenvardžių su etimologijomis sąrašas, realiausiu kandidatu į Brodovskio vardų sąrašo (ir ne tik jo, plg. žemiau) šaltinius reikėtų laikyti kokį nors XVIII a. pradžios kalendorių.

Kalendoriai patenka į akiratį kaip galimas šaltinis ne vien dėl juose spausdinamų vardų sąrašų. Kaip minėta, kalendoriuose buvo teikiama ir kitokio pobūdžio informacijos – pašto vežimo maršrutai ir grafikai, mato vienetai, valiutų kursai ir pan. Tokių žinių taip pat yra Brodovskio žodyne – pvz., jau minėti įvairūs piniginiai vienetai ir jų atitikmenys (lema *Groschen B* 605) bei žodyno paraštėse nurodyti maršrutai ir atstumai tarp Prūsijos miestų. Vadinas, kalendorius galėjo Brodovskiui pasitarnauti kaip labai įvairios informacijos šaltinis.

Vis dėlto tikslų šaltinio nustatymą šiuo atveju labai apsunkina dvi aplinkybės. Pirmoji – tai jau nuo XVII a. pabaigos pastebimas įvairiausių kalendorių leidybos bumas. Kiekviename didesniame mieste ar regione kasmet buvo leidžiami savo kalendoriai, pateikiantys ir universalią, ir specifinę tos vietovės informaciją (turgaus dienas apylinkėse ir pan.). Toje leidinių gausoje surasti būtent Brodovskio naudotą kalendorių nebūtų labai paprasta. Tikėtina, kad jis naudojosi koku nors savo kraštui arba Karaliaučiaus miestui ir apylinkėms skirtu kalendoriumi. Tačiau būtent tai susiję su antrąja šio tipo šaltinių problema – tokių kalendorių dėl specifinio

²⁴⁵ Witzel 1541, Praetorius 1569, Krueger 1611, Wegener 1674 (išsamūs bibliografiniai duomenys yra šaltinių sąraše).

²⁴⁶ Voigt 1670, Praetorius 1676 (išsamūs bibliografiniai duomenys yra šaltinių sąraše).

Karaliaučiaus archyvų likimo beveik nėra išlikę (bent jau man kol kas nepavyko jų surasti). Prie to neabejotinai prisidėjo ir apskritai menka laikyta kalendorių išliekamoji vertė, dėl kurios jie nebuvo kaupiami ar juo labiau ypatingai saugomi. Dėl šių priežasčių nustatyti, kokių kalendoriumi galėjo naudotis Brodovskis, kol kas nepavyko.

Minėta dalykinė informacija (pinigai, įvairūs mato vienetai, atstumai) buvo spausdinama ne vien kalendoriuose, bet ir specialiose keliaujantiems pirkliams skirtose kelionių knygelėse. Jos turėjo ir komercijos vadovėlio, ir geografijos žinyno elementų. Kaip pavyzdį galima paminėti žymaus to meto ekonomisto ir prekybos vadovėlių autoriaus Paulio Jacobo Marpergerio *Kurtzgefaßte Geographische, Historische und Mercatorische Beschreibung Aller derjenigen Länder und Provintzien, Welche den Königlich Preußischen und Chur-Brandenburgischen Scepter in Deutschland unterworfen* (1710). Joje, be kita ko, nurodyti maršrutai su atstumais tarp įvairiausių Prūsijos vietovių, tačiau rytinės Prūsijos provincijos šis sąrašas neapima. Todėl kaip Brodovskio šaltinis šis veikalas nesvarstytinas. Tačiau šios knygos turinys netiesiogiai rodo, kad šaltinių, pateikiančių būtent tokio pobūdžio informaciją, kuri randama ir Brodovskio žodyne, būta, ir Brodovskis turėjo kuriuo nors jų pasinaudoti. Prekybos vadovėliai bei kelionių knygelės kaip šaltinis svarstytinos dar ir todėl, kad jose dažnai būdavo pateikiami svetimų (dažniausiai lotynų, prancūzų ir italų kalbų) žodžių žodynėliai. Jeigu Brodovskiui į rankas buvo patekęs toks leidinys, jame buvęs žodynelis galėjo papildomai paskatinti autorių ir į savo žodyno papildymus įtraukti svetimžodžius²⁴⁷.

²⁴⁷ Drotvinas (2009, XXXVI) spėja, kad Brodovskio pateikiami svetimžodžių sąrašai žodyne gali būti atsiradę remiantis Kasparo Stielerio 1681 žodyne *Glossar* (ši nuoroda nėra labai aiški, žodyno tokiu pavadinimu man aptikti nepavyko) pateikiamu svetimžodžių sąrašu arba to paties autoriaus 1695 m. knyga *Zeitungs Lust und Nutz*, tačiau tvirtesnių įrodymų nepateikia. Mano tyrinėjimai šioje srityje, kuriems apžvelgti atskiru skyriumi šiame darbe pritrūko laiko, parodė, kad Brodovskio žodyno papildymuose pateikti romanų kalbų skoliniai su vokiškais paaiškinimais tik iš dalies sutampa su minėtame Kasparo Stielerio 1695 m. veikale (arba jo 1697 m. leidime) pateiktais žodžiais. Daugiau sutapimų yra su Johanno Christopho Nehringo veikalu *Manuale Juridico-Politicum* (lyginti 1690 ir 1697 m. leidimai), vėliau leidžiamu vokišku pavadinimu *Historisch-Politisch-Juristisches Lexicon* (1706 ir 1736 m. leidimai). Abiejų minėtų šaltinių grupių (Stielerio ir Nehringo žodynėlių) medžiaga B pasiskirsčiusi komplementariai, t. y. ko nėra vienoje iš jų, paprastai galima rasti kitoje. Taigi arba Brodovskis pasinaudojo šiais dviem žodynais, arba jo turėtame trečiame šaltinyje jau buvo abiejų minėtų žodynų grupių elementai. Dėl būtent tokio pobūdžio iš Nehringo ir Stielerio darbų nuplagijuoto leidinio, neminint jo autoriaus, skundžiamasi Nehringo žodyno įvaduose, tad reikia manyti, kad būtent minėtasis plagiatas ir buvo patekęs Brodovskiui į rankas. Deja, jo aptikti kol kas

Svetimų žodžių žodynėliai buvo spausdinami ne tik komercijos vadovėliuose, bet dažnai ir rašybos bei epistolinio žanro vadovuose (vokiškai vadinamuose *Secretarius*, *Briefsteller*, *Schreib-Formular* ir pan.²⁴⁸). Taigi teoriškai ir tokio žanro leidinys galėjo bent jau netiesiogiai pasitarnauti žodyno registro sudarymui. Beveik visi rašybos vadovėliai gale turėdavo ir vadinamąjį *Titularbuch* arba kreipinių sąrašą, kuriame pagal rangą ir užimamą visuomeninę padėtį būdavo išvardijami kreipiniai į visų įmanomų profesijų žmones. Tokį kreipinių sąrašą Brodovskis galėjo panaudoti savo sudarytam profesijų sąrašui parengti ar papildyti. Iš pateiktų svarstymų matyti, koks platus galėjo būti Brodovskio naudotų šaltinių spektras ir tampa aišku, kad tikslių kiekvienos informacijos grupės šaltinių nustatymas yra sudėtingas ir labai daug laiko ir pastangų reikalaujantis procesas.

6.4.7. Neleksikografinių šaltinių poveikis.

Apibendrinant galima pasakyti, kad Brodovskio žodyno sudarymui naudoti ne tik leksikografiniai šaltiniai (žodynai), bet ir įvairi neleksikografinė religinio ir pasaulietinio pobūdžio literatūra. Dėl to į žodyną pateko labai margos kalbinio ir nekalbinio pobūdžio informacijos. Kaip kalbos šaltinis buvo sėkmingai išnaudota lietuviška Biblija, per kurią į žodyną atėjo gausi lietuvių rašytinės kalbos medžiaga. Per kitus neleksikografinius šaltinius į žodyną pateko daug nekalbinės informacijos, kuri pakeitė žodyno pobūdį: iš kalbinės leksikografijos veikalo jis tapo universalesnis ir įgijo pavienių žinyno elementų. Informacijos nevienalytiškumas yra vienas iš šio žodyno charakteringiausių bruožų. Galbūt tokį žodyno pobūdį galima sieti su autoriaus intencijomis pateikti vokiškai kalbančiam lietuviškų provincijų kunigui veikalą, kuris galėtų jam tarnauti ne tik kaip kalbos žodynas, bet atliktų ir šio tokio reikalingiausių dalykų (Biblijos, vardų, pavadinimų, vietovių ir kt.) žinyno funkcijas. Atsižvelgiant į tai, kad XVIII a. pradžioje visoje Europoje pastebimas informacinių leidinių ir žinyno leidybos

nepavyko, nors buvo perverstos kelios dešimtys XVII a. pabaigoje – XVIII a. pradžioje vokiškai kalbančiuose kraštuose labai išpopuliarėjusių ir gausiai leidžiamų svetimų žodžių žodynėlių.

²⁴⁸ Vienas iš daugybės tokio pobūdžio veikalų yra Kasparo Stielerio 1697 m. *Der allerneuest-ankommende Secretarius, mit sich bringend einen grossen Vorrath derer durch des gantze menschlichen Leben vorkommenden Briefe ...* Th. (1.)–2 Hamburg: Liebernickel.

pagyvėjimas (pradedant kalendoriais ir baigiant milžiniškos apimties enciklopedijomis²⁴⁹, galimas dalykas, kad Brodovskis tiesiog pasidavė laikmečio tendencijoms ir, remdamasis žinynų pavyzdžiu, dėjo į žodyną viską, kas tik pateko jam į rankas. Neleksikografinių šaltinių naudojimas turėjo ne tik kiekybinės ir kokybinės, bet ir struktūrinės įtakos žodynui. Kiekybine prasme išsiplėtė ir žodyno registras, ir atitikmenų dalis, o kokybine prasme – atsirado naujos, kalbos žodynui iš principo nebūdingos informacijos. Nors jos kiekis žodyne nėra didelis (išlikusioje dalyje susidarytų kokie 25–30 puslapių), bet dėl savo kitoniškumo ji ryškiai išsiskiria iš likusios žodyno medžiagos. Remiantis neleksikografinio pobūdžio šaltiniais *B* atsirado žodyno pagrindinę abėcėlinę tvarką pažeidžiančių intarpų (registre įterpti vardų, bažnyčių sąrašai) bei netipinės struktūros straipsnių (pvz., geografinė informacija papildymuose).

6.5. Brodovskio žodyno patarlių šaltiniai.

Aptariant patarlių pateikimo ir jų išdėstymo *B* ypatumus, buvo pastebėta, kad kai kurios jų turi specialią pažymą, o kitos niekaip nepažymėtos. Skirtingas pateikimas gali būti susijęs su skirtingų šaltinių naudojimu. Kaip jau buvo minėta, patarlės ir priežodžiai Brodovskio žodyne neretai buvo teikiami ne lemai, bet lietuviškiems atitikmenims iliustruoti (plg. 5.4. skyrių). Tai galima interpretuoti kaip ženklą, kad Brodovskis galėjo naudotis koku nors patarlių rinkiniu, kuriame patarlės buvo sudėtos pagal lietuviškus, o ne pagal vokiškus reikšminius žodžius. Perrašant tokio rinkinio patarles prie jų žodyne būdavo dedamos pažymos *Prov.* arba *Pr.* Kai kurios pažymos atsiradusios kiek vėliau, matyt, jau pildant žodyną. Patarlės, neturinčios tokių pažymų ir pateiktos neišskiriant jų iš kitų posakių grupės,

²⁴⁹ Zedlerio *Universalencyklopädie* pradėta leisti 1732 m., tačiau jau iki jos buvo išleista keletas smulkesnių enciklopedinio pobūdžio knygų, pvz., Johanno Hübnerio *Reales Staats- Conversations- und Zeitungs-Lexicon: darin so wohl die Religionen und geistlichen Orden, die Reiche und Staaten, Meere, Seen ... als auch andere in Zeitungen, ... vorkommende Wörter ... beschrieben werden* (1713, 1719 m. leidimai), to paties autoriaus vardu išėjęs *Curieuses und Reales Natur- Kunst- Berg- Gewerck- und Handlungs-Lexicon: Darinne nicht nur die in der Physic, Medicin, Botanic, Chymie, Anatomie, Chirurgie und Apotheke-Kunst ... gebräuchliche Termini technici oder Kunst-Wörter ... beschrieben werden; Sondern auch alle im Handel und Wandel ... unentbehrliche Wörter ... mit eingemischet sind* (1741), Benjamino Hedericho 1717 m. išėjęs *Reales Schullexikon, Worinne nicht allein Von den Ländern, Städten, Schlössern, Meeren, Seen, Flüssen, Brunnen u. d. g. wie auch von den Zeiten, Völkern ... etc.*

veikiausiai atėjo iš kito šaltinio. Tas šaltinis galėjo būti ir vokiškas, nes gana daug vokiškų patarlių, pateiktų be atitinkamos pažymos, neturi lietuviškų atitikmenų. Taigi patarlių šaltinių paieška ir tyrimas atliekami remiantis prielaida, kad Brodovskis turėjo naudoti mažiausiai du šaltinius.

6.5.1. Anoniminis patarlių ir mįslių rinkinys *Littauische Sprichwörter u[nd] Räthfel.*²⁵⁰

Lebedys nustatė, kad Brodovskis naudojosi šiuo iki mūsų dienų išlikusiu ne visu anoniminiu patarlių rinkiniu (Lebedys 1956, 14–16, 24–25). Čia patarlės išdėstytos pagal lietuviškų posakių abėcėlę – būtent tokia tvarka, kokią ir galima buvo numanyti sprendžiant iš patarlių pateikimo *B*. Rinkinys rašytas ilgesnį laikotarpį, įrašai skirtingo ryškumo, rašalas įvairios spalvos. Pagrindinis tekstas, kurio rašalas dabar atrodo rudas, atsirado vienu atokvėpiu, o paskui rinkinys buvo pildomas. Pildymams iš anksto buvo palikta gana daug laisvos vietos. Daugiausia papildymų padaryta ta pačia ranka kaip ir pagrindinis tekstas, bet yra ir kitos rankos įrašų.

Perkeldamas rinkinio medžiagą į žodyną, Brodovskis tik nežymiai pakeitė rinkinyje buvusių patarlių rašybą ir pataisė ten buvusius netikslumus (Lebedys 1956, 24–25), bet iš esmės labai skrupulingai laikėsi rinkinio medžiagos. Brodovskio žodyno tekste esanti nuoroda į kažkokį patarlių sąrašą *Vide hievon in Proverbiis gantz zuletzt B 304p* (cituojiama ir Lebedžio 1956, 24), Lebedžio nuomone, yra susijusi būtent su šiuo rinkiniu. Lebedys, remdamasis šia nuoroda, daro išvadą, kad rinkinys buvo Brodovskio nuosavybė. Iš esmės visiems Lebedžio teiginiams galima pritarti – sutapimai tarp Brodovskio patarlių ir anoniminio rinkinio tokie akivaizdūs, kad nekyla jokių abejonių dėl jų tiesioginio ryšio.

²⁵⁰ Rinkinys išlikęs ne visas, jis apima raidėmis *E, G, I (J), S, T, U, W, Z* prasidedančias patarles ir *A, B, D, E, G, I, J, K, L, M, N, O, P* prasidedančias mįsles. Rankraštis saugomas LR Mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyriuje, signatūra F 137-1 (LR-1). Rankraščio apraše nurodytas dokumento pavadinimas perrašytas netiksliai: *Litauische Sprachwörter und Rätzel*. Tikslus pavadinimas turėtų būti toks: *Littauische Sprichwörter u[nd] Räthfel*. Restauruojant labai blogos būklės rankraštį, mįslės ir patarlės kažkodėl buvo įrištos pramaišiu – pradžioje teikiamos patarlės nuo *E* iki *I (J)*, po raidės *I (J)* patarlių eina mįslės nuo *K* iki *P*, tada vėl patarlės nuo *S* iki *Z*, o gale, pradėdant atskirą skyrių pavadinimu *Folgen Littauische Rätzel*, vėl mįslės nuo *A* iki *J*. Neaišku, ar tokia keista tvarka puslapiai buvo išdėlioti ir originale, tačiau panašiau į tai, kad taip juos susiuvė restauratoriai, paisydami tik abėcėlės tvarkos, bet neatsižvelgdami į teksto turinį.

Ne tik Brodovskio žodyne yra likę darbo su anoniminiu patarlių rinkiniu (toliau *Sp*, pagal vokišką pavadinimą *Sprichwörter...*) pėdsakų, bet ir rinkinyje yra nuorodų į Brodovskio žodyno vokiečių–lietuvių kalbų dalį, pvz., prie patarlės *Wiffû balti Dántis, o nežinnai, kas už Dantu yra Man fieht einem wol in die Aug[en] aber nicht ins Hertz vid. Auge Sp 30r*²⁵¹ (dar dvi tokios nuorodos yra *Sp 28v*). Kita tokio pobūdžio nuoroda pateikta *Sp 26v*: *Už Nofies Tugaus neregi. Biftu blind, daß du das nicht seh[en] kannst vid. Blind. Sp 6r* yra dvi nuorodos į lemos *arm* straipsnį. Įsitikinti, kad šios nuorodos prasmingos ir susijusios su *B*, galima pasižiūrėjus į atitinkamas žodyno vietas: prie lemų *Arm B 119*, *Auge B 153–154* ir *Blind B 270* yra pateikta daugiau patarlių ir posakių su nuorodos žodžiu. Nuorodų rašalas kiek kitokio atspalvio negu likusio rinkinio teksto, vadinasi, jos atsirado vėliau už jį. Greičiausiai jos padarytos tuo metu, kai Brodovskis perkėlinėjo patarles iš rinkinio į žodyną. Apskritai tokios tarpusavio sąsajas rodančios nuorodos abiejuose dokumentuose gali būti interpretuojamos kaip ženklas, kad Brodovskis patarlių rinkinį laikė sudėtine žodyno dalimi. Galbūt ketino jį užbaigti, remdamasis žodyno medžiaga. Nuorodos taip pat reiškia, kad žodyno medžiaga buvo platesnė negu rinkinio ir rėmėsi dar ir kitais šaltiniais.

Įdomus *B* ir *Sp* santykių aspektas išryškėja pastebėjus, kad dalis *Sp* patarlių pateko į *B* pagrindinį tekstą, o dalis – į papildymų paraštes. Įsiziūrėjus atidžiau matyti, kad dauguma pagrindiniame *B* tekste pateiktų *Sp* patarlių duodamos lietuviškiems atitikmenims iliustruoti. Tuo tarpu tos patarlės, kurios iliustruoja lemą, daugiausia pateikiamos paraštėse kaip papildymai. Ta pati patarlė gali būti pateikiama kelis kartus – ir pagal atitikmenį, ir pagal lemą, plg.:

<i>B</i> papildymai paraštėje:	<i>Sp</i>	<i>B</i> pagrindiniame tekste:	<i>Sp</i>
Lema <i>Dieb</i> : Kleine <i>Dieb</i> hängt man, große <i>Dieb</i> läßt man lauff[en] Wabalus leidž, o Mufes špendž Wortinklu <i>B 348p</i>	Wabalus leidž, o Mufes špendž wortinklu Kleine <i>Dieb</i> hängt man, große <i>Dieb</i> läßt man lauffen <i>Sp 27r</i> :	Lema <i>Dieb</i> , <i>Waggis</i> . <i>Waggis</i> į Delmona, Szelmis į Dymfaka, Ein <i>Ertzdieb B 348</i> [Tas pats posakis pateiktas prie <i>Ertzdieb B 434</i> kaip	<i>Waggis</i> į Delmóna. Szelmis į Dýmľaka. Ein <i>Ertzdieb Sp 27r</i>

²⁵¹ Rinkinio paginacija daryta pieštuku jau po restauravimo.

		papildymas]	
Lema <i>Efel</i> : Vom <i>Pferdt</i> auff den <i>Efel</i> ko[m]e[n] l. Aus dem <i>Reg</i> [en] in die Träuffe. Wilko bebeginidam's užbėgfi Lóki. <i>B</i> 435p t. p. prie lemų <i>Pferdt B 972p</i> , <i>Regen B 1007p</i>	Wilko bebeginėdam's užbiegfi Lóki. Vom <i>Pferd</i> auff den <i>Efel</i> ko[m]en Aus dem <i>Reg</i> [en] in die Träuffe <i>Sp</i> 29v	Lema <i>Bär Lokys</i> : Girroj' <i>Lokius</i> iðmokinn', o ʒmogaus ne iðmokinn' Ein hóltzerner, du[m]er Kopff <i>B 183</i>	Giroj' <i>Lokius</i> iðmokinn' o ʒmogaus n'iðmokinn'. Ein Hóltzerner, du[m]er Kopff <i>Sp 6r</i>
Lema [<i>heura</i>]then: Er wird dich wohl lieb[en] aber nicht <i>heurathen</i> Wadžios tawę Szillais nůga, Trakais báfa <i>B</i> 695p t. p. prie lemos <i>lieben B 871p</i>	Wadžios tawę Szillais nůga, Trakais báfa. Er wird dich wol liebe[n] aber nicht heýrath[en] <i>Sp</i> 27r:	Lema <i>geben, dūti</i> : Wenn dir gegeb[en] wird, fo ni[m], wen[n] du gefchickt wirft fo gehe nicht <i>Dūdam's</i> imk, funczjams ne eik <i>B 528</i>	Dūdam's imk funcziem's ne eik <i>Sp 2v</i> ²⁵²
Lema <i>Geftohlen</i> : <i>Geftohlen Gutt</i> <i>fahlfelt nicht</i> . <i>Wógdam's ne</i> <i>pralóbf</i> <i>B 572p</i> :	<i>Wokdam's ne</i> <i>pralopfi. Geftohlen</i> <i>Gutt fahfelt nicht</i> <i>Sp 31r</i>		

Tačiau visiško nuoseklumo šioje sistemoje taip pat nėra. *B* pagrindiniame tekste yra nemažai su *Sp* sutampančių patarlių, kurios teikiamos lemos žodžiui, pavyzdžiui, patarlė *Lenz nimbt Knechte an Jau uždegs kodeli kiele* pateikta prie lemos *Lentz B 867 (Sp 8r)*, *Ein Dieb stilt fo lang, biß er a[n] d[en] Galg[en] ko[m]t. Afdinnis taip ilgay wandenspi eit l. Ikk Czėfui Pūd's wandeni nėfa, ikki Affa nutruks B 348 (Sp 8v)*. Kita vertus, kai kurios atitikmenis iliustruojančios patarlės taip pat nepateko į pagrindinį tekstą, bet atsidūrė paraštėje (jau minėta patarlė *Wilko bebeginedams užbegfi Loki* pateko į papildymus prie lemos *Bär, Lokys B 184*). Netikslumus ir praleidimus turbūt reiktų aiškinti tuo, kad *B* švarraštis buvo rengiamas greta naudojant kelis šaltinius, kurių vienas buvo *Sp*. Nuolat šokinėjant nuo vieno šaltinio prie kito galėjo pasitaikyti ir praleidimų.

²⁵² *Sp* ši patarlė pateikta be vokiško atitikmens. Brodovskis žodyne jai pridėda pažodinį vertimą į vokiečių kalbą. Kitoje vietoje (prie lemos *Gehen B 539*) pateiktai tai pačiai patarlei taip pat duodamas pažodinis vertimas, bet jis šiek tiek skiriasi nuo pirmojo savo forma, t. y. darytas, matyt, abu kartus spontaniškai.

Remiantis šiais pastebėjimais galima rekonstruoti tokią Brodovskio darbo eigą: rašydamas pagrindinį žodyno tekstą Brodovskis žiūrėjo į patarlių rinkinį ir rinkosi iš jo patarles visų pirma lietuviškiems atitikmenims iliustruoti. Kur pasitaikydavo, įdėdavo vieną kitą patarlę ir pagal vokišką lemą. Baigęs perrašinėti žodyną dar kartą peržiūrėjo rinkinį ir prirašė tas pačias patarles kitose vietose – daugiausia pagal patarlių vokiškų atitikmenų reikšminius žodžius arba ten, kur buvo pamiršęs įrašyti prie atitinkamų lietuviškų atitikmenų. Tikriausiai Brodovskio rankai reikėtų priskirti ir *Sp* esančias pažymas („varneles“), padėtas prie tų patarlių, kurios jau buvo perkeltos į *B*. Toks daugialypis rinkinio naudojimas patvirtina tai, kad jis buvo Brodovskio nuosavybė – kitaip nebūtų jame nieko žymėjęs ir vargu ar būtų galėjęs skolintą daiktą taip ilgai turėti, kad panaudotų įvairiais žodyno rašymo etapais.

Lebedys svarstė ir mintį, kad Brodovskis ne tik turėjo ir naudojo anoniminį patarlių rinkinį savo žodynui, bet pats buvo jo autorius (Lebedys 1956, 25–26). Nors vienareikšmiškai to įrodyti ir neįmanoma, šiame darbe yra linkstama pritarti nuomonei, kad rinkinys rašytas (nors visai galimas dalykas, kad remiantis dar kieno nors kito surinkta medžiaga) paties Brodovskio. Tai rodo jau Lebedžio pastebėtas (1956, 25–26) *Sp* pagrindinio sluoksnio rašysenos panašumas su *B*. Kai kurie nedideli skirtumai gali būti atsiradę dėl to, kad rinkinys pradėtas rengti daug anksčiau, negu rašytas žodynas.

Greta rašysenos panašumo yra ir daugiau požymių, liudijančių abiejų dokumentų bendraautorystę. Vienas iš jų – tai įvairūs grafiniai ženklai (žvaigždutės, rodyklės, raidės ir skaičiai), skirti susieti tame pačiame puslapyje skirtingose vietose užrašytoms patarlėms (plg. *Sp* 17v, *Sp* 24v). Tokie pat žymenys vartojami ir *B*. Giminytę liudija ir kiti smulkūs požymiai, pvz., trumpinių *v*. (vok. *vnd*, liet. *ir*, *Sp* 23r), *fc* (lot. *scilicet*, liet. *būtent*), *l* (lot. *vel*, liet. *arba*) vartojimas (abu *Sp* 17v). Lygiai kaip ir *B*, *Sp* visur pabraukiami autoriaus komentarai bei nuorodos (pvz., *Daina Litv.*: *Sp* 27v). Jeigu kalbant apie rašysenos panašumus dar galima įsivaizduoti, kad dviejų žmonių raštas gali būti labai panašus, tai tikrai sunku patikėti, kad du žmonės būtų naudoję

ir identišką žymenų bei nuorodų sistemą. Nors šios nuorodos iš principo buvo universalios, ir jų sutapimas gali būti atsitiktinis, tačiau kartu su kitais požymiais ir jos sustiprina mintį, kad *B* ir *Sp* gali būti vienos rankos darbai.

Panaši yra ne tik rašysena, bet sutampa ir rašybos konvencijos – grafemų <ŭ, é, ý, ž, ź, cž> vartojimas, akūtas ir laužtinis cirkumfleksas kirčiui bei tam tikrų linksnių ar formų galūnėms žymėti. Patarlių rinkinyje diakritikai vartojami gausiau negu *B*, tačiau abiejuose dokumentuose jų vartojimas remiasi tais pačiais principais. Žinant, kad rašyba XVIII a. dar nebuvo tvirtai nusistovėjusi, tai irgi gali rodyti, kad juos sieja vienas autorius. Atsiradusius skirtumus (daugiausia *Sp* esančių diakritikų nebuvimą *B*) galima paaiškinti tuo, kad perrašinėdamas žodyną Brodovskis stengėsi priderinti patarlių rinkinio medžiagą prie visos kitos (labiausiai turbūt prie biblinės), todėl kai kuriuos ženklus galėjo ir praleisti.

Greta rašysenos bei rašybos ypatumų yra ir dar kitų savybių, rodančių šių šaltinių bendrą autorystę. Pirmiausia – skrupulingas Brodovskio sekimas rinkiniu: jis perėmė rinkinyje buvusius posakius su visais nurodytais vokiškais atitikmenimis, dainų ir liaudies papročių aprašymo nuotrupas. Sunku patikėti, kad – pats būdamas aktyvus liaudies kalbos rinkėjas ir neabejotinai puikus jos žinovas – būtų taip akelai perkopijavęs svetimą medžiagą, nieko nekeisdamas. Juk, kaip rodo *C* esančio patarlių rinkinio pavyzdys (plačiau plg. toliau šiame skyriuje), lygiagrečiai egzistavo kelios skirtingos tos pačios patarlės ar posakio formos, taigi vargu ar galima būtų tikėtis, kad Brodovskis nebūtų radęs ką pakeisti ar papildyti svetimame rinkinyje. Tuo tarpu dabar skirtumai yra tokie menki²⁵³, kad greičiau jau gali susidaryti įspūdis, jog jis specialiai mėgino kuo tiksliau perkopijuoti *Sp* medžiagą. Tokį prisirišimą prie šaltinio galima

²⁵³ Jeigu nežiūrėtume į tuos kelis atvejus, kuriems galima rasti kitų paaiškinimų, pvz., kai kur Brodovskis žodyne pridėjo patarlėms vokiškas reikšmės parafrazes, kurių *Sp* dar nebuvo, arba greičiausiai sąmoningai praleido vieną ar kitą posakį, pvz., Psalmyno citatas (*Wießpat's dūs nulýti ant piktúju žaibais, Ugnimi beý Siera. Der H[eiland] wird auff die Gottlofen regnen laß[en], Blitz, Feur u[nd] Schwefel.* ψ 11. ir *Wießpat's pat's mēkštafi tais, kurie jo bija Der H[eiland] hat Gefall[en] an denen, die ihn fürcht[en]* *Sp* 29v). Pasak Lebedžio, jos yra paimtos iš Kleino *Compendiumo* (Lebedys 1956, 15–16). Viena vertus, jos į patarlių rinkinį galėjo būti įtrauktos ir kiek vėliau (skiriasi rašalo spalva, nors raštas tas pats), todėl nepatekusios į *B*, antra vertus, jeigu Brodovskis naudojo naują visos Biblijos lietuvišką vertimą, tai logiška, kad sąmoningai neperėmė kitų, senesnių, vertimo variantų.

paaiškinti tik tuo, kad pats buvo tą rinkinį parengęs, todėl neabejojo jo patikimumu ir nematė reikalo nieko keisti.

Lebedys svarstė ir mintį, kad patarlių rinkinys galėjo būti sudarytas Jokūbo Perkūno (Lebedys 1956, 16), bet šiam spėjimui patvirtinti nėra jokių duomenų (plg. žemiau). Be to, net ir įrodyta Perkūno autorystė nebūtinai prieštarautų faktui, kad *Sp* yra Brodovskio autografas – juk jis būtų galėjęs Perkūno rinkinėlių persirašyti ir papildyti sava medžiaga. Tai, kad *Sp* popierius yra XVII a. pabaigos²⁵⁴, dar nebūtinai tiksliai rodo jo parašymo laiką – juk rašyti galima buvo ir ant seniau pagaminto popieriaus.

Neįmanoma tiksliai pasakyti, kokią Brodovskio žodyno patarlių dalį sudaro anoniminių rinkinio patarlės, nes ir žodynas, ir patarlių rinkinys išlikęs ne visas. Palyginus *Sp* raidės *E* posakius (*Sp* 3v) ir *B* posakius, duotus lemos *Gehen* straipsnyje, matyti, kad visi straipsnio pradžioje pateikti ir žodžiu *Eik* prasidedantys posakiai yra iš *Sp*. Posakių, prasidedančių žodžiais *Be eidami* ir *Ateik*, buvimo (arba nebuvimo) *Sp* patikrinti neįmanoma, nes šios rinkinio raidės yra neišlikusios. Tačiau minėtame *B* straipsnyje, po toliau einančių bibliinių pavyzdžių, pateikta dar viena posakių, prasidedančių žodžiu *Eik*, grupė, kurios elementų *Sp* jau nėra nė vieno. Įdomu tai, kad šiame straipsnyje visos iš *Sp* perimtos patarlės ir posakiai pažymėti trumpiniu *Prov.* (nors prie kai kurių trumpinys galimai prirašytas vėliau), o tie posakiai, kurių *Sp* nėra – ne. Čia Brodovskis akivaizdžiai turėjo naudotis kitu šaltiniu.

Apibendrinant galima teigti, kad Brodovskis ne tik išsamiai panaudojo žodynui rengti anonimiškai išlikusį patarlių rinkinį *Sp*, bet pats ir buvo jį parengęs arba iš kur nors persirašęs. Tačiau *Sp* nebuvo vienintelis *B* patarlių šaltinis, gana daug jų į šį žodyną pateko iš kitur.

6.5.2. *B* ir *Clavis Germanico-Lithvana* patarlių rinkinys.

Akivaizdu, jog *B* esama daugiau patarlių ir priežodžių, negu jų pateikiama Brodovskio naudotame šaltinyje *Sp*, tad įdomu būtų rasti ir kitų galimų *B* lietuviškų patarlių ir posakių šaltinių. Todėl verta palyginti čia teikiamą medžiagą su patarlėmis kituose išlikusiuose lietuvių leksikografijos

²⁵⁴ Taip nurodoma bibliotekos rankraščio apraše.

veikaluose. Jau minėtame žodyno *Clavis Germanico-Lithvana* priede *Proverbia quædam Litvanica* (C IV 550–557) pateikti 75 sunumeruoti lietuvišką patarlę ar posakį ir jos vokišką ar rečiau lotynišką atitikmenį arba paaiškinimą apimantys įrašai²⁵⁵. Kadangi yra daug pagrindo manyti, jog Brodovskis, sudarinėdamas savo žodyną, naudojosi C (plg. skyrių apie šių žodynų santykį), atrodo logiška ir tai, kad Brodovskis galėjo pasinaudoti ir jame esančiu patarlių rinkiniu. Palyginus rinkinio *Proverbia quædam Litvanica* (toliau *Proverbia*) patarles su B iš pirmo žvilgsnio susidaro įspūdis, kad nemaža dalis C rinkinyje esančių patarlių vienokia ar kitokia forma atsispindi ir B, iš dalies sutampa ir vokiški jų atitikmenys ar paaiškinimai. Tačiau atidesnis žvilgsnis atskleidžia ir kitą pusę: maždaug trečdalis C rinkinio patarlių B rasti nepavyko²⁵⁶. O ir likusiųjų, sutampančių ar gana panašių, patarlių B ir C santykis nėra vienareikšmis. Tėra vos kelios daugiau mažiau identiškos ar vien smulkiais rašybos dalykais besiskiriančios patarlių poros abiejuose žodynuose, plg.:

(1)

B	C
<i>Lentz nimbt Knechte an Jau uždegs kodėli Kiele B 867</i>	2. <i>Jau uždegs Kodėle Kiele</i> (Starta) Im Vorjahr iŕt nicht 3eit zupfinnen l <i>Lentz nimt Knecht an C IV 550</i>
Müntze nicht wen du eßen folt. Ne ftirbek walgydamš B 437	64. Neftirbėk walgydam's: Müntz nicht wenn du eßen folt C IV 556
<i>Wer hoch steigt, der fällt hoch Kas aukštay lippinej, tas fkaudzey pūl? B 714</i>	8. <i>Kas aukštay lippineja, tas fkaudzey pūl: Wer hoch steigt, der fällt hoch C IV 550</i>

Tačiau pirmoji šių patarlių yra ir *Sp*²⁵⁷, taigi tvirtesnį ryšį su B tegali rodyti dvi patarlės. Tuo tarpu priešingų atvejų, kai tą pačią mintį abiejuose veikaluose išreiškia skirtingi pasakymai, yra nemažai, plg.:

(2)

B	C
<i>Pr. den letzten beißen die Hunde Pafkutinni Szunnes pjauje B 868</i>	24. <i>Užkluefis tur Kelma kirfti: den letzten beißen die Hunde C IV 552</i>

²⁵⁵ Patarlių ir priežodžių šiame rinkinyje yra daugiau nei 75, nes kai kur vienoje sunumeruotoje grupėje įdėti keli pasakymai (1, 26, 47 ir kt.). Dar du įrašai rinkinio gale įrašyti kita ranka, į juos čia atsižvelgiama nebus. Ambraziejaus Jonyno duomenimis, C iš viso pateikiama 101 patarlė ir priežodis bei 3 mįslės (Jonynas 1984, 166).

²⁵⁶ Pavyzdžiui, B nepavyko surasti tokių C posakių: Nr. 1, 5, 6, 12, 21, 25, 42 ir kt. Tačiau teoriškai galimas ir toks paaiškinimas, kad visos C esančios patarlės, kurių B rasti neįmanoma, pateko būtent į tuos B puslapius, kurie neišliko iki mūsų dienų.

²⁵⁷ Kitų patikrinti neįmanoma, nes neišlikusi atitinkamų raidžių dalis.

Ein Unglück bieth dem Andern die Hand. *Bèda bèda wéja (prispìr, pridur) Wargas warga prispìre, remje, Neganda fuffiremje Ragais B 627*
 Prov. *Katin's iß Nammu, Péles iß kampu.*
 Wenn die Katze schläft, tanzen die Mäuse. *B 772*

70. *Wien's Wargas kittò beláuk:* Ein Unglück beut dem andern die Hand *C IV 556*

72. *Kadda Szeimyna Gacpadoru Nañe nejaucz jie sawo Deká ir Duku (wale) elgifi:*
 Wenn der Kater nicht zu Hause, tanzen die Mäuse auf den Bäncken *C IV 557*

Daugiausia yra tokių atvejų, kai tą pačią idėją išreiškiančios patarlės abiejuose šaltiniuose yra viena kitai giminingos, bet skiriasi rašyba, žodžių išdėstymo tvarka ar kai kuriais kertiniais žodžiais, pvz.:

(3)

B	C
Ein Wort ißt kein Pfeil. <i>Žodis galwòs ne pramuša B 643</i> <i>Es ißt nicht an der Größe gelegen, fonft möchte eine Kuh einen Haafen erlauff[en].</i> <i>Mažas kėras diddi wežima werczia B 606</i> <i>Prov. mažas Kėras diddi wežimma werczia.</i> <i>Es ißt nicht allezeit an der Größe gelegen.</i> <i>Einnen kleinen Feind muß man auch nicht verachten B 801p²⁵⁸</i>	13. <i>Szutka Galwòs ne prakul:</i> Ein Wort ißt keine Pfeil <i>C IV 551</i> 3. <i>Mažas Kupstas diddi wežima par-ap-werczia: Auch ein klein Ding kan zuweilen Schaden thun C IV 550</i>
<i>Prov. Wárna ankštyboji Dantis, welyboji Akkis krápšta.</i> Wer früh auffsteht, wícht das Maul, wer spät auffsteht die Augen <i>B 818</i>	57. <i>Ankštyboji Warna Dantis krapštija, welyboji Akis:</i> der früh auffstehet hat sich schon satt gegeben, wenn der Faule Ihm allererst den Schlaf auß den Augen zu wíchen anfánget <i>C IV 555</i>
<i>Prov. ein Dieb stilt so lange biß er an den Galgen komt. Asdinnis taip ilgay wandespi eit, ikki Afa nutruks. vel Ikk' Cžefui Puds wandeni néša, ikki Afa nutruks B 808</i>	23. <i>Kružíkkas taip ilgay laiko, ikki Afa nutrukíta/ nukrinta.</i> Der Kruß gehet so lang zu Waßer biß das Öhr abbricht <i>C IV 552</i>
<i>Prov. Der Krug geht so lang zu Waßer, biß das Ohr abbricht oder zerbricht. Asdinnis taip ilgay wandespi eiti, ikki Afa pametta l. nutrukíta B 824</i>	
<i>Prov. Muß ißt harte Nuß Atranda Swodba Rubus, Rabbata Graßus. B 926</i>	16. <i>Rabbata ir gražus Swodbòs Rubus randa:</i> Muß ißt ein böfes Kraut <i>C IV 551</i>
<i>Prov. Von nichts ißt schwer zu leben, ich ka[nn] ohne dich nicht allein seyn. aß wis trókštu be wandens. B 853</i>	38. <i>Žuwis trokšta be wandenið:</i> Von nichts ißt schwer zuleben <i>C IV 553</i>
<i>Prov. Noht lehrt beten, Nemittes wilk's Pelles káfa B 902</i>	40. <i>Nemittes wilk's Pelles káfo (gaud) f. Pjaulus kremta:</i> Noht lehrt bethen <i>C IV 553</i>
Doppelt reift <i>so bald</i> nicht. <i>Dwilinka ne truks B 355</i>	37. <i>Dwillinks Sulas netrukíta:</i> Doppelt reift nicht <i>C IV 553</i>

²⁵⁸ Kadangi papildomai parašėse pateiktos patarlės dauguma atvejų yra ir pagrindiniame tekste (bent jau tiek, kiek apie tai galima spręsti iš išlikusios žodyno dalies), t. y. jos yra atsiradusios vidinio žodyno pildymo keliu, o ne naudojant dar vieną išorinį šaltinį, tai pagrindinio teksto ir papildymų patarlės nagrinėjamos kartu.

Szilluma ne lauž kaulu *Warm ift das Leben,
kalt ift der Todt. B 805p*
Einmahl triegt nicht. Sýkis ne mellūs B 395

36. Szillima Káulus nelauža: *Wärme schadet
nicht C IV 553*

23. Wien's Kart's tikt nemelos: *du wirft doch
einmahl anlaufen [...] C IV 552*

Jeigu skirtumai būtų pastebimi tik rašybos srityje, tai būtų galima manyti, kad jie galėjo atsirasti Brodovskiui persirašinėjant *C* medžiagą. Tačiau kadangi greta rašybos skiriasi ir esminiai kai kurių patarlių žodžiai (*B 3odis – C Szutka; B kėras – C Kupstas; B Sýkis – C Wien's Kart's; B Asdinnis – C Kružikkas; B wandenſpi eit – C laiko ir kt.*), žodžių išdėstymo tvarka bei vokiški atitikmenys ar reikšmės paaiškinimai, atrodo pagrįsta manyti, kad Brodovskis savo žodyne pateikė ne šiek tiek modifikuotas *C* rinkinio patarles, bet visiškai kitus patarlių variantus. Kad sąsajų tarp šių *B* ir *C* patarlių nėra, netiesiogiai patvirtina ir tai, jog kai kurios aukščiau minėtos *B* patarlės randamos ir *Sp*.

Atsižvelgiant į tai, kad identiškų ar beveik identiškų patarlių porų (kai sutampa ir vokiškas, ir lietuviškas variantai) abiejuose žodynuose tėra vos kelios (plg. [1]), ir, priešingai, beveik visos tą pačią gyvenimo tiesą nusakančios patarlės daugiau arba mažiau skiriasi ir savo forma, ir vokiškais paaiškinimais (plg. [2], [3]), ir į tai, kad dalies *C* patarlių *B* greičiausiai visai nėra, tenka konstatuoti, kad tiesioginio ryšio tarp *C* patarlių rinkinio *Proverbia quædam Litvanica* ir Brodovskio žodyno įžvelgti negalima.

Santykinių kai kurių patarlių abiejuose šaltiniuose panašumą galima mėginti paaiškinti tuo, kad patarlės buvo renkamos apytikriai tuo pačiu laikotarpiu (XVII a. pabaiga ar XVIII a. pradžia), remiantis gana vienalytės kalbinės grupės (Rytų Prūsijos lietuvių valstiečių) vartoseną. Gyvojoje kalboje galėjo egzistuoti keli artimai giminingi to paties posakio variantai²⁵⁹, todėl visiškai įmanoma, kad abiejų žodynų autoriai galėjo užfiksuoti kelias skirtingas tos pačios patarlės formas. O vienodas arba tik rašyba besiskiriančias abiejų žodynų patarles būtų galima laikyti atsitiktiniais sutapimais.

²⁵⁹ Po kelis tos pačios patarlės variantus yra užfiksuota ir Brodovskio žodyne bei *C* priede, plg. *C 40: Nemittes wilk's Pelles kájo (gaud) f. Pjaulus kremta, B 233p: zopoftas ne pinof Koju vel zopoftingas pereit' turitingaji*. Įvairių tos pačios patarlės variantų pateikiama ir vokiškuose rinkiniuose, pvz., patarlės *Würde hat Bürde* F. Petri rinkinyje (1605) užfiksuotos bent 4 skirtingos formos.

Padarius išvadą, kad tiesioginio ryšio tarp *Proverbia* ir *B* patarlių nėra, kyla klausimas, kodėl Brodovskis, kuris naudojo *C*, neatkreipė dėmesio į jame buvusį patarlių rinkinį ir nepasinaudojo jo medžiaga? Galimi du paaiškinimai. Galbūt Brodovskio naudotame *C* variante to rinkinio nebuvo (gal jį tuo metu buvo pasiskolinęs kas nors kitas)? Kitas paaiškinimas galėtų būti susijęs su patarlių išdėstymo tvarka (tiksliau, jos nebuvimu) *C*. Norint išdėlioti *Proverbia* posakius pagal Brodovskio žodyne taikytą sistemą (pagal lietuviškus atitikmenis arba prie lemuotų atitinkamų reikšminių žodžių), būtų prireikę nemažai laiko, kurio žodyno autorius galėjo tiesiog neturėti. Atsižvelgiant į tai, kad Brodovskis *C* naudojo jau paskutinėje – švarraščio rengimo – stadijoje (plg. 6.3. skyrių), pasidaro aišku, kad patarlių įtraukimas į žodyno tekstą būtų buvęs fiziškai labai sunkiai įgyvendinamas uždavinys, nes būtų reikėję nuolat atsiversti *C* gale esantį *Proverbia* ir žiūrėti, ar kuri nors jo patarlė netiktų kuriam *B* straipsniui. Arba šį rinkinį būtų reikėję prieš tai persirašyti pagal vokiškų (arba lietuviškų) reikšminių žodžių abėcėlę. Priešingu atveju Brodovskis būtų galėjęs įtraukti *Proverbia* patarles tik į *B* papildymus, o to padaryti galėjo tiesiog nespėti. Toks paaiškinimas neprieštarautų tezei, kad *C* buvo *B* šaltinis, ir su tuo susijusiai pirminei prielaidai, kad Brodovskis, naudodamas *C*, kažin ar būtų sąmoningai ignoravęs jame buvusį patarlių rinkinį.

6.5.3. *B* patarlių santykis su kalbinės polemikos dalyvių veikalais.

Brodovskio žodynas dėl jame gausiai pateiktos šnekamosios lietuvių kalbos medžiagos lietuvių kalbos ir kalbotyros istorijos tyrėjų laikomas praktiniu atsaku į XVIII a. pradžios kalbinės diskusijos metu nuskambėjusį raginimą ugdyti lietuvių rašomąją kalbą remiantis tikrąja kalbos vartosena bei gyvosios kalbos pavyzdžiais (Lebedys 1956, 18, Zinkevičius 1990, 234–235, Palionis 1995, 132, Drotvinas 2002, 99, Drotvinas 2008, 146–147). Tuo

laikotarpiu, kai diskusija dėl lietuvių kalbos vyko intensyviausiai²⁶⁰ ir Karaliaučiuje buvo spausdinami pagrindinių diskusijos dalyvių poleminių darbai, Brodovskis dar buvo vaikas. Tačiau susipažinti su šios diskusijos turiniu, problemomis ir jos veikėjų darbais jis galėjo studijuodamas Karaliaučiaus universitete (nuo 1709 m., plg. Erler 1911, 264).

Vienas svarbiausių kalbinės diskusijos veikėjų, iš Tiūringijos kilęs Gumbinės evangelikų liuteronų kunigas Michaelis Mörlinas²⁶¹ savo traktate *Principium primum in lingua Lithvanica*, be kita ko, kalbėjo ir apie lietuviškų patarlių, posakių ir dainų rinkimo ir naudojimo svarbą, skelbėsi ir pats renkas patarles bei priežodžius²⁶² ir pateikė informacijos apie savo pagrindinio oponento, Jokūbo Perkūno, turimą nemenką patarlių rinkinį.²⁶³ Nei Mörlino minimas jo paties sudarytas sąrašas, nei Jokūbo Perkūno rengiamas rinkinėlis nebuvo išspausdinti, taigi nėra aišku, kokie jie buvo, kiek jie galėjo būti prieinami kitiems, besidomintiems lietuvių kalba, ar galėjo plisti nuorašais ir panašiai. Lebedys buvo iškėlęs mintį, kad anksčiau šiame skyriuje aptartas Brodovskio naudotas anoniminis patarlių ir priežodžių sąrašas (*Sp*) galėtų būti Mörlino minėtas Jokūbo Perkūno priežodžių rinkinys (Lebedys 1956, 16; apie tokią galimybę rašo ir Drotvinas [2008, 146] bei Aleknavičienė/Schiller [2008, 117]).

Jeigu hipotezę dėl Perkūno autorystės būtų galima patvirtinti, būtų nubrėžta daug ryškesnė linija nuo XVIII a. kalbinės polemikos link Brodovskio žodyno. Tačiau neturint tikslesnių duomenų apie Perkūno patarlių rinkinėlį tokią hipotezę verifikuoti labai sunku. Galima pamėginti remtis prielaida, kad Perkūno sudaryto patarlių rinkinio medžiaga galėjo bent tam tikra dalimi atsispindėti jo traktate teikiamuose liaudies kalbos pavyzdžiuose. Tokiu atveju reikėtų mėginti palyginti *Sp* patarles ir Perkūno

²⁶⁰ Plačiau apie diskusijos eigą plg. 3 skyrių „Brodovskio kultūrinė aplinka“.

²⁶¹ Plačiau apie jį žr. Drotvinas 2002, 99–117, Drotvinas 2008, 127–134, Aleknavičienė/Schiller 2008, 101–109.

²⁶² *Drum muß man sie [Idiotijmi Lithvanici] von allen Ecken und Enden zusammen suchen. Wo mich Gott leben läßet / möchte hievon nur einen kleinen Vorrath zeigen* (Mörlin 1706, 21).

²⁶³ Nepaisydamas aiškiai įtemptų tarpusavio santykių, Mörlinas pagiriamai užsimena apie Jokūbo Perkūno turimą patarlių rinkinį: *Drum ißt die Arbeit des Tit. Herrn Pfarrern von Walterkehm / Perkuhni, ein vieles werth / der einen ziemlichen Vorrath von Sprüch=Wörtern zusammen getragen hat* (Mörlin 1706, 22).

traktate teikiamus pavyzdžius.²⁶⁴ Atlikus tokį palyginimą paaiškėja, kad jokio apčiuopiamo ryšio tarp šio rinkinio patarlių ir Perkūno traktate minimų posakių nesama. Žinoma, to negalima laikyti tiesioginiu įrodymu, kad anoniminis rinkinys nėra Perkūno darbas, visgi ši galimybė nėra didelė ir lieka tik teorinė.

Palyginus Mörlino ir Perkūno traktatuose teikiamus lietuvių kalbos pavyzdžius su Brodovskio žodyne duodamais posakiais jokio tiesioginio ryšio taip pat nematyti.²⁶⁵ Taigi galima konstatuoti, kad Brodovskis šiais veikalais, bent jau tiesiogiai kaip šaltiniais, nesinaudojo. Remiantis jau minėta prielaida dėl tikėtino tekstologinio ryšio tarp Mörlino ir Perkūno traktatuose teikiamų pavyzdžių ir tų pačių autorių sudarytų patarlių bei priežodžių rinkinių, mažiau tikėtina atrodo ir mintis, kad Brodovskis bus pasinaudojęs kurio nors kalbinės polemikos dalyvių patarlių rinkiniu.

Brodovskio žodynas dėl gausaus liaudies, šnekamosios kalbos elementų, ypač posakių, patarlių, mįslių ir dainų pateikimo atrodo visiškai atitinkantis Mörlino raginimus įsiklausyti į gyvąją kalbą, fiksuoti tikrąją vartoseną bei užrašyti neišverčiamus posakius, bet įrodyti, kad Brodovskis tikrai nagrinėjo išlikusius bei neišlikusius diskusijos dalyvių darbus ir naudojosi jais kaip šaltiniais, kol kas yra neįmanoma.

6.5.5. Lietuviškos patarlės etnografiniuose darbuose.

Kaip minėta, bene anksčiausiai lietuviškos patarlės ir priežodžiai buvo pradėti rinkti ir publikuoti etnografinio pobūdžio veikaluose. Vienas pirmųjų spausdintų tokio pobūdžio darbų buvo J. A. Brando *Reysen durch die Marck Brandenburg, Preussen, Curland, Liefland ... in welchen vieles nachdencklich wegen gemeldter Länder, wie der Litthauwer... angemercket*, išėjęs 1702 m.

²⁶⁴ Lyginimui remtasi tais Perkūno traktate esančiais lietuvių kalbos pavyzdžiais, kuriuos Aleknavičienė/Schiller (2008, 134–137) įvardijo kaip autentišką, paties Perkūno pateiktą medžiagą (t. y. ne Ezopo pasakėčių ar Mörlino citatas).

²⁶⁵ Šiokių tokiu sutapimu galėtų būti laikomas nebent Brodovskio žodyno pavadinime minimas terminas *vocabula domestica*, kurį Mörlinas savo traktate dažnai mini kasdienės kalbos žodžiams apibūdinti (pvz., §5: *vocabulis domesticis*, §6 *domestico sermone*, §9: *vocabula domestica* ir pan.). Tačiau šį žodžių junginį Brodovskis galėjo pavartoti ir nepriklausomai nuo Mörlino.

(LTSR bibliografija I, 469).²⁶⁶ Čia pateiktas nedidukas lietuviškų žodžių žodynelis (žmogaus kūno dalių, augalų, valgių ir profesijų pavadinimai) bei keletas lietuviškų patarlių ir posakių. Kai kurie šių posakių atsispindi ir Brodovskio žodyne (*Diewas dawe dantes, doft ir donas*, psl. 141 – *Diew's dawe Dantis diew's dūs ir Dūnôs B 595*). Tačiau Brando posakių rinkinelis yra labai nedidelis (15 posakių), tad net ir esant keliems sutapimams apie kokį nors ryšį kalbėti neverta.

Nemažai lietuvių kalbos pavyzdžių XVII a. pabaigoje buvo surinkęs Matas Pretorijus. Tačiau palyginus kelias Lebedžio rinkinyje išspausdintas Pretorijaus patarles ir Brodovskio žodyno medžiagą matyti, kad visai identiškų patarlių nėra (Lebedys 1956, 572–575), taigi, atrodo, nėra tiesioginių sąsajų tarp Pretorijaus veikalo ir Brodovskio pateiktų patarlių. Nors kai kurios patarlės atrodo panašios, tačiau norint įrodyti jų giminystę reikėtų atsakyti į klausimą, kodėl Brodovskio žodyne teikiamos kitokios patarlių formos arba neperimti visi jų paaiškinimai (plg. Pretorijaus užfiksuoto posakio *Lobys Kulys* [cituojama pagal Lebedį 1956, 573] formą bei paaiškinimą su atitinkama *B* patarle *Lobis Szaudu Kulys* prie lemos *Bund B 302p*). Žinoma, galutines išvadas galima padaryti tik išrinkus visą atitinkamą Pretorijaus veikalo medžiagą ir palyginus ją su *B*, tačiau remiantis tuo, kas paskelbta Lebedžio rinkinyje, kol kas nėra jokio pagrindo teigti, kad Brodovskio žodyne atsispindi Pretorijaus rankraščio patarlės. Ankstesnėje šio darbo dalyje (plg. 6.4.6. skyrių) jau buvo suabejota galima sąsaja tarp Brodovskio žodyne skelbiamo pagonių dievų vardų sąrašo ir Pretorijaus veikalo. Čia atliktas patarlių palyginimas taip pat nepatvirtina hipotezės dėl Brodovskio žodyno sąsajų su Pretorijaus rankraščiais.

Panašūs rezultatai gaunami ir palyginus Theodoro Lepnerio *Der Preufche Littauer* paskelbtas patarles su Brodovskio žodyno patarlėmis. Unikalių, tik *B* ir Lepneriui būdingų, patarlių porų nėra užfiksuota, o panašios patarlės yra ir

²⁶⁶ Lebedys nurodo šios knygos 1674 m. leidimą. Čia cituojama pagal vertimą į olandų kalbą *Nieuwe en nauwkurige Reis-Beschryving van t. Mark-Brandenburg, Pruissen, Courland, Litthauwen...* Utrecht 1703.

anoniminiame rinkinyje. Taigi tenka pripažinti, kad anoniminiame rinkinyje neatsispindinčių *B* lietuviškų patarlių kilmės klausimas tebelieka neišspręstas.

6.5.6. Vokiškų patarlių kilmė.

Iš patarlių ir priežodžių aprašymo buvo matyti, kad Brodovskio žodyne didelis dėmesys tenka lietuvių kalbos pavyzdžiams, patarlės teikiamos lietuviškiems atitikmenims iliustruoti, o vokiški atitikmenys (dažnai taip pat patarlės formos) atlieka pagalbinį, aiškinamąjį vaidmenį. Vis dėlto *B* yra nemažai vokiškų patarlių, pateiktų visų pirma kaip lemos iliustracija. Ne visos jos turi lietuviškus atitikmenis. Ir vienu, ir kitu atveju klausimas dėl Brodovskio žodyno vokiškų patarlių kilmės taip pat yra aktualus. Galbūt kai kada Brodovskis galėjo ir pats žinoti vieną kitą lietuviškai patarlei tinkamą vokišką atitikmenį. Tačiau vargu ar būtų galėjęs iš atminties pateikti sinonimiškų vokiečių kalbos patarlių grupes, kaip antai: *Es ist leicht angefangen, aber schwer ausgeföhret. Es ist nicht genug wohl spañen, sondern wohl abfchißen* (pateiktos prie lemos [*Gutes*] *Muhts feyn B 613*), ir jau minėtas pavyzdys prie lemos *Kalck B 767: Prov. Wann man nicht Kalck hat, muß man mit Dreck mäuren, Wer nicht Jungfern hat, muß mit Huren tantzen, Wer nicht Hunde hat, muß mit Katzen hetzen*. Taigi pagrįsta daryti prielaidą, kad Brodovskis bus pasinaudojęs ir kokiu nors vokišku patarlių rinkiniu. Kaip jau buvo minėta anksčiau, tokiuose rinkiniuose buvo skelbiamos ne vien patarlės, bet ir vaizdingi posakiai, priežodžiai, kurių Brodovskio žodyne taip pat apstu.

Skirtingai nuo lietuviškų šaltinių, rinkdamasis vokiškus posakius ir patarles *B* autorius galėjo pasiremti tuo metu jau gausia vokiškų patarlių literatūra. Žymiausi ir didelį poveikį vėlesniems rinkinių leidėjams turėję patarlių rinkiniai išėjo dar XVI a. ir XVII a. pradžioje. Tai Johanneso Agricolos parengtas ir 1529 m. pirmą kartą išleistas rinkinys *Drey hundert gemeyner Sprichwörter*, netrukus papildytas iki septynių šimtų vienetų ir susilaukęs keleto leidimų. Ne mažiau garsus ir Sebastiano Francko rinkinys *Sprichwörter, Schöne, Weise, Herrliche Clugreden*, išėjęs 1541 metais. Dar didesnė sėkmė lydėjo Francko patarlių rinkinio leidėjo Christiano Egenolffo „piratinę“, iš abiejų minėtų rinkinių medžiagos sudarytą kompiliaciją, pirmą

kartą išleistą 1548 m., o vėliau daug kartų perleistą (Röhrich/Mieder 1977, 43). XVII a. pradžioje buvo išleisti du didžiuliai, daugiau nei dvidešimt tūkstančių patarlių ir priežodžių apimantys rinkiniai. Tai Friedricho Petri *Der Teutschen Weißheit, das ist: Außerlesen kurtze, sinnreiche, lehrhaffte und sittige Sprüche und Sprichwörter...*, išėjęs 1604–1605 metais, ir Christophoro Lehmano *Florilegium politicum: Politischer Blumen Garten*, pirmą kartą išleistas 1630, iki amžiaus pabaigos su papildymais perleistas dar kelis kartus (Röhrich/Mieder 1977, 41–50, Seiler 1922, 98–142). Visą XVII a. buvo leidžiama mažesnių, paprastesnių rinkinelių, kurie daugiausia rėmėsi minėtais stambiais veikalais. Bibliografiniais duomenimis, XVII a. antroje – XVIII a. pirmojoje pusėje išėjo virš dvidešimties skirtingų pavadinimų vokiečių kalbos patarlių ir priežodžių rinkinių.²⁶⁷ Paprastai vokiečių ir lotynų kalbomis leisti patarlių rinkiniai visų pirma buvo skirti naudoti mokyklose: jie tiko ir kaip būdas mokytis lotynų kalbos bei retorikos, ir kaip priemonė perteikti gyvenimo tiesas bei moralės normas.²⁶⁸ Liaudiškų posakių rinkiniai buvo spausdinami ir garsiausiuose XVII a. veikaluose apie vokiečių kalbą, pavyzdžiui, J. G. Schottelio *Ausführliche Arbeit von der deutschen Haupt-Sprache* (1663, 1112–1146) pateikiamas beveik du tūkstančius vienetų apimantis patarlių ir priežodžių sąrašas.

Siekiant nustatyti, kokius vokiškų patarlių šaltinius Brodovskis galėjo naudoti *B*, Brodovskio žodyno vokiškos patarlės buvo palygintos su 17-kos patarlių rinkinių, išleistų tarp 1534 ir 1725 metų, medžiaga: J. Agricolas (1534, 1548), S. Francko (1541), F. Petri (1605), E. Eyeringo (1601), Ch. Lehmanno (1638, 1640–1641, 1662), P. Gruterus (1610–1612), P. Wincklerio (1685), G. Seyboldo (1648, 1677, 1711), J. Meyerio (1692), Chr.

²⁶⁷ Plg. Meier, John, 1901–1909, „Bibliographie der Sprichwörtersammlungen im 14–18. Jh.“, *Grundriß der germanischen Philologie*, hrsg. von Hermann Paul, Bd. 2. Straßburg: Karl J. Trübner, 1261–1264.

²⁶⁸ Pavyzdžiui, Danieliaus Gamijaus 1702 m. leidimo trikalbio (lotynų–vokiečių–lenkų) patarlių rinkinio *Flores trilingues ex viridariis linguarum decerpti sive Sententiae latino-Germanico-Polonicae nec non proverbia, phrases et quicquid in dictis linguis apte ...* įvade suformuluotas didaktinis rinkinio tikslas: *Hier ist nur auff den Nutzen der Jugend gesehen, daß sie den Idiotismum der Sprachen in ihren jungen Jahren lerne, womit sie künfftig alle Ihre Reden zieren könne.* (Įvadas *Günstiger Leser*, 1 psl.). Patarlės dažnai būdavo eiliuotos ar ritmingos formos, todėl patogios mokytis mintinai, jos padėdavo įsiminti svetimos kalbos konstrukcijas ir žodžius. Dažnai patarlės buvo pasitelkiamos ir per vertimo pratybas (plačiau apie patarlių rinkinių naudojimą mokymo procese žr. Seiler 1922, 113ff.).

Schraderio (1694), D. Gamijaus (1702), Pistorijaus (1725) rinkiniais. Su *B* buvo palygintas ir J. G. Schottelio darbe *Ausführliche Arbeit von der deutschen Hauptsprache* (1663) išspausdintas patarlių ir priežodžių sąrašas (II tomas, 1112–1146).

Liaudiškų posakių ir patarlių gausa buvo būdinga ir Liuterio raštams. Iš jo medžiagos sėmėsi vėlesni rašytojai, žinoma ir tai, kad iš Liuterio veikalų išrinktų liaudiškų patarlių ir posakių rinkiniai plito rankraščiais (plg. Thiele 1900, XIX). 1664 m. išėjo Liuterio raštuose buvusių patarlių, priežodžių ir sentencijų rinkinys, parengtas Philippo Saltzmanno, tačiau ryšio tarp jo ir Brodovskio žodyno nematyti. Pats Liuteris taip pat buvo savo reikmėms parengęs patarlių ir priežodžių rinkinėlį, tačiau jis nebuvo išspausdintas ir negalėjo būti labai plačiai žinomas ar paplitęs, nes iki pat XIX a. vidurio buvo privačioje kolekcijoje, iš kurios buvo parduotas knygynui Kembridže, o vėliau pateko į Oksfordą ir buvo išleistas tik 1900 metais (Thiele 1900, XI–XII). Šiame rinkinyje esančios patarlės ar priežodžiai tam tikra dalimi atsispindi ir Brodovskio žodyne. Bet kadangi visi jie randami ir kituose rinkiniuose, t. y. priklauso bendram populiariausių patarlių sluoksniui, tai ir čia tiesioginio ryšio įžiūrėti neįmanoma, ypač turint galvoje gana ryškius patarlių formų skirtumus ir specifinę Liuterio patarlių rinkinio išlikimo istoriją. Tas pats pasakytina ir apie Liuterio veikalų taip vadinamojo Altenbergo leidimo X tome (1664) pateikiamą 218 patarlių ir priežodžių rinkinėlį, sudarytą iš Liuterio raštuose sutinkamų posakių. Ir čia su *B* sutampa tie posakiai, kurie viena ar kita forma kartojasi ir kituose rinkiniuose, bet jų forma gana ryškiai skiriasi nuo *B*.²⁶⁹

Didelę dalį aukščiau minėtų patarlių rinkinių iš galimų *B* šaltinių sąrašo teko išbraukti jau po pirminio preliminaraus palyginimo. Paaiškėjo, kad juose tėra nedaug sutapimų su Brodovskio patarlėmis. Be to, tos kelios patarlės kurios lyg ir atitiko Brodovskio žodyne pateiktąsias, gana smarkiai skyrėsi nuo

²⁶⁹ Pavyzdžiui, Brodovskio žodyne esančią patarlę *Kleine Diebe hängt man, große Diebe läßt man lauff[en]* B 634 pagal Liuterio raštus sudarytame rinkinyje *Singularia Lutheri* labiausiai atitinka tokia: *Die kleinen Diebe hengen an eisern Ketten, die grossen Diebe laasset man gehen in güldenen Ketten*, o Liuterio raštų Altenbergo leidimo X tome (1664): *Kleine Diebe hengt man, grosse Diebe gehen in martern Schauben*, 969.

jų savo forma.²⁷⁰ Kiek daugiau sutapimų su *B* turintys Agricolas (1534, 1548) bei Francko (1541)²⁷¹ rinkiniai taip pat nebuvo detaliau nagrinėjami, nes ir šiuose seniausiuose rinkiniuose esančios patarlės, sutampančios su *B*, labai ryškiai skiriasi nuo *B* patarlių savo forma. Kadangi tos pačios patarlės kartojasi ir vėlesniuose patarlių rinkiniuose, logiška būtų manyti, kad į *B* jos pateko per vėlesnių autorių darbus. Į tolesnį tyrimą buvo įtraukti tik Petri (1605), Seyboldo (1648, 1677, 1711²⁷²), Gamijaus (1702) ir Schottelio (1663) darbai.

Lyginant Brodovskio patarles su minėtais Petri, Seyboldo, Gamijaus ir Schottelio rinkiniais, paaiškėjo, kad dalis Brodovskio pateiktų vokiškų patarlių viena ar kita forma atsispindi visuose rinkiniuose, plg.:

<i>B</i>	Petri 1605	Gamius 1702	Seybold 1648	Schottel 1663
Wer im Rohr fitzt hat gut Pfeiffen ſchneid[en]. [...]. <i>B</i> 894	Wer im Rohr fitzt, der ſchneid ihm Pfeiffen/ wie er wil.	Wer im Rohr fitzt der kan Pfeiffen ſchneiden/ wie er will, 143	Man muß Pfeiffen ſchneiden alldieweil man im Rôhrrecht fitzt.	Er ſchneidet Pfeiffen, weil er im Rohr fitzet
Es ift beßer ein Sperling in der Fauft als ein Elend im Walde. [...] <i>B</i> 628	Es ift beffer ein queſe in der Hand/ denn ein knote im nacken Es ift beffer Vogel fangen/ denn gar fitll fitzen	Beffer ein Sperling in der Hand Als die Taube auff dem Dache	Es ift beffer ein Spatz in der Hand/ dann hundert (ein Storch) auf dem Dach	Beffer ein Spatz in der Hand dan ein Storch auf dem Dache

Žinant, kad patarlių rinkinių rengėjai naudojami savo pirmtakų darbais, neturėtų stebinti, kad dalis patarlių atsikartodavo daugelyje rinkinių. Antra vertus, nė apie vieną nagrinėtą rinkinį negalima pasakyti, kad jame buvo galima rasti daugumą Brodovskio žodyne nurodytų patarlių. Daugiausia panašumų galima tvirtinti esant Seyboldo patarlių rinkinyje. Reikšmingesni

²⁷⁰ Pavyzdžiui, Brodovskio žodyne esančios patarlės *Was das Auge befieht, bejämert das Hertze nicht B* 153, 690 ir *Truncken Mund redt aus Hertzen Grund B* 691 Eyeringo rinkinyje pateikiamos taip: *Was das Auge nicht ficht, Befchwert das Hertz auch nicht* ir *Voller Mund / verreht des Hertzen grund*. Brodovskio *Aus pfrembd[en] Leder ift gut Riemen zu ſchneiden B* 856 Wincklerio rinkinyje pateikiama kaip *Aus eines andern Leder / kan man breite Gurtel ſchneiden*, 1200, 41. Tokio pobūdžio daliniai sutapimai ne tik nerodo giminystės, bet greičiau patvirtina, kad tas ar kitas rinkinys naudotas nebuvo, ypač atsižvelgiant į tai, kad didelės dalies Brodovskio žodyne esančių patarlių rasti apskritai nepavyko.

²⁷¹ Ir jų pagrindu parengtas Egenolffo rinkinys.

²⁷² Toliau pavyzdžiai teikiami iš 1648 m. leidimo, tačiau jie yra ir vėlesniuose leidimuose, kurie nuo pastarojo skiriasi tik gana nežymiai.

yra tie sutapimai, kurių nepavyko rasti kituose lygintuose patarlių rinkiniuose, pvz.:

B	Seybold 1648
Der ift nicht hungerig, dem Käß und Brodt nicht fchmeckt <i>B 733</i>	Der ift nicht hungerig/ dem Käs und Brod nicht fchmäckt
Ein blöder Hund wird nicht fett <u>vel</u> bey dem Tisch foll mann nicht fchamhaftig feyn. Reik drafos prie Mėfos <i>B 731</i>	Kein blöder Hund wird feift. Bey Tifch foll man nicht fchamhaftig feyn.
Es ift beßer ehrlich geftorb[en] als unehrlich gelebt. Geraus czefflywaý mirti ne kaip neczefflywaý gýwent <i>B 233</i>	Es ift beßer ehrlich geftorben als schändlich gelebt.

Tačiau patikrinus 100 Brodovskio žodyne esančių patarlių, 45 iš jų Seyboldo rinkinyje nepavyko rasti.

Be to, yra tokių patarlių formų, kurios užfiksuotos tik kai kuriuose kituose nagrinėtuose rinkiniuose, bet Seyboldo rinkinyje jų nėra, pvz.:

B	Petri 1605	Seybold 1648	Schottel 1663
Ein Wort ift kein Pfeil. 3odis galwós ne pramuša <i>B 643</i>	Ein Wort ift kein Pfeil	-	Ift doch ein Wort kein Pfeil nicht 1134
Ein Unverdienter Fluch trifft nicht. [...] Szuns Balfas ... <i>B 730</i>	Ein vnuerdienter Fluch trifft nicht.	-	-
<u>Prov.</u> das Bier folgt dem Zapffen Allus apwalus <i>B 259</i>	das Bier folgt dem Zapffen	-	Das Bier und Wein folget dem Zapffen 1129
Wer hat was da klingt der hat auch was da fpringt, kas tur fkambanczu, tur ir bokanczu [...] <i>B 802</i>	-	-	Der hat das klingt/ der kriegt das fpringt 1130
<u>Prov.</u> Iß Tólo ir mares ißlaka, o priėjes nei kráfto. Viel Gefchrey, wenig Wollen. Hunde die viel bellen beißen nicht <i>B 903</i>	Viel Gefchrey wenig Wollen Hunde die viel bellen beißen felten	viel gefchrey und nichts darhinder	-

Visa tai rodo, kad tiesiogiai nebuvo naudojamas nė vienas iš šių šaltinių. Veikiausiai Brodovskis pasirinko kokių nors kelių rinkinių pagrindu parengtu populiariausių patarlių rinkinėliu (apie tai galima spręsti iš to, kad daug *B* patarlių kartojasi keliuose rinkiniuose). Tai galėjo būti mokyklos reikmėms skirtas rinkinys,²⁷³ su kuriuo Brodovskis galėjo susipažinti, o galbūt ir dalį jo

²⁷³ Tokio pobūdžio, koks yra jau minėtas Danieliaus Gamijaus *Flores trilingues* (1702), trikalbis patarlių rinkinys, skirtas mokyklos reikmėms. Nors konkrečiai ši knyga taip pat nebuvo Brodovskio

persirašyti dar besimokydamas Karaliaučiaus Senamiesčio mokykloje. Tačiau tiksliau identifikuoti jo naudoto patarlių rinkinio nepavyko. Galima konstatuoti tik tai, kad tai nebuvo kuris nors iš didžiųjų XVI ar XVII a. vokiečių kalbos patarlių ir priežodžių rinkinių.

Ieškant Brodovskio vokiškų patarlių šaltinių taip pat paaiškėjo, kad dalis jų į *B* yra atėję visai ne iš specialių rinkinių, bet perimtos iš kito Brodovskio naudoto šaltinio – Dentzlerio žodyno (plačiau apie jo naudojimą žr. 6.2. skyrių). Dentzlerio žodyne (*Cla* 1709) buvo pateikta nemažai patarlių. Nors kai kurios *B* ir *Cla* 1709 esančios patarlės atsispindi ir nagrinėtuose patarlių rinkiniuose, didesnis formos panašumas rodo, kad kai kuriais atvejais šaltinis buvo būtent *Cla* 1709, plg.:

<i>B</i>	<i>Cla</i> 1709	<i>Seybold</i> 1663
deßen das Hertz voll ift, laufft der Mund über Duma Szirdies kuma ²⁷⁴ [...] <i>B</i> 689	Deßfen das hertz voll / laufft der mund über	<i>Weßfen</i> das Hertz voll ift / <i>deßfen geht</i> der Mund über.
Das Kind ist todt, die Gevatterschaft ist aus <i>B</i> 781	das kind ift todt/ die gevatterschaft ift aus	Das Kind ist todt, die Gevatterschaft <i>hat ein Ende</i>
<u>Prov.</u> Großer /Vornehmer/ Herren Kinder Gerathen felt[en]. Diddes Gimmines o Pūd=3iedis <i>B</i> 780	Großer Herren kinder gerathen felten.	Vornehmer <i>Leut</i> Kinder gerathen felten, <i>Reicher Leut</i> Kinder gerathen felten
<i>B</i>	<i>Cla</i> 1709	<i>Petri</i>
Wenn die Katze schläft, tantzen die Mäufe. [...] <i>B</i> 772	Wann die katz schläft/ tantzen die mäufe	Wenn die Katz nicht zu Hauß ift/ <i>io haben die Meuß</i> <i>Kirchmeß</i>

Patarlės, kurios į Brodovskio žodyną pateko iš *Cla* 1709, dažnai neturi ir pažymos *Prov.* Jos iš kitų posakių neišskirtos ir šaltinyje. Gana daug iš *Cla* 1709 perimtų patarlių yra likusios be vertimų į lietuvių kalbą (plg. daugumą patarlių prie lemų *Katze B* 772, *Kind B* 781). Kita vertus, daliai jų Brodovskis labai vykusiai pritaikė lietuvių kalbos patarles, pvz.:

Prov. Kuri Kate Pieno nelaka. Die Katze läßt das Maußen nicht. *B* 772 – *Cla* 1709: Die katz läßt das maußen nicht

šaltinis (sutampančių patarlių yra mažiau nei minėtuose Seyboldo, *Petri* rinkiniuose), tai galėjo būti koks nors tipologiškai į ją panašus leidinys.

²⁷⁴ Ta pati patarlė lemos *Hertz* straipsnyje pateikta ir antrą kartą, tačiau ji atkeliavo iš kito šaltinio – kaip Biblijos citata su atitinkamu vertimu: *Was das Hertz voll ift, gehe der Mund über Kūmi Szirdis pilna, tūmi Burna plafta Matth 12,34 B* 692. Matyt, Brodovskis nepastebėjo, kad du kartus įtraukė tą pačią patarlę.

Wer Glück hat führt die Braut heim. Laiminczio Piewi Dirwi. *B* 591 – *Cla* 1709:
Wers glück hat/ führt die braut heim

Patarlių šaltinių tyrimo metu išryškėjo ir dar vienas ypatingas vokiškų patarlių sluoksnius. Tai jokiuose rinkiniuose neužfiksuotos, matyt, tik Rytprūsių kraštui būdingos patarlės. Viena jų – *Amt bringt Kappen*, esanti ir *C* rinkinėlyje *Proverbia C* IV 552. Pagal Frischbiero paaiškinimą, kuris remiasi Pisanskiu, šios patarlės kilmė siekia Ordino laikus ir yra susijusi su vieno konkretaus žmogaus istorija (plg. Frischbier 1865, nr. 58, *Amt giebt Kappen*). Įdomu ir tai, kad pirmajame Prūsijos vokiečių kalbos vaizdingus posakius fiksuojančiame Georgo Bocko rinkinyje *Idioticon Prussicum*, išėjusiame 1759 metais, jos nėra. Vadinasi, Brodovskis (o prieš jį galbūt ir *C* autorius, mat ši patarlė yra ir rinkinėlyje *Proverbia*) užfiksavo patarlę savo raštuose anksčiau, negu ji pateko į spausdintus šaltinius. Tokių Rytų Prūsijai būdingų vokiškų posakių yra ir daugiau: *Was beffer ift wie ein Laus, das hebe auf, und trage in dein Haus B* 233p, *Kur Szud's cze Grud's Wo Mift da Brodt B* 814, *Wer lang hat, läft lang hangen, wer kurtz hat, läft kurtz hang[en] B* 634. Tik Rytprūsiuose vartotų vokiškų žodžių ir patarlių paieška bei analizė remiantis Brodovskio žodyno medžiaga būtų įdomi tema, verta atskiro tyrinėjimo.

Apibendrinant patarlių šaltinių paieškos rezultatus reikia pasakyti, kad be *Sp*, kurį kaip *B* šaltinį įvardijo jau Lebedys, ir kurį šiame darbe dėl įvairių aukščiau aptartų priežasčių linkstama laikyti paties Brodovskio parengtu rinkinėliu, nepavyko rasti kitų Brodovskio lietuviškų patarlių šaltinių. Tyrimas parodė, kad nei *C* rinkinio *Proverbia*, nei kituose rankraščiuose ar leidiniuose buvusių lietuviškų patarlių rinkinėlių medžiaga *B* nepanaudota. Palyginus Perkūno traktate cituojamus posakius su *B* nepavyko patvirtinti paplitusios hipotezės dėl Brodovskio galimybių pasinaudoti Perkūno rengtu patarlių rinkiniu, todėl ji ir toliau lieka tik spėjimu. Dėl vokiškų Brodovskio žodyno patarlių kilmės pavyko nustatyti tiek, kad Brodovskis nepasinaudojo nė vienu iš populiariausių didžiųjų savo laikmečio patarlių rinkinių. Rengiant *Sp* galėjo pasitarnauti koks nors nedidelis mokyklinis rinkinėlis, kuriame atsispindėjo populiariausios tuo metu vokiečių patarlės. Jeigu jį rengė pats Brodovskis, tai vokiškas patarles galėjo būti nusirašęs dar mokyklos ar studijų

laikais. Dalis vokiškų patarlių į *B* pateko iš Dentzlerio žodyno *Clavis Linguae Latinae*. Kai kurios jų liko neišverstos, kitoms Brodovskis sėkmingai pritaikė lietuviškus atitikmenis. Patarlės į *B* pateko mažiausiai iš trijų skirtingų šaltinių (*Sp*, nežinomo lietuviško rinkinėlio ir Dentzlerio žodyno), kurių viename nebuvo lietuvių kalbos. Tai iš dalies paaiškina metodinius patarlių pateikimo žodyne netolygumus – jų išbarstymą per kelias straipsnio vietas ir skirtingas funkcijas – vienos skirtos labiau lietuviškiems atitikmenims iliustruoti, kitos – orientuotos į lemą. Mėginant nustatyti patarlių šaltinius, *B* išryškėjo labai įdomus vokiškų Rytų Prūsijai būdingų patarlių sluoksnis, rodantis, kad autorius ne tik lietuviškas, bet ir vokiškas patarles galėjo imti tiesiai iš savo aplinkos.

6.6. Hipotetiniai *B* šaltiniai.

Brodovskio žodyno šaltinių tyrimas parodė, kad žodyno sudarymui autorius panaudojo bent tris žinomus leksikografinio pobūdžio šaltinius – Biblijos žodžių konkordancijas, Dentzlerio žodyną ir *C. B* santykių su šiais šaltiniais analizė rodo, kad šie darbai nebuvo vieninteliai leksikografiniai *B* šaltiniai, ir leidžia teigti, kad Brodovskis abėcėliniam žodynui parengti turėjo pasitelkti dar bent du šaltinius – chronologiškai anksčiausiam *B* sluoksniui priskirtiną **A* ir rengiant švarraštį papildomai naudotą **P*. Be to, *B* nomenklatūrinės dalys taip pat galėjo turėti savo atskirą šaltinį ar šaltinius. Taigi galima kalbėti apie dar mažiausiai tris kol kas tik hipotetiškai numanomus *B* šaltinius.

6.6.1. Vokiečių–lietuvių kalbų žodynas **A*.

Tai turėjo būti abėcėlinis vokiečių–lietuvių kalbų žodynėlis, apimantis ne vien vokiečių kalbos žodžius su lietuviškais atitikmenimis, bet ir nemažai posakių. Vienas iš ryškesnių jo požymių – šio žodyno medžiaga, skirtingai nuo perimtos iš *Cla* 1709, buvo didžiąja dalimi išversta į lietuvių kalbą. Tai rodo, kad jis buvo rengtas ilgesnį laikotarpį, gana rūpestingai. Dėl šios priežasties buvo daroma prielaida, kad būtent nuo šio žodynėlio rengimo Brodovskis galėjo pradėti savo 30 metų trukusį darbą prie *B*.

Kai kurie *B* pastebimi šiam šaltiniui priskirtini bruožai leidžia šiek tiek apibūdinti jo vokiškojo šaltinio pobūdį. Vienas iš ryškiausių **A* bruožų yra specifinės formos žodžių junginių buvimas. Tai junginiai, prasidedantys kokiu nors priešdėliu ir sudarantys išstisus panašaus tipo konstrukcijų grupes (plačiau apie jų pateikimą žr. makrostruktūros tyrimo 4.3.1. ir 4.3.3 skyrius), pvz.:

An die Bruft drücken Krutinespi priglaufiti
 Pri Krutines ĩpaufti
 --- ũchlagen krutifna mußti
 An die Kette legen prie Lencugo dėti
 An die Seite gehen Ant- Szalies, ĩ Száli eiti
 An (in) die Soñe legen Prieg Saules dėti, prieß Saules vedinti
 An die Thür klopfen prie Wartu bildēt', mußt'
 An dir ĩft gelegen. Tawes czia reikia l. priwóloma *B* 86

Būtent išdėstymo tvarka šie žodžių junginiai skiriasi nuo iš *Cla* 1709 perimtų tokios pačios struktūros žodžių junginių, kurie ĩ žodyną ĩtraukti ne abécélės tvarka kaip savarankiškos lemos, bet ĩ reikšminio junginio žodžio straipsnio mikrostruktūrą. Sakykim, posakis *An dir ist es gelegen* Dentzlerio žodyne pateikiamas lemos *gelegen* lizde. *B* jis antrą kartą irgi pateiktas prie lemos *Gelegen B* 546 (kartu su kitais 2 posakiais, visi iš *Cla* 1709):

<i>B</i>	<i>Cla</i> 1709
Gelegen [...]	Gelegen [...]
Es ĩft an dir gelegen	es ĩft an dir gelegen/ in te litum eßt.
Es ĩft mir daran gelegen.	Est ĩft mir daran gelegen / intereßt mea.
Daran ĩft alles gelegen <i>B</i> 546	Daran ĩft alles gelegen / in hoc rei cardo vertitur

Analogiškas yra ir posakio *In sich selbst gehen* atvejis. Šis posakis vieną kartą randamas lemos *gehen B* 539 straipsnyje, o antrą – pateiktas pagal prielinksnio abécélės vietą: *In sich gehen vid in sich fchlagen B* 756.

Abu aukščiau pateikti pavyzdžiai, be kita ko, suteikia dar vieną progą įsitikinti, kad čia Brodovskio remtasi dviem skirtingais šaltiniais: toks pats arba analogiškas posakis, pateiktas abécėliniame registre turi vertimą ĩ lietuvių kalbą (antrajame pavyzdyje su *gehen* pateikta tik nuoroda ĩ greta esančią lemą su lietuvišku atitikmeniu); tuo tarpu tas posakis, kuris teikiamas reikšminio žodžio straipsnio viduje, vertimo neturi. Tokį dalyką paprasčiausiai galima paaiškinti skirtingų šaltinių naudojimu.

Tuo tarpu grįžtant prie mechanine abécélės tvarka išrikiuotų posakių gausos *B* galima pasakyti, kad ji taip pat sietina su atitinkamo šaltinio

pobūdžiu. Brodovskio naudotas (galbūt jo paties ir parengtas) *A rėmėsi žodynu su vokišku registru, kurio sudarymo principas taip pat buvo grynai abėcėlinis.

Beieškant tokio galimo šaltinio buvo pastebėta, kad tokia tvarka posakiai buvo išdėstomi ne vokiečių kalbos žodynuose su vokišku registru, bet lotynų–vokiečių kalbos žodynų vokiškų žodžių ir posakių indeksuose, kurie, kaip rodo ir Dentzlerio žodynų istorija (plg. 6.2. skyrių), kartais buvo naudojami ir atvirkštinės krypties žodynams rengti. Nors tiksliai identifikuoti šaltinio nepavyko, bet paaiškėjo, kad kai kurios *B* registro atkarpos (neatsispindinčios kituose žinomuose šaltiniuose, taigi priskirtinos *A) turi nemenko struktūrinio, o vietomis ir leksinio panašumo su Andreaso Corvino žodyno *Fons latinitatis* (1638) vokišku indeksu. Kai kurie panašūs epizodai leidžia teigti, kad – nors pats Corvino žodyno indeksas tiesiogiai nebuvo vieno iš *B* vokiškosios dalies pirmtakų šaltinis – tai turėjo būti į jį gana panašaus, o gal net jam giminingo žodyno indeksas, plg²⁷⁵ .:

B 86	C	Cla 1709	Corvinus 1638
Andeuten, pa- ap- pri- isakýti, 3inne dýti l padarýti pranešti 3enklų roditi, apreikšti, ap-pa-pri- Nu3enklinti.	Pranéšti, 3enklų róditi C I 91H	Andeuten/andeutung thun/ inuere, significare	Andeuten
Andeutung apfákimas, Prané3imas	Andeutung. Prané3imas. ó. M. I 91H	andeutung / 3ignificatio	
Andichten		Andichten / affingere.	
An die Bruft drücken Krutinespi priglausti Pri Krutines 3pau3ti	-	-	[An die Bruft] trücken
~ 3chlagen krutifna mu3ti	-	-	An die Bruft schlagen
An die Kette legen prie Lencugo dėti	-	-	an die Kette legen
An die Seite gehen Ant- S3alies, i S3áli eiti	-	-	-
An (in) die Soñe legen Prieg Saules dėti, prieb Saules vedinti	-	-	an die Sonne legen
An die Thür klopfen	-	-	-

²⁷⁵ Palyginimui pateikiama kiek didesnė registro atkarpa bei duodama ir kitų *B* šaltinių medžiagos, kad tarpusavio santykis būtų aiškesnis.

prie Wartu bildēt, mußt			
an dir ifts gelegen. Tawes czia reikia l. priwáloma.	-	[prie <i>Gelegen:</i>] es ift an dir gelegen/ in te fitum eft. [...]	an dir ifts gelegen
B	C	Cla 1709	Corvinus 1638
-	-	-	auff dem Fuffe folgen
Auff dem Halfe trag[en] ant kaklo neþóti	-	-	auff dem Halfe tragen
Auff dem Rücken liegen. Ant Pakalos gullét	-	-	-
Auff dem Schooß hab[en] Ant kéliu turéti	-	-	-
-	-	-	auff den Abend
Auff den Dienft wart[en] Týkoti	-	-	~ den Dienft warten
Auff d[en] Hieb geh[en] irftin eiti	-	-	~ den Hieb gehen
Auff den Feind treff[en] wainawojus tis, Ant Neprietelaus iþtikti	-	-	~ den Feind treffen
-	-	-	auff den Grund fetzen
Auff den Fuß folgen. Ant Szwieziu Pèdu, ant karþtu Pdu inpédzui lékti	-	-	-

Taigi struktūriniai *B* fragmentų (priskirtinų šaltiniui **A*) panašumai su lotynų-vokiečių žodyno vokišku indeksu leidžia manyti, kad toks indeksas (arba jo pagrindu parengtas paprastas vokiečių–lotynų kalbų žodynėlis) galėjo būti vienas iš **A* šaltinių. Tačiau tiksliai identifikuoti šio šaltinio kol kas nepavyko.

Dar vienas specifinis požymis, kurį galima būtų priskirti šiam šaltiniui, yra pirmojo asmens forma teikiami veiksmažodžių atitikmenys. Jie *B* pasitaiko retai ir daro atsitiktinio reiškimo įspūdį. Greičiausiai autorius iš principo mėgino laikytis bendraties, tačiau kai kurios pirmojo asmens formos praslydo į *B* dėl perrašinėjimo procese visai suprantamo automatizmo. Atitinkamų fragmentų palyginimas su *C* (kuriame taip pat gausu pirmuoju asmeniu

pateiktų veiksmažodinių atitikmenų) rodo, kad *B* duodami pirmojo asmens atitikmenys absoliučia dauguma atvejų (išskyrus *behangen* žemiau nurodytuose pavyzdžiuose) imti ne iš jo, t. y. gali būti priskirti hipotetiniam **A*, plg.:

B	C
[Acker] auslaugen. Dirwa <i>iβlefinu</i> , ti <i>nuedziu</i> <i>efti B 49</i>	-
Augen haben <i>Atanku</i> , ti <i>B 156</i>	-
Behangen. Priffikabbinti 2 Sam 18,9. <i>Prikimbu bti B 208</i>	Behangen. <i>Prikimbu</i> , kibbau, kibfu, kibti <i>C I 265H</i>
Eßen Erbfen <i>ziebmi Zirnus B 437</i>	-
Haſchen l erhafchen Sugauti ψ 10,9. [...], Paſagrebt, <i>suwaikau</i> , nutwert, gauditi, grēbti <i>B 639</i>	Haſchen. Grēbju, jau, fu, ti Sugaunu gawaù, fu, ti [...] <i>C II 331H</i>
Knacken mit den Fingern braſka Pirβtais, <i>braβczioju Pirβtais B 804</i>	Knacken. Brakβteru, Paukβteru Pykβteru } rėjau, réfu, réti <i>C III 559H</i>

Veiksmažodžių esamojo laiko vienaskaitos pirmojo asmens formos atitikmenys buvo būdingi ir hipotetiniam žodynui *X*, kurio fragmentus, lygindama *C* ir *R*, rekonstravo Christiane Schiller (2007, 39–56). Kol kas nepavyko tiksliai nustatyti, ar **A* ir *X* gali būti giminingi. Tiesioginio ryšio tarp Schiller rekonstruotų *X* fragmentų ir *B* išvelgti nelabai įmanoma, nes *X* rekonstrukcija remiasi *C* esančia medžiaga. Kadangi *C* buvo ir *B* šaltinis (plg. 6.3. skyrių), tad pastebimi rekonstruoto *X* ir *B* sutapimai gali būti atsiradę per *C*.²⁷⁶ Daugumos *B* esančių veiksmažodžio pirmojo asmens formų nepavyko aptikti *C*, tad išlieka galimybė, kad Brodovskis galėjo irgi naudoti *X* arba kokį nors jam giminingą nuorašą ir perimti kai kuriuos jo požymius.²⁷⁷ Antra

²⁷⁶ Dėsninga, kad glaudesnį *B* ryšį su *C* negu su *R* patvirtina kai kurie pavyzdžiai, kuriuos Schiller pateikia kaip *X* atspindžius *C* ir *R*. Tais atvejais, kai atitinkamos lemos yra ir *B*, jų pateikimo forma yra identiška *C* ir šiek tiek skiriasi nuo *R*:

Aushohlen, forſchen – Iškwarczinti *R 25*

Außholen, i. e. Außforſchen Iškwarczinti, nau, fu, ti [...] *C I 196*

Ausholen i. e. ausforſchen [...] iškwarczinti, iškwarcziti *B 167*

Angebohrnes Mahl oder Schaden heist Priégamas *R 12*

Angebohrnes Mahl oder Schade. Priégamas. Ápgamas, ô. M. *C I 97*

Angebohrnes Mahl oder Schaden. Priégamas, Apgamas *B 91* (pavyzdžiai iš *C* ir *R* pagal Schiller 2007, 48). Žinoma, tokį įrodymą galima užginčyti teigiant, kad ir *C*, ir *B* atspindi tikrąjį *X*, o *R* pateikia modifikuotą variantą, tačiau tuo patikėti sunkiau negu tuo, kad šie sutapimai atsirado todėl, kad *B* naudojos *C*.

²⁷⁷ Atidžiau paanalizavus galima rasti ir kitų požymių, kuriuos Schiller priskyrė *X*, ir kurie vienaip ar kitaip atsispindi ir *B*, nors nėra perimti iš *C*. Vienas iš tokių požymių galėtų būti lotyniškų hiperonimų naudojimas lemos reikšmei ar lemos bei atitiktens santykiui tikslinti. Lygindama *C* ir *R* Schiller aptiko tik vieną tokio pobūdžio *X* pėdsaką. *B* tokių hiperonimų (neatsispindinčių nei *C*, nei *Cla 1709*) yra ir daugiau, pvz. *Ellritz Male, Maléle pifcis B 406, Gefitten. pifc. Striepetis, B 568, Krebs*

vertus, čia galėjo būti ir koks nors visai kitas šaltinis, turintis tą patį požymį (veiksmazodinių atitikmenų, pateiktų pirmojo asmens forma) kaip ir *X*. Kaip rodo *C* ir *X* pavyzdžiai, lietuvių kalbos žodynų, besiremiančių lotyniškos leksikografijos tradicija teikti veiksmazodžius pirmuoju asmeniu (Schiller 2007, 45) lietuvių leksikografijos istorijoje būta, taigi ir dar vieno žodynėlio su tokiu metodiniu požymiu egzistavimas nėra neįmanomas.

6.6.2. *P.

Apie *P dėl labai fragmentiškų jo apraiškų ką nors tikslesnio pasakyti sunku. Kaip parodė 6.3. skyrius, nemažai *B* straipsnių, iš dalies sutampančių su *C*, yra praplėsti papildomais atitikmenimis, kurių *C* nėra. Papildomų atitikmenų, nerandamų *C* ir savo grafiniu išdėstymu orientuojančių į *B* švarraščio rengimo etapą, turi ir konkordancijų pagrindu parengti straipsniai. Šie papildomi atitikmenys priskirtini hipotetiniam šaltiniui *P. Jeigu *P buvo žodynas, tai jo registras galėjo būti panašus į *C* registrą, tik *P tos pačios lemos galėjo turėti daugiau arba kitokių atitikmenų negu *C*. Šiame kontekste galima svarstyti ir hipotezę, ar *P negalėjo būti giminingas fragmentiškai išlikusiam Q^1 , kuris, kaip ir *Q*, yra genealogiškai susijęs su *C* (plg. Urbutis 1987, 57–75). Toks spėjimas išsakytas Zubaitienės darbe, remiantis faktu, kad Brodovskio žodyne yra keletas Q^1 ir *B* sutapimų, kurie neatsispindi *C* ir *Q* (Zubaitienė 2007, 89). Kadangi Q^1 tėra išlikęs tik kaip keli padriki kitų autorių cituojami fragmentai, ši hipotezė remiasi nedideliais įrodymais. Be to, kai kurie specifiniai Q^1 žodžiai į *B* vis dėlto nepateko (plg. ten pat), tad griežtai tvirtinti, kad Q^1 atsispindi *B*, yra sunku. Kol kas tvirtai galima pasakyti tik tiek, kad *P priskirtinų *B* atitikmenų nepavyko rasti nei *Q*, nei *R*, o tai netiesiogiai mažina ir jo galimybę būti giminingam Q^1 . Jeigu tarp *P bei Q^1 ir egzistuoja koks nors ryšys, tai greičiausiai jis nėra tiesioginis. Tačiau dėl laiko stokos ir darbo apimties čia šios hipotezės verifikuoti nebuvo imtasi ir pasitenkinta tik minėtais pirminiais pastebėjimais.

Wežys. *Species Pifcis* B 821, *Lamprete, pifcis* B 835. *Roch. pifcis* B 1020. Žinoma, tai automatiškai nereiškia, kad čia *B* atsispindi būtent *X*, nes tokį požymį galėjo turėti ir kuris nors kitas šaltinis. Visgi šią galimybę taip pat reikėtų turėti galvoje ieškant tolesnių *B* šaltinių.

Be to, negalima visiškai atmesti galimybės, kad *P nebuvo atskiras žodynas, bet tik įvairių Brodovskio paties surinktų žodžių sąrašas, kuriuo remdamasis jis pildė rengiamą žodyno švarraštį.

6.6.3. Nomenklatūrų šaltiniai.

Kalbant apie nomenklatūrų šaltinius, pirmiausia reikia prisiminti jau 4.1.1. skyriuje konstatuotą faktą, kad nomenklatūrose ir abėcėliniame žodyno registre pateikti analogiški straipsniai skiriasi rašyba ir atitikmenimis (pvz., nomenklatūroje *Goldschmidt* B 632, abėcėlinėje vietoje *Goldschmied* B 604; nomenklatūroje *Murejnen* B 474, registre *Murene* B 926; nomenklatūroje *Beutler* B 631 pateiktas be atitikmens, abėcėliniame registre – su keliais atitikmenimis *Beutler, vid Beutelmacher; Beutelmacher, Beutler Koljtininks, Maßnininkas* B 247; nomenklatūroje *Pfeiffer. Piperis* B 632, abėcėliniame registre *Pfeiffer Wamzdininkas, Gen 4,21 Skamarakas* B 971; nomenklatūroje *Goldfinger Bewardis* B 472, registre [*Gold*] *Finger Pirβtas žiedinnis, antrafis nū mážojo, aukfininks* B 593 ir kt.). Vadinas, nomenklatūros ir abėcėlinis registras buvo rengiami atskirai vienas nuo kito ir ruošiant žodyno švarraštį taip pat nebuvo derinami.

Jeigu nomenklatūrose ir abėcėliniame registre esančių vokiškų lemų rašybos skirtumus galima gana paprastai paaiškinti skirtingais šaltiniais (nomenklatūros buvo sudarinėjamos pagrindu imant kokį nors teminį vokiečių kalbos žodyną, o registras – abėcėlinį), tai skirtingiems analogiškų lemų atitikmenims pagrįsti to nepakanka. Kyla klausimas, ar galėjo tas pats autorius, rengdamas skirtingas žodyno vietas, analogiškomis lemomis parinkti skirtingus atitikmenis arba neapsižiūrėti, kad kai kurioms lemomis atitikmenis jau turėjo suradęs, ir kitose vietose palikti jas neišverstas? Palyginus žuvų pavadinimų nomenklatūrą su atitinkamais registro įrašais išryškėja gana daug būtent tokių atvejų (identiški nomenklatūros straipsniai praleisti, pateikiami tik pavyzdžiai su skirtumais), plg.:

B 473-474	Žuvų pavadinimai B registre
Barben, <u>Barme</u>	Barbe. <u>Pifcis</u> B 188 [formas <i>Barme nera</i>]
Bars, Eßgerÿs	Bars, <u>pifcis</u> Eßerÿs B 188

Brešem. Bléjes. Karβis, Pálβos ²⁷⁸	Brešem. <u>pićcis</u> Karβis, Palβos, Bléjes
Butten, Schollen	Butte <u>pićcis</u> . B 305
[B 474]	
Dewel	Debel <u>pićcis</u> . Szápals B 341 Dewel. <u>pićcis</u> . B 346
Eldritz	Eldritz. <u>pićcis</u> . B 404 Ellritz. Male. Maléle <u>pićcis</u> . B 406
Efche, harder	Efche <u>Thymallus pićcis</u> . Szalwis. B 434 Efcher. Striepetis. Eβè. Laβiβaitis B 434 Harder <u>pićcis</u> . B 635
Flundern	Flundern vid. Flindern B 487 Flinder, Schollen Pannos Marijos Žuwis, Wienpusfe, Plake B 484
Forellen	Forelle <u>Laβiβele margóji</u> , apnarβas B 489
Gifterchen	-
Gründel Gruže	Gründling Gruže, Gramzde B 609
Hornfiłch, <u>meerfchlange</u>	Hornfiłch. Ragota Žuwis. B 727
Jefwitz	Jefitz. <u>pićcis</u> . <u>Strepetýs</u> , B 747
Karuβe Karófas	Karauβe karufas B 770
Meer Karuβen.	-
Kaulbars, Kulperβis	Kaulbarfch. Ekβlei, Ezgýs, Ezzegýs, Pukýs, Kulperβkis. B 773
Krebs. Meerkrebs	Krebs <u>Wežýs</u> . Species <u>pićcis</u> . [...] See Krebs Jurû wežýs Stein ~ Akmen's ~ Fluβ ~ Uppês ~
Lachsfaren	[Lachs]faren <u>Laβiβelei</u> , <u>Strepeczei</u> B 833
Makreelen	-
Mureñnen Murenka. <u>Mureina</u> Sielawa.	Murene, Selawa, murenka B 926
Mufchel	Mufchel <u>Warlu Dežéle</u> , warlu <u>Géldes</u> B 926
Öftern	Öftern <u>warles geldelefa</u> , <u>Skrinelefa</u> B 963
Pisker Piplis	Pifker vid. Peifker B 978 Peifker <u>pićcis</u> . Piplýs, Wingillis, wijunas, Rainas. B 969
Plötž Mekbra	Plötže <u>pićcis</u> . <u>Bruifis</u> . Mekbra B 981 Plätže vid Plötže <u>pićcis</u> B 981
Pomochel	Pomochel Pomukelei B 983
Quappe Wégéle	Quappe Wégéle, <u>Kwappa</u> B 990
Raape	-
Rochen	Roch. <u>pićcis</u> .
Rothfeder, rothauge. Makbra	-
Sardellen, <u>Engliŕche Sprotten</u>	Sardellen B 1039

Sugretinus penkiasdešimt nomenklatūroje ir B registre esančių žuvų pavadinimų straipsnių (visa žuvų pavadinimų nomenklatūra apima apie

²⁷⁸ Pastarieji du atitikmenys į nomenklatūrą greičiausiai įrašyti papildomai, jau remiantis abėcėlinio registro įrašais. Tą rodo rašalas, taškas po pirmojo atitiktens *Bléjes* bei abiem atvejais besikartojantis nenuoseklus vienaskaitinės (*Karβis*) ir daugiskaitinės (*Pálβos*) atitikmenų formos vartojimas.

septyniadešimt vienetų, tačiau registras tesiekia iki *Sardellen*) matyti, kad trisdešimtyje, t. y. gerokai daugiau nei pusėje, pastebimi gana ryškūs skirtumai. Jeigu tai būtų buvęs vieno žmogaus darbas, ar būtų galėję pasitaikyti tiek daug neatitikimų tarp nomenklatūrose ir abėcėliniame registre esančių analogiškų straipsnių? Gal ir galėjo, jeigu tarp teminių žodžių sąrašų ir abėcėlinio registro rengimo praėjo pakankamai ilgas, kelių dešimtmečių laiko tarpas. Antra vertus, nomenklatūrų ir abėcėlinio registro nesutapimus paprasčiau galima paaiškinti darant kitą prielaidą: nomenklatūras (ar bent jau dalį jų²⁷⁹) galėjo parengti ne pats žodyno autorius, o kas nors kitas.²⁸⁰ Brodovskis tik pasinaudojo kažkieno medžiaga, persirašė ją į žodyną, kai kur galimai pridėdamas vieną kitą savo turėtą atitikmenį iš registro (plg. išnašą prie aukščiau pavyzdžiuose nurodytos lemos *Breßem*). Ši hipotezė taip pat reikštų, kad tarp Brodovskio naudotų šaltinių turėjo būti dar vienas, teminis vokiečių–lietuvių kalbų žodynėlis.

Tokią mintį netiesiogiai paremia ir Ruigio žodyno įvade paminėti teminiai vokiečių–lietuvių kalbų rankraštiniai žodynai („Es haben auch andere dergleichen synthetische Lexica gefchrieben, auch folche, die nach gewiffen locis eingerichtert gewefen“ [pabraukta mano], Ruigys 1474, 3). Lietuvių raštijos istoriografijoje randama ir užuomina apie Kristupo Sapūno parengtą nomenklatorių. Spėjama, kad jis galėjo būti lotynų–lietuvių kalbų (LTSR bibliografija, t. 1, 533; Zinkevičius 1988, 106), tačiau tai nėra tiksliai žinoma. Be to, kadangi visi nomenklatoriai buvo rengiami pagal panašią schemą, o visuose vokiečių kalbos nomenklatoriuose figūravo lotynų kalba, tai ir tokio lotyniškai–lietuviško nomenklatoriaus medžiagą būtų nesunkiai buvę galima pritaikyti vokiškam registriui.

²⁷⁹ Čia kalbama tik apie vokiečių–lietuvių kalbomis pateiktas nomenklatūras, kurios parengtos remiantis vokišku registru. Kai kuriuos teminius žodžių sąrašus, kurių išeities kalba yra lietuvių, o vokiškų atitikmenų tėra keletas, Brodovskis, tikriausiai inspiruotas turėto vokiečių–lietuvių kalbų pavyzdžio, greičiausiai parengė jau pats. Tai geriausiai įrodo autoriaus komentaras žodyne, pateiktas prie gėlių pavadinimų [pabraukta mano]: *Garten v[nd] Feld Blumen, Graß und Kräuter, fo viel mann derer hat zusammen bringen können nachm Alphabet B 272.*

²⁸⁰ Kadangi nėra pagrindo abejoti, kad abėcėlinį žodyną Brodovskis rengė pats (tai, be kita ko, liudija ir autoriaus įterptos metaleksikografinės pastabos bei leksikos komentarai), tenka manyti, kad būtent temines žodžių nomenklatūras galėjo sudaryti kažkas kitas.

Neturint jokių smulkesnių žinių apie Sapūno ar kieno nors kito rengtą nomenklatorių, spėjimas apie galimą tokio tipo Brodovskio šaltinį telieka spėjimu. Vis dėlto tai nekeičia suformuluotos prielaidos, kad Brodovskis galėjo pasinaudoti kažkieno kito, nebūtinai jo paties, parengtu nomenklatoriumi, kurio medžiagą įpyne į *B*.

Panagrinėjus Brodovskio žodyno nomenklatūras, galima vieną kitą žodį pasakyti apie jo naudoto šaltinio pobūdį. Tai turėjo būti ne tik atskirus hiponimijos ryšiais su lema susijusius žodžius, bet ir teminius žodžių junginius su lemos-hiperonimo žodžiu apimantis darbas. Brodovskio naudoto nomenklatoriaus registras neabejotinai buvo parengtas remiantis koku nors vokiečių kalbos (greičiausiai – vokiečių ir lotynų kalbų) nomenklatoriumi. Palyginus Brodovskio žodyno nomenklatūras su kelių populiarių XVII a. nomenklatorių registrais (Calvisius 1638, Duez 1652, Jungius 1693, Frischlin 1614, Mayer 1672, Schober 1684, Zehner 1632²⁸¹) matyti, kad Brodovskio naudoto šaltinio ištakų būta labai panašaus pobūdžio. Kai kuriuose minėtų nomenklatorių net medžiai suskirstyti į laukinių ir vaismedžių grupes kaip Brodovskio žodyne (pvz., Mayer 1672 medžių skirsto taip: *de Arboribus, de Arboribus fativis, earumque fructibus, de Arboribus sylvestribus, de Arborum locis, de Morbis aut Vitis Arborum*). Tačiau nė vienas peržiūrėtas nomenklatorius neturėjo tiek akivaizdžių leksinių sutapimų su *B*, kad būtų galima galvoti apie tiesioginį ryšį.

Įdomus yra ir pastebėjimas, kad nomenklatūrose pasitaiko lemų, vartojamų tik Prūsijos vokiečių kalboje (pvz., lema *Pomochel* žuvų nomenklatūroje *B* 745, Grimų žodyne apibūdinama kaip Prūsijoje paplitęs slavizmas). Tokią detalę ieškant atitinkamų šaltinių galima interpretuoti dvejopai – Brodovskis (arba jo pirmtakas) praplėtė nomenklatūrą papildomomis lemomis iš gyvosios kalbos, arba pirminis vokiškas šaltinis turėjo būti rengtas ir leistas Prūsijoje.

Sprendžiant iš to, kad kai kuriose nomenklatūrose trūksta gana daug atitikmenų (plg. žuvų, medžių, amatininkų pavadinimus), Brodovskio

²⁸¹ Išsamūs bibliografiniai duomenys pateikti šaltinių sąrašė.

naudoto nomenklatoriaus galėjo būti tik apmatai, bet jis nebuvo galutinai baigtas. Antra vertus, „nomenklatūriniai“ epizodai Brodovskio žodyne nėra visai hermetiški, Brodovskis nomenklatūrų medžiagą praplėtė, įterpė į ją ir kitų šaltinių žodžių junginių ir (papildomų) lietuviškų atitikmenų, tarp jų ir paimtų iš Biblijos (plg. medžių nomenklatūroje *Castanienbaum Kaftanijû médis Gen 30,37 Maulbeerbaum medine Krauße. Mórû=médis 2 Sam 5,23 etc. B 192*; sudurtiniai žodžiai ir žodžių junginiai su žodžiu *Fifch B 475f.*). Tai galėtų reikšti, kad Brodovskio naudotas nomenklatorius į jo rankas pateko gana anksti, dar prieš rašant galutinį žodyno švarraštį, ir autorius turėjo galimybę jį praplėsti ir integruoti į atitinkamus epizodus savo turėtą medžiagą. Jeigu būtų siekęs metodinio nuoseklumo, nomenklatoriaus medžiagą Brodovskis būtų galėjęs paskirstyti abėcėlės tvarka po visą žodyną, bet to nepadarė. Dėl šios priežasties galima teigti, kad nomenklatorius paliko *B* nemažą metodinį pėdsaką. Jo medžiaga gana aiškiai išlaikė savo specifinį pateikimo pobūdį ir buvo tik silpnai integruota į abėcėlinio žodyno struktūrą (sutelkiant nomenklatūras prie abėcėlės tvarka išdėstytų hiperonimų arba performuluojant nomenklatūrose pateiktus žodžių junginius taip, kad pirmuoju eitu lemos žodis ir abėcėlės tvarka būtų bent apytikriai išlaikyta).

Kalbant apie lietuviškąją nomenklatūrinės *B* dalies pusę verta paminėti, kad joje iš principo neatsispindi ir *C* medžiaga (tai akivaizdu lyginant žuvų ir amatininkų pavadinimus). Vadinasi, šis žodynas nomenklatūroms rengti nebuvo naudojamas. Tai dar sykį netiesiogiai patvirtina ir hipotezę, kad *C* medžiaga į *B* atkeliavo vėlyviausiu žodyno švarraščio rengimo etapu.

Reziumuojant galima pasakyti, kad, be identifikuotų trijų pagrindinių leksikografinių šaltinių (*CB 1674, Cla 1709* ir *C*), Brodovskio žodyne naudoti dar keli žodynėliai. Neturint jokių kitų išlikusių rankraščių ar bent jau galimų žodynų tikslesnių aprašymų, sunku tiksliai atskirti kiekvieno jų medžiagą ar juo labiau kalbėti apie pobūdį. Tačiau šiame darbe manoma, kad jų turėjo būti dar bent trys, kurių du – abėcėliniai, o vienas – teminis. Pastarasis ryškiausiai išsiskiria iš likusios *B* medžiagos metodiniu požiūriu, nes reprezentuoja ligi tol lietuvių leksikografijoje nežinomą teminio žodyno tipą.

Būtent teminio žodyno požymiai daro abėcėlinį Brodovskio žodyną tokį metodiškai nevienalytį.

7. Išvados

Ištirus Jokūbo Brodovskio žodyno *Lexicon Germanico=Lithuanicum et Lithuanico=Germanicum* išlikusios vokiečių–lietuvių kalbų dalies (B) struktūrą išryškėjo tokie žodyno leksikografinio metodo bruožai:

1. **Žodyno turinio sinkretiškumas.** Brodovskio žodynas gali būti apibūdintas kaip labai nelygiaverčius informacijos sluoksnius apimantis veikalas. Žodyne pateiktai vokiečių ir lietuvių kalbų leksikai būdinga įvairovė ir horizontaliąja (temų spektro), ir vertikaliąja (vartosenos lygmenų, šnekamosios ir raštų kalbos) prasme. Sinkretizmo įspūdį ypač sustiprina žodyno tekste teikiami papildomi, dvikalbiame žodyne įprastos leksinės informacijos ribas peržengiantys duomenys (atskirais sąrašais teikiami vietovardžiai, asmenvardžiai, Biblijos knygų ir giesmyno skyrių pavadinimų sąrašai, mato vienetai, etnografinės nuotrupos, atstumai tarp miestų ir kt.), kurių pateikimo motyvai šiandienos skaitytojui ne visuomet atrodo savaime suprantami. Žodyne gausiai pateikta dalykinė leksika rodo, kad Brodovskis rengė ne paprastą praktiniam susišnekėjimui (skaitymui, rašymui) skirtą dviejų kalbų žodyną, bet daug platesnio užmojo veikalą, turintį ir universalaus deskriptyvinio lietuvių kalbos žodyno, ir dalykinio žinyno bruožų. Brodovskio veikalas siekė ne vien užfiksuoti bei atskleisti lietuvių kalbos galimybes, bet ir pateikti visą autoriui prieinamą su lietuvių kalba ir lietuvių gyvenimo būdu susijusią informaciją. Žodyno turinio sinkretiškumas aiškintinas keletu gana skirtingų veiksnių: 1. Informacija į žodyną pateko remiantis skirtingais atrankos kriterijais (siekiant kuo didesnio išsamumo, norint tiksliau atskleisti dviejų kalbų santykį, mėginant pateikti kasdienėje kaimo mokytojo veikloje praversti galinčių elementarių dalykinių žinių, patenkinti skaitytojo smalsumą, o kartais – tiesiog dėl žodyno autoriaus pomėgio kaupti visą jam prieinamą informaciją). 2. Įvairialypės papildomos informacijos patekimą į žodyną galėjo paskatinti vokiečių žodynų tradicijos: teminių (dalykinių) žodynų, kuriuose buvo jungiama leksinė informacija ir pasaulio pažinimas, bei dvikalbių abėcėlinių žodynų, kurių prieduose

buvo įprasta pateikti visokių papildomų sąrašų. 3. XVIII a. pradžioje Europoje prasidėjo žinynų ir enciklopedijų leidybos bumas, galėjęs netiesiogiai paskatinti leksikografo polinkį fiksuoti ir teikti viską, ką pavykdavo surasti ar sužinoti.

2. Žodyno turinio sinkretiškumą atspindi jo **leksikografinės technikos nenuoseklumas bei nestabilumas**. *B* susipina kelios leksikos pateikimo formos. Greta vyraujančio abėcėlinio principo žodyne yra teminiu ir morfologiniu pagrindu sudarytų registro atkarpų. Kalbos branduolį sudaranti leksika pateikiama griežta abėcėlės tvarka, į abėcėlinį registrą integruoti ir lemų poziciją užimantys žodžių junginiai. Tuo tarpu dalykinė leksika grupuojama teminėmis grupėmis (žuvų ir žvejybos įrankių, medžių, uogų, grybų, rūbų, audimo staklių sudedamųjų dalių, profesijų pavadinimai, kortuotojų leksika ir kt.), kurios skirtingu laipsniu integruotos į bendrą abėcėlės tvarką. Morfologinis pateikimo principas taikomas rečiausiai, paprastai daiktavardžių dūriniams ir vediniams. Kaip rodo skirtingas tos pačios lemos vertimas teminiu principu sudarytoje leksikos grupėje ir abėcėliniame registre (*Pfeiffer. Piperis B 632* ir *Pfeiffer Wamzdininkas, Gen 4,21 Skamarakas B 971*), sąveika tarp skirtingu principu pateiktų žodyno atkarpų yra menka.

B straipsnio sandara yra nepastovi: informacijos kategorijos neturi nuolatinės vietos žodyno straipsnyje (pvz., analogiškos struktūros žodžių junginiai gali užimti ir lemos, ir iliustracijos poziciją, patarlės žodyno straipsnyje pateikiamos ir prieš iliustracinius žodžių junginius, ir po jų), tos pačios kategorijos informacija perteikiama skirtingomis priemonėmis (pvz., žodžių reikšmės tikslinimai vokiškais sinonimais, lotyniškais atitikmenimis, nurodant vokiškus, lotyniškus arba lietuviškus kolokatus ir pan.), keičiasi kai kurių informacijos kategorijų funkcija (patarlės ir žodžių junginiai gali iliustruoti ir vokišką lemą, ir lietuviškus atitikmenis). Žodyno autoriaus metodinį nenuoseklumą liudija ir žodyno rašymo metu kintanti metodika: pradžioje kai kurioms leksikos grupėms (pvz., skaitvardžiams, prielinksniams)

teikiamas išskirtinis dėmesys vėliau atslūgsta ir sudėtingesnius pateikimo modelius keičia paprastesni. Metodikos nenuoseklumas atskleidžia žodyno autoriaus prioritetus: Brodovskiui buvo svarbu sukaupti kuo gausesnės ir kuo įvairesnės informacijos, tuo tarpu jos pateikimo forma buvo tik antraeilis dalykas, reikalingas tiek, kiek reikėjo vartotojui apytikriai susigaudyti pateiktos informacijos sraute.

3. Poreikiu susigaudyti pateiktoje kalbos duomenų gausoje galima aiškinti ir **selektyvų semantinės bei gramatinės informacijos teikimą prie lemų ir atitikmenų**. Ši iš pirmo žvilgsnio gana padrikai atrodanti informacija žodyne teikiama ne siekiant žodyno leksikografinės formos išbaigtumo, bet atlieka specifinę skiriamąją funkciją. Gramatinė informacija pateikiama prie lemos arba atitikmenų tokiu atveju, kai kyla pavojus supainioti kelias homonimines lemas arba reikia atskirti kelių tai pačiai lemai priskirtų atitikmenų reikšmes. Semantinės lemos reikšmės tikslinimo priemonės (vokiški sinonimai, lotyniški atitikmenys, konteksto nuorodos, reikšmės parafrazės) taip pat pasitelkiamos tuomet, kai reikia užtikrinti aiškų lemuotų daugiareikšmių žodžių arba pilnųjų bei dalinių homonimų ir jų lietuviškų atitikmenų santykį. Pavieniai žodyne pasitaikantys žodžių darybos ar kokių nors konstrukcijų vertimo komentarai taip pat rodo, kad autorius fiksavo atsitiktinai pastebėtus dėsningumus, bet nemėgino nuosekliai atskleisti lietuvių kalbos savybių.
4. **Išskirtinis dėmesys žodžių junginiams**. *B* – pirmasis lietuvių kalbos žodynas, kuriame toks dėmesys tenka įvairaus pobūdžio žodžių junginiams. Jų gausa rodo autoriaus požiūrį į kalbą: kalba – tai daugiau nei atskiri jos žodžiai. Žodžių junginiai gausiai pateikiami ir kaip savarankiškos lemos žodyno makrostruktūroje, ir kaip vartojimo pavyzdžiai mikrostruktūroje. Kriterijai, kuriais remiantis į žodyną pateko vienas ar kitas žodžių junginys, susiję ne tik su vokiečių kalbos vartojimo ypatumais (pvz., vokiškų junginių vartojimo dažnumu, jų pastovumu ar idiomatiškumu), bet ir su abiejų kalbų santykiu (į žodyną patenka tokie junginiai, kurių neįmanoma išversti pažodžiui) bei su

lietuvių kalbos specifika (kokio nors lietuviško žodžio egzistavimas gali tapti pagrindu lemuoti vokišką aiškinamąjį žodžių junginį). Pastarieji du atrankos kriterijai pabrėžia ir ypatingą autoriaus dėmesį lietuvių kalbai. Ir žodžių junginių leksikografinė forma (nominalinė arba tekstinė), ir jų pateikimo vieta žodyno straipsnyje yra nepastovi. Tai rodo, kad žodyno autoriui svarbesnis buvo paties leksikografinio fakto užfiksavimas, bet ne jo nuoseklus pateikimas.

5. Žodyno turinio sinkretizmas ir metodikos nenuoseklumas yra susiję su Brodovskio žodynui naudotais **įvairiais skirtingo pobūdžio šaltiniais** ir ilgu, **kelis etapus apimančiu žodyno rengimo procesu**. Sugretinus žinomus bei naujai surastus šaltinius ir Brodovskio žodyną išryškėjo įvairūs *B* medžiagos sluoksniai, iš kurių galima spręsti apie pagrindinius žodyno rašymo etapus ir tais etapais naudotus šaltinius:
 - a) Pirminiu žodyno rengimo etapu buvo renkama medžiaga hipotetiniam abėcėliniam vokiečių–lietuvių kalbų žodynėliui (**A*), kurio vokiško registro pagrindą greičiausiai sudarė lotynų–vokiečių kalbų žodyno vokiškų žodžių ir žodžių junginių indeksas (arba tokio indekso pagrindu parengtas vokiečių ir kokios nors kitos kalbos žodynas). **A* turėjo būti griežtos abėcėlinės struktūros, daug lemuotų žodžių junginių apimantis žodynėlis, kurio lietuviška pusė buvo rūpestingai parengta, beveik nepaliekant neišverstų vietų.
 - b) Užpildęs **A* lietuviškąją dalį Brodovskis greičiausiai nusprendė tęsti leksikografinę veiklą ir praplėsti turėto žodynėlio apimtį. Šiam sumanymui įgyvendinti pasirinko kitą vokiško registro šaltinį – **Johanno Jacobo Dentzlerio žodyną *Clavis Linguae Latinae***. Hipotetinis **A*, išplėstas Dentzlerio žodyno medžiaga, čia sąlyginai pavadintas **A*+. Brodovskis rėmėsi vienu iš vėlyvesniųjų, jau XVIII a. išėjusių Dentzlerio žodyno leidimų, veikiausiai 1709 metų (toliau *Cla* 1709), kuris nuo dar vėlesnių (1713 ir 1716 m.) leidimų skiriasi tik neesminiais redakcinio pobūdžio pakeitimais. Dentzlerio

žodyną Brodovskis naudojo selektyviai, iš jo atsirinko palyginti nedaug vieno žodžio lemų, bet gana gausiai ėmė žodžių junginių bei straipsnių viduje teikiamų patarlių. Metodiniu *Cla* 1709 struktūros požymiu, atsispindinčiu *B*, galima laikyti daugiareikšmių lemų reikšmės tikslinimą vokiškais sinonimais. *Cla* 1709 pavyzdys taip pat galėjo paskatinti Brodovskį pasitelkti patarles kaip žodyno straipsnio iliustracijas. Dėl nežinomų priežasčių *Cla* 1709 nebuvo pasinaudota išsamiai – jo pėdsakų yra tik iki raidės *L* lemų. Be to, gana daug iš *Cla* 1709 perimtų posakių *B* liko neišversti, t. y. Brodovskiui nepavyko užbaigti darbo su šiuo šaltiniu.

- c) Antruoju savarankišku *B* rengimo etapu reikėtų laikyti laikotarpį po 1735 m., kai išėjus lietuviškam Biblijos vertimui Brodovskis konkordancijų pagrindu ėmėsi rengti Biblijos žodžių ir jų atitikmenų lietuvių kalboje žodyną. Šiuo etapu buvo išsamiai pasinaudota **Konrado Agricolos** parengta **Biblijos žodžių konkordancijų 1674 m. redakcija** (*Concordantiae bibliorum, emendatae ac ferè novae: das ist: Biblische Concordantz, oder Verzeichnus der fürnehmsten Wörter... an den Tag gegeben durch Christianus Zeisius*). Iš konkordancijų Brodovskis ėmė beveik visus antraštinius žodžius, dalį jų reikšmės paaiškinimų, ypač tų, kurie atitiko leksikografinio veikalų poreikius, bei labai daug žodžių junginių. Šiame darbe atlikta iš konkordancijų perimtų žodžių junginių ir jų lietuviškų atitikmenų santykio analizė parodė, kad Brodovskis į žodyną atrinkinėjo ne atsitiktinius ar tiesiog iliustracinę funkciją turinčius atlikti junginius, bet taikė atrankos kriterijus, liudijančius neblogą autoriaus filologinę nuojautą: jis atsižvelgė į junginių pastovumą, vartojimo dažnumą ir vertimo į lietuvių kalbą galimybes ar sunkumus. Brodovskis nebuvo aklas konkordancijų nurašinėtojas, bet taikė, nors ir nenuoseklią, bet įžiūrimą leksikografinę strategiją.

- d) Tolesniu žodyno rengimo etapu konkordancijų, *A+ ir galbūt kita Brodovskio turėta medžiaga buvo sujungta į vieną žodyną. Taip galėjo atsirasti Brodovskio žodyno juodraštis *B, kuriame dar nebuvo patarlių, bet turėjo būti integruota ir bent apytikre abėcėlės tvarka išdėstyta abiejų pagrindinių šaltinių medžiaga. Šios juodraštinės *B versijos buvimas yra hipotetinis, pagrįstas daugiausia pastebėjimu, kad autorius nebūtų pajėgęs iškart parengti tokio tvarkingo B švarraščio, jeigu jį būtų kompiliavęs iš kelių gana skirtingais principais parengtų šaltinių, vadinasi, turėjo turėti didumą medžiagos apimantį juodrašti.
- e) Paskutinis etapas – tai iki šių dienų išlikusio B atsiradimas arba žodyno švarraščio rengimas, kurio metu prie jau turėtos medžiagos buvo papildomai prijungta dar vieno leksikografinio B šaltinio – **Clavis Germanico-Lithvana** (C) – medžiaga. Iš C naujais atitikmenimis buvo pildomi konkordancijų ir lietuviškos Biblijos pagrindu parengti žodyno straipsniai bei ištiesai perimti tų lemų straipsniai, kurių B dar nebuvo. Dėl naudojimo paskutiniu švarraščio rengimo etapu C nepadarė B reikšmingesnės metodinės įtakos ir nepaskatino Brodovskio perimti kruopštesnio ir nuoseklesnio lietuviškų atitikmenų gramatinio apipavidalinimo, kuriuo pasižymėjo C. Dėl tos pačios priežasties Brodovskis galėjo nepasinaudoti ir C buvusiu patarlių rinkinėliu. Tačiau rėmimasis C, nors ir vėliausiame sluoksnyje, tvirčiau susiejo B su senąja vokiečių–lietuvių kalbų žodynų tradicija.
- f) Rengiamas B švarraštis buvo pildomas ne tik C, bet ir dar vieno kol kas gana neaiškaus pobūdžio šaltinio (vadinamo *P) medžiaga. Iš šio šaltinio naujais atitikmenimis buvo pildomi jau esami B straipsniai (tiek parengti konkordancijų pagrindu, tiek perimti iš C).
- g) Brodovskis naudojo ir kol kas neidentifikuotą teminį žodynėlį, kurio autoriumi – kaip rodo teminiu ir abėcėliniu principu pateiktos analogiškos leksikos skirtumai – nebūtinai buvo jis pats.

Pastarasis žodynelis ryškiausiai išsiskiria iš likusios *B* medžiagos metodiniu požiūriu, nes reprezentuoja ligi tol lietuvių leksikografijoje nežinomą teminio (dalykinio) žodyno tipą. Teminio žodyno požymiai ryškiai pabrėžia Brodovskio žodyno metodinį nevienalytiškumą. Tačiau per jį Brodovskio žodynas siejasi su kelių šimtų metų senumo lotyniškų ir vokiškų mokomųjų teminių žodynų tradicija.

- h) Brodovskio žodynas rėmėsi ne tik leksikografinio pobūdžio šaltiniais (žodynais ir Biblijos konkordancijomis), bet ir **įvairia neleksikografine religine ir pasaulietine literatūra**. Iš jos į žodyną pateko labai margos kalbinės ir dalykinės informacijos. Kaip kalbos šaltinis buvo sėkmingai panaudotas lietuviškas 1735 m. Biblijos leidimas, per kurį į žodyną pateko gausios lietuvių rašytinės kalbos medžiagos. Rėmimasis rišliu tekstu paliko specifinių pėdsakų ir žodyno turinyje, ir struktūroje: iš Biblijos teksto į žodyną pateko daug kontekstinių atitikmenų, kurių vartojimas kitame kontekste buvo ribotas ar sunkiai įmanomas; žiūrint iš struktūrinės pusės, daug Biblijos žodžių junginių ar sakinių į žodyną pateko originaliūs tekste buvusios formos, be leksikografinio apipavidalinimo, ir tai didino žodyno formos nevienalytiškumą.

Pavyko identifikuoti ir kelis smulkesnius ligi šiol nežinotus neleksikografinius *B* šaltinius, kurie žodyne paliko kiekybine prasme negausių, bet iš bendros žodyno struktūros gana ryškiai išsiskiriančių pėdsakų. Šie šaltiniai – tai Prūsijos įstatymų sąvadas *Corpus Constitutionum Prutenicarum* (1721), kuriame skelbtą Prūsijos bažnyčių sąrašą Brodovskis persirašė beveik ištisai, įtraukdamas net pastabas apie bažnyčių būklę ir dvasininkų pavardes; lietuviškas giesmynas (greičiausiai 1732 m. leidimas), iš kurio į žodyną perimtas giesmių grupių sąrašas bei mažiausiai vieną kartą cituojama giesmė; katekizmas (greičiausiai 1722 m. leidimas), naudotas kaip iliustracijų šaltinis, ir vienas iš Comenijaus *Orbis Sensualium Pictus* leidimų, iš kurio į žodyną perkeltas žmogaus

amžiaus tarpsnių suskirstymas (lema *Alter B 74*). Asmenvardžių su etimologijomis sąrašas (prie lemos *Name B 936–938*) galėjo būti paimtas iš kokio nors kalendoriaus, kurie XVIII a. pirmoje pusėje buvo gausiai leidžiami.

Neleksikografinių šaltinių naudojimas rodo, kad Brodovskis nebijojo peržengti tradiciniam dviejų kalbų žodynui įprastų ribų ir siekė pateikti universalesnį, įvairesnių rūšių informaciją apimantį veikalą. Pateiktos neleksikografinio pobūdžio medžiagos analizė leidžia manyti, kad ji į žodyną pateko ir galvojant apie tai, kas galėtų būti įdomu ir naudinga žinoti asmeniui, dirbančiam su lietuviais Mažosios Lietuvos kaime.

- i) **Patarlių šaltiniai.** Brodovskis rėmėsi anoniminiu išlikusiu, greičiausiai paties Brodovskio (per)rašytu patarlių rinkiniu (žymimas *Sp*). Žodyno medžiagos analizė rodo, kad, be *Sp*, turėjo būti naudojamas dar bent vienas lietuviškų patarlių rinkinėlis. Nei *C* smulkiosios tautosakos rinkiniu *Proverbia quaedam Lithvanica*, nei kituose rankraščiuose ar leidiniuose buvusiomis lietuviškomis patarlėmis *B* nepasinaudota. Dėl vokiškų *B* patarlių kilmės pavyko nustatyti, kad Brodovskis nesirėmė nė vienu iš populiariausių didžiųjų savo laikmečio patarlių rinkinių. Rengiant *Sp* kaip vokiškų patarlių šaltinis galėjo pasitarnauti koks nors nedidelis mokyklinis rinkinėlis, kuriame atsispindėjo populiariausios to laikotarpio patarlės.

Dalis vokiškų patarlių į *B* pateko iš Dentzlerio žodyno *Clavis Linguae Latinae*. Kai kurios jų liko neišverstos, kitoms Brodovskis sėkmingai pritaikė lietuviškus atitikmenis. *B* pastebimas ir nedidelis tik rytinei Prūsijai būdingų vokiškų patarlių sluoksnis, rodantis, kad autorius ne tik lietuvių, bet ir vokiečių kalbos patarles galėjo imti tiesiai iš savo aplinkos. Skirtingi patarlių šaltiniai, kurių dalis buvo be lietuvių kalbos, šiek tiek paaiškina metodinius patarlių pateikimo žodyne netolygumus – jų išsibarstymą per kelias straipsnio vietas ir

skirtingas funkcijas – vienos skirtos lietuviškiems atitikmenims iliustruoti, kitos – orientuotos į lemą.

6. Informacijos gausa ir pobūdžiu žodynas išsiskiria iš kitų to meto vokiečių–lietuvių kalbų žodynų. Plataus užmojo žodyno koncepcija, dalykinės leksikos gausa, dėmesys onomastikai, žodžių junginiams ir patarlėms leidžia išvystyti idėjinį ryšį tarp Brodovskio žodyno ir XVIII a. pradžios kalbinės polemikos iniciatoriaus Michaelio Mörlino raginimo rinkti, kaupti ir naudoti liaudies kalbos medžiagą lietuvių rašomosios kalbos kūrimui. Tačiau Brodovskis neapsiribojo vien leksinių duomenų rinkimu, bet kaupė ir kitokią, su lietuvių gyvenimo būdu ir kaimo mokytojo gyvenimu tarp lietuvių vienaip ar kitaip susijusią medžiagą ir rasdavo jai vietos žodyne. Todėl žodynas įgavo žinyno bruožų. Iš šių bruožų bei viso žodyno pobūdžio galima spręsti apie jo adresatą, minimą ir žodyno pavadinime. Tai vokiškai kalbantis ir ne vien lietuvių kalba, bet ir jų papročiais bei gyvenimo būdu besidomintis asmuo, kasdieniniame gyvenime taip pat bendraujantis su lietuviais ir galintis pasinaudoti ne tik kalbos, bet ir kitais žodyne teikiamais duomenimis. Kitaip sakant, žodyno adresatas turėjo būti labai panašus į patį Brodovskį, entuziastingą, viskuo besidomintį, plačių užmojų kaimo mokytoją.
7. Išlikusioji Brodovskio žodyno dalis reprezentuoja žodyno švarraštį, atsiradusį po 1740 metų. Atsižvelgiant į šį faktą reikia patikslinti Schleicherio hipotezę dėl to, kad žodyno vokiečių–lietuvių kalbų dalis yra senesnė už lietuvių–vokiečių. Šis tyrimas leidžia teigti, kad žodyno lietuvių–vokiečių kalbų dalis galėjo būti parengta vėliau nebent už vokiečių–lietuvių kalbų dalies juodraštį, tačiau ji bet kuriuo atveju turėjo būti senesnė negu iki šių dienų išlikęs vokiečių–lietuvių kalbų žodyno švarraštis. Autoriaus požiūriu šis švarraštis irgi dar nebuvo galutinis žodyno variantas. Sprendžiant iš paliktų tuščių vietų ir tikrinant žodyną atliktų nedidelių struktūros pataisymų, Brodovskis ketino žodyną ir toliau tobulinti bei pildyti, tad vargu ar galvojo apie jo spausdinimo galimybes. Greičiau norėjo palikti po savęs fundamentalų

veikalą, kuriuo būtų galėję įvairiapusiškai pasinaudoti kiti lietuvių kalbos „mylėtojai“, kuriems žodynas ir buvo skirtas.

8. Šaltiniai

- Adelung, Johann Christoph, 1808, *Grammatisch-kritisches Wörterbuch der Hochdeutschen Mundart*, gedruckt bei Anton Pichler, Wien. Elektroninis leidinys
www.lexica.digitale-sammlungen.de/adelung/lemma/bsb00009132_5_0_1 (2009).
- Agricola, Johannes, [1534, 1548], 1971, *Die Sprichwörter-sammlungen*, I-II, hrsg. von Sander L. Gilman. Berlin/New York: de Gruyter.
- Agricola, Konrad, 1674, *Concordantiae biblicorum, emendatae ac ferè novae : das ist: Biblische Concordantz, oder Verzeichnus der fürnehmsten Wörter, wie auch aller Nahmen, Sprüche und Geschichten, so oft derselben in Heiligen Schrift, Altes und Neues Testaments, gedacht wird ... /. ... an den Tag gegeben durch Christianus Zeisius*. Franckfurt a[m] M[ain].
- Alt und Neu Liefvländischer Chroniken- und Geschichts-Calendar/ Auff das 1678. Jahr Christi : Darinnen Nebenst ordentlicher Zeit- Fest- Stern- und Gewitter-Beschreibung/ auch ... Liefvländische Historien mit eingeführt werden / Johann-Henrich Voigt. [1677]. Riga [Electronic ed.].*
Permalink: <http://diglib.hab.de/drucke/xb-2977/start.htm>
- B - LEXIKON GERMANICO=LITHVANICVM ET LITHVANICO=GERMANICVM Darinnen so wohl die Volabula Biblica Veteris et Novi Testamenti, als auch Vocabula Domestica item Aber zwey Tausend Proverbia und ueber ein Hundert Aenigmata Lithvanica und viele Phrajes anzutreffen und also wo nicht gantz voellig doch ziemlich Complett ift. Welches alles GOTT allein zu Ehren und denen Liebhabern der Lithauifchen Sprache zum Besten mit großer Mühe und Fleiß zusammen getragen von Iacobo Brodowskÿ Præcentor Trempenfi.
- Bayer, Jakob, 1733, *Pædagogus Latinus Germanæ Juventutis Sive Lexicon Germanico-Latinum Et Latino-Germanicum*. Moguntiae.
- Berentas, Jonas [Johann Behrendt], [par.], 1732, *Iß naujo pėrveizdėtos ir pagėrintos giesmė knygos, kurrėse brangiaufos fėnos ir naujos Giesmes surašytos, Diewui ant Garbes ir Prufė Karalystėje efantiems Lietuwininkams ant Dušė Išganimo podraug fu Maldė=Knygomis, kurrėse ne tiktay fėnos, bet ir naujos Maldos randamos yra*. Königsberg: Reussner.
- Berentas, Jonas [Johann Behrendt], 1745, *Iß naujo pėrveizdėtos ir pagėrintos Giesmė knygos, kurrėse brangiaufos fėnos ir naujos Giesmes surašytos, Diewui ant Garbes ir Prufė Karalystėje efantiems Lietuwininkams ant Dušė Išganimo podraug fu Maldė=Knygomis, kurrėse ne tiktay fėnos, bet ir naujos Maldos randamos yra*. Penkta Karta išpaufos Karalėuczuje, Mete 1745, Raštais Reufneraus.
- Biblia tai est iſſas Szwentas Rasztas Seno ir Naujo Testamento ... nuo kėllu Mokytoju Lietuwoj Lietuwiškay perſtatytas*. Karaliaučiuje 1735.
- Brand, Johann Arnhold, 1703, *Nieuwe En Nauwkeurige reis-beschryving van't Mark-Brandenburg, Pruissen, Courland, ... / door J. A. Brand*. Utrecht: Schouten.
- [Calvisius, Sethus], 1638, *Thesaurus latini sermonis: ex optimis quibusque latinitalis autoribus ...* Lunaeburgi: Stern.

- [Calvisius, Sethus], 1666, *Sethi Calvisii Thesaurus Latini sermonis : ex optimis quibusque Latinitatis autoribus ... summa diligentia, studio et sumtibus recognitus, auctus et emendatus ab autoris filio Setho Calvisio Quedlinburgi*, Braunschweig: Duncker, 1666.
- [Castelli, Nicolaus di], *Fontana Della Cruscam Overo: Dizzionario Italiano-Tedesco, E Tedesco-Italiano. Das ist: Neu-vollständiges Italiänisch-Deutsch- und Teutsch-Italiänisches Sprach- und Wörter-Buch*. Nic. di Castelli. Leipzig: Gleditsch 1700.
- Cla* 1686 – [Johann Jacob Dentzler], *Clavis Linguae Latinae [...] Et vice versa Clavis Germanico-Latina [...]* Basilae: König 1686.
- Cla* 1697 – [Johann Jacob Dentzler], *Clavis Linguae Latinae [...] Et vice versa Clavis Germanico-Latina [...]* Basilae: König 1686.
- Cla* 1709 – [Johann Jacob Dentzler], *Clavis Linguae Latinae [...] Et vice versa Clavis Germanico-Latina [...]* Basilae: König 1709.
- Cla* 1713 – [Johann Jacob Dentzler], *Clavis Linguae Latinae [...] Et vice versa Clavis Germanico-Latina [...]* Basilae: König 1713.
- Comenius, Johannes Amos, 1658, *Orbis Sensualium Pictus. Hoc est, Omnium fundamentalium in Mundo Rerum & in Vitâ Actionum Pictura & Nomenclatura = Die sichtbare Welt, Das ist, Aller vornemsten Welt-Dinge und Lebens-Verrichtungen Vorbildung und Benahmung*. Noribergae: Endter.
- CCP* – *Corpus Constitutionum Prutenicarum, P. I, Derer Königlichen Preußischen publicirten Ordnungen / Edicten, Mandaten und Rescripten. Erfter Theil von Kirchen=Schulen=Universitäten=Confistorial=Matrimonial=Hospital=Kloster= und Stipendien=Sachen*, herausgegeben von Georg Grube, Königsberg 1721.
- Dasypodius catholicus, Hoc est, Dictionarium Latino-Germanico Polonicum, Germanico-Latinum, et Polono-Latino-Germanicum : cum Appendice nominum propiorum Deorum, Virorum, Mulierum, Regionum, Insularum, Urbium, Fluviorum et Montium / olim quidem à Petro Dasypodio adornatum, sed post in Academia Coloniensi reformatum, et Epithetis ac omnium syllabarum Quantitatibus, juxta Ravisium et Henrici Smetij Prosodiam aliorumq; auctorum veterum et recentiorum, auctum Dantisci: Hünefeldij, 1642.*
- Depkin, Liborius, 1704, *Vortrab zu einem längst gewünschten Lettischen Wörter-Buche, mehrentheils aller derer Wörter/ so in der Lettischen Bibel / und allen andern in der Lettischen Sprache angefertigten Büchern/ befindlich find ...* Riga.
- [Dhuez, Nathaniel], *Nova nomenclatura quatuor linguarum, Gallico, Germanico, Italico, et Latino idiomate conscripta / Nathanael Duesius, Postrema editio, emendatissima, Lugduni Batavorum: Officinâ Elzeviriorum, 1652.*
- Engelis, Gabrielius, [Gabriel Engel], [par.] Mažas Katgįsmas D. Mertino Luteriaus/Lietuviųkay ir Wokiųkay ... Iš naujo Tilžeje Mete 1722 pėrweizdėtas. Ir Karalėuczujė ių ĩpėuėftas. [Cituojama pagal Lietuvos MA Bibliotekoje esantį mikrofilimą, sign. Mf 428]

- Erleutertes Preußen oder auserlesene Anmerckungen, ueber verschiedene zur preußischen Kirchen-, Civil- und Gelehrten-Historie gehörige besondere Dinge : woraus die bißherigen Historien-Schreiber theils ergäntzet, theils verbessert, auch viele unbekante historische Warheiten ans Licht gebracht werden* / [Hrsg.: Lilienthal, M.]. 1724-1742. Königsberg.
- Eyering, Eucharium, 1601, *Proverbiorum Copia: Etlich viel Hundert, lateinischer und teutscher schöner und lieblicher Sprichwörter*, Th. 1, Eißleben: Groß.
- [Faber, Basilius], *Bafilii Fabri Sorani Thesavrus Ervditionis Scholasticæ: Sive ac ligatæ orationis Latinos Auctores [...]*. Lipsiæ: Fritsch 1696.
- [Faber, Basilius], *Bafilii Fabri Sorani Thesavrus Ervditionis Scholasticæ: Omnium Vjui Et Disciplinis Omnibus Accommodatus [...]*. Lipsiæ: Ex Officina Thomæ Fritschii 1726.
- Franck, Sebastian, 1541, *Sprichwörter, Schöne, Weise, Herrliche Clugreden und Hoffsprüch...* . Mit einem Vorw. von Wolfgang Mieder, Nachdr. der Ausg. Frankfurt a. M. 1541. Hildesheim/Zürich/New York: Olms, 1987 = 1541.
- Freyer, H., 1722, *Anweisung zur Teutſchen Orthographie*, Halle/Saale. Nachdr. der Ausg. Halle/Saale 1722 / mit einem Vorw. hrsg. von Petra Ewald. Hildesheim [u.a.]: Olms, 1999.
- [Frischlin, Nicodemus], *Nomenclator trilinguis Latino-Germanico-Graecus / Nicodemus Frischlinus Noribergae*: Wagenmann, 1614.
- [Frisius, Johannes], *Johannis Frisii Tigurini Dictionarium Bilingue: Latino-Germanicum et Germanico-Latinum: Novissima hac Editione, præter Syllabarum... Accefferung Nomenclatura Regionum, Populorum Urbium, Fluviorum & Montium: Item Tabulæ Confanguinitatis: nec non Supplementum Profodiæ utiliffimum & Calendarium Romanum*. Tiguri, Typis Henrici Bodmeri Anno MDC XCIII (1693).
- [Frisius, Johannes], *Dictionarium Latino-Germanicum, nec non Germanico-Latinum: Acc. nomenclatura regionum, populorum, urbium...* / Ioannes Frisius. Coloniae Agrippinae: Metternich 1731. (HAB M: Kb 172)
- [Gamius, Daniel], *Flores trilingues ex viridariis linguarum decerpti sive Sententiae latino-Germanico-Polonicae nec non proverbia, phrases et quicquid in dictis linguis apte, facete, acute et erudite dictum ex lectione auctorum et usu loquendi observabatur... / collecti et... in lucem editi a D[aniele] G[amio] C.H. Gedani: typis Joh. Zach. Stollii. 1702.*
- Gruterus, Janus, 1610-1612, *Florilegium Ethico-Policum nunquam antehac editum*. [1-3] Francofvrti: Rhodius.
- [Gürtler, Nicolaus], *Lexicon Quatuor Linguarum: Latinae, Germanicae, Graecae, Gallicae / Compositum à Nicolao Gürtlero*. Basileae Typis & Sumtibus Joh. Ludovici König & Johannis Brandmylleri, 1683.
- Henisch, Georg, 1616, *Teütsche Sprach und Weißheit. Thesavrus linguae et sapientiae Germanicae*, Bd. 1, A-G. Augustae Vindelicorum: Typis Davidis Franci. [Nachdruck dieser Ausgabe: Hildesheim, New York: Olms 1973 (Documenta Linguistica)].

- [Jungius, Joachim], *Nomenclator Latino-Germanicus : Hoc est: Latinae linguae compendium, in usum Scholae Hamburgensis concinnatum et excusum*, Hamburgi: Völcker, 1693.
- Kirſchius, Adam Friedrich, 1732, *Abundantissimum Cornucopiae Linguae Latinae et Germanicae Selectum* [...] Ratisbonae: Sumptibus Peezii&Baderi 1732.
- Klein, Daniel [Daniel Klein], 1653, *Grammatica Lithvanica*. Königsberg: Reussner / Faksimilė ir perrašas: *Pirmoji lietuvių kalbos gramatika. 1653 metai*. Atsakingasis redaktorius J. Kruopas, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1957, 65-272.
- Kleinas, Danielius [Daniel Klein], 1654, *Compendium Grammaticae Lithvanicae*. Königsberg: Reussner / Faksimilė ir perrašas: *Pirmoji lietuvių kalbos gramatika. 1653 metai*. Atsakingasis redaktorius J. Kruopas, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1957, 275-394.
- Kleinas, Danielius [Daniel Klein], 1667, *Neu Littausches/ verbessert- und mit vielen neuen Liedern vermehretes Gesangbuch: Nebst einem sehr nützlichen/ nie außgegangenen Gebetbüchlein/ Auch einer Teutschen/ hochnötig-unterrichtlichen Vorrede an den Leser = Naujos Giesmju Knygos, Kurrose sénos Giesmos su pritárimu wissu Baznyczos Mokitoju per musu Lietuwa yra pagerintos ...* Königsberg.
- [Kramer, Matthias], *Das neue Dictionarium oder Wort-Buch, in teutsch-italiánischer Sprach: reichlich ausgeführt mit allen seinen natürlichen Reens-Arten* [...] *zusammengetragen von Matthias Krämer*, Nürnberg: Endter 1678.
- Kramer, Matthias, 1700-02, *Das herrlich grosse Teutsch-italiánische Dictionarium oder Wort/ und Red- Arten Schatz ...*, 2 Teile, Nürnberg: Endter.
- Kramer, Matthias, 1719, *Das Königliche Nider-Hoch-Teutsch, und Hoch-Nider-Teutsch Dictionarium, oder, beider Haupt-, und Grundsprachen Wörterbuch ...*, 2 Teile, Nürnberg: Endter
- Lehmann, Christoph, 1638, *Florilegium Politicum = Politischer Blumengarten : Darinn ausserlesene Politische Sententz/ Lehren/ Reguln vnd Sprichwörter auß Theologis, Jurisconsultis, Politicis, Historicis ... / Jetzo obersehen corrigirt vnd verbessert*. Franckfurt: Hummius.
- Lehmann, Christoph, 1640, *Florilegium Politicum Auctum. Das ist: Erneuerter Politischer Blumengarten : Darinn außerlesene Politische Sententz/ Lehren/ Reguln/ vnd Sprichwörter auß Theologis, Jurisconsultis, Politicis, Historicis, Philosophis, Poëten, vnd eygener Erfahrung vnter 286. Titeln zu sonderm Nutzen vnd Lust ... zusammen getragen / Jetzo durch alle Capittel mit schönen Newen Frantzösischen vnd Teutschen Sprichwörtern/ Sententiis ... gebessert*. Franckfurt: Humm; Franckfurt: Schönwetter.
- Lehmann, Christoph, 1662, *Florilegium politicum auctum, das ist, Erneuerter politischer Blumen-Garten : darinn ausserlesene politische Sententz, Lehren, Reguln, und Sprichwörter auss Theologis, Jurisconsultis, Politicis, Historicis, Philosophis, Poëten, und eygener Erfahrung unter 1000. Titeln zu sonderm Nutzen und Lust, Hohen und Niedern im Reden, Rahten und schreiben, das*

Gut zu brauchen, und das Böss zu Meyden, in locos Communes zusammengetragen Itzo aum Drittenmahl aussgangen ... vermehrt und gebessert. Franckfurt: Schönwetter.

Lepner, Theodor, 1744, *Der Preusche Littauer oder Vorstellung der Nahmens=Herleitung, Kind=Tauffen, Hochzeit ... von Theodoro Lepner ...* Im Jhar nach des werthen Heylandes Geburt 1690. Dantzig, bey Joh. Heinrich Rüdigers.

Lex – Lexikon Lithuanicum. Rankraštinis XVII a. vokiečių-lietuvių kalbų žodynas, parengė ir įvadinį straipsnį parašė Vincentas Drotvinas, Vilnius: Mokslas 1987.

Luther, Martin, 1664, *Gesammelte Schriften*, Bd. X, Altenberg.

[Luther, Martin], *D. Martini Lutheri Catechismus minor, Germanico-polonico-lithuanico-latinus. Nunc quartū in his quator ligvois editus ...* Königsberg, 1709. Skaitmeninis LKI duomenų bazės leidinys www.lki.lt/seniejirastai/db.php?source=7. [žiūrėta 2010 m. kovo mėn.]

[Mayer, Johannes], *Vocabularium Majus, Latino-Germanicum: In V. Libros Divisum, Quorum I. Est Scholasticus. II. Ecclesiasticus. III. Politicus. IV. Physicus & Medicinalis. V. Oeconomicus ...* / à M. Joh. MaieroFrancofurti ad Moenum : Zunnerus 1692.

Meyer, Jacob, 1692, *Hortulus Adagiorum Germanico-Latinorum: Cum intersertis idiotissimis Germanico-Latinis / In usum literariæ pubis, Plantatus à Jacobo Meiero ...* Editio altera triplo auctior. Tiguri: Bodmer.

Milkus, Kristijonas Gotlybas [Christian Gottlieb Mielcke], 1800, *Wörterbuch der litauischen Sprache*. Königsberg: Hartung.

[Mörlin, Michael], *Zur wollmeinenden Vereinigung Und Eingüthigen Bedencken über das PRINCIPIUM PRIMARIUM IN LINGVA LITHVANICA, In denen Worten: LOQVENDUM DUM VULGO, enthalten ...* . Königsberg: In der Georgischen Buchdruckerey 1706; perspaudas: Vincentas Drotvinas [par.], *Michaelio Mörlino traktatas „Principium primum in lingua Lithvanica“*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2008.

[Perkūnas, Jokūbas], *Wohlgegründetes Bedencken über die ins Litauische übersetzten zehn Fabeln Aesopi und derselben passionierte Zuschrift; perspaudas Jokūbo Perkūno traktatas Wohlgegründetes Bedencken über die ins Litauische übersetzten zehn Fabeln Aesopi und derselben passionierte Zuschrift*, Leipzig und Franckfurt 1706. Kritinis komentuotas leidimas ir studija, parengė Ona Aleknavičienė, Christiane Schiller. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 19-97.

Petri, Friedrich, 1605, *Der Teutschen Weißheit, das ist: Außerlesen kurtze, sinnreiche, lehrhafte und sittige Sprüche und Sprichwörter...* Hamburg: von Ohr.

[Pistorius, Georg Tobias], *Thesaurus paroemiarum Germanico-juridicarum : deutsch-juristischer Sprichwörter-Schatz; in quo mille et quod excurrit Germanorum dicteria, cum primis juris recens rationalibus, legibus ac declarationibus illustrantur / Opera et studio Georg. Tob. Pistorius.* Augustae Vindellicorum 1725.

- Pretorijus, Matas [Matthäus Prätorius], [XVII a. pab.], *Deliciae Prussicae oder Preussische Schaubühne* / Matas Pretorijus, *Prūsijos įdomybės arba Prūsijos regykla*, parengė I. Lukšaitė, I tomas, Vilnius: Pradai 1999, II tomas, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla 2004, III tomas, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla 2006.
- Preussische Sprichwörter und volksthümliche Redensarten*. Gesammelt und herausgegeben von H. Frischbier, zweite, vermehrte Auflage, Berlin: Verlag von Th. Chr. Fr. Enslin (Adolph Enslin) 1865.
- Q – Krause, A., d. J. *Vokiečių-lietuvių kalbų žodynas*, [XVII a.]; Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, R: f. 1-5792.
- R – *Deutsch-Litauisches Lexikon*, 1728, Archiv der Frankeschen Stiftungen J 84.
- Rikovijus, Jonas [Johannes Richowius] [par.], 1685, *Naujos... pagerintos giesmju knygos, taipojeg Maldu knygeles... patogiej sutaisitos ir švežej išdutos per M. Jona Rikowia...* Königsberg: Reussner.
- Ruigys, Pilypas, 1747, *Lietuvių kalbos kilmės, būdo ir savybių tyrinėjimas*, parengė Vytautas Jurgutis ir Valerija Vilnonytė. Vilnius, 1986.
- Saltzmann, Philipp, 1664, *Singularia Lutheri: das ist, Alle geistreiche, heroische, und nachdenckliche Reden und Worte, welche in allen teutschen Schrifften Martini Lutheri zu finden ...* / Philippus Saltzmannen [Hrsg.] Naumburgk; Jena: Müller.
- Schober, 1684, *Nomenclator selectissimus rerum latino-germanico-polonicum*. Editione septima. Dantisci: Schultze.
- Schönsleder, Wolfgang, 1647, *Promptuarium Germanico-Latinum*. Coloniae Agrippinae: Kalcovius.
- Schönsleder, Wolfgang, 1663, *Promptuarium Germanico-Latinum*. Ed. Quinta. Dilingae 1663.
- Schottel, Justus Georg, 1663, *Ausführliche Arbeit von der Teutschen Haupt-Sprache*, Braunschweig [Nachdruck hg. v. W. Hecht, 2 Bände, Tübingen, 1967].
- Schrader, Christoph, 1694, *Alte Teutfche zu vorsichtigem Leben und annehmlichen Reden dienende Sprichwörter*, Helmstädt.
- Seybold, Johann Georg, 1648, *Selectiora Adagia Latino-Germanica: In Gratiam Et Usus Scholasticæ Juventutis olim privatim collecta, & in Alphabeti seriem concinnata ; Nunc Superiorum auctoritate & jussu publicè typis demandata / Studio Johannis Georgii Seyboldi, Halâ Suevi, ibidem'que Præceptoris Classici*. Norimbergae: Sumptibus Wolfgangi Mauriti Endteri.
- Seybold, Johann Georg, 1677, *Viridarium selectissimis paræmiarum & sententiarum Latino-Germanicarum flosculis amænissimum ... : Lust-Garten von auserlesenen Sprüchen Wortern auch schönen und denckwürdigen Sitten- und Lehrspruchen ... / also zugerrichtet und eröffnet von Johann Georg Seybold, Gymnasii Halensis Collega ; mit einem gedoppelten und sehr nutzlichem Register geziert*. Nürnberg: Endter.
- Seybold, Johann Georg, 1711, *Selectiora adagia Latino-Germanica : in gratiam et usum scholasticæ juventutis olim privatim collecta & in alphabeti seriem*

- concinna* ... / studio Johannis Georgii Seyboldi... Norimbergae: Endterus
- Sp – [Anoniminis patarlių rinkinys] *Littauische Sprichwörter u[nd] Räthfel*, Lietuvos Mokslų akademijos biblioteka, signatūra F 137-1 (LR 1).
- Spieser, Theodor, 1700, *Novum Lexicon Vniversale Latino-Germanicum & Germanico-Latinum* [...] Basileae: Platerus; Richter; Basileae: Bertschius, 1700.
- Šusteris, Fridrichas Zigmantas [Friedrich Siegmund Schuster,] [par.], 1705, *Naujos fu pritarimu wiffu Baznicios muſu Lietuwoje Mokitoju pagerintos giesmiu knygos Taipoię Maldu Knygeles...* Königsberg: Reussner.
- Zedler, Johann Heinrich, 1732, *Grosses vollständiges Universal Lexikon Aller Wissenschaften und Künste, welche bishero durch menschlichen Verstand und Witz erfunden und verbessert worden...* erster Band A. – Am. Halle und Leipzig, Verlegts Johann Heinrich Zedler Anno 1732. [Bd. 1., 2. vollständiger photomechanischer Nachdruck durch die Akademische Druck- und Verlagsanstalt, Graz 1993. Printed in Austria]
- [Zehner, Joachim], *Nomenclator Latino-Germanicus, e probatissimis quibusque autoribus diuturno labore collectus, et ordine convenientissimo in 5 libros distributus ...* / Joachimus Zehnerus, Lipsiae: Götzius, 1632.
- Zengštokas, Lozorius [Lazarus Sengstock], 1612, *ENCHIRIDION Catechifmas Maſas / dæl paſpalitu Plebonn ir Koſnadiju / Wo= kifchku lieſuwiu paraſchits / per D. Martina Luthera ... Nu Diewuj ant garbes / bei Chrikschczonims ant naudos / per Lazaru Sengſtack / Lietuwos Plebona Kara=llauczios atnaugintos. Iſchpauſtas per Iona Fabričiu / Metu M. DC. XI. Skaitmeninis LKI duomenų bazės leidinys www.lki.lt/seniejirastai/db.php?source=16. [žiūrėta 2010 m. kovo mėn.]*
- [Winckler, Paul], *Zwey Tausend Gutte Gedancken* / zusammen gebracht von Dem Geübten [Paul Winckler], Görlitz: Kurtz; Görlitz: Zipper 1685.

9. Literatūra

- Aleknavičienė, Ona, 2002, „1701 metų Naujasis Testamentas ir lingvistinė polemika Prūsų Lietuvoje“, *Biblija Lietuvos dvasinėje kultūroje. Jubiliejinės konferencijos darbai*, Vilnius: LBD 2003, 15–35.
- Aleknavičienė, Ona, Christiane Schiller, 2002, „Rastas antras Michaelio Mörlino Principium primarium in lingua Lithvanica (1706) egzempliorius“, *Archivum Lithuanicum* 4, 79–97.
- Aleknavičienė, Ona, Christiane Schiller, 2008, „Jokūbo Perkūno traktatas ir filologinė XVIII amžiaus pradžios polemika“. *Jokūbo Perkūno traktatas Wohlgegründetes Bedencken über die ins Litauische übersetzten zehn Fabeln Aesopi und derselben passionierte Zuschrift. Kritinis komentuotas leidimas ir studija*, parengė Ona Aleknavičienė, Christiane Schiller, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 97–159.
- Dabartinės lietuvių kalbos gramatika*, red. Vytautas Ambrazas, ketvirtoji pataisyta laida, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2005.
- Arens, Hans, 1987, „Gedanken zur Historiographie der Linguistik“, *Zur Theorie und Methode der Geschichtsschreibung der Linguistik*, hrsg. v. Peter Schmitter, Tübingen: Narr, 3–20.
- Balašaitis, Vytautas, 1984, *Žodžiai ir žodynai*, Vilnius: Mokslo.
- Balode, Ineta, 2002, *Deutsch-lettische Lexikographie. Eine Untersuchung zu ihrer Tradition und Regionalität im 18. Jahrhundert*, Tübingen: Niemeyer.
- Bergenholtz, Henning, 1989, „Probleme der Selektion im allgemeinen einsprachigen Wörterbuch“, *Wörterbücher. Dictionaries, Dictionnaires. Ein internationales Handbuch zur Lexikographie*. 1. Teilband, hrsg. von F. J. Hausmann et al., Berlin/New York: de Gruyter, 772–79.
- Bergenholtz, Henning, 1991, „Probleme der Selektion im allgemeinen einsprachigen Wörterbuch“, *Wörterbücher. Dictionaries, Dictionnaires. Ein internationales Handbuch zur Lexikographie*, 1. Teilband, hrsg. von Franz Josef Hausmann et al., Berlin/New York: de Gruyter, 772–779.
- Biographisches und bibliographisches Lexikon der Fremdsprachenlehrer des deutschsprachigen Raumes. Spätmittelalter bis 1800*, herausgegeben von Konrad Schröder, Band 3. Buchstaben I bis Q, 1992, Augsburg: Universitätsverlag.
- Biržiška, Vaclovas, 1963, *Aleksandrynas. Senųjų lietuvių rašytojų, rašiusių prieš 1685 metus biografijos, bibliografijos ir biobibliografijos*, II, XVIII–XIX amžius, Čikaga: JAV LB Kultūros fondas.
- Brunt, Richard James, 1983, *The Influence of the French Language on the German Vocabulary (1649–1735)*. Berlin/New York: de Gruyter.
- Citavičiūtė, Liucija [par.], 2008, *Jono Šulco Ezopo pasakėčios*, dokumentinis leidimas ir studija, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- Citavičiūtė, Liucija, 2004, *Karaliaučiaus universiteto Lietuvių kalbos seminaras. Istorija ir reikšmė lietuvių kultūrai*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- Citavičiūtė, Liucija, 2007, „Martynas Liudvikas Rėza – Lietuvių raštijos ir rašto kultūros puoselėtojas Karaliaučiaus universitete“, *Martynas*

- Liudvikas Rėza – epochų atspindžiai*, sudarytojos Nijolė Strakauskaitė, Silva Pocytė, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 34–45.
- Collison, Robert L., 1982, *A History of Foreign-Language Dictionaries*. London: Deutsch.
- Čepienė, Nijolė, 2006, *Lietuvių kalbos germanizmai ir jų fonetinės ypatybės*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Daugšch, Walter, 1994, „Die Universität in Königsberg 1544–1994“, *Die Albertina. Universität in Königsberg 1544–1994*, herausgegeben von der Stiftung Gerhart-Hauptmann-Haus Düsseldorf, Berlin/Bonn: Westkreuz, 9–55.
- Dini, Pietro U., 1995, „Engelis als Herausgeber von Lysius. Ein Beitrag zur Ausgabe des litauischen Katechismus von 1722“, *Das Baltikum im sprachgeschichtlichen Kontext der europäischen Reformation*, herausgegeben von Jolanta Gelumbeckaitė und Jost Gippert, Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla, 17–34.
- Drotvinas, Vincentas, 1995¹, „Žvilgsnis į Jokūbo Brodovskio *Lexicon Germanico-Lithvanicum* lietuviškąją dalį“, *Leksikografijos problemos: semantika, etimologija, tarminių faktų pateikimas, žodynų sudarymo principai: K. Būgos 115-tosios ir J. Balčikonio 100-osioms gimimo metinėms* [konferencijos pranešimų tezės], Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 13.
- Drotvinas, Vincentas, 1995², „Pastabos apie Frydricho Pretorijaus žodyną *Clavis Germanico-Lithvana*“, *Clavis Germanico-Lithvana. Rankraštinis XVII amžiaus vokiečių–lietuvių kalbų žodynas*, t. 1, parengė Vincentas Drotvinas, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, x–xxxii.
- Drotvinas, Vincentas, 1998, „F. W. Haacko „Vocabularium Lithvanico-Germanicum, et Germanico-Lithvanicum (Halle 1730)“, *Lietuvių kalbotyros klausimai XXXIX*, 82–92.
- Drotvinas, Vincentas, 2000, „Dėl Jokūbo Brodovskio *Lexicon Germanico-Lithvanum* registro“, *Žmogus ir žodis I*, 16–23.
- Drotvinas, Vincentas, 2001, „Dėl Jokūbo Brodovskio *Lexicon Germanico-Lithvanicum* registro“, *Žmogus ir žodis II*, 16–23.
- Drotvinas, Vincentas, 2002¹, „Keletas duomenų Michaelio Mörlino biografijai“, *Archivum Lithuanicum* 4, 99–116.
- Drotvinas, Vincentas, 2002², „Kazimieras Būga ir Mažosios Lietuvos žodynai“, *Leksikografijos ir leksikologijos problemos: Antano Salio 100-osioms gimimo metinėms* [konferencijos pranešimų tezės], Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 16–17.
- Drotvinas, Vincentas [par.], 2008, *Michaelio Mörlino traktatas „Principium primum in lingua Lithvanica“*, dokumentinis leidimas ir studija, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- Drotvinas, Vincentas, 2009, „Jokūbas Brodovskis – žodynininkas“ [įvadinis straipsnis], *Jokūbas Brodovskis. Lexicon Germanico-Lithvanicum et Lithvanico-Germanicum. Rankraštinis XVIII a. žodynas. Dokumentinis leidimas su faksimile, perrašu ir žodžių registru*, parengė V. Drotvinas, Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla, XXI–XLV.

- Duden. Die Grammatik*, 7., völlig neu erarbeitete und erweiterte Auflage, herausgegeben von der Dudenredaktion, Mannheim/Leipzig/Wien/Zürich: Dudenverlag, 2005.
- DWB – *Deutsches Wörterbuch* von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm, 16. Bde. (in 32 Teilbänden), Leipzig: S. Hirzel, 1854–1960.
- Eichler, Ernst, 1984, *Reinhold Trautmann und die deutsche Slawistik*, Berlin: Akademie Verlag.
- Enzyklopädie der Neuzeit*, 2005, herausgegeben von Friedrich Jaeger, Bd. 1. Abendland-Beleuchtung, Stuttgart/Weimar: Metzler.
- Erler, Georg, 1911–1912, *Die Matrikel der Albertus-Universität zu Königsberg i. Pr.*, II Band, Die Immatrikulationen von 1657–1829, Leipzig: Duncker & Humblot.
- Fejer, Rita, 1995, *Zur Geschichte der deutsch-ungarischen und ungarisch-deutschen Lexikographie: vor der Jahrhundertwende bis zum Ende des Zweiten Weltkrieges*. Tübingen: Niemeyer.
- Franczek, Agnieszka, 1999, *Zur Geschichte der deutsch-polnischen und polnisch-deutschen Lexikographie (1772–1868)*, Tübingen: Niemeyer.
- Gardt, Andreas, 1994, *Sprachreflexion in Barock und Frühaufklärung: Entwürfe von Böhme bis Leibniz*. Berlin [u. a.]: de Gruyter.
- Gardt, Andreas, 1999, *Geschichte der Sprachwissenschaft in Deutschland : vom Mittelalter bis ins 20. Jahrhundert*. Berlin [u. a.]: de Gruyter.
- Gause, Fritz, 1987, *Königsberg in Preussen. Die Geschichte einer europäischen Stadt*, Leer: Rautenberg.
- Gemmingen, Barbara von, 1999, „Hulsius – Stoer – Dhuez. Bemerkungen zur französisch-deutschen und deutsch-französischen Lexikographie in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts“, *Studien zur zweisprachigen Lexikographie mit Deutsch IV*, hrsg. von H. E. Wiegand, Hildesheim/New York: Olms (Germanistische Linguistik. 143–144), 81–110.
- Gerulaitienė, Vilija, 2000, „Abraham Jakob Penzel und sein Interesse an der litauischen Literatur in Ostpreußen“, *Annaberger Annalen*, 8, 2000, 69–81.
- Gineitis, Leonas, 1995, *Prūsiškasis patriotizmas ir lietuvių literatūra*, Vilnius: Pradai.
- Górski, Karol, 1978, *Neografia gotycka. Podręcznik pisma neogotyckiego XVI–XX w.*, wydanie trzecie, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Gows, Rufus H., 2005, „Meilensteine auf dem historischen Weg der Metalexikographie“, *Lexicographica. International Annual for Lexicography*, 21/2005, 158–178.
- Grigas, Kazys, 1958, *Patarlės ir priežodžiai*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla.
- Grigas, Kazys, 1996, „Regioninio išskirtinumo žymės lietuvininkų smulkiojoje tautosakoje“ *Tautosakos darbai*, t. V (XII), 61–70.
- Grubmüller, Klaus, 1987, „Wörterbücher aus Wörterbüchern. Methodisches zum Quellenwert von Vokabularen und Lexika des 15.–18. Jahrhunderts“, *Theorie und Praxis des lexikographischen Prozesses bei*

- historischen Wörterbüchern. Akten der Internationalen Fachkonferenz 1986*, hrsg. von Herbert Ernst Wiegand, Tübingen: Niemeyer.
- Hahn, Mariane, 2002, *Die Synonymenlexikografie vom 16. bis zum 20. Jahrhundert*. Heidelberg: Winter
- Hartweg, Frederic, Klaus-Peter Wegera, 1989, *Frühneuhochdeutsch. Eine Einführung in die deutsche Sprache des Spätmittelalters und der frühen Neuzeit*. Tübingen: Niemeyer.
- Haß-Zumkehr, Ulrike, 2001, *Deutsche Wörterbücher. Brennpunkt von Sprach- und Kulturgeschichte*, Berlin/New York: de Gruyter.
- Hausmann, Franz Josef, 1989, „Die gesellschaftlichen Aufgaben der Lexikographie in Geschichte und Gegenwart“, *Wörterbücher. Dictionaries, Dictionnaires. Ein internationales Handbuch zur Lexikographie*, 1. Halbband, herausgegeben von Franz Josef Hausmann et al., 1989, Berlin, New York: de Gruyter, 1–19.
- Hausmann, Franz Josef, Otto Werner Reinhold, 1991, „Spezifische Bauteile und Strukturen zweisprachiger Wörterbücher“, *Wörterbücher. Dictionaries. Dictionnaires. Ein internationales Handbuch zur Lexikographie*, 3. Teilband, hrsg. von Franz Josef Hausmann et al., Berlin/New York: de Gruyter, 2729–2769.
- Hausmann, Josef, Herbert Ernst Wiegand, 1989, „Component Parts of General Monolingual Dictionaries: A Suvey“, *Wörterbücher. Dictionaries, Dictionnaires. Ein internationales Handbuch zur Lexikographie*, 1. Teilband, hrsg. von Franz Josef Hausmann et al., Berlin/New York: de Gruyter, 328–360.
- Henne, Helmut, 2001, *Deutsche Wörterbücher des 17. und 18. Jahrhunderts. Einführung und Bibliographie*. 2e., erweiterte Auflage, Hildesheim/Zürich/New York: Olms.
- Historisch-biographisches Lexikon der Schweiz*, 1924, Hrsg. von Heinrich Türlér, Marcel Godet, Victor Attinger, Band 2, Basel–Egnach, Neuenburg: Administration des historisch-bibliographischen Lexikons der Schweiz.
- Ising, Gerhard, 2001, „Einführung und Bibliographie zu Matthias Kramer, Das herrliche grosse Teutsch-Italiänische Dictionarium (1700–1702)“, *Deutsche Wörterbücher des 17. und 18. Jahrhunderts. Einführung und Bibliographie*, hrsg. von Helmut Henne, 2., erweiterte Auflage, Hildesheim/Zürich/New York: Olms, 2001, 95–107.
- Ising, Gerhard, 2001, „Einführung und Bibliographie zu Kaspar Stieler, Der Teutschen Sprache Stammbaum und Fortwachs oder Teutscher Sprachschatz (1691)“, *Deutsche Wörterbücher des 17. und 18. Jahrhunderts. Einführung und Bibliographie*, hrsg. v. Helmut Henne. 2., erweiterte Auflage, Hildesheim/Zürich/New York: Olms, 75–93.
- Jakaitienė, Evalda, 1980, *Lietuvių kalbos leksikologija*, Vilnius: Mokslas.
- Jakaitienė, Evalda, 2005, *Leksikografija*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- Jakaitienė, Evalda, 2009, *Leksikologija*, Vilnius: Vilniaus universitetas.

- Jakaitienė, Evalda, Vilma Zubaitienė, „Daugiareikšmiai žodžiai senosiuose dvikalbiuose lietuvių kalbos žodynuose“, *Archivum Lithuanicum* 3, 2001, 355–363.
- Jöcher, Christian Gottlieb, 1750, *Allgemeines Gelehrten-Lexicon*, 2 Bände, Leipzig. [Nachdruck der Ausgabe 1750, Hildesheim: Olms 1961].
- Sprachhelden und Sprachverderber: Dokumente zur Erforschung des Fremdwortpurismus im Deutschen (1478 - 1750)*, kommentiert und herausgegeben von William Jervis Jones, Berlin [et al.]: de Gruyter, 1995.
- Jones, William Jervis, 1977, „German Foreign Word Dictionaries from 1571 to 1728“, *Modern Language Review*, 72:1, 93–111.
- Jones, William Jervis, 2000, *German lexicography in the European context: a descriptive bibliography of printed dictionaries and word lists containing German language (1600–1700)*. Berlin: de Gruyter.
- Jonikas, Petras, 1987, *Lietuvių kalba ir tauta amžiy būvyje*, Čikaga: Litanistikos instituto leidykla.
- Jonynas, Ambraziejus, 1984, *Lietuvių folkloristika iki XIX amžiaus*, Vilnius: Vaga.
- Jurginis, Juozas, 1978, „Karaliaučiaus lituanikos likimas“, *Pergalė* 2 (1978), 144–151.
- Juška, Albertas, 1997, *Mažosios Lietuvos bažnyčia XVI–XX amžiuje*, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla.
- Juška, Albertas, 2003, *Mažosios Lietuvos mokykla*, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla.
- Kämper, Heidrun, 2001, „Einführung und Bibliographie zu Georg Henisch, Teütsche Sprach und Weißheit. Teütsche Sprach und Weißheit. Thesavrvs lingvae et sapientiae Germanicae (1616)“, *Deutsche Wörterbücher des 17. und 18. Jahrhunderts. Einführung und Bibliographie*, hrsg. v. Helmut Henne, 2., erweiterte Auflage, Hildesheim/Zürich/New York: Olms, 39–75.
- Kaunas, Domas, 1996, *Mažosios Lietuvos knyga*, Vilnius: Baltos lankos.
- Kessler, Stephan, 2006, „Die Baltica in der Alten Bibliothek“, elektroninis leidimas, <http://web.uni-greifswald.de/frame/faecher/SSGbaltischeLaender/Baltica%20in%20UB20Greifswald%20Artikel%20Kessler%202005.pdf> [žiūrėta 2007 metais].
- König, Werner, 1994, *dto-Atlas zur deutschen Sprache*, 10. überarbeitete Auflage, München: Deutscher Taschenbuchverlag.
- Lawrynowicz, Kasimir, 1999, *Albertina. Zur Geschichte der Albertus-Universität zu Königsberg in Preußen*, Berlin: Duncker&Humblot.
- Lebedys, Jurgis [par.], 1956, *Smulkioji lietuvių tautosaka XVII–XVIII amžiuje*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla.
- Lebedys, Jurgis, 1956, „Pirmieji smulkiosios lietuvių tautosakos rinkiniai“ [įvadinis straipsnis], *Smulkioji lietuvių tautosaka XVII–XVIII amžiuje*, parengė Jurgis Lebedys, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 5–40.

- Lebedys, Jurgis, 1972, *Lituanistikos baruose I. Studijos ir straipsniai*, parengė J. Girdzijauskas, Vilnius: Vaga.
- Lebedys, Jurgis, 1977, *Senoji lietuvių literatūra*, Vilnius: Mokslas.
- Lietuvos TSR bibliografija. Serija A, Knygos lietuvių kalba*, t. 1, 1547–1861, 1969, Vilnius: Mintis.
- Lietuvos TSR bibliografija. Serija A, Knygos lietuvių kalba*, t. 1, 1547–1861, papildymai, 1990, Vilnius: Mintis.
- Lukšaitė, Ingė, 1999, „Matas Pretorijus – Prūsijos kultūros istorikas. Gyvenimas, veikla, mokslinė kūryba“ [įvadinis straipsnis], *Matas Pretorijus. Prūsijos įdomybės arba Prūsijos regykla*, parengė Ingė Lukšaitė, I tomas, Vilnius: prada.
- Mannhardt, Wilhelm, 1936, *Letto-Preussische Götterlehre*, Riga: Lettische-Literarische Gesellschaft.
- Marcinkevičienė, Rūta, „Tradicinė frazeologija ir kiti sustabarėję kalbos vienetai“, *Lituanistica* 4(48), 2001, 81–98.
- Marcinkevičius, Juozas, 2000, „Lituanikos paieškos Rytų Prūsijoje ir Klaipėdos krašte po Antrojo pasaulinio karo“, *Knygotyra* 36, 184–195.
- Matulevičius, Algirdas, 1989, *Mažoji Lietuva XVIII amžiuje*, Vilnius: Mokslas.
- Meier, John, 1901–1909, „Bibliographie der Sprichwörter Sammlungen im 14–18. Jh.“, *Grundriß der germanischen Philologie*, hrsg. von Hermann Paul, Bd. 2, Strassburg: Karl J. Trübner, 1261–1264.
- Michellini, Guido, 2009, *Mažosios Lietuvos giesmynų istorija: nuo Martyno Mažvydo iki XIX a. pabaigos*, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla.
- Milkus, Kristijonas Gotlybas [Christian Gottlieb Mielcke], 1800, „Einleitung“, *Wörterbuch der litauischen Sprache*, Königsberg: Hartung, 1–VIII.
- Möller, Friedwald, 1968, *Altpreußisches Evangelisches Pfarrerbuch von der Refomration bis zur Vertreibung im Jahre 1945*, Band 1, Die Kirchspiele und ihre Stellenbesetzungen, Hamburg: Im Selbstverlag des Vereins.
- Möller, Ulrike, 2000, *Das Wörterbuch des Jacob von Melle; Untersuchungen zur Niederdeutschen Lexikographie im frühen 18. Jahrhundert*, Heidelberg: Winter.
- Müller, Peter O., 2001, *Deutsche Lexikographie des 16. Jahrhunderts. Konzeptionen und Funktionen frühneuzeitlicher Wörterbücher*, Tübingen: Niemeyer.
- Müller, Peter O., 2002, „Deutsch als Wörterbuchsprache in der Mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Lexikographie“, *Studien zur zweisprachigen Lexikographie mit Deutsch VIII*, hrsg. v. H. E. Wiegand, Hildesheim/Zürich/New York: Olms (Germanistische Linguistik 166. 2002), 21–54.
- Nessellmann, Georg Friedrich, 1851, „Vorrede“, *Wörterbuch der Littauischen Sprache*, Königsberg (Nachdruck dieser Ausgabe Wiesbaden 1973).
- Nessellmann, Georg Friedrich, 1846, „An die Liebhaber der Lithauischen Sprache“, *Neue Preussische Provinzialblätter* 1, 153–155.

- Ostermeyer, Gottfried, 1775, *Kritischer Beytrag zur Altpreußischen Religionsgeschichte*. Marienwerder / Gotfrydas Ostermejeris. *Rinktiniai raštai*, parengė ir išvertė Liucija Citavičiūtė, Vilnius, 1996, 49–73.
- Ostermeyer, Gottfried, 1780, *Gedanken von den alten Bewohnern des Landes Preussen*. Königsberg und Leipzig / Gotfrydas Ostermejeris. *Rinktiniai raštai*, parengė ir išvertė Liucija Citavičiūtė, 1996, Vilnius, 74–159.
- Palionis, Jonas, 1995, *Lietuvių rašomosios kalbos istorija*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- Pilz, Kurt, 1967, *Johann Amos Comenius. Die Ausgaben des „Orbis Sensualium Pictus“*, Eine Bibliographie, Nürnberg: Selbstverlag der Stadtbibliothek.
- Plaušinaitytė, Lina, 2002, „Die Quellen von *Clavis Germanico-Lithvana*“, *Kalbotyra* 51(3), 107–119.
- Plaušinaitytė, Lina, 2006, „Die Struktur des deutschen Registers in der Grundschrift der *Clavis Germanico-Lithvana*“, *Archivum Lithuanicum* 8, 71–100.
- Plaušinaitytė, Lina, 2008, „Nichtlexikographische Quellen des Wörterbuchs von Jacob Brodowski“, *Kalbotyra* 53(5), 231–242.
- Polenz, Peter von, *Deutsche Sprachgeschichte vom Spätmittelalter bis zur Gegenwart*, Bd. 2: 17. und 18. Jahrhundert, Berlin [u.a.]: de Gruyter.
- Prätorius, Matthäus / Pretorijus M. [1635–1704]: *Prūsijos įdomybės, arba Prūsijos regykla*, t. 3, kn. 4–6 / parengė I. Lukšaitė, 2006, Vilnius: Pradai.
- Recessus Generalis der Kirchenvisitation des Insterburgischen und anderen kirchlichen Aemtern*, Königsberg, 1639, [perspausdinta *Preussisches Provinzial-Kirchenblatt*, 5ter Jahrgang, Königsberg 1843, 259–333].
- Reeder, Anna, 2006, „Kollokationsforschung und Kollokationsdidaktik“, *Linguistik online* 28. 3/06.
- Reichmann, Oskar, 1990, „Onomasiologische Wörterbücher“, *Wörterbücher. Dictionaries, Dictionnaires. Ein internationales Handbuch zur Lexikographie*. 1. Halbband, herausgegeben von F. J. Hausmann et al., 1989, Berlin/New York: de Gruyter, 1058ff.
- Ruigys, Pilypas [Philipp Ruhig], 1747, „Vorrede des Autoris“, *Litauisch-deutsches und deutsch-litauisches Lexicon* / perspaudas leidinyje Pilypas Ruigys, *Lietuvių kalbos kilmės būdo ir savybių tyrinėjimas*, parengė Vytautas Jurgutis ir Valerija Vilnonytė, Vilnius, 1986, 375–380.
- Sabaliauskas, Algirdas, 1979, *Lietuvių kalbos tyrinėjimo istorija iki 1940 m.*, Vilnius: Mokslas.
- Sabaliauskas, Algirdas, 1980, *Žodžiai atgyja. Pasakojimas apie lietuviško žodžio tyrinėjtojus*, antras papildytas leidimas, Vilnius: Mokslas.
- Schiller, Christiane, 2002, „*Clavis Germanico-Lithvana* – ein Werk von Friedrich Prätorius d.Ä.?“, *Linguistica Baltica* 10, 159–172.
- Schiller, Christiane, 2007, „Das Wörterbuch X. Seine Spuren in der *Clavis Germanico-Lithvana* und im s.g. *Richter-Wörterbuch*“, *Archivum Lithuanicum* 9, 39–56.
- Schlaefer, Michael, 2002, *Lexikographie und Lexikologie*, Berlin: Erich Schmidt.

- Schleicher, August, 1853, „Lituanica“, *Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Classe*, XI Band, 1. Heft, 1853, 76–156.
- Schleicher, August, 1857, *Handbuch der litauischen Sprache*, II. Lesebuch und Glossar. Prag: J.G. Calve Prag: J.G. Calve'sche Verlagsbuchhandlung.
- Schmalstieg, William R., 1991, „The Lexicography of the Baltic Languages I: Lithuanian, Old Prussian“, *Wörterbücher. Dictionaries, Dictionnaires. Ein internationales Handbuch zur Lexikographie*, 3. Halbband, herausgegeben von Franz Josef Hausmann et al., 1989, Berlin, New York: de Gruyter, 2351–2353.
- Schneider, Rolf, 1995, *Der Einfluss von Justus Georg Schottelius auf die deutschsprachige Lexikographie des 17./18. Jahrhunderts*, Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Scholz, Friedrich, 1989, „Die Entstehung eines einheimischen Schrifttums und die Anfänge einer schönen Literatur in der Region des Baltikums als Resultat der Symbiose zwischen Balten und Deutschen“, *Deutsche, Slawen, Balten, Aspekte des Zusammenlebens im Osten des Deutschen Reiches und in Ostmitteleuropa*, herausgegeben von Hans Hecker und Silke Spieler, Meckenheim: Kulturstiftung der deutschen Vertriebenen, 41–54.
- Seiler, Friedrich, 1922, *Deutsche Sprichwörterkunde*, München: Beck'sche Verlagsbuchhandlung.
- Stijnman, Ad, „Iron-gall ink and ink corrosion“, *Archivum Lithuanicum* 4, 171–179.
- Strockis, Mindaugas, 2007, *Klasikinių kalbų kirčio žymėjimo įtaka lietuvių kirčio žymėjimui*. Daktaro disertacija (Humanitariniai mokslai, filologija (04H)), Vilnius. Elektroninė publikacija: www.flf.vu.lt/kfk/strockis_disertaija.pdf [žiūrėta 2009 m.].
- Szłęnk, Stanisław Piotr, 1999, *Zur deutschen Lexikographie bis Jacob Grimm: Wörterbuchprogramme, Wörterbücher und Wörterbuchkritik*, New York/Berlin/Bern: Lang.
- Tauchmann, Christine, 1992, *Hochsprache und Mundart in den grossen Wörterbüchern der Barock- und Aufklärungszeit*, Tübingen: Niemeyer.
- Thiele, Ernst [Hrsg.], 1900, *Luthers Sprichwörtersammlung*, nach seiner Hs. zum ersten Male hrsg. und mit Anm. vers. von Ernst Thiele, Weimar: Böhlau.
- Triškaitė, Birutė, 2007¹, „Johanno Jacobo Dentzlerio vokiečių–lotynų leksikografijos darbas *Clavis Germanico-Latina* – dar vienas rankraštinio žodyno *Clavis Germanico-Lithvana* šaltinis“, *Archivum Lithuanicum* 9, 9–38.
- Triškaitė, Birutė, 2007², „Priešai rankraštiniame žodyne *Clavis Germanico-Lithvana*“, *Žmogus ir žodis*, 2007 (1), 47–57.
- Triškaitė, Birutė, 2008, *Die Genese des in Kleinlitauen entstandenen handschriftlichen Wörterbuchs Clavis Germanico-Lithvana*, [daktaro disertacijos santrauka], Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla.

- Ulvydas, Kazys [red.], *Lietuvių kalbos gramatika*, 1965, 1971, 1976, I. Fonetika ir morfologija, II. Morfologija, III. Sintaksė, Vilnius: Mintis.
- Urbutis Vincas, 1987, „1728 m. klaidėdiškių žodyno leksikografiniai šaltiniai“, *Baltistica* 23(1), 57–75.
- Urbutis, Vincas, 1985, „Naujasis Brodovskis“, *Baltistica* XXI(1), 43–60.
- Vėlius Norbertas, 1996: „Mitinė leksika Jokūbo Brodovskio žodyne“, *Tautosakos darbai* V (XII), 67–71.
- Wells, Christopher, 1990, *Deutsch: Eine Sprachgeschichte bis 1945*, Tübingen: Niemeyer.
- Wiegand Herbert Ernst, 1998, „Historische Lexikographie“, *Sprachgeschichte. Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache und ihrer Erforschung*, 2., vollständig neu bearbeitete und erweiterte Auflage, hrsg. von Werner Besch et al., 1er Halbband, Berlin/New York: de Gruyter 643–715.
- Wiegand, Herbert Ernst, 1989¹, „Aspekte der Makrostruktur im allgemeinen einsprachigen Wörterbuch: alphabetische Anordnungsformen und ihre Probleme“, *Wörterbücher. Dictionaries, Dictionnaires. Ein internationales Handbuch zur Lexikographie*. 1. Teilband, hrsg. von F. J. Hausmann et al., Berlin/New York: de Gruyter, 371–409.
- Wiegand, Herbert Ernst, 1989², „Der Begriff der Mikrostruktur: Geschichte, Probleme, Perspektiven“, *Wörterbücher. Dictionaries, Dictionnaires. Ein internationales Handbuch zur Lexikographie*. 1. Teilband, hrsg. von F. J. Hausmann et al., Berlin/New York: de Gruyter, 371–409.
- Wiegand, Herbert Ernst, 1990, „Die deutsche Lexikographie der Gegenwart“, *Wörterbücher. Dictionaries. Dictionnaires. Ein Internationales Handbuch zur Lexikographie*, hrsg. von Franz Josef Hausmann et. al., 2. Teilband., Berlin, New York: de Gruyter, 2100–2246.
- Wolski, Werner, 1989, „Das Lemma und die verschiedenen Lemmatypen“, *Wörterbücher. Dictionaries, Dictionnaires. Ein internationales Handbuch zur Lexikographie*, 1. Halbband, herausgegeben von F. J. Hausmann et al., Berlin/New York: de Gruyter, 360–371.
- Zinkevičius, Zigmantas, 1988, *Lietuvių kalbos istorija 3. Senųjų raštų kalba*, Vilnius: Mokslas.
- Zinkevičius, Zigmantas, 1990, *Lietuvių kalbos istorija 4. Lietuvių kalba XVIII–XIX amžiuje*, Vilnius: Mokslas.
- Zöfgen, Ekkehard, 1989, „Homonymie und Polysemie im allgemeinen einsprachigen Wörterbuch“, *Wörterbücher. Dictionaries. Dictionnaires. Ein internationales Handbuch zur Lexikographie* 1, hrsg. von Franz Josef Hausmann et al., Berlin/New York: de Gruyter, 779–787.
- Zubaitienė, Vilma, 2007, *Pilypo Ruigio žodynai* [daktaro disertacija], Vilnius: Vilniaus universitetas.
- Zubaitienė, Vilma, 2009, *Neišlikusių XVIII amžiaus Mažosios Lietuvos rankraštinųjų žodynų fragmentai*, Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla (*Bibliotheca Archivi Lithuanici* 8). [spausdinama]